

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het VOC-bedrijf op Ceylon : een voornamen vestiging van de Oost-Indische Compagnie in de 18de eeuw

Belt, A. van den

Citation

Belt, A. van den. (2008, April 10). *Het VOC-bedrijf op Ceylon : een voornamen vestiging van de Oost-Indische Compagnie in de 18de eeuw*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12688>

Version: Not Applicable (or Unknown)

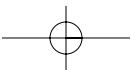
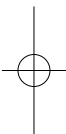
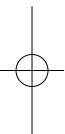
License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

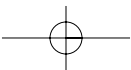
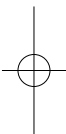
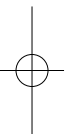
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12688>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HET VOC-BEDRIJF OP CEYLON

Het VOC-bedrijf op Ceylon

Een voorname vestiging van de Oost-Indische Compagnie in de 18de eeuw

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van Doctor
aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 10 april 2008
te klokke 13.45 uur

door

ALBERT VAN DEN BELT
geboren te ZEIST in 1942

Promotor: prof. dr. F.S. Gaastra

Referent: dr. L.J. Wagenaar (Universiteit van Amsterdam)

Overige leden: prof. dr. J.L. Blussé van Oud-Alblas
prof. dr. J.R. Bruijn
dr. J. van Goor (Universiteit Utrecht)
dr. R. Raben (Universiteit Utrecht)

© 2008 A. van den Belt, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen onder ISBN 978.90.5730.534.4

Inhoud

Woord vooraf	13
Inleiding: plaatsbepaling en historiografie	15
HOOFDSTUK 1 Profijt	27
1 <i>Inleiding</i>	27
a Eén van de vijftientig	27
b Boekhouding	28
c Drie begrippen	30
2 <i>Retouren</i>	32
a Schepen en goederen naar Nederland	32
b Capaciteit van twee retourschepen	33
c Uitwerking lading beide retourschepen	36
d Ceilon onafhankelijk van het Aziatisch imperium	38
3 <i>Factuurprijs en inkoopprijs</i>	39
a Factuurprijs	39
b Textiel	40
c Producten van gering belang	41
d Kaneel	43
e Vrije markt en monopolie	44
f Transportkosten	45
4 <i>Bestelling en levering van de handelsproducten</i>	47
a Bestelling of 'eisch' en vraagstelling	47
b Kaneel	48
c Lijwaat en katoengaren	49
d Een vaderlijk oog	51
5 <i>Resultaten eerste tijdvak (1700-1760)</i>	52
a Bronnen	52
COMMERCIEEL BELANG CEILON	54
b Kaneel	54
c Lijwaat	56
d Cardamom, peper, koffie	58
e Samenvatting bijdrage drie groepen van producten	58
FINANCIEEL BELANG CEILON	59
f Verlies of winst volgens de Korte Vertoning van Staat	59
ECONOMISCHE BELANG CEILON	61
g Bruto profijt	61
h Het schip als rekeneenheid	63
6 <i>Resultaten tweede tijdvak (1765-1795)</i>	66

a	Bruto opbrengsten	66
b	Uiteindelijk netto profijt	69
7	<i>Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande</i>	70
8	<i>Appendix, Indisch en Nederlands geld</i>	72
a	Het mirakel van 1743/44	72
b	Evaluaties en omrekeningsmethode voor de tussenfase	77
c	De basis van de boekhouding in Azië, het Indische geld	82
HOOFDSTUK 2 Boekhouding		85
1	<i>Inleiding</i>	85
a	Belang van het detail	85
b	Problematische getallen	86
c	Ceilonse boeken van negotie opgesteld te Colombo en Batavia	89
2	<i>Eerste niveau van financiële verantwoording: het Generale Grootboek</i>	93
a	Voorbeeld van een grootboekbladzijde van kantoor Ceilon	93
b	Waar blijven de verschillen?	98
c	Verschepingen binnen Azië en vanuit Europa	108
I	Verschepingen binnen Azië	108
II	Verschepingen vanuit Europa	113
3	<i>Tweede niveau van financiële verantwoording: de Korte Vertoning van Staat</i>	117
a	Voorbeeld van een Korte Vertoning van Staat	117
b	Uitgaven op de Korte Vertoning	123
I	Uitgaven aan het personeel	123
II	Salarissen: ongerijmdheden tussen bronnen onderling	126
III	Overige lastposten	131
c	Inkomsten op de Korte Vertoning	133
I	Territoriale inkomsten: verpachte domeinen en pachters	133
II	Territoriale inkomsten: leveranties en rechten	140
III	Handelswinsten: de 'kleine' intra-Aziatische handel	145
IV	Handelswinsten: overige koopmanschappen	150
4	<i>Derde niveau van financiële verantwoording: de 'geldeisch'</i>	157
a	Voorbeeld van een 'geldeisch' of begroting	157
b	Berekening van de hulp voor de 'huijshoudinge'	160
5	<i>Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande</i>	163
HOOFDSTUK 3 Assignaties		167
1	<i>Inleiding</i>	167
a	Globale bedragen	168
b	Zonder vooroordeel	170
2	<i>Het 'spel', de 'knikkers'</i>	171
a	Vier partijen	171
b	Financieel-economische achtergronden	172
c	Uitbetaling	174
d	Druk op Heeren xvii	174
e	Geen standpenning	175
f	Aankoop: van goud naar papier	177

g	Verslechterde voorwaarden	178
h	Papier van goud en zilver	179
3	<i>De assignatie meer in detail</i>	181
a	Notitie	181
b	Verdeling en onderverdeling, bedragen en percentages	182
c	De 'kleenigheeden' en de scheepsofficieren	184
d	Familierelaties	186
e	Handelshuizen in Nederland	187
4	<i>Organisatie van de aanvoer uit Nederland</i>	192
a	Bronnen en distributie op Ceilon	192
b	Incongruenties	193
c	Scheepsruimte	194
5	<i>De storter en het bedrag aan assignaties</i>	195
a	Rang en functie van de storter	195
b	Individueel	199
6	<i>Verdiend op Ceilon</i>	201
a	Bronnen	201
	GEREGLEMENTEERDE INKOMSTEN, DE 'OPNEEM' VAN 1789	202
b	Vaste inkomsten en douceurs	202
	NIET-OFFICIËLE INKOMSTEN	204
c	Afpersing	204
d	Verpachtingen, landbouw	205
e	Particuliere handel	206
f	Geldverkeer op Ceilon	207
g	Handel tussen Compagnie en dienaar	208
h	Scheepvaartverkeer	212
i	Spillagie en leningen	213
j	Een rudimentaire bank	214
7	<i>Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande</i>	217
	HOOFDSTUK 4 Dienaren	221
1	<i>Inleiding</i>	221
a	Om wie het gaat	221
b	Generale monsterrol	224
c	Scheepssoldijboek	225
d	De anekdote	228
2	<i>Samenstelling van het personeel</i>	230
a	Directe relatie met Nederland	230
b	Tienjaarlijks overzicht	231
c	Aandeel Europeanen	235
3	<i>Loopbaan, toekomstperspectief, religie</i>	236
a	Carrière	236
b	Afloop dienstverband	239
c	Vrijwerker	241
d	Religie	242
4	<i>Leeftijd en sterfte</i>	244

a	Leeftijd	244
b	Sterfte militairen	247
c	Sterfte inlandse bevolking	248
5	<i>Lotgevallen van wie op Ceilon begint</i>	251
a	Keuze	251
b	Bestemming Ceilon en daarna	253
c	Repatriëring	259
6	<i>Verbetering van het personeel</i>	261
a	Verlenging contract	261
b	'Verbetering' van de hogere niveaus	262
c	Rang en functie	264
d	Noodzaak tot kwaliteit	265
7	<i>Loopbaan hoogst geplaatsten op Ceilon</i>	270
a	Ceilon en Bengalen	270
b	Elitegroep van achtendertig personen	271
c	Ervaring en bekwaamheid	274
8	<i>Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande</i>	277
	Bijlagen	281
	Archieven en literatuur	287
	English Summary	293
	Verklarende woordenlijst	299
	Index op persoonsnamen en namen van handelshuizen	301

Lijst van tabellen, bijlagen en kaarten

Tabellen

HOOFDSTUK 1 Profijt

- tabel 1 Gewicht en volume van de lading van twee retourschepen, de *Pallas* en de *Borsselen* (1772)
- tabel 2 Geschatte opbrengst van de lading van beide retourschepen op de veilingen in Nederland (1772)
- tabel 3 Gewicht en volume van het Ceilonse retour (1700-1760)
- tabel 4 Kaneel: verscheping naar Nederland, opbrengst en procentueel aandeel (1700-1760)
- tabel 5 Overwals textiel: verscheping naar Nederland, opbrengst en procentueel aandeel (1700-1760)
- tabel 6 Overwals textiel: bijdrage aan de opbrengst in Nederland, drie berekeningen (1700-1760)
- tabel 7 Cardamom, peper, koffie: verscheping, opbrengst en procentueel aandeel (1700-1760)
- tabel 8 Alle Ceilonse producten: aandeel in de veilingopbrengsten (1700-1760)
- tabel 9 Uitgaven en inkomsten volgens de Korte Vertoning van Staat (1700-1760)
- tabel 10 Alle Ceilonse producten: bruto profijt (1700-1760)
- tabel 11 Equipagekosten in Nederland, aandeel Ceilon (1700-1760)
- tabel 12 Uiteindelijk netto profijt door de VOC op Ceilon behaald (1700-1760)
- tabel 13 Alle Ceilonse producten: veilingopbrengsten en procentueel aandeel (1765-1795)
- tabel 14 Alle Ceilonse producten: bruto profijt (1765-1790)
- tabel 15 Equipagekosten in Nederland, aandeel Ceilon (1765-1795)
- tabel 16 Uiteindelijk netto profijt door de VOC op Ceilon behaald (1765-1795)
- tabel 17 Ceilonse producten: commercieel, financieel, economisch profijt; geïndexeerd (1700-1795)
- tabel 18 Inkomsten, uitgaven op de kantoren in Azië (1660-1790)
- tabel 19 Dezelfde pachtafdracht van rds. 1.000 op Ceilon, volgens drie omrekeningsmethoden

HOOFDSTUK 2 Boekhouding

- tabel 20 Crediteuren van de dessavonie Colombo per 31/8/1778
- tabel 21 Debiteuren van de dessavonie Colombo per 31/8/1778
- tabel 22 Restanten per ultimo 1779 ten gouvernemente Ceilon
- tabel 23 Restanten ten kantore Ceilon in percentages van het totaal (1700-1790)
- tabel 24 Intra-Aziatische contacten tussen Ceilon en de zusterkantoren (1776/77, 1777/78, 78/1779)
- tabel 25 Aandeel handelswinsten in de totale inkomsten van Azië
- tabel 26 Transporten binnen Azië, *totalen* van aanvoer/uitvoer met als centrum Ceilon

- tabel 27 De 'eisch van goederen' en de voldoening daarvan één-driekwart jaar later door Patria
- tabel 28 Goederen door Patria naar Ceilon verzonden, tweemaal totaalbedrag van drie boekjaren
- tabel 29 Korte Vertoning van den Staat der Kompenie ten gouvernemente Ceijlon en de kuste Madure
- tabel 30 Specificatie van de inkomsten en uitgaven (procentuele verdeling naar acht posten)
- tabel 31 Maandsalaris dienaren, aandeel personeelskosten, tienjarig overzicht gehele (1700-1790)
- tabel 32 Maandelijks gage per hoofd naar zeven dienstgroepen
- tabel 33 Uitbetaling salaris en rantsoenen volgens Kleine Kas, Korte Vertoning en monsterrol
- tabel 34 Verpachting van 's Compagnies domeinen in rijksdaalders (Indisch) per ultimo augustus
- tabel 35 Pachtinkomsten per bestuurseenheid, in percentages
- tabel 36 'Andere slands inkomsten' op Ceilon
- tabel 37 Totale territoriale inkomsten (verpachtingen en andere landsinkomsten samen) per bestuurseenheid
- tabel 38 Verschil in winstpercentage tussen koopmanschappen met en zonder onkostenberekening
- tabel 39 Handelswinsten volgens Korte Vertoning en Rendement (1758/59, 1778/1779, 1788/1789)
- tabel 40 'Geldeisch' voor het boekjaar 1778/79 opgesteld medio februari 1778 (in Indische guldens)
- tabel 41 Vier berekeningen van het tekort aan geld op Ceilon, boekjaar 1776/77 (in Nederlands geld)

HOOFDSTUK 3 Assignaties

- tabel 42 Overboeking van geld per assignatie naar Nederland, vijfjaarlijks gemiddelde (1700-1795)
- tabel 43 VOC-bedienden, regimenten en Engelse Compagniesdienaren als storter van assignaties
- tabel 44 Vier groepen van preferentie bij het storten van assignaties
- tabel 45 Handelshuizen in Nederland als ontvangers van op Ceilon gestorte assignatiegelden
- tabel 46 Totaalbedrag besteed aan de import van wijn, bier, tabak en diverse artikelen (1700-1795)
- tabel 47 Handelshuizen met ontvangsten per assignatie van hoger dan 100.000 gulden
- tabel 48 Ceilonse Compagniesdienaren als storter van assignaties, naar rang en functie onderscheiden
- tabel 49 Overige groepen van VOC-dienaren als storter van assignaties
- tabel 50 Storters van de hoogste bedragen
- tabel 51 Vaste officiële inkomsten tegenover inkomsten uit douceurs
- tabel 52 Financiële- en handelstransacties van een groep VOC-dienaren en anderen in de jaren 1774/75-1778/79

HOOFDSTUK 4 Dienaren

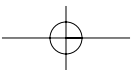
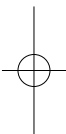
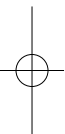
- tabel 53 Verdeling VOC-personeel over drie beroepsgroepen, per 10 jaar (1699-1789)
- tabel 54 Rang van indiensttreding van het VOC-personeel op Ceilon bij de groep 'bestuur' (1779)
- tabel 55 Aanwezigheid op Ceilon na afloop van de eerste verbandsperiode van vijf jaar (1779)
- tabel 56 Religieuze achtergrond van een aantal militairen in 1776
- tabel 57 Leeftijd van indiensttreding, actuele leeftijd en duur van het dienstverband (1778)
- tabel 58 Leeftijd van indiensttreding van het Aziatische personeel bij de groep 'bestuur' te Colombo
- tabel 59 Sterfte onder het militaire personeel op de posten Trincomalee en Batticaloa (1765-1778)
- tabel 60 Sterfte en bevolkingsaanwas in de Meda pattoe van de Siyana korle
- tabel 61 Bemanning van vijftientig naar Ceilon gedestineerde schepen (1765-1780)
- tabel 62 Azië of Europa, het lot van wie op Ceilon voet aan wal zet (1765-1780)
- tabel 63 Jaarlijks verlies aan beschikbaarheid over het personeel: 1700-1760 tegenover 1765-1780
- tabel 64 Azië of Europa: wie ziet zijn geboortegrond terug? Aankomst, verblijf, vertrek 1765 tot 1780
- tabel 65 Repatrianten in de periode 1765-1795
- tabel 66 De drie belangrijkste carrièremomenten van de 38 leden van de bestuurselite

Bijlagen

- bijlage 1 Lasten en winsten van het gouvernement Ceilon (1640/41 tot 1791/92)
- bijlage 2 Procentuele verdeling van de uitgaven en de inkomsten volgens de Korte Vertoning van Staat van Ceilon (1757/58 t/m 1759/60 en 1765/66 t/m 1790/91)

Kaarten

- Het eiland Ceilon volgens *Davy's map* uit 1821
- De Overwal en het westelijke gedeelte van het eiland Ceilon

Woord vooraf

Een over enkele jaren lopend overzicht van voorwoorden op gepubliceerde of in uitgetypte versie kwijnende dissertaties geeft een uitstekend beeld van de aan weinig modieuze invloeden onderhevige *condition humaine* van de voortploeterende promovendus. De hoogtepunten wanneer ‘het lukt’, de dalen waarin het leven plotseling belandt wanneer het eens wat minder loopt: het zijn facetten van de onderzoeksperiode die weinig promovendi vreemd zullen voorkomen. Aan dit aspect van het schrijven van een proefschrift weet ik in dit ‘woord vooraf’ weinig of niets toe te voegen. Minder vertrouwd in de huidige tijd is waarschijnlijk de door mij genoten vrijheid. Niet gehinderd door een extern financieel kader, noch onder druk gezet door een goedmenende begeleider of opgejaagd door ambitie tot publiceren, kon het onderzoek zich over vele jaren uitstrekken. Jaren die mijn band met Sri Lanka, het vroegere Ceilao, Ceilon of Ceylon, steeds intenser hebben gemaakt. Wat in 1979 was bedoeld als een kort bezoekje aan het eiland tijdens een tweejarige trektocht door Azië en Afrika, leidde eerst tot een verblijf van een half jaar, toen tot een doctoraalscriptie, daarna tot de aanzet tot dit proefschrift en vervolgens tot een hecht contact met het archief in Colombo, waar ik sinds 2000 voor het TANAP-project (gefinancierd door het Nationaal Archief in Den Haag) van tijd tot tijd hand- en spandiensten verricht teneinde de deelprojecten van microverfilming, conservering en nadere openbaarmaking van het voc-archief op tempo te houden. Diezelfde vrijheid kon in 2001 ook leiden tot een volledig andere opzet van de dissertatie, in gang gezet door een intrigerende ontdekking in het materiaal dat De Korte in zijn studie naar de financiële verantwoording van de voc had gepubliceerd en waarover meer details in de hierop volgende inleiding.

De fascinatie voor de overblijfselen uit de voc-tijd – de forten, kerken en overige bouwwerken, de bijna zeventuizend stoffige en aangevreten banden archivalia, de ontmoeting met verre nazaten van de Compagnies-dienaren met namen als Leembruggen, Van Ranzow, Speldewinde, Schokman – verbreedde zich als vanzelfsprekend naar waardering voor de op Sri Lanka zo andere wijze van leven en van heersende opvattingen over vrijheid en gebondenheid dan gangbaar in het land van herkomst. Zittend op het terras van een eigenhandig gebouwd optrekje op een heuvel aan het strand en niet zelden met een weer bijna leeg glas arak onder handbereik, zag ik uit op het lage, langgerekte koraaleiland waarover de Raad van Ceilon op 17 maart 1774 een Salomonsoordeel moest vellen. De mosselen, de twistappel uit die vergane tijd, waren thans voor een ieder naar hartelust van de rotsen te plukken. Het moge duidelijk zijn: er gaat weinig boven een belevende omgang met de historie.

Het proefschrift is thans ten einde en met veel genoegens wil ik, maar nu op schrift, de mondelinge woorden van dank herhalen die ik in de loop der jaren een aantal kennissen, vrienden en familieleden al deed. Een alfabetische hiërarchie van namen wordt doorbroken door de bijzondere hulp van Peter Hollander, voor wie gedurende de laatste vijf jaar als – en zo fraai omschreven: ‘rustend’ – accountant geen vraag om uitleg, advies om verbetering of verzoek tot correctie teveel was. Albert Scheffers, mijn ‘waarde naamgenoot’, stelde in de laatste fase van

het werk alle gevraagde tijd en moeite ter beschikking om financieel-monetaire zaken door te nemen en opnames van belangrijke stukken tekst te maken. Beiden mijn speciale dank. Een tekst dient te worden gecorrigeerd op onduidelijkheden, spel- en grammaticale fouten en voor de lezer onbegrijpelijke prietpraat. Aan Hinrich Brüggemann, Frits van Dulm, Lodewijk Hovy (met de onschatbare en op dat moment noodzakelijke opmerking: 'dit lijkt nergens op' over het eerste/tweede hoofdstuk), Lambert Jordens en Roelof van der Schans in dezen mijn dank. Voor problemen met programma's en andere computer-gerelateerde zaken kon ik altijd een beroep doen op Roeland Sampimon. Mevrouw Rosemary Robson vertaalde de samenvatting naar het Engels.

Ik heb vele jaren in de archieven in Den Haag en in Colombo doorgebracht. De medewerkers van beide instellingen zullen zich de karrenvrachten boekdelen die werden opgevraagd nog wel herinneren. Met beide archieven had ik een bijzondere relatie en kon, bij wijze van spreken, achter de uitleenbalie en in het depot de boeken raadplegen. Wat mij dat aan beslommeringen bespaarde is moeilijk in woorden uit te drukken. Aan allen, het zij herhaald, mijn dank.

Inleiding

Plaatsbepaling en historiografie

a Typering

De onderhavige studie naar een viertal aspecten van de aanwezigheid van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) op Ceilon is in belangrijke mate gebaseerd op weinig of nooit gebruikt cijfermateriaal uit de voc-archieven te Den Haag en te Colombo. Het onderzoek betreft daarmee opnieuw het pad dat in de jaren tachtig van de vorige eeuw door Lequin (1982), Steur (1984) en De Korte (1984) werd gebaad, maar de belangstelling van de historici niet wist te behouden. Terwijl Lequin telt en hertelt en vervolgens getalsmatig de twintigduizend (en meer) dienaren in de Oost analyseert, gebruikt Steur het cijfermateriaal als illustratie voor zijn betoog over de pogingen tot ‘redres’ of herstel van de Maatschappij, zoals de voc door de betrokkenen werd genoemd. De Korte en dit onderzoek, daarentegen, hangen als het ware geboeid aan de lippen van ‘een rijtje getallen’ dat zijn verhaal kwijt wil. Met dien verstande echter dat het hier gebruikte kwantitatieve materiaal nergens het *totale* bedrijf in Nederland of in Azië op het oog heeft. Integendeel, deze studie beperkt zich exclusief tot één van de omstreeks vijfentwintig voc-vestigingen in de Oost, te weten tot het eiland Ceilon dat, befaamd om de kwaliteit van haar kaneel, de ‘bruijt [is] waaromme elckeen danst’ (Baldaeus). De begeerte naar een gesanctioneerde relatie tot een rijke partner symboliseert het streven naar materieel gewin dat Ceilon gedurende honderd vijftig jaar in ruime en constante mate de Compagnie verschaft. Dit profijt is voor de Compagnie de *raison d’être* voor haar aanwezigheid op Ceilon, want vóór alles was de voc een commercieel bedrijf. Maar niet alleen de getallen die het geldelijk gewin tot uitdrukking brengen zijn interessant, het vele kwantitatieve materiaal dat de boekhouding van gegevens voorziet en de winsten een vaste basis geeft, is dat evenzeer. En meer kwantitatief materiaal is voorhanden: het door de dienaren verstuurd geld naar Nederland kon worden geanalyseerd en het personeelsbestand werd dankzij twee bijzondere seriële bronnen en anders dan Lequin dit deed, onder de loep genomen. En voor dat alles waren cijfers, tienduizenden cijfers nodig.

De aanleiding tot het hierboven aangegeven cijfermatige karakter van het onderzoek komt voort uit een toevallig ontstane fascinatie voor J.P. de Korte’s nog te weinig gebruikte en geanalyseerde studie *De jaarlijkse financiële verantwoording in de voc*. Mijn eerste plan voor een dissertatie (1995) ging uit van totaal andere onderwerpen en zeker niet van een viertal op getallen berustende hoofdstukken. ‘Spelend’ met De Korte’s getrouw uit de originelen overgenomen cijfers, deed ik in de loop van 2000 of 2001 een vreemde ontdekking. Volstrekt onacceptabel, maar aan de hand van de voc-boekhouding onweerlegbaar aantoonbaar, bleken de interne resultaten van de Compagnie in Azië – dat wil zeggen de verrekening van de op de kantoren behaalde inkomsten met de aldaar gedane uitgaven – niet aan commerciële successen in de Oost te relateren, maar met boekhoudkundige uitgangspunten samen te hangen. Vier coherente periodes konden worden onderscheiden berustend op, zoals gezegd, volstrekt ‘verwerpelijke’ uitgangspunten. Een appendix op hoofdstuk I presenteert de cijfers. Een boekhoudschandaal? Dat zeker niet. Maar te onderzoeken hoe een en ander mogelijk was deed mij de eerdere onder-

werpen ter zijde stellen en leidde naar de financiële verantwoording (de ‘boeken’) van Ceilon. Eenmaal door het cijfermateriaal gegrepen, boden de lijsten met verzonden assignaties, de monsterrollen en scheepssoldijboeken, de Staatrekeningen, de Rendementen, de Aanwijzingen van ’s Lands Inkomsten, de Kleine- en de Grote Kas enzovoorts zich als vanzelf ter nadere analyse aan. Helaas ben ik historicus zonder specialistische kennis op het niveau van een accountant of econoom. Soms begeeft men zich dan op glad, soms op dun ijs, soms op beide en dan is het oppassen niet teveel gewicht’igheid’ ten toon te spreiden. Ik realiseer mij daardoor kansen over het hoofd te hebben gezien en niet altijd de oplossingen te hebben kunnen aandragen die het materiaal de hiertoe beter gekwalificeerde onderzoeker biedt. Mocht dit onderzoek de belangstelling voor het zo overvloedige cijfermateriaal in de voc-archieven stimuleren, dan acht ik mij rijkelijk beloond voor al het gereken en gecijfer dat in maar liefst zesenzeftig tabellen zijn weerslag heeft gevonden.

Als territoriaal grootste vestiging in de Oost zijn de Ceilonse tabellen van belang voor zowel de eigenheid van een voorname factorij, als representatief (althans, niet over het hoofd te zien) voor de gehele Aziatische tak van het bedrijf. Het gaat hier om een viertal aspecten van de geschiedenis van de voc, een handelscompagnie die zeker niet als brute onderdrukker en bezetter gezien mag worden, maar eerder als machtig medespeler binnen regionale contexten. De invalshoek op de archivalia is eurocentrisch van aard. Maar binnen deze optiek bestaat opnieuw een tweedeling: een ‘Ceilons’ en een ‘Europees’ perspectief. De onderzoeker kan zich identificeren met de inhoud van de correspondentie, de rapporten en notulen die op Ceilon zijn oorsprong vonden, hij kan zich ook inleven in de gevoelens en gedachten van de leiding van het bedrijf in Nederland en dat op grond van hetzelfde materiaal. Langs dezelfde lijnen zijn ook de geschiedschrijvers van het bedrijf van de voc te onderscheiden. Mijn invalshoek is onvoorwaardelijk de eerste. Ik identificeer mij met Colombo, niet met Amsterdam.

In de hoofdstukken twee, drie en vier leidt de ceiloncentrische benadering van de voc-archivalia tot een aantal nuancerings in het betoog die vanuit de opvattingen en verantwoordelijkheden van de Bewindhebbers in Patria niet waren te verwachten. De beschouwingen over de boekhouding, de suggestie het assignatie-verkeer als graadmeter voor de financieel-economische kracht van de voc in de Oost te gebruiken en de wat ‘liefdevoller’ behandeling van de Compagnies-dienaar uit het einde van de achttiende eeuw, leggen hiervan getuigenis af. Tot nu toe worden de voc-archieven vanuit genoemde twee invalshoeken bestudeerd. Er is echter ook een ander gebruik mogelijk. De buitengewone rijkdom aan materiaal op lager bestuurlijk niveau in de Sri Lanka National Archives (SLNA) te Colombo geeft voor de autochtone geschiedenis van het eiland in de zeventiende en achttiende eeuw talloze aangrijpingspunten voor (werkelijk) Aziëcentrisch georiënteerde publicaties. Het is verbazingwekkend te moeten constateren dat niet eerder dan in het voorjaar van 2007 een studie naar de Sri Lankaanse samenleving uit die periode en éénduidig op laatstgenoemd principes stoelend, het licht zag. Voorwaarde daartoe was: kennis van het Nederlands bij een in de Sri Lankaanse belevingswereld geworteld historicus. Het TANAP-project (*Towards A New Age of Partnership*) – met een historisch-wetenschappelijke en een archivalische poot in respectievelijk Leiden en Den Haag – leidt sinds 2001 jonge wetenschappers uit de vroegere voc-invloedsferen in Azië op tot onafhankelijk gebruiker van die voor hun eigen geschiedenis onvergelijkbaar belangrijke bron.

De economische voordelen die de voc op Ceilon genoot, de wijze van financiële verantwoor-

Kaart 1 Ceylon

Het kaartje toont de situatie zoals die in 1821 door Davy werd afgebeeld. Het is de meest bruikbare kaart van omstreeks 1800. Men ziet de grens tussen het gebied van de VOC en dat van Kandia volgens het verdrag van 1766. Voordien was het Compagniesgebied niet soeverein en erkende het formeel de koning als opperheer. De gouverneur noemde zich 's konings dienaar en gaf geschenken die als tribuut werden beschouwd.

ding van het eiland tegenover Batavia en Heeren xvii, het assignatie- of wisselverkeer van de dienaren met het vaderland en een, vooral kwantitatieve, analyse van het personeel ten eilande, vormen de vier invalshoeken op de achttiende- eeuwse aanwezigheid van de voc op Ceilon. De korte benaming van de hoofdstukken, in tegenstelling tot de misschien als wijdlopig te bestempelen titel en subtitel van het proefschrift, verhuult een rijkere inhoud dan gesuggereerd. De naam van het viertal onderverdelingen van de dissertatie – Profijt, Boekhouding, Assignaties, Dienaren – dekt daarmee niet de volledige lading. Uitweidingen naar gerelateerde onderwerpen maken het in eerste instantie aangegeven beperktere thema waardevoller. Dit geldt eveneens voor het notenapparaat – van aard niet zelden uitbreidend, discussiërend en toelichtend – dat uitdrukkelijk aan de voet van elke bladzijde, dus niet op verre ‘blader-afstand’, werd afgedrukt. Zoveel aardigs, wetenswaardigs en leerzaams – dit laatste in de zin van inspirerend tot verder onderzoek – zou verloren zijn gegaan, wanneer de noot was gereduceerd tot simpel instrument van verwijzing. De noten illustreren eveneens mijn intense betrokkenheid bij het geschrevene. Ankersmits juist op tijd verschenen studie over de ‘sublieme historische ervaring’¹ geeft mogelijk een gepaste theoretische onderbouwing van deze betrokkenheid, al gaat het in dit geval slechts om ‘cijfertjes’. Het is overigens zeker niet mijn bedoeling geweest Wallerstein² qua omvang van het notenapparaat naar de kroon te steken, men zij gerustgesteld.

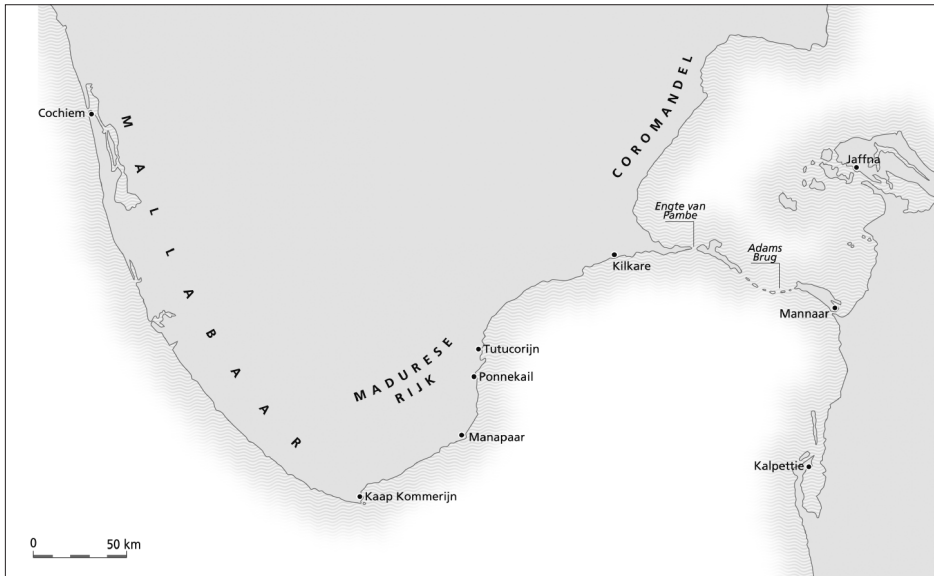
Specifieke secundaire literatuur over de onderwerpen die de vier genoemde hoofdstukken behandelen is schaars, voor Ceilon is zij zelfs *non-existente*. Daarom werd hetgeen gepubliceerd was over profijt, boekhouding, assignaties en dienaren dankbaar ter hand genomen. De Korte, Gaastra, Lequin (maar ook de oude Jacob Mossel, gouverneur-generaal in de jaren vijftig van de achttiende eeuw) bleken onontbeerlijk en de resultaten en opvattingen van dit drietal auteurs stelden mij in staat de bevindingen ter zake over Ceilon te toetsen, pregnanter te formuleren en ter discussie te stellen. Uiteraard leidde dit tot tegengestelde opvattingen, onder andere over de kwaliteit van het voc-personeel in de bestudeerde periode (1765-1795). De authentieke bronnen waren echter meestentijds zowel enige autoriteit als toetssteen en het resultaat van hetgeen de tienduizenden bestudeerde vellen folio opleverde, betreft daarmee in eerste instantie de situatie op Ceilon. Met, zoals gezegd, suggesties voor vergelijking met delen of met het geheel van het Compagniesbedrijf in Azië.

Ceilon maakt deel uit van het ‘overall network’ dat de voc in Azië haar prestige en macht verleent. Dat wil zeggen een onderling verbonden systeem van handelsposten, vazalstaten, bondgenoten en van gebieden waar de Compagnie als ‘Heer van den Lande’ het gezag uitoefent. Dit, althans, is de opvatting van Van Goor³. De vier hoofdstukken over Ceilon benadrukken daarentegen de eigenheid van het gouvernement ten opzichte van het Aziatisch imperium. In die mate zelfs dat in hoofdstuk I wordt gesuggereerd dat het eiland (en de Maatschappij) beter af was geweest met een splitsing van het bedrijf. Toegegeven, meer bedoeld als theoretisch model dan als na te streven doel; hoewel actueel indien na afloop van de rampzalige Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) een sterfhuisconstructie voor het noodlijdende handelsrijk was overwogen. Ceilon had dan zeker tot de uitverkorenen behoord. Van Goor is terecht geboeid door de speci-

1 Ankersmit, *De sublieme historische ervaring*, 2007.

2 In zijn *The Modern World System* (vanaf 1974 verschenen) schrijft Wallerstein als het ware een tweede boek via zijn uitgebreide voetnoten.

3 Van Goor, *Dutch Factories* en *Hybrid State*. Fieldhouse, *Colonial Empires*.

Kaart 2 Zuid-India

Het kaartje toont de Vijf Zuiderresidentiën (van Kaap Kommerijn tot Kilkare) op de Overwal, vallend onder het gouvernement Ceilon. De kleine enclaves zijn volgens verdragen met de koning van Madurai aan de VOC afgestaan. De Compagnie heeft er formeel het monopolie van de lijwaat(textiel)-inzaam. De Engte van Pambe staat ook onder controle van de VOC (verdrag met de theuver-heer van Rameswaram), maar gaandeweg is de Maatschappij te zwak om haar gezag uit te oefenen.

fieke politieke constellatie in Zuidoost Azië. De VOC speelde in dat gebied een rol die wel wordt vergeleken met die van de eerdere grote rijken Srivijaya en Majapahit⁴. Maar golden deze verhoudingen ook voor Zuid-Azië? Het mag sterk worden betwijfeld. In de gebieden 'om de west' speelde de Compagnie geen actieve, participerende rol binnen het bestel van staten. En zouden die naburige staten zich iets aantrekken van het prestige dat de VOC in de Archipel bezat? Voor de politiek van Van Goens (einde zeventiende eeuw) om Colombo de positie die Batavia innam voortaan toe te delen valt in zekere zin wel wat te zeggen. Ceilon het middelpunt van het westelijke, Batavia dat van het zuidoostelijke en oostelijke deel van het imperium en beide in een directe gezagsverbinding met het moederland. In navolging van de splitsing die de directe vaart op China representeert. De financiële voordelen die dit de Compagnie kon opleveren zijn de moeite van het berekenen zeker waard. De bovenstaande suggestie hangt ten nauwste samen met de uitkomsten van tabel 26 (te vinden in hoofdstuk II dat de boekhouding en de daaraan gerelateerde onderwerpen bespreekt) waaruit blijkt hoe gering Ceilon in het intra-Aziatische handelsnetwerk was opgenomen. Niet alleen aan het einde, maar evenzeer aan het begin van de achttiende eeuw. Het past niet binnen deze studie om de noodzakelijke contacten met Batavia van de andere vestigingen in Zuid-Azië te analyseren, maar weinig wijst erop dat Soeratte, de Mallabaar, de Coromandel en Bengalen de link met de machtige en zelfzuchtige, alles naar zich toetrekende metropool in het centrum van de Archipel werkelijk van node hadden. Politiek niet, economisch niet. Een herwaardering van de – naar men aanneemt essentiële – rol van het intra-Aziatische handelsnetwerk, zeker voor wat betreft de achttiende eeuw, is geboden.

Politiek en economisch gezien leeft Ceilon haar eigen leven. De personeelsvoorziening (hoofdstuk IV) geschiedt in directe relatie tot de Republiek en uit een analyse van samenstelling, loopbaan en gedrag van de dienaren op het eiland komt een eigensoortig karakter tot uiting van de Europees-Aziatische samenleving. Althans, voor zover onderzoek naar andere vestigingen is verricht. Door een eveneens directe relatie tussen Compagniesdienaar en een aantal handelshuizen in Nederland blijft de daartoe geïnteresseerde eilandbewoner in contact met Europese artikelen, en daaraan gebonden, ideeën over smaak en mode (hoofdstuk III, Assignaties). Tenslotte waarom alles draait: de voordelen of het profijt dat de maatschappij overhoudt aan het bezit van Ceilon. Vrij exact konden bedragen en percentages worden vastgesteld en dit leidt tot de interessante conclusie dat Ceilon een fraai voorbeeld kan worden genoemd van een *colonie d'exploitation* (de term is van Leroy Beaulieu, einde negentiende eeuw). Baten en lasten tegen elkaar afgewogen (hoofdstuk I) blijkt de vestiging zeer winstgevend als wingewest (aldus noemt de VOC het gebied ook zelf), anderzijds vertoont het eiland trekken van een *colonie de peuplement*. Niet omdat Europeanen erheen trekken om een bestaan op te bouwen, zoals in de Amerika's, in Australië en een aantal andere gebieden, maar omdat die Europeanen zich er thuis voelen en na verlopen dienstverband blijven hangen. Uit de afstammelingen van die groep betreft Ceilon in de achttiende eeuw een naar de dertig procent toelopend percentage werknemers: een hele besparing voor de VOC! Een belangwekkende kritiek van Fieldhouse⁵ op de 'mythe van de economische exploitatie' van de moderne koloniale rijken (van na 1800/1850) die de complexiteit van de relatie moederland – kolonie als uitgangspunt neemt, stelt de gang-

4 Cowan deed dit in een artikel uit 1968, met instemming aangehaald door Van Goor in *Hybrid State*, pag. 210.

5 Fieldhouse, *Colonial Empires*, pp. 372-395.

bare opvattingen van uitbuiting, economische machtswellust en –onderdrukking scherp ter discussie. Het begrip exploitatiekolonie kan daardoor in de negentiende en twintigste eeuw in feite niet meer gelden voor de afhankelijkheidsrelatie tussen Europa en de rest van de wereld. Het voorbeeld van Ceilon, waarvan nauwkeurig het profijt kon worden berekend, voldoet beter als voorbeeld voor het *avant la lettre* gebruikte begrip van Leroy Beaulieu.

b Historiografie

De historiografie over voc-Ceilon (in tegenstelling tot het overgrote en door Kandia bestuurde gebied) omvat slechts een gering aantal studies en valt fraai te periodiseren. Tot de jaren vijftig/zestig van de vorige eeuw zijn het de namen Van Geer (1895), Nypels (1908), Zwier (1927) en een paar, voornamelijk op de voorgaande publicaties of op vertalingen in het Engels (de *Memories van Overgave*, vooral) berustende beschouwingen waarbinnen Ceilon een groter of kleiner deel van het gehele verhaal uitmaakt (MacLeod, Stapel, Krom, Pieris, Ottow – diepgaand eigen onderzoek! – en anderen). De uit de zeventiende en achttiende eeuw stammende bronnen, vrijwel altijd beschrijvingen van land, volk en omstandigheden (Baldaeus, Duitse krijgslieden, Van Dam, Valentijn, Van Damast Limberger, Wolf, Haafner, Stavorinus etc.) worden veelal als primaire gevoeld, maar zijn dat toch ook weer niet in zuivere vorm: het zijn commentaren, de archiefstukken ‘blijven de baas’. Onder invloed van een (sinds jaren verloren gegaan) optimisme en een open, positief nationalistisch zelfbewustzijn, maken een viertal jonge Sri Lankaanse historici zich in de loop van de jaren vijftig en zestig zelfstandig het Nederlands eigen. Goonewardena, Arasaratnam, Kotelawela en Kanapathypillai⁶ nemen elk een chronologisch bepaald gedeelte van de *Dutch Period* als onderwerp voor hun dissertatie. Opvallend en omineus is dat zij daarvoor niet de eigen voc-archieven, maar de toenmalige Koloniale Archieven in Den Haag gebruiken. Mottau, de archivaris op het SLNA die, op bezoek in Nederland, in onvervalst Statenbijbels een interview voor de televisie gaf, las de taal, maar heeft vooral als samensteller van de Thombo-Index, het Glossarium en enkele artikelen, veel minder als historicus, belang. Hetzelfde geldt – *mutatis mutandis* – voor Paranavitana, de archivaris die vrijwel perfect modern Nederlands spreekt. In het begin van de jaren tachtig leert, ook op eigen gelegenheid, Abeyasinghe de taal, wat resulteert in een artikel over een tijdsperiode die de eerder genoemde vier promovendi niet hadden aangepakt. Alle genoemde zeven personen heb ik in meer of mindere mate van vriendschap meegemaakt. Zonder uitzondering presenteren genoemde zeven auteurs het Compagniesbedrijf op eurocentrische wijze. Waar zich een tegenstelling tussen partijen voordoet, kiezen de auteurs vrijwel automatisch de kant van de ‘arme landman’ of de ‘bedrogen koning’ – zoals wij even vanzelfsprekend (ideologische vooringenomenheid toont daarvan het negatief) een natuurlijker begrip voor de handelingen van onze verre voorouders bezitten.

Een nieuwe periode in de studie van voc-Ceilon begint met de publicatie van het proefschrift van Van Goor. Zo dient met de Compagniesgeschiedenis op Ceylon/Sri Lanka te worden omgegaan, kunnen wij vanuit het huidige tijdsgewricht constateren. Niet meer de chronologische verhalen uit de jaren vijftig en zestig, maar thematische studies naar het onderwijs (Van Goor, 1978), een stad-*cum*-samenleving, eerst Galle en later Colombo (Wagenaar, 1994 en Raben, 1995).

6 De dissertatie van de eerste twee historici is gepubliceerd, van Kotelawele is een hoofdstuk over de agrarische politiek uit zijn dissertatie verschenen en Kanapathypillai's proefschrift is zelfs niet voor een gedeelte in druk toegankelijk.

De bronnenpublicatie van de hand van Hovy (Ceylonees Plakkaatboek, 1991) betekende een mijlpaal. Artikelen en doctoraalscripties blijven buiten beschouwing. In deze jaren bezoeken historici uit Nederland van tijd tot tijd het Nationaal Archief in Colombo. Tot het huidige gebouw in de loop van de jaren tachtig gereed kwam een soms hachelijke onderneming. Bijna elke dag werd wel een gifslang op het bordes doodgeslagen, lopend door het hoge gras naar de schuur die als tijdelijke studiezaal-annex-depot dienst deed was daarom evenmin van gevaar ontbloot. In de tochtige, duistere, stoffige en constant aan weer, wind en regen blootgestelde leeszaal was een koutje snel gevat. En zo'n *heempirisave* is in de vochtig-klamme hitte van Colombo even onaangenaam als in het vaderland en net zo snel opgelopen. Mijn respect voor de structuurvastheid van het Oudhollands geschept papier dat jarenlang dezelfde ontberingen doorstond als de onderzoeker kan daarom niet dan doorleefd klinken. Van de kant van Sri Lanka is het overigens tussen 1985 en 2007 – Paranavitana uitgezonderd, maar hij is meer linguïst en archivaris – tamelijk stil geweest. Op één prachtige samenvatting van de *Dutch Period* na, van de hand van K.M. de Silva. Ook hier artikelen en kleine publicaties ongenoemd⁷.

c Drie recente proefschriften

In korte tijd verschijnen thans drie publicaties – alle proefschriften – over VOC-Ceilon. Schrikker (einde 2006), Devasiri (begin 2007) en het onderhavige werk (begin 2008). De drie auteurs gebruiken en gebruikten de archivalia voor sterk van elkaar verschillende benaderingen van de VOC-periode. Schrikker bestudeert en vergelijkt in wijde context (mentaliteit, ideologie) de overgang van het Nederlandse naar het Engelse bewind, Devasiri neemt de achttiende-eeuwse agrarische samenleving op Sri Lanka onder de loep en het onderhavige werk moet zich in de komende hoofdstukken qua eigenheid nog bewijzen. Gezien het feit dat beide eerstgenoemde auteurs terreinen bewandelen die mij zeer vertrouwd zijn (het Mottau-Thombo-Index project in het SLNA te Colombo heb ik in 2003 opgezet en mijn doctoraalscriptie uit 1989 was een uitvoerige inleiding op de tegelijkertijd afgedrukte Memorie van Overgave van Willem Jacob van de Graaff uit 1794), was het moeilijk de neiging te weerstaan de twee dissertaties hier ter plekke wat uitvoeriger te becommentariëren. Zeker ook omdat de tekst van mijn dissertatie zijn loop gevonden had en inpassing van beider studies niet meer tot de mogelijkheden behoorde. Enkele meer systematische mededelingen over het tijdsgewricht van deze studie komen daarmee tezelfdertijd te juister plaatse.

Kanapathypillai die ik in 1979 op de campus van Peradeniya voor het eerst ontmoet, behandelde in zijn proefschrift uit 1969 de periode 1765-1796 en Van de Graaff (1785-1794) was zijn zwarte schaap. Over 's gouverneurs Memorie van Overdracht oordeelde hij: een 'zichzelf ophemelend geschrift'. De gouverneur was daarentegen mijn favoriet: iemand die iets groots verrichtte aan het einde van de slappe pruijktijd! Als ik bij de familie logeerde, stond mijn opponent al voor zessen aan mijn bed met een kop zwarte thee, druk orerend over wat de radio die nacht aan wereldnieuws had gedebiteerd. De avond tevoren was het veelal laat, tot zeer laat geworden en een lichte irritatie over de gestoorde nachtrust was moeilijk te onderdrukken. Twee redenen dus – een wetenschappelijke en een persoonlijke, de meest ideale combinatie – om Van de Graaffs memorie thuis nog eens grondig te herlezen. Uit de confrontatie van opvattingen en ervaringen ontstond tenslotte de doctoraalscriptie (1989) die zeer positief over de gouverneur oordeelde.

⁷ Een uitzondering voor de bundeling van artikelen verschenen in de Peradeniya History of Sri Lanka II, onder verantwoordelijkheid van K.M. de Silva.

De afgelopen tien jaar heb ik mij voor deze dissertatie opnieuw, vooral cijfermatig, met de door Kanapathypillai behandelde periode beziggehouden en heb mijn ongelijk moeten bekennen. Veel van de plannen die de gouverneur ontwikkelde, sloten aan op wat eerder al in de hoofden van de gezagsdragers op het eiland speelde, maar de tijd zat op dat moment niet mee of speelde juist tegen de voorstellen in. Zijn succesvol streven naar autarkie op het gebied van de kaneelvoorziening bouwt voort op de resultaten onder Falck behaald. Van 1785 tot 1794 blijft de afscheep naar Patria echter op hetzelfde – in feite nog te lage – niveau. De toegenomen rijst-opbrengsten in de Wannai en het Batticaloa zouden wel eens met administratieve maatregelen samen kunnen hangen. De VOC slaagde er in zich weer toe te eigenen wat de hoofden haar hadden ‘ontnomen’. Structurele veranderingen in areaal, wijze van teelt en participatie van de bevolking zijn onmogelijk binnen enkele jaren te verwezenlijken door een tiental VOC-functienarissen die de oppositie van de belanghebbende hoofden moeten trotseren. De toename van de binnenlandse inkomsten berust – naar het zich laat aanzien, maar daarvoor nader hoofdstuk II – op inflatoire bedragen. Successen boekt Van de Graaff zonder enige twijfel: de enorme gronduitgiften zijn een revolutionaire (echter geen unieke) ontwikkeling, maar zien wij aansluitend toegenomen opbrengsten? Deze cijfermatig aan te tonen lukt niet bij de verschepingen naar Nederland. Misschien is de Singalese trots op *magee ideme* (mijn stukje grond, niet het jouwe) een retarderende factor geweest?

Een bijzonder ontwaterings- en irrigatieproject is de doorgraving van de ‘spruit’ van Urubokke (1787), waardoor de rijst-opbrengsten in de Girreways sterk toenemen en overstromingsgevaar in grote gebieden wijkt. Er bestaan plannen op Sri Lanka dit intelligente werk meer op de voorgrond te plaatsen. Deze doorgraving van een waterscheiding mag – zoals Schrikker doet – niet worden geïdentificeerd met het project van het herstel van de tank of het stuwmeer van Baddegirrie (1789). De agrarische politiek van desavoue Christiaan van Angelbeek en gouverneur Van de Graaff struikelt over de opstand die uit weerstand tegen de plannen ontstaat. De gouverneur hemelt zijn eigen resultaten inderdaad wel wat erg op en verhuult het failliet van zijn binnenlandse politiek (opstand van Matara, 1789/90) en zijn ‘buitenlands’ avontuur (de poging Kandia te veroveren, 1792). De toon van de brieven uit Nederland waar het Vijfde Departement kort de scepter zwaait verandert opvallend snel: de gouverneur heeft het voordeel van de twijfel vlug verspeeld. Het is daarom maar al te begrijpelijk dat Van de Graaff in 1792/93 ontslag vraagt en gedesilluseerd en verongelijkt in 1794 op drie schepen (gezien zijn vergaard bezit) naar Batavia vertrekt. Alwaar hem nieuwe tegenslagen wachten. Niettegenstaande de woorden van kritiek mag men Van de Graaff toch rekenen tot de kleine groep van belangrijke gouverneurs over Ceilon. Deze opvatting heeft Kanapathypillai mij niet weten te ontnemen. Maar het is een waardering met voorbehoud en zeker minder enthousiast dan in de aanvang van mijn studies.

Schrikker ziet een en ander anders. Het heeft er alle schijn van dat zij een vehikel nodig heeft in wie zich de veranderende tijdgeest kloek weerspiegelt. Falck (1765-1785) – stabiel, betrouwbaar, omzichtig – noch de uitgebluste Joan Gerard van Angelbeek (1794-1796) lenen zich tot dat gebruik; zij verdwijnen als het ware in een voetnoot. De eigengereide, druk agiterende en plannenmakende Van de Graaff is daarentegen geknipt voor die rol. De grote context legt echter een te zware belasting op de schouders van de uitverkoren gouverneur. Zeker, hij heeft visie, maar de reactie op de noden van de Compagnie uit die jaren blijft geheel binnen de gebruikelijke kaders. Het verschil is de dadendrang, de onbesuisdheid, de onverantwoordelijkheid.

Knap is haar ontdekking van allerlei lagen van belangenconvergentie en –divergentie tussen gouverneur, hoge Compagniesfunctionarissen, hoofden en bevolking. Maar zijn dit kortdurende en persoonsgebonden coalities en confrontaties of zijn in die paar jaar blijvende patronen ontstaan? Na de opstand van Matare hadden de ‘contracten van verbintenis’, die deze dynamiek veroorzaakten, echter afgedaan en hernam het leven op Ceilon zijn even onderbroken loop. En dan spelen oude structuren, tradities en gewoonten opnieuw hun – door westerlingen soms als verlamdend en ondoorgrondelijk ervaren – spel en spelletjes. Peter Sluijsken (Van de Graaffs rivaal en criticus) had daar wel enig oog voor in zijn geschrift over ‘den landdienst’ en Devasiri zou er een (toenmalig en ook een huidig) boekje over kunnen openen. Zoveel veranderde niet in tweehonderd jaar.

Laatstgenoemde gebruikt de thombo’s of landregisters en allerlei ander materiaal op laag tot zeer laag bestuurlijk niveau uit de Colombose VOC-archieven. En dat is precies de plek waar de historicus hoort te zitten. Sri Lankaanse geschreven bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn kwalitatief en kwantitatief verre ontoereikend voor een analyse van de rurale omstandigheden uit die tijd. De onderweg-zijnde digitalisering van Mottau’s thombo index kon hem van tijd tot tijd een handje helpen. Devasiri’s stijl en (Marxistische) invalshoek op feiten en feitelijke situaties maken de studie weerbarstiger (te lezen) en kwetsbaarder (voor kritiek) dan noodzakelijk. Misschien wat overdreven geformuleerd: hij nagelt de ‘werkelijkheid’ aan de schandpaal, omdat de theorie wat anders zien en horen wil, terwijl voordien de koloniale weergave van diezelfde ‘werkelijkheid’ bij voorbaat werd gewantrouwd. Twee vormen van blikvernaauwing. Onder een groep Sri Lankaanse historici is de aversie tegen het koloniale verleden vrij plotseling weer opgeborreld: een gevolg waarschijnlijk van het onvermogen de huidige etnische spanningen op te lossen. Over de eerste vorm van blikvernaauwing – persoonsgebonden – groeien de meesten in hun ontwikkeling heen, over de tweede – een mentaliteit – eveneens, maar dat vereist een fundament van zelfverzekerdheid, zelfkritiek en identiteitsbewustzijn, karaktertrekken die een samenleving moet ‘willen’ vormen en opbouwen en die in het sinds 1983 verscheurde Sri Lanka op dit moment nauwelijks te vinden zijn.

En dan dit onderzoek: waar liggen de kaders waarbinnen de resultaten van de komende bladzijden tekst moeten worden gelegd? Plaatsgebonden zijn drie niveaus te onderscheiden: VOC-Ceilon, VOC-Azië en Zuid-Azië in het algemeen. Tijdsgebonden slechts één: de laatste drie, vier decennia van de achttiende eeuw met overigens een ruimhartige terugblik over het voorafgaande deel van het eeuwen. Het eerste hoofdstuk berekent het voordeel dat de Compagnie jaarlijks op Ceilon behaalt. In samenklank met de ondergangstheorieën over de VOC wordt de mogelijkheid verdedigd van een Ceilon onafhankelijk van het overige deel van het imperium in de Oost. Interessant is de uitkomst van een onderzoek naar de ‘macht’ van Patria over Ceilon. Wat kwantiteit en kwaliteit van het retour betreft weten Heeren XVII het gouvernement aardig naar hun pijpen te doen dansen. Een appendix gaat in op het probleem van het Indische en Nederlandse geld, vooral naar aanleiding van de eerder beschreven wonderlijke conclusies die uit de tabellen van De Korte zijn te trekken. Overigens wordt het mysterie niet opgelost. Hoofdstuk II behandelt de boekhouding van de VOC. Onverklaarbare verschillen tussen geredateerde bronnen en het wonder van een perfecte overeenstemming tussen debet- en creditzijde van de grootboekbladzijde over Ceilon zijn twee belangrijke thema’s van dit hoofdstuk. Op drie niveaus blijkt elke vestiging in de Oost zich financieel tegenover Batavia en Heeren XVII te verantwoorden. Een onverwachte conclusie is dat het gouvernement zich uit de eigen inkom-

sten bijna kan bedruipen. Over de binnenlandse financieel-economische verhoudingen komen veel nieuwe feiten en ontwikkelingen aan het licht; mijn doctoraalscriptie had daarvoor nog niet de 'rijpheid'.

Hoofdstuk III analyseert de drieduizend in de achttiende eeuw naar Nederlands verzonden assignaties (wisselbrieven) tot een totaal van iets meer dan twaalf miljoen gulden. Wie verstuurd, wie ontvingen en hoe kwam die slecht beloonde Compagnies-dienaar aan zijn geld? Het tweede deel van hetzelfde hoofdstuk onderzoekt allerlei legale en onofficiële (bewust is niet gekozen voor het woord: 'illegale') vormen van bezitsverwerving door de bedienden. Belangrijke conclusies zijn: a) de functie van de assignatie als graadmeter voor de financiële kracht van de Compagnie b) de voordelen die alle betrokkenen gelijkkelijk van het vrije assignatieverkeer genieten en c) de participerende en complementerende – in plaats van parasiterende – rol die de dienaar in zijn zelfzucht speelde binnen het kader dat zijn even zelfzuchtige werkgever hem opdroeg. Hoofdstuk IV, tenslotte, vertelt veel interessants over de dienaar, de pilaar waarop het bedrijf in Azië rust. Was de Oost werkelijk een verschrikking voor de jongen uit de polder of uit de Duitse bossen? Een diepgaand onderzoek in de scheepssoldijboeken bracht aan het licht dat de Compagnie op Ceilon elk jaar de beschikking over tien tot twaalf procent van haar op het eiland ontscheept personeelsleden, verloor. Zeer nauwgezet wordt de carrière van de Ceilonse bediende geanalyseerd. Favoritisme en protectie blijken een geringe rol te spelen en kwaliteit had alle aandacht. Dit onderzoek heeft het bijkomende voordeel dat de vele, op zichzelf staande cijfers in de memories van overgave uit de achttiende eeuw en die in de eerder genoemde Sri Lankaanse dissertaties thans in een brede context kunnen worden geplaatst. En dit dank zij de getalsmatig voortdurende 'blik achterom' naar het voorafgegaan in de gehele eeuw. Wie niet direct in geld en met geld verbonden onderwerpen is geïnteresseerd en voor wie de materie in deze vier hoofdstukken geheel of gedeeltelijk nieuw is, doet er goed aan met hoofdstuk IV te beginnen en geleidelijk naar het eerste hoofdstuk toe te lezen. Wetenschappelijke eisen en doeleinden maakten de gepresenteerde volgorde noodzakelijk.

Dit proefschrift bevat in feite vier onafhankelijk te lezen artikelen. Aan het slot van elk van de hoofdstukken wordt de inhoud samengevat en komen de belangrijkste conclusies van het onderzoek uitvoerig aan de orde. Om aan het einde van het werk opnieuw, en ditmaal een generale, conclusie op te stellen leek mij niet logisch gezien het losse verband van het viertal onderdelen. Eén enkele, uit alle vier onderdelen duidelijk te destilleren aanbeveling lijkt mij niettemin op zijn plaats. Het gebruik van het in overvloedige mate aanwezige cijfermateriaal betreffende de VOC in het Nationaal Archief in Nederland en in Colombo wordt de onderzoeker vriendelijk, doch dringend aanbevolen.

Een praktische opmerking. Voor de naam van het eiland in de titel van dit boek is uit oogpunt van conventie 'Ceylon' aangehouden. De spelling in de tekst volgt het gebruik in de oorspronkelijke bronnen, uiteraard gestandaardiseerd voor variaties (vandaar consequent Ceilon en niet Seilon, Zeilon, Cijlon, of Ceijlon). Het 'loopt' nu eenmaal prettiger en vanzelfsprekender door Kalpetti of Kalpentijn en Berberijn dan door Kalpitiya en Beruwala. Praktisch, als nostalgisch genietende onderzoeker en virtueel als lezer van die duizenden en duizenden bladzijden aan notulen, rapporten en correspondentie uit een voorgoed verloren tijd. De overweldigende indruk die het toen nog 'ietsje oude' Sri Lanka in 1979 op mij maakte en die mij inspireerde tot een zoektocht over tien, vijftien jaar naar de sporen door de Compagnie achtergelaten, is hier-

HET VOC-BEDRIJF OP CEYLON

mee voorlopig tot een einde gekomen. Voorlopig ligt de zoektocht stil, maar wie eenmaal door de *recherche du temps perdu* werd gegrepen, laat niet meer los.

HOOFDSTUK 1 Profijt

1 Inleiding

a *Eén van de vijftwintig*

De VOC is eerst en vooral een commercieel bedrijf. Wie in 1602 participeert in het stichtingskapitaal laat zich leiden door een zo gunstig mogelijk rendement op zijn geïnvesteerd vermogen en deze beweegreden geldt onverkort voor wie later op de beurs actiën verwerft dan wel van de hand doet. Handel in Aziatische producten, daartoe is de Compagnie in het leven geroepen, politiek-militaire macht is een instrument – waar dit gelegen komt – in het streven naar de maximale winst¹. Geld verdienen is het ultieme doel. Het veelsoortige aanbod van artikelen dat Patria van de Aziatische tak van het bedrijf verwacht ten einde de veilingen in de Republiek van profijtelijke exotische handelswaar te voorzien, wordt verworven en voor verzending gereed gebracht op een groot aantal vestigingen die over een brede gordel verspreid Japan met de Kaap verbinden. Ceilon is, volgend op Batavia, het belangrijkste kantoor van het premoderne en in velerlei opzichten unieke handelsimperium in de Oost dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende- en achttiende eeuw is geweest².

Elk van de twintig tot vijftwintig vestigingen functioneert binnen een specifieke context, bepaald door externe en interne, sterk plaatsgebonden verhoudingen. Sommige kantoren danken hun bestaansrecht aan contracten met lokale heersers, andere aan het recht van de overwinnaar na afloop van een krijg; weer andere – zoals Ceilon – aan een precair evenwicht tussen beide vormen van legitimiteit. De territoriale uitgestrektheid verschilt per factorij, evenals de functie van een bepaald kantoor binnen het geheel van het Aziatisch imperium en de wijze waarop de Maatschappij haar producten ter plekke verwerft. Een aantal van de vestigingen had dientengevolge meer, een aantal andere minder overlevingskansen tijdens de economische, politieke en militaire machtsverschuivingen in Azië, die vooral vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw zichtbaar worden³. Op de veilingen in Amsterdam, Middelburg en de overige vier

- 1 Van Goor spreekt over de VOC als zijnde een hybride staat. Van Goor, *A hybrid state*.
- 2 Geleidelijk ontstaat een beeld van de geschiedenis van de VOC. Nuttig op deze weg zijn een drietal monografieën: Gaastra, *Geschiedenis VOC*, Jacobs, *Koopman*, Boxer, *Seaborne Empire*. Daarnaast de relevante hoofdstukken in: De Jong, *Waaier*, Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, Israel, *Dutch Republic*, De Vries en Van der Woude, *Nederland. Vos' Gentle Janus* is een exponent van het type onderzoek dat de inbedding van de VOC in de Aziatische context en het daaruit voortvloeiend situatiegebonden handelend optreden, accentueert. Over de individuele vestigingen van de Compagnie zijn zowel artikelen als monografieën verschenen, alle vanuit sterk verschillende invalshoeken waardoor onderlinge overeenkomsten en verschillen tussen de factorijen lastig zijn vast te stellen. Raychaudhuri, *Jan Company* en Van Lohuizen, *Mysore*, beschrijven vestigingen grenzend aan Ceilon
- 3 Kort na afloop van de Vierde Engelse Oorlog ziet men op Ceilon al de opkomst van de Verenigde Staten en uit de toenmalige gouverneur zijn vrees voor de grote economische rol van die nieuwe staat in de nabije toekomst. Het eerste Amerikaanse schip doet Ceilon aan in december 1788. De gouverneur ontvangt de kapitein in zijn residentie.

Kamers genereren de exotische producten jaarlijks tientallen miljoenen guldens. De kosten van verwerving lopen eveneens in de miljoenen en nemen vanaf de eeuwwisseling nog voortdurend toe. Financieel profijt blijft het doel van alle inspanningen en naar die drijfveer dient men de VOC te beoordelen. Dit onderdeel van de studie behandelt de mate van voordeel die de Compagnie op de vestiging Ceilon behaalt. Een gouvernement dat ‘... bij ons steeds geconsidereerd zijnde geworden als een wingewest aan welks behoud de Maatschappij zeer veel gelegen is ...’ zoals Heeren XVII in hun Generale Missive van 1781 schrijven. Het kantoor moet na de Kandiaanse Oorlog (1761-1765) veelvuldig ’s Heeren Meesterens verwijt een ‘ondraeglijke lastpost’ te zijn, pareren. Niet geheel terecht, zoals zal blijken.

De fraaie bedrijfsresultaten van de Maatschappij tijdens de middenjaren van de zeventiende eeuw verminderen in het laatste decennium van de eeuw aanmerkelijk en nemen in de jaren veertig van het achttiende eeuwen dusdanig af dat de Maatschappij in de problemen raakt. In deze verontrustende periode begint een aanhoudende reeks voorstellen tot ‘redres’ of herstel⁴. De duidelijke en aanhoudende daling van het bedrijfsresultaat leidt tenslotte tot de situatie dat de Compagnie de enorme inkomstenderving ten gevolge van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) niet meer te boven komt en aan het einde van de eeuw, na een korte doodstrijd, faillieert en door de Staat wordt overgenomen. Was het inadequate bedrijfsvoering of waren externe omstandigheden de oorzaak van het door historici als vrijwel onvermijdelijk beschouwde bankroet? Over de oorzaken van de ondergang van de ‘gevenereerde Kompenie’ verdedigen deskundigen uiteenlopende opvattingen. Bij de argumentatie zien zij echter zonder uitzondering de Aziatische tak van het bedrijf als een geheel. De mogelijkheid dat voor elk van het resterende twintigtal kantoren in de periode van het bankroet van de VOC specifieke omstandigheden een rol spelen, met het bijbehorende effect op de levensvatbaarheid van de vestiging, blijft daarmee buiten het blikveld. De aandacht voor de rol van een individueel kantoor binnen de context van de algemene ontwikkelingen in Azië zou wel eens verhelderend kunnen werken.

b Boekhouding

De Compagnie beschouwt haar activiteiten in Azië en in Europa boekhoudkundig als twee gescheiden eenheden⁵. De jaarcijfers van beide takken van het bedrijf worden niet, zoals dat heet, geconsolideerd of samengevoegd⁶. Opmerkelijk is dat de boekhouding van de Maatschappij in Azië kennelijk op andere principes berust dan die in de Republiek, met het gevolg dat de boeken niet gemakkelijk op elkaar aansluiten. Wanneer inzicht in de financieel-economische omstandigheden van een afzonderlijke vestiging in de Oost het doel is, komen de problemen aan het oppervlak. De verantwoording in de Nederlandse boeken van de relatie tot de Aziatische tak van het bedrijf valt onder de allesomvattende post ‘equipage’. Onder dit hoofd vindt men grovelijk gespecificeerd alle uitgaven die de Kamers doen voor het gehele gebied. Geld, edelmetaal, wissels, koopmans- en gebruiksgoederen, maar ook bouw en uitrusting van schepen,

4 Steur, *Herstel*. Van ‘redres’ is echter al eerder sprake (circa 1680, met de namen Van Beuningen en Hudde), zie Gaastra, *Bewind*, 99-203.

5 De Korte, *Financiële Verantwoording*, en Gaastra, *Bewind*, 70-99.

6 Uit persoonlijke interesse stelt Hudde over de laatste twee decennia van de 17e eeuw een jaarlijkse generale staat samen waarop de resultaten van het Aziatische en het Nederlandse bedrijf zijn te zien. Hudde gaat veel verder dan een loutere ‘optelsom’ van de Nederlandse en de Indische staatrekening. De VOC nam zijn initiatief niet over. Gaastra, *Bewind*, 221-229.

de salarissen en talloze andere aan het functioneren van het bedrijf gerelateerde kosten. Niet meer dan een grove uitsplitsing van al deze kosten behoort tot de mogelijkheden. Op grond van de boekhouding van Kamer Amsterdam valt niettemin een handige onderverdeling in 'kantoren gebonden' en 'in het algemeen voor Azië bestemde' uitgaven te maken⁷. Wat exclusief voor Ceilon of voor Malakka werd verzonden, komen wij echter niet te weten⁸. Evenmin is uit de Nederlandse boeken op te maken wat de producten van de afzonderlijke vestigingen op de veilingen opbrengen. Voor een uniek product als de kaneel – 'het hartader van de handel der Edele Kompenie' – geldt dat uiteraard niet: alle kaneel komt uit Ceilon.

In Azië verantwoordt elke vestiging minutieus wat zij vanuit het vaderland heeft ontvangen en wat de zusterkantoren in de Oost haar hebben toegezonden. Hier vinden wij dus wel hetgeen Patria naar Ceilon of Malakka, direct of indirect via Batavia, verscheept, hoewel dit slechts de kantoor gebonden, dus niet de algemene uitgaven betreft. Uit de toegezonden, zeer gedetailleerde rendementen, kunnen de dienaren bovendien exact opmaken hoeveel van de kaneel, de cardamom of het lijwaat de reis heeft overleefd en in welke staat de producten uiteindelijk in de pakhuizen werden opgeslagen. Vervolgens lezen zij voor welke prijzen die artikelen in al hun variëteiten op de veiling van de hand zijn gegaan. Helaas zijn slechts zeer weinige van deze door elke Kamer toegezonden rendementen bewaard gebleven, althans voor wat betreft Ceilon⁹. Even betreurenswaardig is het dat de serie generale journalen, die de ontvangsten uit Patria vermelden niet compleet is en voor de zeventiende eeuw zelfs geheel ontbreekt. Hetgeen over een individuele vestiging niet viel te vinden in de Nederland boekhouding, is dus volledig aanwezig geweest (of was beschikbaar) in de Aziatische boeken. In feite tot op de penning nauwkeurig. Met evenwel één uitzondering. Van de eerder uit de equipagekosten afgesplitste groep 'algemene uitgaven' – die iets meer dan de helft uitmaakt van het totaal – is specificatie naar kantoor vrijwel onmogelijk¹⁰.

De bestuurseenheid Ceilon is qua aaneengesloten oppervlak de grootste vestiging van de VOC in Azië. Het gouvernement levert kaneel en textiel en enkele artikelen van geringer belang. De verkoop van deze producten in de Republiek maakt een substantieel (en zoals zal blijken procentueel vrij stabiel) deel uit van de inkomsten van de Maatschappij. Daartegenover staat een 'grote omslag' ofwel een 'duure huishouding'. Aan de voordelen kleefde dus het nadeel van de hoge kosten van verwerving. De vraag werpt zich op of het, gezien die hoge uitgaven, wel de moeite waard was de omvangrijke vestiging – die bestaat uit de kustgebieden van het eiland Ceilon en uit een vijftal geïsoleerde posten in het uiterste zuiden van het Indiase continent (de Overwal) – voor de Compagnie aan te houden. Was het eiland werkelijk die 'ondraaglijke lastpost' waar Heeren XVII over spraken, of was het dat in de loop der jaren geworden? Het onder-

- 7 Zie De Korte, *Financiële Verantwoording*, 53-56. De uitsplitsing bij De Korte in 'directe equipagekosten' en 'andere soorten van uitgaven' dient men niet te verwarren met bovenstaande onderverdeling.
- 8 Een lastig probleem. Naar Ceilon gaan goederen direct, maar ook indirect via Batavia en soms via ook zusterkantoren. Naar Malakka verscheept Patria niet dan indirect. Dat allemaal uit te zoeken kost buitengewoon veel tijd en is bovendien slechts voor een deel van de achttiende eeuw mogelijk.
- 9 Zie Jurriaanse, *Catalogue*, 64-67, de serie 'duplicates and annexes', (Batavia, inward correspondence, 1741-1795), SLNA 1/1040-1/1137. De reeks bevat soms zeer waardevolle informatie.
- 10 De Korte, *Financiële Verantwoording*, 55, tabel 20, becijfert 53,3% 'algemene kosten' over de gehele eeuw. Hij vergelijkt deze uitkomst met de berekening van Glamann, over een veel kortere periode weliswaar, van 57,7%.

zoek naar de bijdrage van Ceilon aan de rendabiliteit van de VOC is het doel van dit hoofdstuk. Het cijfermateriaal daartoe benodigd wordt geaccepteerd zoals het zich in de archiefstukken aanbiedt. Bronnen over dezelfde materie van buiten de sfeer van de VOC ontbreken, wat externe toetsing uitsluit. Interne toetsing in de zin van het beoordelen van de zuiverheid, de juistheid, de waarschijnlijkheid van de vermelde bedragen, vereist een buitengewone kennis van de omstandigheden op het betreffende kantoor, maar is voor bepaalde facetten van het bedrijf zeker niet onmogelijk. Ceilon is een vestiging waar zich niet of nauwelijks abrupte financiële veranderingen voordoen, wat mogelijkheden biedt tot wat men zou kunnen noemen een historische analyse van het cijfermateriaal.

In de Aziatische boekhouding vormt Ceilon een geïsoleerde eenheid – hetgeen geldt voor elke vestiging en een gevolg is van de structuur van het bedrijf in de Oost waarover Batavia de leiding voert. Elk kantoor geeft de hoofdplaats in talloze boeken, overzichten en verslagen nauwgezet rekenschap van (wat men omschrijft als) haar inkomsten en uitgaven, beter gezegd van hetgeen de vestiging binnenkomt of verlaat. Op grond van deze gegevens stelt Batavia vervolgens een generaal journaal en generaal grootboek samen. Dit overzicht is bestemd voor Heeren XVII in Nederland en wordt het individuele kantoor niet – althans dat is mijn indruk – ter kennisname toegezonden. Grootboek en journaal met betrekking tot Ceilon komen in hoofdstuk II uitvoerig aan de orde.

c Drie begrippen

Uit bovenstaande alinea's zijn een drietal 'begrippen' af te leiden die het onderzoek in banen moeten leiden. Hetgeen het gouvernement bijdraagt aan de *bruto* opbrengsten op de veilingen in Patria noem ik 'de *commerciële* betekenis van Ceilon'. In welke mate het kantoor in het voorafgaande boekjaar de eindjes aan elkaar heeft weten te knopen, dat wil zeggen in hoeverre de zelf gegenereerde inkomsten (bijvoorbeeld uit belastingen) opwegen tegen de uitgaven (bijvoorbeeld aan salarissen), worden Batavia en Nederland gewaar na ontvangst van de Ceilonse Staatrekening. Wij noemen dit 'de *financiële* betekenis van Ceilon'. Geld- en goederenontvangsten uit Nederland of transacties met de zusterkantoren staan niet op de Staatrekening, evenmin het in kas gestorte geld voor de assignaties naar Nederland. Wanneer de Staat een hoger bedrag vertoont aan uitgaven dan aan inkomsten, spreken Batavia en Nederland van een 'verlies'. In het tegenovergestelde geval worden gouverneur en raad geccomplimenteerd met hun oplettendheid voor de belangen van de Compagnie en noemen Heeren XVII de vestiging 'winstgevend'. Een versimpeling, naar zal blijken in het volgende hoofdstuk. De kaneel en de textiel verkocht in Europa (of elders in Azië) komen evenmin voor op de Staat. In hoofdstuk II wordt uitgebreid ingegaan op de wijze van boekhouden op het kantoor Ceilon.

Eenzijds ontvangt de VOC in Europa miljoenen uit de verkoop van Ceilonse producten, anderzijds zijn aan de instandhouding van het gouvernement en de verwerving, verscheping en verkoop van al die handelsartikelen kosten verbonden. Kosten die lang niet alle op de Ceilonse Staatrekening zijn terug te vinden. Dit leidt tot een derde begrip dat aangeeft in hoeverre de aandeelhouder aan het einde van de rit toch nog wat overhoudt aan het bezit van het eiland, of dat er geld bij moet om de vestiging te handhaven. Dit heet 'het *economische* belang van Ceilon', een begrip dat ontstaat door verrekening van het 'financiële-' met het 'commerciële aspect'. De woorden aspect, belang en betekenis zijn in de onderhavige context verwisselbaar. De bewoording van het drietal begrippen is discutabel, de inhoud eveneens, maar het gaat primair om het

aangeven en volgen van een onderscheid dat in de boekhouding van de VOC valt terug te vinden en dat het uiteindelijk mogelijk maakt met niet al te veel herschikking van het cijfermateriaal op de vraagstelling in te gaan. Een werkelijk fundamentele economische analyse van het bedrijf mag men hier niet verwachten. De methode die Jacob Mossel, gouverneur-generaal van de Maatschappij in de jaren vijftig van de achttiende eeuw, hanteert, wordt hier in verfijnder vorm nagevolgd. Die methode bestaat uit het meetellen van de opbrengsten van de geëxporteerde producten op de veilingen in Nederland. Eigenlijk vreemd dat men daar pas in de jaren vijftig van de achttiende eeuw oog voor had.

De staatrekening van alle Aziatische vestigingen bijeengevoegd vertelt de mate waarin de Aziatische tak van het bedrijf zichzelf kan bedruipen, men zou van het 'financiële aspect van Azië' kunnen spreken. De bijlagen in De Korte's studie geven het totaalbedrag aan inkomsten en uitgaven van de staatrekening van *alle* kantoren in Azië. In de beginjaren van de VOC zijn de meeste klein en hebben weinig verplichtingen. Niet zelden zijn zij in staat zowel alle aankopen van producten voor Europa als de kosten van de eigen exploitatie te betalen. Maar na de ingrijpende verschuivingen in het handelspatroon van rond het einde van de 17e eeuw (men houdt daarvoor de jaren 1680-1720 aan) die de Compagnie omvormen tot een naar aard, structuur en grootte andersoortig bedrijf, kan het merendeel van de vestigingen – inclusief Ceilon – de steeds maar toenemende goederenstroom naar Europa en het daartoe vereiste bestuurs- en militaire apparaat niet meer zelf financieren. Nederland moet in de achttiende eeuw meer en meer edelmetaal en speciën naar Azië zenden. En, zoals een apart hoofdstuk behandelt, stortingen in kas op de Aziatische vestigingen gedaan, in Nederland aan de gerechtigden uitbetalen. 'Geld tegen goederen', de titel van een tijdschriftartikel, brengt één aspect van deze ontwikkeling kernachtig onder woorden¹¹.

In het voorwoord werd reeds aangegeven dat de jaren 1765-1795 een duidelijke eenheid vormen tegenover de voorgaande zestig jaren van de eeuw. Binnen deze dertigjarige periode is de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) opnieuw een omslagpunt. Bij de vraag naar het commerciële belang van Ceilon (of: het uiteindelijke profijt van het eiland voor de aandeelhouder) staat het jaar 1700 aan het begin van de analyses. Aldus wordt vrijwel de gehele achttiende eeuw gezien, waardoor periodes zijn af te bakenen, trends te onderscheiden en te beoordelen valt in welke mate Ceilon commercieel gezien (sortering en hoeveelheid van de verscheepte handelswaar) zichzelf bleef of in welke zin de factorij van karakter veranderde.

Bij de analyse van de kwantitatieve gegevens uit de bronnen stuit men op het probleem van het verschil in waarde tussen de Nederlandse en de Aziatische gulden. De financieel-economische aardverschuiving die vooral de eerste poging tot gelijkshakeling van de Nederlandse en Indische gulden (1743/1744) boekhoudkundig veroorzaakt, lijkt de historici te zijn ontgaan. Aan het einde van dit hoofdstuk ga ik hierop nader in. De consequenties voor het Ceilonse cijfermateriaal worden voorbeeldsgewijze in een aantal gevallen verwerkt in de tabellen. Voorafgaand aan een cijfermatige beschouwing van de voordelen die de Compagnie op Ceilon behaalt, enkele bladzijden over het Ceilonse retour, over de factuurwaarde van de verscheepte goederen en over de bestelling of de 'Eisch' vanuit Nederland (en de invloed van de rendementen daarop).

11 Gaastra, *Geld tegen goederen*.

2 Retouren

a *Schepen en goederen naar Nederland*

In de loop van de achttiende eeuw vertrekken de schepen van het retour op twee tijdstippen van het jaar – op of enige dagen vóór de 15^e november en vanaf het einde van de maand januari – uit Ceilon naar Patria. Gedurende de eerste decennia in konvooi van zessen, zelfs achten, later zelfstandig of getweeën. Te verwachten slechte weersomstandigheden onderweg sluiten de tussentijdse twee maanden uit als tijdstip van vertrek. Het ‘Ceilonsche rhetour’ bestaat na 1765 gewoonlijk uit drie schepen: één vroeg- en twee naschepen. In de voorafgaande jaren liggen de aantallen, zoals gezegd, hoger. Tussen 1710 en 1730 zijn het veelal acht bodems, in de omliggende jaren vier tot vijf schepen die gezamenlijk de reis naar Nederland ondernemen. In de loop van de eeuw krijgen Bengalen en de Coromandel hun eigen directe verbinding met Nederland en dit is de verklaring voor de kleiner wordende thuisvloot. Een andere reden is het grotere draagvermogen van de schepen en een betere stuwwage sinds de jaren vijftig van de eeuw¹².

Waarde en samenstelling van de lading van elk retourschip zijn bekend¹³. Hieruit is op te maken dat het Ceilons retour een naar product, factuurwaarde, gewicht en volume vrij constante samenstelling heeft. Variatie in het geheel ontstaat door producten uit de overige vestigingen in Azië in de ruimen op te nemen. Vooral de zogenaamde ‘kantoren om de West’, te weten Soeratte, Bengalen, de Mallabaar en de Coromandel, verscheppen een gedeelte van hun handelsproducten via Ceilon. Het Ceilonse retour bestaat vrijwel uitsluitend uit kaneel en textiel. Textiel of lijwaat, aangevuld met katoengaren, koopt de Compagnie in op een vijftal geïsoleerd liggende VOC-postjes in het Madurese Rijk (de Overwal, het uiterste zuiden van India). Peper, koffie en cardamom (en nog een aantal in geringe hoeveelheden verscheepte artikelen) completeren de Ceilonse bijdrage aan de verzendingen naar het vaderland. Uit de Mallabaar brengen de schepen peper, van Soeratte komt textiel en het achterland van Bengalen levert salpeter voor het retour. Een gedeelte van de schepen begint de terugreis vanaf de rede van Batavia. Het schip wordt aldaar bevoorrad en voor een klein deel beladen met producten als koffie, peper en sappan(verf)hout. En niet te vergeten: veel ballast zoals stenen en onbruikbaar geschut. Ook salpeter en zelfs koffie worden soms onder de ballastgoederen gerekend. Beide producten brengen nog wat op, ballaststenen kosten inkoops al snel f 410 per schip, het in- en uitladen vraagt nog eens 80 gulden, zo berekent de Raad in 1772. Het in Galle gereedliggende retour van Ceilonse en Indiase koopmanschappen vult de lading aan.

De baai van Galle¹⁴, in het zuidwesten van Ceilon, fungeert als overslaghaven. De bocht ligt beschut, maar is zeer gevaarlijk vanwege de talloze, net onder het oppervlak stekende rotsen. Colombo, ook dan al het economische centrum, heeft geen natuurlijke haven. Een loods en vissersbootjes voor anker boven de klippen – in de nacht feeëriek door fakkels verlicht, overdag

12 VOC 3231, miss. Colombo – Batavia, d.d. 10/3/1768, fol. 208, deelt mee dat in plaats van de gedachte vier, nu slechts drie naschepen voldoende zijn. Tien jaar eerder, zo vervolgt de schrijver, had men dat vierde schip zeker nodig gehad. De ‘verbeeterde methode in ’t beladen der scheepen’ leidde dus tot een enorme besparing. Men spreekt over de ‘ruijtkaat’ of ‘stuagielijst’.

13 In de missives gedateerd medio november en ultimo januari (of begin februari) gericht aan Heeren XVII, te vinden onder het subhoofd ‘Van Galen’ in het laatste deel van de groep Ceilonse boeken bij de Overgekomen Brieven en Papieren; althans in de meeste gevallen.

14 Wagenaar, *Galle*, geeft een totaalbeeld van Galle als VOC-vestiging rond het jaar 1760.

van seinvlaggen voorzien – brengen de enorme retourschepen binnen of buiten de baai. In 1775 gaat de repatriërende *Geinwensch* door een fout van een loods verloren en dit is niet het enige geval van verlies gedurende het VOC bewind. De duur van de reis naar Nederland, inclusief een verblijf van gemiddeld vier weken aan de Kaap, bedraagt ongeveer zeven en een halve maand. Heeren XVII loven premies uit voor snellere overtochten. De heenreis naar Azië, hier verder niet van belang, duurt een kleine maand langer¹⁵. Gedurende de honderd vijfendertig jaar dat rechtstreekse contacten tussen Ceilon en Nederland bestaan, verandert de reisduur niet of nauwelijks. De schepen uit Nederland varen gewoonlijk niet direct naar Galle of Colombo. Ze lichten eerst hun lading goud, soldaten en passagiers op de rede van Tutucorijn, de hoofdplaats van het eerder genoemde vijftal factorijen op de Overwal, dat als bestuurseenheid ressorteert onder het gouvernement Ceilon.

b Capaciteit van twee retourschepen

Van twee schepen, uitmakende het Ceilons retour van boekjaar 1771/1772, zijn gewicht en volume van de lading teruggevonden¹⁶. Schuin gedrukt staan de producten uit het gouvernement, dat wil zeggen het eiland en de Overwal. De capaciteit per schip bedraagt volgens opgave: gewicht: 400 last of 1.600.000 pond en inhoud 74.000 kubieke voet of 6.884 kubieke meter¹⁷. De bron benadrukt dat beide getallen als *minimaal* moeten worden beschouwd. De belading van beide schepen kon worden vergeleken met de factuurbrieven (tabel 1)¹⁸.

Tabel 1 *Gewicht en volume van de lading van twee retourschepen, de Pallas en de Borssele (1772)*

<i>Pallas</i> voet		ponden	kubieke
246.777	pond peper <i>(ladinglijst noemt: 31.385 pond Ceilonse peper)</i>	246.777	11.195
200.000	pond kaneel in vellen en gonje, met de emballage <i>(36.160 pond in vellen en 163.840 pond in gonje)</i>	218.148	18.361
4.950	pond Ceilonse cardamom in balen, met de emballage	5.130	426
560	pond Mallabaarse cardamom in kastjes, met de emballage	776	40
97.597	pond salpeter in dubbele zakken, met de emballage	103.338	2.225
30.000	pond sappanhout	30.000	1.410
238.702	pond kaurie schelpen	238.702	6.683
200.000	pond koffie, in balen, met de emballage	210.200	10.580
10.000	pond katoen garen, met de emballage	11.100	1.080
4.018	stuks guinees, divers, met de emballage	48.000	2.485
2.960	stuks salemoeries, met de emballage	13.590	732
500	stuks calamanganes, met de emballage	1.650	95
	totaal:	1.127.411	55.312

15 Zie D.A.S, deel 1 voor details over de wederwaardigheden van schepen, goederen en opvarenden tijdens de overtocht in beide richtingen.

16 In: SLNA 1/1096, ongepag.

17 Het pond uit die tijd woog 0,494 gram. De Amsterdamse voet meet 0,283 cm.

18 VOC 3321, fol. 33 e.v. en VOC 3322, fol. 373 e.v.

HET VOC-BEDRIJF OP CEYLON

de factuur vermeldt daarenboven nog 23 vijgertrossen (inlands touwwerk) en 27 pond kaneelolie

victualiën en water voor 140 koppen tijdens 9 maanden, aannemende dat die in het ruim alleen geborgen was, stelle	12.000	5.882
totaal	1.139.411	61.196
aan gewichtscapaciteit en ruimte overblijvend:	460.589	12.876
Totaal:	1.600.000	74.072

Nu volgt in de bron de opmerking: 'En dus zoveel dat er meer dan 200.000 pond peper of koffie had kunnen geborgen worden. De 200.000 pond peper maar 9.000 kubieke voet hebben beslagen. De 100.000 pond steen tot ballast houdt in 1.540 kubieke voet. Peper en ballast samen: 10.540 kubieke voet, dus nog aan ruimte over 2.336 kubieke voet. Dat voor het overige dat als onbruikbaar [4.105 patroontassen, 1.400 bajonetten] terug gezonden is, opengelaten wordt' (einde bewerkt citaat). De opmerking over 100.000 pond aan ballast lijkt er op te wijzen dat de manier van opstelling van de gegevens over de Pallas niet volledig overeenstemt met die van de Borssele. De bron vermeldt als totaal draagvermogen per schip van 150 voet lengte (minimaal) 1.600.000 pond; uit de berekening van de *Pallas* blijkt dat de kubieke inhoud 74.072 voet moet bedragen.

<i>Borssele</i>	ponden	kubieke voet
246.527 pond peper, gestort	246.527	11.097
116.800 <i>pond kaneel, met de emballage</i>	129.770	
10.986 (70.000 pond in dubbele gonje en 46.800 pond in vellen)		
1.400 <i>pond Ceilonse cardamom in zakken, met de emballage</i>	2.173	112
6.000 pond cathou in zakken, met de emballage	6.288	360
1.000 pond mirre (?), met de emballage, gegist	1.048	60
105.000 pond koffie, met de emballage (waarvan 35.000 pond Ceilonse koffie)	110.355	5.849
30.000 pond sappanhout (waarvan 338 pond Ceilons sappanhout)	30.000	1.410
136.892 pond kaurie schelpen, met de emballage	140.180	3.904
10.000 <i>pond katoen garen</i>	11.100	1.080
22.000 pond Soerats katoen garen	25.146	2.948
500 stuks berms	2.020	148
1.000 stuks berampaats, gegist	3.300	190
1.200 stuks bajotas, gegist	3.960	228
6.600 stuks chelassen	2.900	743
8.200 stuks chitzen, breede en smalle	29.095	1.548
1.600 <i>stuks cattekaatsjes en hanekaatsjes</i> (de ladinglijst geeft 1.650 stuks)	9.400	580

PROFIJT

3.300	stuks <i>calemanganies</i> , gegist	16.000	900
1.200	stuks corroots	1.557	121
900	stuks ponobogesjes, gegist	3.150	171
6.030	stuks <i>guinees</i>	73.086	3.970
5.000	stuks niquaniassen (ladinglijst vermeldt: 4.000)	16.700	7.300
600	stuks naganapaats, gegist	2.145	224
10.800	stuks <i>salempoeries</i> (de ladinglijst geeft 10.880 stuks)	50.324	2.992
	totaal:	926.224	56.921
de factuur geeft nog 200 stuks moene- en pieremoenemolams			
160.000	pond ballaststenen	160.000	2.464
	victualiën en water, als de <i>Pallas</i> , stelle	12.000 ¹⁹	5.882
	minimaal	1.086.242	65.267
	resteert aan capaciteit:	513.758	8.733
	Totaal	1.600.000	74.000

Bijzonderheden over waarde en samenstelling van de lading zijn, zoals gezegd, gebruikelijk in de missives die Ceilon met de retourschepen rechtstreeks naar Nederland zendt. Van de *Borsselen* en de *Pallas* vonden wij de in tabel 1 genoemde details over gewicht en volume van alle verscheppte artikelen, inclusief en exclusief hun emballage. Bijna honderd jaar eerder berekent Hudde gewicht en volume van enkele honderden artikelen die als uitrusting, ballast of lading het scheepsruim vullen. Zijn berekeningen en de gegevens over de *Pallas* en de *Borsselen* op tabel 1 stemmen tot op het decimaal met elkaar overeen²⁰. Hudde's publicatie werd in Azië kenmerkend bijna honderd jaar later nog als autoriteit gebruikt. Beide retourbodems hebben een lengte van 150 voet, zijn 41 voet breed, met een holte van 19¹/₂ voet. Deze 150-voeters (ongeveer 45 meter lang) zijn de grootste retourschepen die de VOC gebruikt.

19 Aldus becijferd: reken dat in één kubieke meter 10¹/₂ kubieke voet verdwijnt; die 5.882 kubieke voet aan water en victualiën betekent dus 6 kubieke meter; alles 'naar water' berekend 6.000 kg of 12.000 pond.

20 Met dank aan Menno Leenstra die mij wees op het Archief Hudde (inventaris nummers 22 en 23). Hudde's talloze variëteiten katoenen doeken of lijwaten konden niet worden vergeleken met de inhoud van de *Pallas* en de *Borsselen*. Producten als peper, kaneel, sappan, kajertouw, kaurieschelpen, cardamom, salpeter en katoengaren komen exact overeen met de berekeningen die Hudde geeft, hetgeen niet op toeval kan berusten. In Hudde 22, bijlage 11, wordt opdelfde wijze als in tabel 1 het schip *Spierdijk* (1686) beladen.

Beide schepen vertrekken een tweeënhalve maand na elkaar. De *Pallas*, het zogenaamde vroegschip, verlaat de Gaalse baai op 19 november 1771 met 153 man aan boord, waaronder 104 zeevarenden, 42 militairen en 7 passagiers. De *Borsselen*, het naschip, vertrekt op 3 februari 1772 met aan boord 161 personen: 103 leden van de bemanning, 39 afzwaaiende of ongeneeslijk zieke militairen en 19 passagiers, onder wie de gewezen directeur van de Franse factorij in Soeratte met gezinsleden en personeel. Victualiën en water worden over 280 personen berekend, terwijl het totaal aantal opvarenden 314 bedraagt. Onder de zeevarenden bevinden zich zeven ‘inlandse kinderen’, een slag matrozen dat niet door leeftijd, maar door hun (Aziatische) afkomst wordt gedefinieerd. Sommigen van hen keren op een nieuw contract naar het land van herkomst terug, maar er verdwijnt ook een flink aantal. Althans, men ziet ze niet terug in de scheepssoldijboeken. Batavia had graag 20 tot 25 inlandse kinderen op elk schip geplaatst, maar Colombo antwoordt dat de toepassen (van gemengd Europees/Aziatische komaf) een afkeer van dit soort arbeid hebben. Gebrek aan Europese zeelieden is de reden van het rekruteren van Aziatische schepelingen. Interessant is te lezen dat de VOC niet de enige Maatschappij was die haar tekorten op deze wijze zoekt op te vullen. De Engelsen en de andere Europese naties varen in deze jaren voor het grootste deel met inlandse zeelieden²¹.

c Uitwerking lading beide retourschepen

Gezamenlijk vervoeren de schepen een lading met een factuurwaarde van f 658.486 Nederlands geld (de *Pallas* f 248.271 en de *Borsselen* f 410.215). De Ceilonse goederen maken in waarde 46,8% uit van het totale retour. Overwals textiel 33,0% en de groep kaneel, peper, koffie en cardamom 13,8%, eveneens van het totaal. Uit de vier kantoren op het subcontinent komt 44,2% van de factuurwaarde. Mallabaarse peper 14,4%, Soerats textiel 20,7%, kaurieschelpen van de Maladiven 7,4% en Bengaalse salpeter 1,7%. Java koffie en Siam sappanhout vertegenwoordigen 5,5% van de totale factuurwaarde. De overblijvende 3,5% verdwijnt aan ballast en allerlei andere posten. Hoewel dit boekjaar bijna een kwart minder kaneel wordt verscheept dan in die tijd gebruikelijk – maar daarvoor valt bij berekeningen eenvoudig te corrigeren – weerspiegelt de lading van beide schepen getrouwelijk alle eerder genoemde vier aspecten van factuurwaarde, samenstelling, gewicht en volume van het Ceilons retour uit die jaren.

Het totaalgewicht aan handelsgoederen en ballast is ook bekend. De goederen wegen gezamenlijk 2.054.000 pond, de ballast 260.000 pond. Van de groep water/victualiën is alleen het volume gegeven. Beide schepen samen hebben (‘minimaal’, zegt de bron) een draagvermogen van 3.200.000 pond. De goederen uit Ceilon wegen (afgerond) 659.000 pond, namelijk kaneel, peper etc. 424.000 pond en textiel 235.000 pond. De producten uit de vier Indiase kantoren wegen 1.052.000 pond en die uit Java en Siam 343.000 pond. Totaal aan goederen dus 2.054.000 pond. Aan ballast(stenen) wordt in beide schepen 260.000 pond ingeladen. Het aandeel van de verpakking of emballage is voor wat betreft de zogenaamde. pondsgoederen (die per gewicht worden verkocht) 72.500 pond. Wat het gewicht van de verpakking van de stuksgoederen (alle textiel) is, valt niet te becijferen. In percentages van het totaal van 3.200.000 pond draagvermogen van beide schepen levert Ceilon: 20,5% (het eiland 13,2% en de Overwal 7,3%); India: 32,9%; Java en Siam: 10,7%. Tenslotte de ballast: 8,1%. Het gewicht van de victualiën en het water zou, als mijn schatting correct is, 5,1% kunnen zijn. Men ziet dat de handelsgoederen 64,1%,

²¹ VOC 3615, resolutie van 7/2/1782, waarin een brief uit Batavia d.d. 2/7/1781 wordt besproken.

de ballast 8,1% en de groep victualiën/ water 5,1% van het totaal beschikbare gewicht in beide schepen innemen. Er blijft dus om en nabij de 700.000 pond of 22,6% over aan beschikbaar laadvermogen.

Tenslotte bezien wij de inhoud van het scheepsruim. Totaal beschikbaar in de twee schepen: 148.000 kubieke voet. De verdeling is als volgt: lading 112.000, ballast 4.000 en victualiën 12.000 kubieke voet, dat wil zeggen dat 128.000 of 86% van de beschikbare ruimte wordt gebruikt. Waar men de overige 20.000 kubieke voet voor heeft bestemd, wordt niet vermeld. Waarschijnlijk is de genoemde 20.000 kubieke voet nog aan de lage kant, want de bron gaat ervan uit dat alle lading in het ruim en dus niets op het dek wordt gestouwd. Van het totaal beschikbare volume nemen de Ceilonse producten 31,7% (kaneel, peper etc. 22,3% en textiel 9,4%), de Indiase 32,2%, de Javaanse en Siamse 11,7%, de ballast 2,7% en de groep victualiën/water 7,9% voor hun rekening. De 15% ongebruikte ruimte is te aantrekkelijk om niet te worden gebruikt voor privé handel, maar meer dan een vermoeden dat dit gebeurt, mogen we zonder bewijs daarvan niet uitspreken. Aanwijzingen dat dezelfde toestanden voorkomen als op de rede van Batavia, zijn er niet. Buiten het zicht van de haven worden aldaar de schepen met particuliere goederen volgeladen, zo houdt de Raad van Indië Colombo ter waarschuwing voor²². En dat spul zou dan in Galle onontdekt blijven?

De factuurwaarde van de lading van beide schepen bedraagt f 658.486. Mochten alle producten gedurende de herfst van 1772 en het voorjaar van 1773 op de veilingen in het vaderland zijn verkocht tegen de op dat moment geldende prijzen, dan had het bruto profijt iets boven de f 2.706.000 gelegen²³. Met een spillage van 10% (op kauries van 35%) is rekening gehouden bij de schatting van de opbrengsten van de pondsgoederen. Van lijwaat en garen is aangenomen dat de gehele afscheep ook op de veiling belandt. De uitkomsten zijn uiteraard gebaseerd op een aantal zeer globale aannames. Niettemin is interessant te zien dat de Overwalse lijwaten (exclusief katoengaren) in deze jaren circa 40% op de inkoopprijs renderen, de Soeratse daarentegen boven de 90% uitkomen. De paar rendementen die uit de periode 1770-1780 zijn bewaard, geven voor Overwals garen een 'winst' van circa 80% en voor kauries van 200%. De kolom 'winstpercentage' moeten wij daarom wel met een flinke dosis voorbehoud gebruiken, hoewel de einduitkomst met een 'winst' van 425,2% op een lading van zes halve ton mij niet onmogelijk lijkt. De factuurwaarde bevat een bedrag aan onkosten en waardeert de naar Nederland teruggezonden, meestal militaire, goederen. Dit verklaart het afwijkende bedrag van de factuurwaarde (tabel 2).

Samengevat: naar (factuur)waarde bestaat ongeveer de helft van het retour uit Ceilonse producten. Naar gewicht maken deze goederen slechts een vijfde (20,5%) uit van de beschikbare 3.200.000 pond laadvermogen en naar volume nauwelijks een derde (31,7%) van de ten dienste staande 148.000 kubieke voet. Zonder enig probleem kan het Ceilonse retour door één bodem naar Nederland worden vervoerd. En deze conclusie geldt voor de gehele achttiende eeuw. Al wat het gouvernement Ceilon de VOC kost: de duizenden militairen, het omvangrijke bestuursapparaat, het onderhoud van forten, de equipage van schepen en het Ceilonse deel van het verzonden 'cargazoën' wordt opgebracht door wat tegenwoordig enkele containers kunnen

²² SLNA 1/1074, ongepag., Bataviase resolutie van 3/3/1767.

²³ VOC 4596, de jaren 1772 en 1773.

Tabel 2 *Geschatte opbrengst van de lading van twee retourschepen op de veilingen in Nederland (1772)*

	opbrengst op de veiling	factuurwaarde	'winst'percentage
kaneel	f 1.616.600	f 78.408	1.961,7%
Overwals textiel,	278.000	196.341	41,6%
idem garen	24.900	20.937	19,0%
peper	248.600	100.233	148,0%
cardamom	11.800	2.101	461,6%
kaurieschelpen	79.300	48.403	63,8%
Soerats textiel,	237.100	124.112	91,0%
idem garen	27.400	12.487	119,3%
koffie	144.100	37.651	282,7%
sappanhout, naar schatting	6.000	1.807	232,0%
salpeter, naar schatting	25.000	11.067	125,9%
kaneelolie en touwwerk, naar schatting	8.000	3.038	163,3%
Totaal	f 2.706.800	f 636.585	425,2%

bevatten. Volledigheidshalve en om het beeld te nuanceren, moeten wij vermelden dat het eiland voor een groot deel die kosten zelf diende (en ook in staat was) op te brengen.

d Ceilon onafhankelijk van het Aziatisch imperium

Uitgaande van de uitvoerige beschrijving van de lading van de *Pallas* en de *Borsselen* is het mogelijk te berekenen wat het gewicht en het volume is geweest van de Ceilonse retouren in de jaren 1700-1760 (gerekend over zeven vierjaarlijkse periodes). Men ziet dat het gewicht van de retouren verre beneden het laadvermogen van een schip van 150 voet blijft, maar dat het volume niet altijd toereikend is, hoewel met een kleine aanpassing dat ene schip toch voldoende zou zijn geweest voor alle handelsproducten van eiland en Overwal. Tabel 3 toont eerst het brutogewicht, daarna het vereiste volume van de retourgoederen. In één bodem laadt men 1.600.000 pond en is een volume beschikbaar van 74.000 minus 6.000 (bestemd voor victualiën en water) kubieke voet. Het woord 'periode' verwijst naar het gemiddelde van een aaneengesloten tijdperk van vier jaar; tussen elke periode ligt zeven jaar. De eerste periode beslaat de boekjaren 1701/1702 tot en met 1704/1705, de tweede 1712/13 tot met 1715/16 etc. Van de zestig boekjaren zijn op deze wijze 24 gezien. Schuin gedrukt de overschrijding van de scheepscapaciteit (tabel 3).

De sterke afname van gewicht en volume na de 6e periode (1756/57-1759/60) valt duidelijk op. Men kan evenwel met recht een correctie toepassen op de gezamenlijke lading van de *Borsselen* en de *Pallas*. Uitgaande van de 15 jaren tussen 1765 en 1780, wanneer gemiddeld 427.520 pond kaneel wordt verzonden, vormt het boekjaar 1771/1772 een toevallige 'uitschieter naar beneden' tot 316.800 pond. Ter 'correctie' voegt men daarom 123.000 pond en 10.400 kubieke voet toe aan het boven vermelde gewicht en volume en komt dan uit op 780.979 pond en 57.428 kubieke voet voor het boekjaar 1771/1772. Ondanks deze correctie een vermindering van 30% naar gewicht en 25% naar volume vergeleken met de jaren vóór de oorlog met Kandia. In het algemeen

Tabel 3 *Gewicht en volume van het Ceilonse retour (1700-1760)*²⁴

1 ^e periode	691.633 pond, 46.218 kub.vt.	4 ^e periode	807.358 pond, 58.734 kub.vt.
2 ^e periode	974.249 pond, 71.335 kub.vt.	5 ^e periode	927.055 pond, 67.083 kub.vt.
3 ^e periode	1.005.357 pond, 70.470 kub.vt.	6 ^e periode	1.140.838 pond, 76.814 kub.vt.

1771/1772 657.979 (gecorrigeerd: 780.979) pond en 47.028 (gecorrigeerd: 57.428) kubieke voet voor de schepen *Pallas* en *Borssele*. Gecorrigeerd werd naar de mindere hoeveelheid verscheepte kaneel.

valt te zeggen dat het volume van de export vanaf Ceilon tussen 1700 en 1760 een zeer gelijkmatig beeld vertoont. De korte periode van de Kandiaanse oorlog (1761-1765) betekent een diepgaande breuk. De relatie tussen oorlog en neergang representeert overigens een coïncidentie en geen causaal verband. Extern speelt de snelle opkomst van Engeland met vooral invloed op de Zuid-Aziatische textielhandel een beslissende rol. Intern de gevolgen voor de kaneel oogsten van de oorlog met het koninkrijk Kandia, maar over dit punt valt te discussiëren. Kaneel lijkt wat minder gevraagd op de Europese markt, vandaar een afname van de verschepingen naar Patria. De prijs-, aanvoer- en voorraadpolitiek van de VOC speelt daar weldoordacht op in, waarover later uitvoeriger.

3 Factuurprijs en inkoopprijs

a *Factuurprijs*

Teneinde het 'economisch belang' van Ceilon te berekenen dient men te beschikken over de inkoopprijs van de verzonden producten, de opbrengst op de veilingen en alle kosten verbonden aan verwerving, vervoer en verkoop. En hier doen zich allerlei, soms vrijwel onoplosbare problemen voor. De boekhouding van de VOC is duidelijk niet ingesteld op de vragen die de huidige tijd van belang acht en de historicus moet er dus maar het beste van zien te maken. Belangrijk is aan te geven wat de beperkingen zijn van de gekozen uitgangspunten bij de berekening van de economische voordelen die de Compagnie op Ceilon behaalt.

De facturen die de lading naar Nederland begeleiden vermelden een prijs voor de verscheepte kaneel, textiel, peper, cardamom en koffie, alsmede de inkoopprijs van een vijftal minder belangrijke artikelen. Die prijzen suggereren het bedrag te zijn op basis waarvan de Compagnie 'als koopman' winst of verlies kan berekenen. De factuur die Nederland ontvangt vermeldt echter niet de werkelijke aankoopprijs van de producten en is voor de winstberekening in enkele gevallen zelfs niet meer dan een slag in de lucht. Men dient zich te realiseren dat voor de meeste naar Patria verscheepte producten geen sprake is van een vrijemarktsituatie. Door haar machtspositie bepaalt de VOC de inkoopprijs. Om deze machtspositie te verkrijgen sleept de Compagnie

²⁴ Differentiëren naar scheepstype is niet geprobeerd; alhoewel minder precies, is uitgegaan van het latere, grote type retourbodem. In de tabellen 13, 14 en 15 vindt men de hoeveelheden geëxporteerde handelsproducten. Op basis van de capaciteit van de *Pallas* en de *Borssele* is tabel 2 ontstaan.

nie in haar gevolg een stoet ambtenaren en soldaten mee die op haar 'teren'. De kosten van het uitgebreide personeelsbestand dat de omstandigheden schept waaronder de inkoopprijs op een lager niveau uitkomt dan bij een vrijemarktsituatie valt te verwachten, worden niet op de factuur verdisconteerd. Bij alle producten die de Compagnie op Ceilon verwerft is daarom iets aan de hand met de prijs die de factuur vermeldt. Die factuurprijs behoort in sommige gevallen een hoger, in andere gevallen een veel hoger bedrag te vermelden dan Heeren Meesteren in Nederland onder ogen komt. Om dit nader toe te lichten verdelen wij de voornaamste producten die Ceilon verstuurt in drie groepen.

b Textiel

De eerste groep artikelen bestaat uit lijwaten en garens die via tussenpersonen, de zogenaamde Compagnies-kooplieden, op de Overwal – ook wel de 'Vijf Suijderresidentiën' genoemd – worden aangekocht. Het Madurese lijwaat wordt trouwens van mindere kwaliteit geacht dan de Bengaalse en Coromandelse doeken²⁵. Katoen is de grondstof voor het garen, voor de fraai 'geschilderde' doeken alsook voor de verschillende soorten 'ordinaire' lange lappen stof²⁶. Grof of fijn, ongebleekt of juist in de bleek gelegd op het stenige Zuid-Indiase strand. Deze textielgoederen staan op de factuur gespecificeerd naar prijs van aankoop en allerlei bijkomende kosten, zoals vervoer, renteverlies²⁷, tollen en emballage. De prijs die de Compagnie voor het textiel betaalt, gaat in de richting van een vrijemarkt-prijs. De leveranciers zijn theoretisch vrij te verkopen aan wie zij wensen, maar in de praktijk speelt de aanwezigheid en het aanzien van de voc een beslissende rol. De Compagnie bemoeit zich in zekere mate met het productieproces²⁸.

In de loop van de jaren zeventig begint Colombo Patria in te lichten over 'toenemende competitie', iets waaruit 'niet dan zeer nadelige gevolgen voor de Maatschappij [zijn] te duchten'²⁹. Met 'nadelig' kan nauwelijks iets anders zijn bedoeld dan duurder en/of schaarser ten gevolge van de concurrentie. De opmerkingen zijn volstrekt terecht, want politieke onrust op de Malabaar en op de kust (Coromandel) drijft in die jaren vreemde, vooral Engelse kooplieden – de

- 25 Een indruk van de bestellingen vanuit het vaderland: in 1778 'eischt' Patria 18% van haar doeken uit Madura (de Overwal), 48% uit Bengalen, 26% uit Coromandel en 7% uit Soeratte. Dit zijn de gebruikelijke percentages. De winstpercentages variëren.
- 26 De exotische patronen en kleuren van de lijwaten staan aan de basis van de Nederlandse klederdrachten. De ongebleekte en de gebleekte grove lijwaten, het 'guinees' bijvoorbeeld, worden bij de slavenhandel door de West Indische Compagnie op de kust van Guinea gebruikt. Het 'witte gemeene goed' gaat naar Brabant waar de lonen lager liggen dan in Holland. Het 'fijne Commerijns' (Kaap Kommerijn), vaak blauw geverfd, komt meestal terecht in Frankfurt/Main. Voldeden de lijwaten niet aan de eisen die Nederland stelde (te kort, te weinig scheringdraden etc) dan bleven zij als ze soort voor verkoop op Ceilon achter onder de naam Madurese lijwaten.
- 27 Indien het goud te laat arriveert, leent de Compagnie op de Overwal tegen 1/2% per maand. De betaalde rente komt op de factuur.
- 28 De organisatie van de weefindustrie op de Overwal wordt nergens in de documenten vanaf 1765 beschreven. Van Angelbeek inspecteert de touwen, maar meer wordt niet verteld. De voc omschrijft zeer gedetailleerd de eisen die zij aan de lijwaten stelt. Aantal draden, afmetingen, kwaliteit van de aflevering etc. Uit de jaren van de gouverneurs Versluijs en Van Imhoff zijn wel beschrijvingen van de lijwaatindustrie aanwezig, maar deze zijn door mij niet bestudeerd.
- 29 SLNA 1/1078, ongepag., extract Patriasche Generale Missieve d.d. 5/10/1767. De Patriase Generale Missieve wordt ook wel 'Promotiebrieff' genoemd.

zogenaamde *country traders* – in toenemende mate naar het Madurese Rijk. In dit koninkrijk heeft de VOC een door contracten (1711 en 1712 worden genoemd) vastgelegde langjarige positie opgebouwd die haar het alleenrecht van de lijwaat inkoop op de Overwal verzekert. Politiek-militaire macht kan en mag zij daar echter niet uitoefenen. De zeggenschap over de doorvaart van de Engte of het Kanaal van Pambe, berustend op een overeenkomst uit 1759 met een andere inlandse vorst, de Theuver Heer van Rameswaram, kan noch durft zij daadwerkelijk af te dwingen, zeker niet ten opzichte van Engelse schepen. Het lijwaat wordt betaald met in de Munt van Tutucorijn geslagen gouden pagoden. Het edelmetaal daartoe benodigd komt direct uit Nederland. Zilver wordt in Bengalen en Soeratte gebruikt, nauwelijks op de Overwal of op de Coromandel³⁰. De aankoop van het textiel vinden wij niet terug op de Korte Vertoning van Staat³¹, de uitgaven van de vestigingen op de Overwal die de levering min of meer zeker stelt, daarentegen wel. De reden voor het eerste is dat het aangevoerde en gemunte goud precies wegvalt (in theorie) tegen de aankoop. Colombo schrijft dat Patria, op grond van eerdere factuurprijzen, eenvoudig kan uitrekenen wat haar bestellingen zullen kosten en hoeveel edelmetaal dus moet worden toegestuurd.

c Producten van gering belang

Een tweede groep handelswaar koopt de VOC van de bevolking in. Deze producten zijn, in aflopend volgorde van belang: peper, koffie en cardamom. Artikelen als bijenwas, kaneelolie, arak (sterke drank gedistilleerd uit het sap van de kokosbloem), sappan(verf)hout, tabak, en kaijer (touwwerk gedraaid van de vezel van de bast van de kokosnoot) zijn in zeer geringe hoeveelheden bestemd voor de Europese markt. Zaden, voor de universiteit van Leiden, en een paar gedrukte Singalese psalmboeken, waarschijnlijk voor studiedoeleinden, behoren tot de curiosa. Na de Engelse Oorlog neemt de variëteit in artikelen toe, maar de hoeveelheden bewijzen dat Europa geen of nauwelijks interesse heeft.

Cardamom, peper en koffie behoren op de factuur te staan voor de vergoeding die Patria Colombo voorschrijft aan de leverancier te betalen, maar – vreemd genoeg – de prijs op de factuur fluctueert steeds rond het vastgestelde bedrag³². De drie producten zijn het inkoop- en verkoopmonopolie van de Compagnie. Vaak verzoekt Colombo, maar meestal tevergeefs, een hogere prijs te mogen aanbieden. Rechtvaardigheid, stimulans en verantwoordelijkheid zijn de argumenten. Een fraaie apologie uit 1777 illustreert dit drietal vanzelfsprekendheden. Colombo vertelt in een

- 30 De VOC mag ook fanums slaan in haar Munt te Tutucorijn. Dit geld circuleert onder hen die binnen de sfeer van de Compagnie werken en leven en is aldaar 'onontbeerlijk voor den gemeenene man'. De pagode is evenwel de standpenning.
- 31 Misschien nodig nog even te herhalen dat op de Korte Vertoning van de Staat links de uitgaven en rechts de inkomsten van het eiland staan vermeld. Hetgeen van buiten het eiland komt staat niet op de Staat. Die gegevens vinden wij op de grootboekbladzijde gewijd aan de vestiging. Zie verder hoofdstuk II.
- 32 Hoewel de inkoopprijs voor de drie producten vastligt (4 stuivers Indisch voor peper en cardamom en 2 stuivers voor koffie), komen bij narekening van de prijzen op de facturen soms onverklaarbare schommelingen voor, zowel naar beneden, meestal echter naar boven, ten opzichte van de door Batavia en Patria vastgestelde inkoopprijs. Na 1766 beweegt de factuurprijs van peper zich tussen 16,7 en 21,7 cent, die van koffie tussen 8,2 en 12,6 cent en van cardamom tussen 16,8 en 20,3 cent het pond. Patria noch Batavia stellen vragen over deze afwijkingen van 20 tot 30% tussen het laagste en het hoogste bedrag. Op de enkele rendementen die bewaard zijn gebleven komen kleinere afwijkingen voor. Spelen transportkosten op het eiland wellicht een rol?

brief aan Batavia vele signalen te hebben ontvangen dat een verhoging met één stuiver Indisch het pond tot een veel groter aanbod van peper zou leiden. Prompte en eerlijke betaling van de leverancier zou zelfs al een enorme stimulans zijn. Een bepaalde vorm van vergoeding voor de toch veel belangrijker kaneel liep in 1785 al zes jaar achter! En als soeverein heeft de Compagnie de plicht voor de welvaart van zijn bevolking te zorgen³³. Een ander voorbeeld: ingeval de oogst mislukt, levert de Maatschappij om niet zaadkoorn aan de behoeftigen. Het strijdt tegen de waardigheid van de Compagnie om hiervoor geld te vragen, zo legt de Raad haar superieuren uit. Aan de andere kant passen verboden waar het welzijn van de onderdanen wordt bedreigd. Drank in de korles (districten) te brengen strijdt tegen de 'constituties', weet de soeverein.

De inkoopprijs van de drie producten wordt door Patria en Batavia³⁴ evenwel bepaald volgens één, puur commercieel criterium: de behoeften van de Europese markt. Voor de eventuele noodzaak van verschillende prijzen op haar verspreide vestigingen is geen begrip. Soms beoordeelt de Compagnie de bijdrage van Ceilon daarom als een onwelgevallige 'concurrentie', soms als een welkome aanvulling op de leveranties van elders. Arak, het enige exportproduct op Ceilon waar de Compagnie geen bemoeienis mee heeft, valt zelfs ten offer aan deze starre economische politiek. Particulieren hebben met geleend geld tuinen ontwikkeld en zien hun investeringen in één klap vervliegen als Batavia haar eigen arak bevoordeelt. Ceilon is al een 'neeringloos' land en dit is het enige product waarop de bevolking nog wat weet te verdienen. Een smeekschrift, ondersteund door de Raad van Ceilon, vermurwt Batavia maar ten dele. Peper betreft de VOC in veel grotere hoeveelheden van de Mallabaar en de Archipel en koffie is – na het wegvallen van Mocha – bij uitstek een Javaans product. Cardamom komt eveneens van de Mallabaar en van Java. Ceilon is voor de drie artikelen van ondergeschikt belang. In het begin van de eeuw werden peper en koffie zeer gestimuleerd als bevolkingsproduct, maar gaandeweg ebde de belangstelling voor deze Ceilonse inbreng weg.

Na de Vierde Engelse Oorlog wendden Heeren XVII zich desperaat tot Ceilon en verwachten van het ene op het andere jaar exorbitante leveranties van genoemde drie producten. Batavia verwacht één à anderhalf miljoen pond koffie, terwijl de grootste leverantie ooit 300.000 pond heeft bedragen. Gouverneur Van de Graaff (1785-1794) reageert niettemin adequaat. Hij stelt enorme oppervlaktes grond ter beschikking onder de van oudtijds bestaande voorwaarde een bepaald gedeelte (één-derde) met handelsgewassen – waaronder kaneel – te beplanten. De gouverneur kan tot landuitgiftes overgaan, omdat in deze jaren de kwetsbare woeste gronden niet meer behoeven te worden beschermd. Sinds 1775 wordt kaneel in steeds toenemende mate uit 'gezuiverde' tuinen of uit plantages geschild. Ceilon dankt de eerste stappen naar een inheemse plantage-economie aan de wens van Heeren XVII en de reactie daarop van de ambitieuze, hardwerkende, maar hoogst eigenzinnige Van de Graaff. In hoofdstuk II en III komen wij hierop terug. Te begrijpen is dat de resultaten van Van de Graaffs economische politiek tijd nodig hadden om tot rijping te komen, tijd die er niet meer was. Zijn claim al veel te hebben bereikt is onhoudbaar, ondanks de fraaie memorie van overgave³⁵.

33 VOC 3484, miss. Colombo – Batavia d.d. 2/1/1777, ongepag.

34 Hoewel Batavia in 1780 zegt dat een prijsverhoging van cardamom best valt te dragen, maar 'wij mogen niet beslissen'.

35 In mijn doctoraalscriptie komt het optreden van deze gouverneur meer in het bijzonder ter sprake. Zie: Van den Belt, *Memorie Van de Graaff*.

Cardamom vindt in Europa minder aftrek dan peper en koffie. Het product wordt onder andere in de bier- en likeurindustrie gebruikt. De winstpercentages lopen vanaf 1785 soms op tot 1.500%. Terwijl de inkoopprijs op 4 stuiver *Indisch* staat, doet het kruid op de veilingen gewoonlijk 80 stuivers *Nederlands* het pond. Pas in 1792 accordeert Patria een verdubbeling van de inkoopprijs. Cardamom tiert slecht in de laaggelegen VOC-gebieden en de bevolking koopt het product in van de onderdanen van de Koning³⁶. Wat de VOC voor peper en koffie betaalt, ligt zelfs ver beneden de marktprijs op Ceilon, gezien de veelvuldige opmerkingen – vooral na de Engelse Oorlog – over mors- of sluikhandel. Batavia waarschuwt dat de (verplicht te leveren) overwichten bij de administrateurs direct moeten worden ingekocht om smokkel te voorkomen. In 1787 schrijft Colombo dat zij nog steeds 2 stuiver het pond mag aanbieden, terwijl de producent eenvoudig het drievoudige kan ontvangen. Koffie schijnt na 1785 onder andere via de Kaap naar de Verenigde Staten te worden gesmokkeld. In 1791 mag de inkoopprijs naar 3 stuivers *Indisch* stijgen, een plotselinge en onvermijdelijke beslissing, want niemand wil de Compagnie meer leveren. Peper – de legale, zowel als de illegale – speelt een belangrijke rol in de intra-Aziatische handel tussen Ceilon en Zuid-India. Wie smokkelwaar aanbrengt krijgt in 1793 een premie van 30 stuiver het ‘gearresterde’ pond³⁷.

De bevolking wordt niet tot de cultuur van peper en koffie geprest – zoals met laatstgenoemd product op Java in die tijd wel gebeurt. De intermediaire laag van inlandse hoofden toont te weinig interesse in beide producten, in tegenstelling tot de voordelen die zij voor zichzelf zag bij de aanplant van kaneel. Tot het moment dat de aanleg van kaneelplantages een succes wordt, waren kaneel en peper elkaars concurrent. Om kaneel alle kans te geven, verwaarloosde men de peper. Peper wordt niet geëmballeerd, maar tussen de balen kaneel in het scheepsrui gestort teneinde vocht te absorberen. Peper en koffie groeien in de tuinen van de bevolking, het eerste product is inheems, het tweede van buiten het eiland afkomstig. Van alle drie producten probeert de Compagnie plantages aan te leggen. Gedurende de eerste helft van de eeuw met meer, in het laatste kwart met minder gevolg. Op de Korte Vertoning van Staat (zie de paragraaf ‘boekhouding’) vinden wij de kosten van inkoop van de cardamom de koffie en de peper terug. Peper speelt, zoals gezegd, een belangrijke rol in de intra-Aziatische handel. De hoeveelheden die de Compagnie aan allerlei groepen handelaars verkoopt zijn te vinden op het Rendement van Verkochte Koopmanschappen. Het hoofdstuk over de boekhouding gaat nader in op deze rendementen die de handelswinsten van de VOC op Ceilon specificeren.

d Kaneel

Tenslotte de kaneel. Kaneel wordt in herendienst aan de soeverein geleverd – eerst zijn dat de inheemse koningen, later de Portugezen en vervolgens de VOC – door een speciale dienstkaste, de chalia's of sjaliassen. Bij de verdrijving van de Portugezen (circa 1650) biedt de VOC de ko-

36 De bevolking van een bepaalde korle in de dessavonie van Matare, grenzend aan het koninkrijk, heeft van ouds de verplichting cardamom te leveren. De eigen oogst is onvoldoende en met door de Compagnie voorgeschoten contanten trekken zij de grens over om bij de Kandiaanse inwoners de specerij op te kopen. Aldus voldoet zij aan haar verplichting.

37 Peper werd in Galle tussen rijen soldaten door naar het retourschip gebracht en rond Colombo voerden de lascorijn-wachtposten hun eigen ‘strijd’ tegen de morshandel in peper, koffie en in arecanoten. Het zal de ‘getrouwe wachters’ aan aardige neveninkomsten hebben geholpen (situatie van na 1785)!

ning van Kandia alle nodige assistentie. Beide partijen komen overeen de door de Compagnie gemaakte kosten in kaneel te vereffenen. Na afloop van de strijd neemt de oppermachtige VOC de rol van Portugal over en valt de verplichte leverantie in het nieuw verworven gebied de Compagnie ten deel, hetgeen uiteraard de onderliggende reden voor de 'vriendendienst' was geweest. Om ook in 'skonings landt' te kunnen schillen – er groeit te weinig in de pas veroverde gebieden – dient de gouverneur ieder jaar opnieuw tijdens een (rijk gedocumenteerde) hofreis toestemming te vragen. Geschenken en erkenning van de koning als soeverein over de door de Compagnie bestuurde kustgebieden zijn daarvoor een noodzakelijke voorwaarde. Na 1766 is de VOC de gelijke van de koning³⁸. In de boekhouding houdt Batavia lange tijd de fictie in stand dat de koning nog steeds een – overigens geleidelijk dalende – schuld aan de Compagnie heeft. Kaneel is voor de bevolking nooit een commercieel artikel geweest, zoals – hoe gering de vergoeding soms ook was – peper, koffie en cardamom dat waren. Gouverneur Van de Graaff doet aan het einde van zijn periode pogingen het systeem te veranderen. Hij verdeelt de kaneelplantages onder de bevolking, schillers zowel als particulieren en dezen ontvangen voor elk geleverde pond een vaste prijs. Zijn ingrijpende plannen komen niet tot wasdom, maar zijn niettemin opmerkelijk.

Officieel blijft de factuurwaarde van de kaneel gedurende de gehele achttiende eeuw gelijk, hoewel ook in dit geval een onverklaarbare fluctuerende prijs op de factuur valt waar te nemen³⁹. De kosten van emballage staan expliciet vermeld. Het factuurbedrag weerspiegelt uiteraard beide evaluaties, die van 'licht' naar 'zwaar' en van 'zwaar' naar Nederlands geld. Op de Korte Vertoning van Staat vinden wij een post 'winst op den kaneel'. Op deze post worden de bedragen die Ceilon voor levering van kaneel aan Nederland (6 stuiver per pond of f 24 Indisch de baal van 80 pond) als winst mag opvoeren. Het is overigens onjuist te veronderstellen dat de kaneelschillers zonder voordelen blijven voor hun uitputtende en gevaarlijke (ziektes, wilde dieren) arbeid in de bossen. Zij ontvangen grond voor de teelt van rijst en tuinproducten in ruil voor hun maandenlange inspanningen en in de periode waar deze studie zich op richt, vele andere voorrechten, zoals het monopolie op de zouthandel. Dit alles leidt tot een belangrijke verhoging van status van de 'sjaliassen' binnen de heersende kastenmaatschappij. De rol van deze kaste komt in de volgende hoofdstukken opnieuw ter sprake.

e Vrije markt en monopolie

De wijze waarop de factuurprijs van elk van bovenstaande drie groepen van exportartikelen tot stand komt, laat zien dat men onmogelijk de opbrengsten op de veilingen in Nederland kan stellen tegenover de prijzen die Ceilon op de factuur vermeldt. Factuurprijs en kostprijs hebben soms enigszins, soms weinig of niets met elkaar te maken. Tabel 2 maakte al duidelijk dat

³⁸ Aardig gesymboliseerd door het verschil tussen knielen en buigen. Wagenaar, *Knielen*.

³⁹ De factuurprijs bedraagt officieel f 24 Indisch of f 19,80 Nederlands de baal van 80 pond. Onbegrijpelijk is waarom laatstgenoemd bedrag in de boekjaren 1773/74 en 1775/76 op f 28 en daarna weer (tot 1780) iets boven de f 20 staat. In het generaal jaarverslag gedateerd ultimo januari) vermeldt Colombo in Indisch geld de kostprijs, eerst exclusief, dan inclusief de emballage. Deze laatste schommelt tussen de drie en vier gulden, dat wil zeggen tussen de 15 en 40% van de prijs van het basthout zelf. Een voorbeeld: in 1772/73 rekent Ceilon f 11.14.8 inclusief en f 8.19. – exclusief de emballage voor een baal kaneel, in 1783/84 respectievelijk f 23.15.13 en f 20.14.9, een verdubbeling die nergens wordt verklaard.

factuurwaarde en bedrag van verkoop niet aan elkaar te relateren zijn. Op kaneel wordt daardoor een 'winst' van bijna 2.000% behaald, hetgeen volstrekt irreeël is. De winstpercentages die Heeren xvii vaststellen op het lijwaat van de Overwal komen nog het dichtst bij de koopmans-realiteit. Het product wordt immers gekocht van handelaars die in zekere zin vrij zijn het artikel ook aan andere belangstellenden van de hand te doen. Producten als peper, koffie, cardamom en kaneel kan de voc alleen maar zo laag geprijsd op de factuur opnemen, omdat zij 'Heer van den Lande' is. Een reëler uitgangspunt is daarom – de Compagnie is immers een handelslichaam dat winst dient te maken – alle kosten van de aanwezigheid ter plekke mee te rekenen. Het is trouwens onbegonnen werk om voor kaneel, koffie en andere laag tot veel te laag gefactureerde artikelen een werkelijke kostprijs te berekenen, een prijs die had gegolden wanneer de voc een concurrerende 'Koopman in Azië' was geweest. Zij was dat slechts in beperkte mate en niet overal met even profijtelijke gevolgen. We moeten een grovere methode hanteren om het economische voordeel te bepalen dat Ceilon de Compagnie oplevert, waarover hierna meer.

Tussen textiel en de overige handelsproducten die Ceilon aan Nederland levert bestaan de verschillen die men tussen een vrijemarkts- en een monopolieproduct mag verwachten. Zeer hoge brutowinsten gezien het alleenrecht, tegenover alleszins redelijke percentages, gezien de onderlinge wedijver tussen geïnteresseerde partijen. Daar de Overwal een duidelijk afgeperkt gebied vormt, is het ter zake dienend te becijferen wat aldaar de exploitatiekosten van de vestiging bedragen. Aan te nemen valt dat een deel van de kosten van verwerving en van alle 'goodwill' en macht die de voc tot natuurlijke partner van de producenten maakt op de Staat van Tutucorijn zijn terug te vinden. In de jaren zeventig dalen de uitgaven van de factorij geleidelijk van f 84.000 gulden naar f 60.000 per jaar. De inkomsten hangen volledig samen met de hoeveelheid handelsproducten die Batavia toezendt en die aan kooplieden uit het Madurese Rijk worden doorverkocht (veel Japans koper, in mindere mate specerijen). De kwantiteit daarvan wisselt sterk en dat heeft directe invloed op het uiteindelijke 'verlies' dat Tutucorijn leidt. Dit tekort is in het begin van het decennium f 17.000 en neemt snel toe tot een verder constant bedrag van rond de f 40.000. De bruto opbrengsten van de lijwaatdoeken en het katoendraad bedragen in 1772/1773 circa f 300.000, een inkoop die volledig door goudzendingen ten bedrage van f 110.000 vanuit Nederland wordt gefinancierd. Laatstgenoemde drie bedragen met elkaar verrekend leidt tot een bedrag van f 150.000 dat Tutucorijn de voc jaarlijks oplevert. Voldoende om het subalterne kantoor aan te houden en winstgevend te verklaren. Zeker wanneer men bedenkt dat de handel net weer op gang was gekomen na de 'strafmaatregelen' (opschorting van de inkopen) door Heeren xvii. De gelijkblijvende exploitatiekosten van de vestiging wijzen op de invloed die een gestreng optredend Opperhoofd, zoals Van Angelbeek, op de uitgaven kon uitoefenen. Zorgend voor het welzijn van de Maatschappij, vergeet Van Angelbeek zichzelf beslist niet. In het hoofdstuk over de assignaties of wisselbrieven komen wij zijn naam veelvuldig tegen.

f Transportkosten

Om de bruto winst te berekenen – wij noemden dat eerder al het economische belang van Ceilon – moeten de kosten van de verscheping naar Nederland worden meegerekend. Die vervoerskosten te bepalen is niet alleen voor de huidige onderzoeker een probleem, zij was dat ook voor de Compagnie zelf. Nog in 1790 stuurt Batavia een circulaire naar de kantoren in Azië met de bedoeling 'mensen die kundigheid, liefhebberij en tijd overig hebben [aan te zetten tot]

eene berekening van de ongelden van ‘Scompagnies scheepvaart’⁴⁰. Uit 1766 dateert een ‘model rendement voor de lasten en ongelden te leggen op koopmanschappen aangevoerd uit Europa’. Voor een vijftal soorten van onkosten becijfert de opsteller een opslag van 30% op de import naar Azië⁴¹. Of dit percentage ook voor de retourgoederen geldt, lezen wij niet. In 1755 kwam Rosenboom, commandeur en opper-equipagemeester te Batavia, tot een opslag van 10% op de gehanteerde inkoopprijs. Maar men begrijpt het probleem: de toeslag van 30% of, als men Rosenboom volgt, van 10%, wordt gelegd op de factuurwaarde van het artikel. Weerspiegelt die waarde een min of meer reële inkoopprijs, zoals voor het textiel, dan kan men akkoord gaan. Als dat percentage valt op een irreële inkoopprijs, zoals die voor kaneel, cardamom, peper en koffie, dan heeft men nog weinig bereikt. Volume of gewicht is voor die gevallen misschien een betere eenheid voor de berekening. Azië zal nog wel meer van dit soort calculaties – kennelijk steeds op de factuurwaarde berustend – hebben geproduceerd en in Nederland was het probleem natuurlijk niet minder dringend. In het hoofdstuk over de boekhouding worden de modelrendementen uit 1766 toegelicht en gehanteerd. Een betere onkostenberekening heb ik niet gevonden voor de laatste periode van de VOC.

Bewindhebber Van Beuningen (1681-1688), gecorrigeerd voor opmerkingen van Hudde, komt tot een bedrag van f 190 tot f 205 per last per jaar voor de scheepvaart van de Compagnie. Kostprijsberekeningen uit de achttiende eeuw stemmen hiermee overeen. Hedendaagse schattingen van transportkosten, door Bruijn, komen eveneens uit op een bedrag van rond de f 200⁴². De *Pallas* en de *Borssele*n vervoeren een lading van 2.053.635 pond of 513 last; het totaal draagvermogen van beide schepen bedraagt 800 last. Indien men de last tegen f 200 rekent, kost het gebruik van het volledige schip f 160.000. Voor het gemak wordt de reisduur Ceilon – Nederland op één jaar gesteld, wat voor een gemiddelde overvaart niet onrealistisch is. Tabel 2 noemt een factuurwaarde van (afgerond) f 637.000, de transportkosten bedragen f 160.000. Dat wil zeggen dat de verscheping naar Nederland een opslag van 25% op de factuurwaarde zou bedragen. De eigentijdse becijfering, gebaseerd op de factuurwaarde van Rosenboom noemde 10%, een andere berekening gaat uit van 30%. De 25% heeft betrekking op een gevarieerde lading. Het Ceilonse retour neemt 20% van het totale laadvermogen in beslag en kost de Maatschappij volgens de facturen (afgerond) f 300.000. Dat wil zeggen dat f 32.000 (één-vijfde van f 160.000) aan transportkosten exclusief op de Ceilonse lading drukt en daarmee daalt het percentage naar dezelfde 10% die Rosenboom noemt. De niet-Ceilonse lading van het schip neemt 80% van het gewicht, kost dus f 128.000 aan transport en heeft een factuurprijs (afgerond) van f 350.000. Nu zou op de factuurprijs een toeslag komen van 37%. Aardige rekensommetjes die hopelijk interessant genoeg zijn om aanleiding te geven tot weerlegging en precisering. Voor de berekening van het economisch belang van Ceilon voor de VOC valt echter niet uit te gaan van de factuurprijs van de handelswaren, zoals later zal blijken.

40 In SLNA 1/1124, ongepag., refereert aan een opdracht aan Batavia door Heeren xvii, waarin een berekening van de ongelden van ‘s Compagnies scheepvaart wordt gevraagd. Batavia stelt de circulaire op.

41 In SLNA 1/1081, ongepag., refereert aan een uit Patria verzonden Generale Missieve van 6/10/1766, waarin 20% voor ‘vracht of zogenaamde onkosten van schip en dienaeren’ wordt gerekend, 5% voor ‘risico der-zee’, 2% voor administratie ongelden en een rentevergoeding op basis van 3% ’s jaars voor goederen naar de Oost verzonden. Zie verder hoofdstuk II.

42 Deze en de voorgaande opmerking inzake transportkosten bij Gaastra, *Bewind*, 176-186. Een prijsbepaling per last is overigens wel omkleed met vele mitsen, maren en aannames en discussie daarover is hier irrelevant.

4 Bestelling en levering van de handelsproducten

a Bestelling of 'eisch' en vraagstelling

Jaarlijks sturen Heeren XVII een uitvoerige lijst van gewenste retourgoederen naar Batavia. Het hoofdkantoor distribueert de bestellingen over de factorijen in Azië. Deze bestelling noemt men de 'eisch van rhetouren'. Onderling richten de vestigingen in de Oost ook 'eischen' op elkaar en kantoren met een directe verbinding met Nederland, waaronder Batavia en Ceilon, doen dat eveneens op Patria. De voldoening van een 'eisch' binnen Azië voelen de partners als een plicht waarover geen discussie wordt gevoerd of rechtvaardiging gevraagd, hoewel het 'eischende' kantoor de leverende factorij geen cent betaalt. Op de pagina in het grootboek (dat Batavia samenstelt) betreffende de betrokken kantoren, worden de leveranties boekhoudkundig verrekend, gecrediteerd in het ene geval, gedebiteerd in het andere. Dit is een voorbeeld van een modernere boekhoudkundige opvatting in Azië ten opzichte van het gevolgde systeem in Patria. Wanneer evenwel Nederland een 'eisch' ontvangt, verwachten Heeren XVII een rechtvaardiging van de hoeveelheden van, in dit geval, Ceilon. Maar mogelijk geldt het voorschrift slechts voor de latere jaren van de Compagnie. Zowel zorgvuldigheid als soort van artikelen komen in het volgende hoofdstuk uitvoerig ter sprake.

De 'eisch' die Nederland voor een bepaald jaar op Ceilon richt, gaat steevast vergezeld van een uitvoerige kwaliteitsbeoordeling van een (jaren eerder) besteld, verstuurd en (recentelijk) verkocht retour. Bij de beoordeling van dit vroegere retour voegt Patria een 'rendement' of 'bevinding', dat de winstpercentages noemt op de verkochte pons- en stukgoederen, met uitzondering overigens van kaneel. Tussen het moment dat Amsterdam of Middelburg de 'eisch' op papier zet en Colombo de beoordeling van de bestelling onder ogen krijgt verloopt een lange periode. Vijf jaar zit tussen beide momenten⁴³! Men is geneigd te denken dat dit een onverantwoord lange periode is, maar in bijna alle gevallen verschilt de 'eisch' op Ceilon nauwelijks van het ene jaar op het andere. Colombo is dus gewend op de Overwal alvast een voorbestelling te maken en die te preciseren als de 'Vaderlandsche eisch' wordt ontvangen. Meestal geeft dit geen problemen of het moest zijn dat de leverantie van de grovere soorten katoenen stoffen vaak wat ruimer uitvalt dan de 'eisch'.

Interessant is te bezien of een verband bestaat tussen 'eisch' en 'voldoening' (van het bestelde artikel). Het onderzoek richt zich op twee artikelen, kaneel en textiel, en op twee aspecten van de 'eisch', de kwaliteit en de kwantiteit. De vraag is in hoeverre Heeren XVII in staat zijn Ceilon te 'sturen' in de voornaamste relatie tussen 'heer' en 'dienaar', de commerciële. In feite kan het kantoor, door de langzame communicatie en het ontbreken van elke directe controle van buiten, Patria de verhalen opdissen die haar het beste uitkomen. Gezien de aard van het contact is voor Scheherazade echter niet al te veel tijd ingeruimd: er moesten en zouden zaken worden gedaan.

43 Aldus: najaar 1766 formuleert Patria de 'eisch', die in de zomer van 1767 Batavia bereikt; via haar, in de herfst van hetzelfde jaar, Colombo. Dit betreft de bestelling voor boekjaar 1767/68 die augustus 1768 in de pakhuizen van Galle ter verzending in november van dat jaar en in januari 1769 gereed ligt. In de zomer van laatstgenoemd jaar bereiken de goederen Patria en worden in de herfst of in het voorjaar van 1770 geveild. De rendementen gaan met de kermis- of met de kerstvloot van 1770 scheep, bereiken Batavia zomer 1771 en komen tenslotte september of oktober in handen van de Raad van Ceilon.

De vier jaren na de beëindiging van de oorlog met Kandia (1765) lijken van Nederland uit bezien een poging de leveranties vanuit Ceilon (opnieuw?) strak te controleren. Het regent in de eerste jaren klachten over de kwaliteit van de ontvangen kaneel en textiel en aan het einde van de korte periode van vier jaar besluit Nederland de 'eisch' van lijwaten zelfs voor twee jaar op te schorten. Patria zegeviert in alle opzichten over het zich achter 'frivoliteiten' verschuilende kantoor⁴⁴.

b Kaneel

'De reuckbast van het jaar 1767', schrijven Heeren XVII, 'is smaekeloos, enkele baalen zijn dik van stock en van binnen met grov hout opgevult'. Ceilon krijgt een aantal afgekeurde balen retour om zich te kunnen inleven in de verbolgenheid van Heeren Meesteren. Meer opmerkingen volgen en de toon tussen beide partijen is gedurende twee jaar uitermate scherp. In dit soort bijzondere situaties verloopt de correspondentie via snellere kanalen dan boven geschetst en kan een missive binnen twee jaar worden beantwoord. De oorzaak van de slechte kwaliteit lijkt te liggen in de verleidelijke premie die de kapitein van de kaneel, de latere gouverneur Van de Graaff, opstrijkt boven een bepaald aantal verzonden balen. De kapitein ontvangt in 1767 voor de 4.023 balen boven het quotum een bedrag van f 8.046 (waarschijnlijk Indisch geld en daarom met 17,5% te reduceren). Voor één baal of *fardeel* wordt 80 pond aangehouden, maar in feite is er een 'merckelijk onderscheid' tussen het gewicht der balen. Ook daarop zou de kapitein een stuivertje kunnen overhouden. De verzending naar Nederland is in de jaren na de Kandiaanse oorlog opmerkelijk hoger dan het gemiddelde, maar zeer veel kaneel kan wegens de slechte kwaliteit niet worden verkocht op de veilingen. Men moet juist in deze jaren temeer op de kwaliteit letten daar kaneel van mindere hoedanigheid uit China en Zuid-India (de cassia⁴⁵ kaneel) in Europa wordt aangeboden. Van de Graaff diende zich dus wel te verantwoorden en beterschap te tonen.

Patria wint de strijd en binnen een paar jaren verdwijnen de klachten. Enkele jaren achtereenvolgt openlijke lof voor de uitzonderlijke kwaliteit van de stokken, maar tegen het einde van de jaren zeventig zakt de kwaliteit weer weg. Gezien de expertise op Ceilon heeft dat laatste alles te maken met nonchalance en vormen van eigenbaat van zowel de leverende 'sjalias' als de ontvangende partij op het eiland. Een monster van elke baal kaneel moet immers door de apotheker van Galle op de tong worden getest, hetgeen elk jaar opnieuw een zware beproeving vormt voor de VOC-functionaris.

De kwaliteit controleert Patria met succes. De kwantiteit bezien we nu. De VOC streeft er naar elk jaar 400.000 pond (5.000 fardelen) kaneel op de veilingen aan te bieden. Op de 'eisch' staat veelal: 'kaneel, zoveel mogelijk', maar aan beide zijden van de oceanen weet men wat dat woord betekent. In Nederland houdt men rekening met een verlies tijdens het transport (vergruizing,

44 Het zuiverst proeft men de verbitterde, schampere, ironische, striemende woorden die de Heeren in vergadering bijeen uiteten, te Amsterdam of te Middelburg, en daarna (ongetwijfeld gekuist) op papier zetten, in het onderdeel 'extract à extract' (of: 'rescriptie op de Generale Missieve uit het Vaderland') die is te vinden in het elk jaar uitdijende generale jaarverslag. De citaten zijn afkomstig uit die brieven.

45 In 1768 ligt in Hoorn onder de voorraden kaneel de soort 'kaneel van China'. In 1789 wordt over grote aanvoer van Chinese kaneel gesproken.

zeewater, indrogen) van circa 8%. Dit heet de *spillagie*, die voor vrijwel elk product een officieel vastgesteld percentage bedraagt. De keurmeesters in Patria zullen vervolgens en afhankelijk van het plichtsbefop op Ceilon, een bepaalde hoeveelheid stokken afwijzen. Een toezending van 450.000 pond, zeg ongeveer 5 650 balen, is voldoende gezien de verkooppolitiek van Heeren xvii. In de vijftienjarige periode 1765-1780 verscheept Ceilon gemiddeld iets meer dan 427.500 pond of 5.340 balen per jaar, een vrij aardig resultaat en een bewijs voor de macht van Nederland over de vestiging in Azië. In de negen jaar na de Engelse Oorlog (1785-1794) exporteert het eiland jaarlijks een geringere hoeveelheid: gemiddeld 378.000 pond of 4.725 fardelen. Een lager resultaat bij een even hoge 'eisch' vanuit Nederland. Terwijl voordien de Compagnie een beslissend gedeelte van de kaneel inzamelt op het grondgebied van de koning van Kandia, is voc-Ceilon wat de leverantie van kaneel betreft na de Engelse Oorlog vrijwel zelfvoorzienend. Dit maakt de lagere levering begrijpelijk, maar pleit eveneens voor het plichtsbefop van de dienaren.

In Nederland lijken Heeren xvii een weldoordachte handelspolitiek te volgen met betrekking tot de 'inkoop' (men kan beter spreken van verplichte leverantie, waarvan de effectiviteit afhangt van het gezag en de diligentie van de bedienden) en de verkoop van de kaneel. In het midden van de jaren vijftig stijgen de veilingprijzen van kaneel binnen enkele jaren explosief⁴⁶. Tot zelfs meer dan het dubbele van de vrijwel onveranderlijk gebleven prijs van de halve eeuw tevoren. En het prijsniveau blijft na 1750 hoog tot soms zeer hoog. Heeren xvii verminderen het aanbod in die tijd tot ongeveer 400.000 pond per jaar, eisen een uitzonderlijke kwaliteit om zich van de cassia kaneel te kunnen onderscheiden en zijn daarmee zeker van hoge inkomsten. De aanplant van kaneelstruiken (sinds het midden van de jaren zeventig) wordt door Patria eveneens goed in de gaten gehouden. Teveel kaneel is onnodig en een tekort kan worden voorkomen 'als men maar wilt kan men ons behoorlijk dienen', menen de Heeren in Patria.

c Lijwaat en katoengaren

Wij bezien nu het samenspel tussen 'eisch', kwaliteit en kwantiteit bij de leverantie van textiel of lijwaat, geproduceerd en ingekocht op de Overwal⁴⁷. De kwaliteit van de geleverde doeken wordt bij de Patriase bestellingen voorgeschreven en bij aflevering getest door de zeer terzake zijnde keurmeesters in Tutucorijn en de andere vier loges. Ook in Galle zijn keurmeesters, maar deze weten veel minder waarover zij oordelen, hetgeen tot aardige confrontaties aanleiding geeft. Ondanks dit alles neemt de kwaliteit in de jaren na de Kandiaanse oorlog schrikbarend af. Heeren xvii wijzen Colombo op de daling van het bruto winstpercentage van alle soorten lijwaat. Dit vermindert in enkele jaren van 60% (kennelijk een vrij gebruikelijk en acceptabel geacht percentage) naar 40% en vervolgens tot 15%. Gespecificeerd naar het onderscheid fijne en grove doeken blijkt dat de betere soorten (onder de naam 'sortiados') nog wel

⁴⁶ Posthumus, *Prijsgeschiedenis*, 147-149 geeft de prijzen die op de Beurs in Amsterdam worden gemaakt; deze prijzen liggen volgens de berekeningen van Steur circa 10% hoger dan die uit de directe verkoop tussen voc en koper. Zie Steur, *Herstel*, bijlage IX, 248-250.

⁴⁷ In SLNA 1/1087, ongepag., en uit de serie 'duplicates and annexes' komt men een 'extract uijt den eisch van rhetouren uijt Indien' tegen, dat zeer gedetailleerd de aanbreng van lijwaten becommentarieert: '... agt te geeven dat de stukken van de bleek koomende gesuijverd worden van de kleijne steentjes die wanneer het catoen van de grond word opgenoomen daaraan blijven kleeven, also dat niet geschiedende die steentjes zeer pligtelijk in het cattoen kleene gaatjes maaken...'. Een harde hand die de moedwillige, grove onverschilligheid uitroeit was zeker nodig.

wat opbrengen, maar dat op de ruwe doeken, die 80% van de leveranties uitmaken, soms tot 5% verlies wordt geleden.

Abrupt besluiten Heeren Meesteren de bestellingen voor twee jaar op te schorten. Waarschuwingen vanuit Nederland dat dit staat te gebeuren, ben ik niet tegengekomen. Het katoengaren blijft van de maatregel uitgesloten. Ontsteltenis alom op de Overwal, waar generaties lange cont(r)acten tussen inlandse kooplieden en VOC-dienaren kennelijk tot een gezellige sfeer van veel geven en (kritiekloos) (af)nemen – en keuren – waren ontspoord, iets waar de zaken in Nederland wel onder moesten lijden. Eenzelfde periode van zeer slechte kwaliteit kwam einde jaren dertig (1738/1739 wordt enkele malen genoemd als dieptepunt) overigens ook voor. Optreden van Van Imhoff maakte daar een einde aan. Van Angelbeek, de latere en laatste gouverneur van Ceilon, wordt als Opperhoofd van Tutucorijn aangesteld en dit heeft effect.

Met ingang van 1772 hervat Nederland de bestellingen van lijwaat. Eerst voorzichtig, uiteraard. Maar onder Van Angelbeek die persoonlijk op inspectie gaat, is de ‘procure’ of levering van het lijwaat in goede handen. Patria oordeelt over het effect van zijn optreden in de volgende woorden: ‘(dat) ... deezen rijken en uytgebreiden tak (werd) gebracht tot zulk eeene stap van volmaaktheid . [dat] ... meermaals een heel kapitaal winst [dwz. 100%] kon worden behaalt’. En op de in 1776 verkochte lijwaten wordt zelfs ‘een ongemeenen winst’ behaald. Ook hier blijkt overtuigend de autoriteit die Patria heeft. Als beloning van het kleine groepje dienaren dat zich vrijwel exclusief op de Overwal bezighoudt met de inzameling van het lijwaat – er viel op deze enclaves weinig te besturen, in tegenstelling tot het eiland zelf – krijgen zij na de hervatting van de bestellingen vanaf 1774 en in navolging van de dienaren op de Coromandel een premie. Als de rendementen aantonen dat 50 of meer procent op een variëteit was behaald, ontvangen de bedienden 5% van de overwinst ter verdeling⁴⁸. De dienaren werkzaam op de Overwal hebben de reputatie de ‘nooddruftigsten’ van het gehele gouvernement te zijn en aldus sneed het mes aan twee kanten.

Tenslotte de hoeveelheden. Er zijn talloze soorten lijwaten, de fijne en de grove om mee te beginnen, maar daar binnen talrijke variëteiten en deze kennen weer een aanduiding naar plaats van productie en binnen dit naar Letter A of B. We brengen ze terug tot vier hoofdgroepen: het ‘guinees’ en het ‘salmpoeries’ (beide grof katoen) enerzijds en anderzijds de ‘caatjes’ en ‘kal-

48 Vastgesteld per miss. uit Nederland van 19/10/1774; ingangsdatum het retour van 1773. Het hoogste bedrag ter aanmoediging wordt uitgekeerd over de lijwaatinzaam van 1779 (SLNA 1/1107, ongepag.). De dienaren ontvangen dat jaar f 26.186 ter verdeling, wat betekent dat de hoofdsom f 523.730 heeft bedragen. Aardig is te zien dat de drie schepen van het retour van 1779 voor f 580.172 aan lijwaten vervoeren. Dus, slechts 4% van alle Overwalse textiel bracht minder dan 50% winst op. Het groepje bedienden, onder de stimulerende en mee profiterende leiding van Van Angelbeek – die nog tijd overhoudt om zich als rijstkoopman te profileren – bedraagt 30 personen. Zij beuren gezamenlijk f 11.000 aan gage en daarenboven nog eens f 5.000 aan rantsoenen per jaar, althans volgens de generale monsterrollen. Het douceur van f 26.000 betekent aldus een buitengewone stimulans. Of de bezorgers van het geestelijk en lichamelijk welzijn, de proponent en de drie chirurgijns, ook door mammon bedacht werden en of de ‘bleekers’, ‘verwers’ en andere ambachtslieden ook konden meedelen, is niet bekend. Waarschijnlijk wel, want elk goed functionerend autoritair bestel is voor meer dan honderd procent van een mede-‘levende’ cliëntèle afhankelijk.

manganies' (een fijnere kwaliteit). Het is te begrijpen dat, hoewel Nederland zeer precies soort en onderverdeling opgeeft, een tekort bij de ene variëteit wel eens door een 'teveel' van het andere werd gecompenseerd. Niet altijd tot tevredenheid van de autoriteiten in Nederland of Batavia, overigens. Uit de soms tegenstrijdige orders en tegenorders van Patria en de hoofdplaats aan de ene kant en de suggesties en voornemens van Colombo aan de andere zijde, is het niet mogelijk een consistent beeld op te bouwen over wat nu de werkelijke bedoeling was wanneer een specifieke bestelling niet ten volle kon worden voldaan. En dit gaf uiteraard ruimte tot schipperen.

Voor de periode 1765-1780 hebben wij uitgezocht hoe Ceilon de 'eisch' kwantitatief beantwoordt⁴⁹. In de jaren na de Engelse Oorlog hangt leverantie af van de politieke situatie op de Overwal en van de aanvoer van goud uit Europa ter betaling van die 'eisch'. Factoren die door het gouvernement Ceilon niet zijn te beïnvloeden. Een analyse van de gegevens uit dat tijdperk brengt daarom eerder het effect van politieke verhoudingen aan het licht dan de bestuurlijk-commerciële prestaties van Ceilon en blijft om die reden achterwege. De totale 'eisch' over 15 jaar (1765-1780) van het 'guinees' bedraagt 379.000 stuks; Patria ontvangt daarvan 91,4% of 346.580 stuks. De ontvangst van het 'salmpoeries' bedraagt 94,9% van het bestelde, van de 'caatjes' 83,2%, van het 'kalmanganies' 93,5% en tenslotte van het katoengaren 96,6%. De vier soorten lijwaat bijeengenomen: 'geesicht' 955.000 stuks, verzonden 875.000 stuks en dus een vervulling van de 'eisch' van bijna 92%. Vergeleken met de negen boekjaren 1751/52 tot en met 1759/60 is sprake van een enorm verschil. In die jaren bedroeg de totale 'eisch' 825.000 stuks, verzonden werden 450.000 *pieces*, dat wil zeggen dat slechts 55% van de bestelling werd voldaan.⁵⁰. 'Vader' Nederland was van tijd tot tijd kennelijk onmisbaar voor de goede orde. Het optreden van Heeren xvii was dus zowel gewenst als effectief.

d Een vaderlijk oog

Samenvattend valt te constateren dat Nederland een goede greep heeft op het economisch gebeuren in het gouvernement Ceilon, zeker wanneer men de resultaten van het onderzoek over de eindjaren zestig stelt tegenover die van de jaren zeventig. In het decennium 1770-1780 zien wij de effecten van het gestrenge optreden van Heeren xvii in Nederland gedurende de korte periode dat Ceilon zijn balans moet hervinden na de uitputting en chaos van de oorlog met Kandia. In de middenjaren van het decennium is de vraag naar producten uit Ceilon buitengewoon groot, maar primair blijft de kwaliteit van hetgeen wordt verzonden. Die kwaliteit verdient de hoogste lof. De jaren na de Engelse Oorlog lijden onder de slechte financiële toestand van de *voc*, maar de bestellingen van vrijwel alle Ceilonse producten, en ditmaal betrekken zij ook de cardamom, peper en koffie in de beschouwingen, zijn zelfs groter dan die in het decennium 1770-1780. Aan afzetmogelijkheden en/of kansen voor Ceilon om tekorten van elders in Azië aan te vullen, kennelijk geen gebrek; bovendien liggen de prijzen na de Engelse Oorlog in Europa gunstiger dan tevoren.

⁴⁹ Voor de vindplaatsen: zie de 'eisch' uit Nederland.

⁵⁰ Over deze negen jaar gespecificeerd naar soorten: guinees, de 'eisch' 320.000 en de leverantie 121.000 stuks of *pieces* (38%); salmpoeries: bestelling 420.000, levering 266.000 stuks (63%); caatjes: 33.000 tegen 11.600 (35%) en kalmanganies 52.000 tegen 50.700 (97,5%). Katoengaren: 162.000 tegen een verscheping van 161.200 pond (99,5%). Bron: SLNA 1/932 en 1/933, ongepag.

De zorgvuldigheid waarmee de Nederlandse tak van het bedrijf de aangevoerde Ceilonse handelsartikelen op kwaliteit, op kwantiteit en op winstgevendheid beoordeelt, spreekt uit de naar Colombo verzonden uitputtend-uitvoerige rendementen. Daarenboven weet men in Amsterdam, in Middelburg en op de overige vier Kamers vrij goed wat de concurrentie in haar schild voert en de prijzen die tot stand komen op de Europese markt zullen daarom onderling niet al te veel hebben uiteengelopen. Zo deelt Patria haar bedienden op Ceilon mee dat de verkoop van lijwaten van 1779, in geheel Europa gerekend, door een mindere aanvoer van 600.000 stuks dan gewoonlijk, tot goede prijzen had geleid. Ruim 70% op de Overwalse en ruim 60% op die komende van de 'Cust' (Coromandel) was de winst geweest. Voor de aanstaande verkopeningen verwachtte men lagere prijzen ten gevolge van een grotere aanvoer van 'Coromandelse- en Bengaalse doeken ten getale van 306.295 stux', die in zes schepen (en waarschijnlijk door particuliere Engelse kooplieden) in Deense havens worden aangebracht. De vermelding van het exacte aantal *pieces* wekt verbazing. Bedrijfsspionage⁵¹? Als uit de prijscouranten blijkt dat de twee leggers 'dubbelde arak' van de beste kwaliteit – ter preuve door de Raad toegestuurd – goede prijzen maken, stuurt burger De Waas uit Colombo een jaar later een flinke hoeveelheid naar de Republiek. Klein concludeert na een onderzoek van de 'Japanse rendementen' dat 'geen enkele systematische samenhang viel te berekenen tussen de loop der rendementen enerzijds en de inkoop van de ingevoerde goederen anderzijds'⁵². De 'economische respons' die hij van deze rendementen meende te mogen verwachten, deed zich niet voor. Voor wat betreft de lijwaat-rendementen die de inkoop op de Overwal reguleren, komen wij tot een positievere conclusie. De rendementen – in meerdere mate zelfs dan de afzetmogelijkheden op korte termijn – ondersteunen de handelspolitiek van Heeren XVII en zijn een vaste leidraad voor het leverende kantoor Ceilon. Wij zagen dat boven alreeds. Veertig procent rendement is kritiek en bij 15% worden de bestellingen stopgezet. Bij een winst van meer dan 50% ontvangen de bedienden daarentegen een bonus. We mogen dus aannemen dat een (bruto)winst van 50% op het verzonden goud in de jaren 1765-1795 voldoende werd geacht om de handel voort te zetten.

5 Resultaten eerste tijdvak (1700-1760)

a Bronnen

Het onderzoek naar de commerciële betekenis van Ceilon voor de VOC valt uiteen in twee periodes. De scheidslijn vormt het tijdvak 1760-1765, de jaren waarin de oorlog met Kandia de financiën volledig ontregelt. Eerder werd aangegeven dat het veelbewogen tijdvak 1765-1795, de eigenlijke periode van onderzoek, een vergelijkingsbasis vereist van een aantal meer evenwichtige decennia. De jaren 1700-1760 vormen bedoeld referentiekader. Het is een toevallige en complicerende bijkomstigheid dat een belangrijk gedeelte van de kwantitatieve bronnen waarop dit hoofdstuk berust aan het einde van de jaren vijftig van de eeuw van inhoud en oorsprong verandert. Soms ten voordele van de onderzoeker, soms helaas ook niet. Na het boekjaar 1790/1791 ontbreken belangrijke financiële verslagen.

⁵¹ In Colombo ligt veel materiaal dat in Nederland niet beschikbaar is. De serie 'duplicates and annexes', al eerder genoemd, bestrijkt de periode 1741 tot 1795 met boeiende 'toevalligheden' (SLNA 1/1040-1/1137). Over de lijwaathandel SLNA 1/1107, alle ongepag.

⁵² Klein, *Japanse Rendementen*.

De handige overzichten over langere periodes uit de particuliere archieven van bewindhebbers als Hope, Van der Oudermeulen, Nederburgh en anderen die zich intensief met voorstellen tot 'redres' van de noodlijdende Maatschappij bezighouden, bestrijken zelden of nooit de periode 1765-1795. Zij stoppen vrijwel alle om en nabij het jaar 1760. Hoewel deze eigentijdse onderzoekers door hun relatie tot de VOC dezelfde officiële bronnen konden raadplegen als ons thans ter beschikking staan, komt men soms wonderbaarlijke verschillen tegen tussen het cijfermateriaal uit laatstgenoemde bron en dat uit de overzichten van de 'heren van het redres'. Een sprekend voorbeeld⁵³: Men mag aannemen dat het aantal geleverde balen kaneel van een zeker boekjaar op een bepaald schrijfkantoor werd genoteerd en in den vervolge gekopieerd. Men vraagt zich af hoe het in dat geval is te verklaren dat voor een aantal boekjaren beide bronnen – de officiële vanwege de VOC en de particuliere vanwege de 'heren van het redres'- exact dezelfde hoeveelheden noemen, plotseling sterk uiteenlopen (verschillen die beslist niet op schrijffouten berusten) en dan weer kleine onderlinge afwijkingen vertonen. Dit verschijnsel treedt eveneens op bij financiële verslagen; voor een uitvoerig uitgewerkt voorbeeld het begin van hoofdstuk II, de boekhouding.

Van tijd tot tijd moet men beslissingen nemen en onduidelijkheden of onmogelijke deelvragen omzeilen. Te gedetailleerd mag een berekening niet worden. Men roept daarmee alleen maar kritiek op en overtuigt niet⁵⁴. De vraagsteller moet eigenlijk altijd met een schuin oog naar de bronnen kijken en zich afvragen: wat is haalbaar, wat blijft binnen een aanvaardbare tijdsinvestering, is de weg naar het antwoord niet al te simpel of niet al te ingewikkeld? De lezer, zelfs de mede-historicus, blijft tenslotte ook maar een consument. De genomen beslissingen worden zo nodig ter plekke, en niet op deze plaats dat wil zeggen vooraf, toegelicht.

Wij beginnen met de periode 1700-1760, het referentiekader. Eerst het 'commerciële belang' van Ceilon, daarna het 'financiële aspect' en tenslotte de verrekening van beide of de 'economische betekenis' van de vestiging. Het is waarschijnlijk niet overbodig de drie begrippen nog even kort voor de geest te brengen. Het 'commerciële belang' behandelt de (bruto)opbrengst van de Ceilonse producten op de veilingen in Nederland. Het 'financiële aspect' slaat op de uitgaven en inkomsten op de vestiging in Azië volgens de gegevens op de Korte Vertoning van Staat. De 'economische betekenis' becijfert het uiteindelijke voordeel (nadelig was de uitkomst nooit) dat de VOC overhoudt aan het gouvernement Ceilon. Niet alle zestig jaar werden gezien. Een goede, representatieve steekproef vormt het (eerder al gebruikte) aantal van zes periodes van elk vier jaar (gescheiden door steeds zeven jaar) dat als periode 1 tot en met 6 wordt aangegeven. Periode 1 bestrijkt de boekjaren 1701/1702 t/m 1704/1705 en periode 6 de boekjaren 1756/1757 t/m 1759/1760. Voor de jaartallen van de tussenliggende vierjarige periodes raadplegen men de noot⁵⁵. De eerste vier periodes vallen in de tijd dat de boeken in 'licht' of Indisch geld

- 53 Daartoe Hope 69 (een lijst van geleverde kaneel van 1658/59-1760/61) en de generale jaarverslagen van Colombo naar Batavia (gedateerd einde januari), die eveneens de leveranties noemen. Daar vindt men de overeenkomsten en ziet men de verschillen.
- 54 Steur, *Herstel*, berekent uitputtend veel, combineert daarbij op soms discutabele wijze verschillende bronnen teneinde langere reeksen in de tijd te kunnen opstellen. Eigenlijk zou hij 'school' hebben moeten maken, want met huidige dataprogramma's is het cijfermateriaal uit de VOC-archieven interessanter te analyseren dan met een rekenmachientje.
- 55 Voor de volledigheid de periodes: 1e 1701/02 t/m 1704/05; 2e 1712/13 t/m 1715/16, 3e 1723/24 t/m 1726/27, 4e 1734/35 t/m 1737/38, 5e 1745/46 t/m 1748/49 en 6e 1756/57 t/m 1759/60.

worden gehouden, voor de twee laatste periodes geschiedt de verantwoording in het problematische en zogenaamde 'zware' geld. Het was niet al te lastig naast onze wijze van herberekening van het Indische tot het 'zware' Nederlandse geld de opvattingen dienaangaande te stellen van de VOC, De Korte en Steur enerzijds en die van Jacobs anderzijds. Dit hoofdstuk gaat hier in de vorm van een appendix nader op in.

Commercieel belang Ceilon

Wij gaan thans na welke hoeveelheden kaneel, textiel, cardamom, peper en koffie tussen 1700 en 1760 van Ceilon naar Nederland worden verscheept, wat de factuurwaarde daarvan is en hoeveel deze producten bijdragen aan de totale opbrengsten op de veilingen in Patria. De opmerkingen over de factuurwaarde en de kostprijs van de producten voor de Compagnie hierboven uitvoerig gedaan, zijn een 'pro memorie'; het onderstaande gaat uit van wat de bronnen meedelen. Voor de meeste producten zijn de zes periodes aangehouden, maar voor kaneel kunnen we, dankzij enkele seriële bronnen⁵⁶, eenvoudig het hele tijdperk van zestig jaar bestrijken.

b Kaneel

Tussen 1700 en 1760 verscheept de VOC vanaf Ceilon naar elders een moeilijk voorstelbare hoeveelheid van 36.700.000 pond kaneel. Teruggerekend naar balen of fardelen van 80 pond elk, komt men tot 459.000 eenheden. Naar Nederland gaat 71,3% van het totaal, naar Batavia 27,3% en een aantal kantoren in India ontvangt de resterende 1,4%. De kaste der chalia's schilt en levert in die periode 466.000 balen, zodat 98,5% van de ontvangen kaneel wordt geëxporteerd. De bijna 7.000 balen die op het eiland achterblijven zullen voor eigen gebruik, als geschenk aan bijvoorbeeld de sultan van de Maladiven en in de onbetekenende handel binnen het gouvernement zelf zijn gebruikt. Kaneelsmokkel is een halsmisdad; er zijn geen aanwijzingen dat het misdrijf vaak voorkomt⁵⁷. Over terechtstellingen ben ik in de jaren na 1765 geen opmerkingen tegengekomen. Gedurende zestig jaar verkoopt de VOC op haar veilingen in Patria 339.000 balen. Het verlies of de spillage mag men op 8% stellen en mogelijk wordt – het betreft een gevoelsmatige schatting, bronnen zijn er niet voor – nog eens 2% van de kaneel door de vaderlandse keurmeesters afgewezen, waarmee – van de kant van de verkoop op de veilingen bezien – de aanvoer op minimaal 377.000 balen moet liggen.

Van de totaal verscheepte kwantiteit gaat 71,3% naar Nederland, dat wil zeggen slechts 327.000 fardelen. Men mist dus een aanvoer van 50.000 balen of 4 miljoen pond. We moeten daarom aannemen dat Ceilon ook via Batavia de Nederlandse veilingen van reukbast heeft voorzien.

- 56 Hope 69 (fol. 208-211) en Hope 95 (losliggend). De eerste bron noemt de hoeveelheden die geschild en geleverd werden, de tweede de geveilde kwantiteiten tussen 1693 en 1770.
- 57 Een 'kwaad waar in veele jaren niets merklijks vernomen heeft' zo notuleert de Raad in 1777, maar zij wil dit wel 'in geboorte smoren' wanneer een mahadoerea (een hoofd van de chalia's) met drie pingo's wordt betrappt. De man wordt tot 25 jaar aan de gemene werken veroordeeld. In de dertig jaar van 1765 tot 1795 raken een paar balen 'zoek' tussen Matare en Galle, hetzelfde gebeurt tussen Galle en Batavia. Twee maal wordt in een schip naar de Maladiven een flinke hoeveelheid kaneel gevonden (één maal zelfs 180 pond, dus meer dan twee balen) en in 1787 spreken de resoluties van een proces 'op suspectie' van smokkel, alle gevallen lijken met een sisser af te lopen; naar de reden waarvan men alleen kan gissen. De doodstraf werd in deze periode nimmer zelfs maar genoemd.

Batavia 'eischt' elk jaar tussen de 1.000 en 2.000 balen kaneel voor de handel met Manila en voor eigen gebruik. Tot diep in de jaren dertig exporteert Ceilon veel meer dan deze beperkte hoeveelheden naar Batavia en pas later valt de uitvoer terug op het niveau van wat de Manilahandel en eigen gebruik vereisen. Een bepaalde hoeveelheid kaneel maakt op deze wijze een wonderlijke omzwerfing. Spanje koopt op de veilingen in de Republiek veel kaneel voor haar Zuid-Amerikaanse koloniën, met name Mexico. Van Ceilon naar Batavia, dan naar Nederland, vervolgens naar Spanje en vandaar naar Mexico. Een hele omzwerfing! Via Manila heeft kaneel van dezelfde oogst Mexico vermoedelijk een paar jaar eerder bereikt. In de periode na 1765 zijn Spanje en Italië de grootste afnemers van kaneel⁵⁸.

We komen nu tot de berekening van het aandeel van de kaneel in de totale bruto opbrengsten op de veilingen in de Republiek. Het heeft geen zin de verschepingen uit Ceilon naar Nederland te gebruiken voor de tabel: er arriveert immers ook kaneel via Batavia⁵⁹. Factuurprijzen noemen heeft evenmin nut, daar die bedragen geen relatie tot de werkelijke kosten hebben.

Men ziet achtereenvolgens: het aantal verkochte ponden en de opbrengst in guldens (Nederlands geld) van de kaneel, de totaalopbrengst van alle verhandelde goederen op de aucties in Nederland en het procentuele aandeel van de kaneel in de veilingopbrengsten. De getallen vertegenwoordigen het *totaal* van vier jaar. Er is uitgegaan van het Ceilonse boekjaar, hetgeen inhoudt dat het retour van 1701/1702 (het eerste jaar van de eerste vierjarige periode) correspondeert met het boekjaar in Nederland dat, anders dan in Azië, op 31 mei 1704 wordt afgesloten (tabel 4)⁶⁰.

De reden van de enorme toename van het aandeel van de kaneel in de opbrengsten op de veilingen ligt in een prijsstijging die plotseling begint met het drietal jaren 1751, 1752 en 1753. Schommelt de verkoopprijs vanaf 1700 rond de 50 stuiver het pond, in 1751 verkoopt de VOC voor $57\frac{1}{2}$, het jaar daarop voor $78\frac{1}{8}$ en in 1753 voor $121\frac{13}{16}$ stuiver het pond. Vanaf laatstgenoemd jaar behaalt men voortdurend prijzen tussen de 95 en 128 stuiver, met een gemiddelde van ongeveer 115. De hoeveelheden verhandelde kaneel nemen af na een piek tijdens de 3e, 4e en 5e periode, dat wil zeggen na ongeveer 1750. Men krijgt de indruk van een goed doordachte handelspolitiek met de componenten vraag, aanbod en prijs. De VOC verkoopt de kaneel op haar eigen veilingen. De prijs op de Beurs van Amsterdam ligt gewoonlijk circa 10% hoger.

- 58 Tussen het aanstaande vertrek van een Spaanse vloot naar Vera Cruz en de bedrijvigheid in de kaneelhandel constateren Heeren XVII een verband. Over de contacten met Italië geen bijzonderheden.
- 59 Totaal verzonden: 458.696 pond. Naar Nederland 327.255, naar Batavia 125.399 en naar elders in Azië 6.042 pond. Opmerkelijk is dat tot het begin van de jaren dertig de hoeveelheden naar Batavia verscheept rond de helft uitmaken van die naar Nederland (6.000/7.000 pond gewoonlijk). Een tiental jaren in het begin van de eeuw ontvangt Batavia zelfs meer kaneel dan Patria. Na 1735 nemen de kwantiteiten bestemd voor de hoofdplaats af tot circa 1.000/1.200 pond per jaar (bron Hope 69).
- 60 Uit bijlagen 1 en 9 in De Korte zou men de gedachte kunnen opdoen dat het Aziatische retour 1701/02 correspondeert met het door hem aangeduide retour 1701/02. De datum van de 'notulen i/z retouren' toont duidelijk aan dat onmogelijk alle artikelen van het Ceilonse retour op dat tijdstip kunnen zijn ontvangen. Er is uitgegaan van de redenering dat tijdens het boekjaar 1701/02 al een gedeelte van het retour (kaneel, lijwaat) naar het vaderland wordt verscheept. Aankomst van dat gedeelte herfst 1702, geveild tot en met voorjaar 1703 en in de boekhouding die ultimo mei wordt afgesloten, verwerkt.

Tabel 4 *Kaneel: verschepping naar Nederland, opbrengst en procentueel aandeel (1700-1760)*⁶¹

periode	geveild in ponden	opbrengst	opbrengst alle verhandelde goederen	aandeel kaneel
1 ^e	1.110.000	2.813.593	55.844.654	5,0%
2 ^e	1.475.000	3.809.000	64.842.582	5,9%
3 ^e	1.971.000	5.009.075	79.585.455	6,3%
4 ^e	2.250.000	5.346.000	66.958.921	8,0%
5 ^e	2.000.000	5.316.562	69.857.441	7,6%
6 ^e	1.750.000	9.874.375	74.886.349	13,2%

c *Lijwaat*

Het aandeel van de Overwalse lijwaten en het katoengaren in de opbrengsten op de veilingen is lastiger te bepalen. Terwijl wij bijna op de cent nauwkeurig (aangenomen dat de bronnen betrouwbaar zijn) het aandeel van de kaneel kunnen berekenen, is de bijdrage van de katoenen stoffen en garens niet meer dan bij ruwe benadering te geven. Bij de kaneel konden wij uit gaan van de Nederlandse gegevens; bij de overige producten moeten wij een schatting maken op basis van de Ceilonse bronnen. Wij weten dat de factuurwaarde van het lijwaat om en nabij de reële inkoopprijs vertegenwoordigt. Op de rendementen staat het winstpercentage per variëteit. Verkochte hoeveelheden worden helaas niet genoemd. We kunnen proberen een globaal winstpercentage vast te stellen teneinde dat op de gehele verscheepte partij textiel toe te passen. Een percentage van 60 lijkt ons verdedigbaar. In de tijd dat Van Angelbeek als Opperhoofd de Overwal bestuurt, komt een enkele maal een winst voor van 100%. Bij 50% winst krijgen, vanaf 1772, de bedienden een premie hetgeen hen aardige extra-inkomsten oplevert. Tenslotte noemt een 'Calculatie van het Product der Jaarlijksche Retouren' uit 1795⁶² eveneens 60 als het te verwachten percentage voor het textiel. Hoewel de ramingen op de jaren na 1765 betrekking hebben, passen wij de 60%-norm, bij gebrek aan beter, ook toe op de verkopen van de jaren 1700-1760.

Het aantal doeken dat per vierjarige periode naar Nederland wordt verstuurd is bekend. Gedurende de eerste drie periodes zijn dat circa 250.000 pc (*pieces*, een Portugese term) jaarlijks. Dit aantal halveert tijdens de vierde en vijfde periode, dus vanaf het midden van de jaren dertig. De handel trekt weer aan tot 180.000 doeken aan het einde van de jaren vijftig, dat wil zeggen in de zesde periode. De sterke daling van de jaren dertig lijkt te maken te hebben met een kwaliteitsprobleem. Het Overwalse katoengaren verschijnt pas in de 2e periode. De hoeveel-

61 Bron voor de eerste en tweede kolom Hope 69; voor de derde kolom bijlage 9 uit De Korte.

62 VOC 4770, te vinden onder No 20, Litt. B.

heid daarvan verdubbelt in de derde periode en blijft dan constant op circa 70.000 tot 80.000 pond per vier jaar. Het lijwaat voor Nederland komt voornamelijk van de Overwal, maar ook Jaffna (met katoen uit het koninkrijk Kandia) levert van tijd tot tijd een bijdrage aan het totaal, echter met niet meer dan enkele procenten. Het katoengaren is meegerekend in het bedrag aan verscheept en verkocht textiel.

De bedragen op tabel 5 vertegenwoordigen het *totaal* van de vier jaar waaruit elk van de zes periodes bestaat. Achtereenvolgens vindt men: de factuurwaarde, aangegeven door het woord 'verschepping', gevolgd door de omrekening naar Nederlands geld, het aantal stuks en ponden, de verkoopprijs, dat wil zeggen de naar Nederlands geld omgerekende factuurprijs met een opslag van 60% als winstpercentage. Daarna ziet men het totaalbedrag der verhandelde goederen op de veilingen in Nederland en het aandeel van de textiel in de totale opbrengsten. De totale veilingopbrengsten zijn uiteraard en om dezelfde reden, dezelfde als op tabel 4. De *pieces* noemen de aantallen doeken van zeer uiteenlopende grootte. Omdat 'guinees' en 'salmpoeries' verre overheersen in een onderling vrij constante verhouding, geven de aantallen enige indicatie (tabel 5).

Tabel 5 *Overwals textiel: verschepping naar Nederland, opbrengst en procentueel aandeel (1700-1760)*

periode	verschepping		lijwaat <i>pieces</i>	garen ponden	opbrengst 'Nederlands'	totale veiling- opbrengsten	aandeel in %
	'Indisch'	'Nederlands'					
1 ^c	1.440.316	1.152.252	240.980	geen	1.843.604	55.844.654	3,3%
2 ^c	1.245.421	996.336	258.884	42.800	1.594.138	64.842.584	2,5%
3 ^c	1.725.244	1.380.660	266.406	69.900	2.209.057	79.585.455	2,8%
4 ^c	1.173.048	938.438	148.340	79.500	1.501.501	66.958.921	2,2%
5 ^c	821.142	797.443	107.960	93.000	1.275.908	69.857.441	1,8%
6 ^c	1.261.071	1.133.640	176.617	78.200	1.813.824	74.886.349	2,4%

Het is thans de eerste maal dat cijfermateriaal uit de drie verschillende 'geld periodes' – Indisch 'licht' en Indisch 'zwaar' (of Nederlands!) en Nederlands – naar elkaar moeten worden omgerekend. Met dien verstande dat pas in 1768/1769 een nieuwe aanpassing plaats vindt, maar met de effecten van die tweede evaluatie moet men nu al rekening houden. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt uitvoerig op de methodes ingegaan. Thans volstaat een vergelijking van de percentages uit tabel 5 volgens de drie manieren. Het eerste percentage (A) is volgens mijn suggestie (ontwikkeld einde dit hoofdstuk), het tweede (B) volgt de VOC boekhouding (en wordt overgenomen door De Korte en Steur) en het derde percentage (C) vertegenwoordigt de methode die Jacobs heeft voorgesteld (tabel 6). Zie de appendix aan het einde van dit hoofdstuk.

Tabel 6 *Overwals textiel: bijdrage aan de opbrengst in Nederland, drie berekeningen (1700-1760)*

	A	B	C		A	B	C		A	B	C
1 ^e	3,3	2,7	3,3	3 ^e	2,8	2,3	2,8	5 ^e	1,8	1,5	1,5
2 ^e	2,3	1,9	2,3	4 ^e	2,3	1,9	2,3	6 ^e	2,4	2,2	2,2

Gezien de geringe verschillen is het zinloos deze tijdrovende drie berekeningswijzen overal door te voeren en met elkaar te vergelijken. Toch is het niet zonder belang zich voor ogen te houden dat een getal, behalve onbetrouwbaar, ook discutabel kan zijn. De onuitputtelijke bron van informatie die de VOC archieven in dit opzicht vormen, verdient die aandacht. De context zal moeten beslissen of het de moeite waard is de daartoe nodige tijd te investeren.

d Cardamom, peper en koffie

De in het begin van de eeuw vrijwel te verwaarlozen handelsproducten cardamom, peper en koffie bereiken in de vijfde en zesde periode, dankzij exceptioneel grote verschepingen vergeleken met de voorgaande decennia, een aandeel van boven de 0,1% in de veilingopbrengsten. Alle inspanningen uit het begin van de eeuw om de bevolking voor de aanplant van koffie en peper te interesseren, leverde dus in relatie tot de veilingen in Nederland niets op. Het aantal ponden dat de schepen naar Nederland vervoeren is bekend. Het verlies, de spillage, wordt geschat op circa 10% bij elk van de drie producten. De prijzen van peper en koffie op de veilingen staan niet naar origine gespecificeerd in de bron die wij hier gebruiken⁶³. Op de Beurs van Amsterdam⁶⁴ lijkt de Ceilonse koffie minder gewild dan de Javaanse, gezien het prijsverschil tussen beide. De hoeveelheden geven het totaal van vier jaar. Alle geld is Nederlands en betreft gulden (tabel 7).

e Samenvatting bijdrage drie groepen van producten

De drie groepen van exportproducten samengevoegd geven het volgende resultaat. Kaneel, lijwaten, cardamom, peper en koffie maken in het begin van de eeuw 8,3% uit van de totale inkomsten op de veilingen in Nederland. Zestig jaar later is het aandeel van de Ceilonse handelsartikelen 16,4%. Een zesde deel van de inkomsten van de VOC zijn verbonden met het bezit van het gouvernement Ceilon. Percentages, gevolgd door absolute bedragen, dus van de totalen van de tabellen 4, 5 en 7 (tabel 8).

De achterliggende reden van het toenemende economische belang van het eiland is simpel: een enorme stijging van de verkoopprijs van het monopolieproduct kaneel sinds het begin van de jaren vijftig. De aanvoer van lijwaten blijft op hetzelfde niveau en de producten van gering belang, zoals peper, koffie en cardamom, spelen nauwelijks een rol op de veilingen in Patria. Een

63 VOC 4593 en 4594 geven de verkochte hoeveelheden en de opbrengsten van peper, koffie en cardamom naar origine ongespecificeerd. De facturen die Colombo met de retour schepen naar Nederland verzendt, zijn gebruikt om een indruk te verkrijgen van de kwantiteiten die Ceilon bijdraagt aan de veilingopbrengsten van de drie producten.

64 De VOC verkoopt de handelswaar op haar veilingen en vanuit haar pakhuizen. Op de Beurs verkopen kooplieden de eerdere aankopen bij de Compagnie door en (meestal) *en détail*.

monopolie lijkt voordeel op te leveren. In het volgende gedeelte komt aan de orde hoeveel de handhaving van dat monopolie de VOC kost.

Financieel belang Ceilon

f Verlies of winst volgens de Korte Vertoning van Staat

De Korte Vertoning van Staat vertoont de jaarlijkse inkomsten en uitgaven van het gouvernement Ceilon naar een aantal hoofdposten gespecificeerd. Door een verandering van opzet van de Staat met ingang van het boekjaar 1756/1757 komen wij nadien meer te weten over de samenstelling van (vooral) de inkomsten van elke bestuursseenheid op het eiland. De tabel over de 6e periode (1756/57-1759/60) is daarom even gedetailleerd als die over het tijdvak 1765-1795. In hoofdstuk II, de boekhouding, komt de Korte Vertoning opnieuw ter sprake. De invalshoek is dan anders.

Eerder zagen wij dat Heeren XVII op simpele wijze hun conclusies trekken over de prestaties van een Aziatische vestiging. Men neemt in Nederland de Korte Vertoning ter hand en als de

Tabel 7 *Cardamom, peper, koffie: verscheping, opbrengst en procentueel aandeel (1700-1760)*

Periode 5 en 6	verscheept		ponden geveild		prijs		opbrengst	
	5 ^e	6 ^e	5 ^e	6 ^e	5 ^e	6 ^e	5 ^e	6 ^e
cardamom	20.000	37.200	18.000	34.200	1,75	1,10	31.500	37.620
peper	308.700	887.700	284.000	816.700	0,55	0,49	156.200	400.183
koffie	237.500	327.200	218.500	301.000	0,70	0,47	152.950	141.470
							340.650	579.273
Totaal verhandelde goederen op de veilingen:							69.857.441	74.886.349
Aandeel van cardamom, peper en koffie in de veilingopbrengsten:							0,5%	0,8%

Tabel 8 *Alle Ceilonse producten: aandeel veilingopbrengsten (1700-1760)*

1 ^e periode	8,3% (4.657.197)	3 ^e periode	9,1% (7.218.132)	5 ^e periode	9,9% (6.933.120)
2 ^e periode	8,4% (5.403.138)	4 ^e periode	10,2% (6.847.501)	6 ^e periode	16,4% (12.270.772)

Staat een hoger bedrag aan inkomsten vermeldt dan aan uitgaven, heeft het kantoor aan de verwachtingen beantwoord. In het tegenovergestelde geval lijdt de vestiging verlies en past een vermanende opmerking. Wij kunnen een redelijk goede indruk geven over *dit soort* prestaties van Ceilon over de gehele periode 1700-1792. Zoals de lijsten met de factuurwaarde van de verscheppingen naar Nederland, zo zijn ook de Korte Vertoningen van Staat volledig en in goede conditie bewaard gebleven. Voor de curiositeit zijn de cijfers vanaf 1640 tot 1700 uit twee andere bronnen afkomstig, overgenomen. Een totaaloverzicht vindt men op bijlage 1.

Onder volgt per vierjarige periode het totale bedrag aan uitgaven (lasten) en inkomsten (winsten) volgens de Korte Vertoning van Staat. Tussen haakjes staan de inkomsten die Ceilon van Patria mag opvoeren voor de export van kaneel naar Nederland (kan). Dit is een schijnwinst die, na weglating, het tekort vermeerderd en het overschot vermindert daar geen geld in kas komt. Het vraagteken bij de inkomsten uit de kaneel duidt op een schatting van het bedrag. De getallen vertegenwoordigen Nederlandse guldens, eerst volgens mijn berekening, dan volgens voc, De Korte en Steur en tenslotte volgens Jacobs. De groep van drie laatstgenoemde bedragen, die de fictieve inkomsten uit de kaneel buiten beschouwing laten, vermelden hoeveel het gouvernement Ceilon in kas tekort komt. Althans volgens de Korte Vertoning (tabel 9).

Tabel 9 *Uitgaven en inkomsten volgens de Korte Vertoning van Staat (1700-1760)*

periode (van 4 jaar)	lasten		winsten		saldo inclusief kaneel			saldo exclusief kaneel		
					omrekeningsmethode:			mijn	voc, De Korte	Jacobs
							berekening	en Steur		
1 ^e	3.299.212	2.407.573	neg.	891.638	(kan. 312.000)	neg.	1.203.638	(993.002)	1.203.638	
2 ^e	3.045.329	4.217.569	pos.	1.172.240	(kan. 495.000)	pos.	667.240	(550.473)	667.240	
3 ^e	3.655.568	3.636.849	neg.	18.719	(kan. 373.000)	neg.	391.728	(323.175)	391.728	
4 ^e	4.178.448	3.397.541	neg.	780.907	(kan. 343.316)	neg.	1.124.250	(927.506)	1.124.250	
5 ^e	4.645.865	5.496.128	pos.	850.263	(kan. 324.045)	pos.	526.218	(452.782)	459.094	
6 ^e	4.146.897	3.530.015	neg.	616.882	(kan. 319.953)	neg.	936.835	(857.512)	869.464	
	22.971.319	22.685.675	tekort	285.644	(kan. 2.167.314)	tekort	2.462.993	(1.263.190)	2.462.746	

Over vierentwintig jaar een tekort (per periode gerekend) van f 3.656.451 (de vier negatief geëindigde periodes) minus f 1.193.458 (de twee positieve periodes) of een bedrag van bijna tweëneenhalf miljoen (f 2.462.993). Dit tekort moet Nederland aanvullen. Of door geldzendingen of door het in Patria uitbetalen van in Colombo gestorte assignaties of wisselbrieven. Door de schijnwinsten op de kaneel in mindering te brengen op de inkomsten ziet het financiële resul-

taat van het gouvernement er minder goed uit dan Heeren xvii zich voorspiegelen. In plaats van een compensatie van 98% (de inkomsten die de uitgaven voor 98% dekken) over 24 jaar, komt de herberekening die uitgaat van een gemiddelde kaneelbijdrage van 10% nu uit op een dekkingspercentage van slechts 88%. Als men aanneemt dat de zes periodes van elk vier jaar (dus 24 jaar) representatief zijn voor alle 60 opeenvolgende jaren, dan dient men de gevonden bedragen met 2,5 te vermenigvuldigen. Wij komen dan uit op een totaal tekort over 60 jaar van f 6.157.482 wat toch niet een overdreven hoog bedrag is. Bij De Korte zou het tekort hebben bedragen f 3.157.975, dus bijna de helft. Wie op basis van De Korte berekeningen maakt moet zich realiseren dat de uitkomsten discutabel zijn en soms aardig kunnen afwijken van een calculatie met een ander omrekeningspercentage⁶⁵.

Economisch belang Ceilon

g Bruto profijt

Wij hebben de bijdrage van de Ceilonse producten op de veilingen in Nederland becijferd. Het tekort of het overschot op de Korte vertoning van Staat kunnen we vervolgens verrekenen met de inkomsten die Patria behaalt uit de Ceilonse retouren. Daarmee verkrijgen we een verantwoord, hoewel *globaal* beeld van wat de voc in de periode 1700-1760 aan het bezit van Ceilon overhoudt. Globaal, want er blijven een aantal vrijwel onmogelijk zuiver te berekenen uitgaven en inkomsten over.

Op tabel 10 zien wij eerst de opbrengsten van de Ceilonse producten op de veilingen in Nederland. In mindering daarop komt het bedrag dat de voc toestuurt ter financiering van de Overwalse lijwaten (dit is de inkoopprijs van de lijwaten). Vervolgens ziet men het tekort of het overschot op de Staat van inkomsten en uitgaven van Ceilon gecorrigeerd voor de schijnwinst op de kaneel, zoals te vinden is op tabel 10. Tenslotte zien wij de bruto inkomsten. Dit alles voor het totaal van de zes periodes van elk vier jaar die boven werden uitgewerkt, alle bedragen in Nederlands geld (tabel 10).

De voordelen die de Compagnie bruto op Ceilon behaalt, nemen gedurende de achttiende eeuw (dat wil zeggen tot 1760) duidelijk toe. Vooral de jaren veertig en vijftig laten zeer gunstige resultaten zien. Om de netto voordelen te bepalen is inzicht nodig in de talloze kosten die de voc in Nederland voor het gouvernement Ceilon maakt. In deze kosten zijn – impliciet, maar niet te specificeren – de transportkosten naar en van het gouvernement begrepen. De meeste uitgaven die Ceilon in Azië met betrekking tot de retouren doet, zitten ‘verborgen’ in de Staat. Hetgeen de zustervestigingen voor het eiland betalen valt weg – nemen wij voor het gemak aan – tegen wat Ceilon voor hen betaalt. Op deze wijze verdwijnt de noodzaak van de altijd discutabele berekening van de transportkosten die op de retouren rusten.

65 De Korte, *Financiële Verantwoording*, 60 en 61, Steur, *Herstel*, 95 en Vries en Van der Woude, *Nederland*, 504, berekenen het bruto winstpercentage door de veilingopbrengsten te relateren aan de equipagekosten. Het is duidelijk dat verschillen gaan ontstaan wanneer men kiest voor een van de drie oplossingen van het probleem Indisch tegenover Nederlands geld, nog afgezien van het feit hoe consequent de onderzoekers een van de drie methodes gebruiken.

Tabel 10 *Alle Ceilonse producten: bruto profijt (1700-1760)*

periode	veiling opbrengsten (tabel 8)	goudzendingen (tabel 5)	resteert	saldo Korte Vertoning van Staat (mijn berekening van het 'geld') (tabel 9)	bruto profijt
1 ^e	4.657.197	1.152.252	3.504.945	negatief 1.203.638	2.301.307
2 ^e	5.403.138	996.636	4.406.502	positief 677.240	5.083.742
3 ^e	7.218.132	1.380.660	5.837.472	negatief 391.728	5.445.744
4 ^e	6.847.501	938.438	5.632.313	negatief 1.124.250	4.784.813
5 ^e	6.933.120	797.443	6.337.802	positief 526.218	6.661.895
6 ^e	12.270.772	1.133.640	11.137.132	negatief 936.835	10.200.297

Wij zagen boven dat één enkel schip voldoende was om alle Ceilonse producten naar Nederland te verschepen. Datzelfde schip is zelfs meer dan voldoende voor de aanvoer van militairen, gemunt en/of ongemunt edelmetaal, koopmanschappen en alle goederen voor Compagniesgebruik. Voor de aanvoer van personen en waren is Batavia niet nodig. Ceilon is in kwantitatieve zin in verwaarloosbare mate opgenomen in het intra-Aziatische scheepvaartverkeer (zie verder hoofdstuk II). Hetgeen vanaf het eiland naar Batavia wordt verzonden (kaneel, textiel, kaijer) zou eenvoudig met particuliere schepen kunnen worden vervoerd. De nu volgende gedachtegang wordt daarmee van twee kanten ondersteund. In de Nederlandse boekhouding vinden wij de verzamelpost 'equipagekosten'. Deze post bevat alle uitgaven die de VOC in Nederland verricht, inclusief de kosten die de Compagnie maakt voor de Aziatische kantoren. De belangrijkste subposten van deze rekening betreffen: bouw, onderhoud en uitrusting van schepen, bedrijfsvoering in Nederland, salarissen, verzending van goederen naar Azië en tenslotte de financiële hulp van Nederland aan 'Indiën' in de vorm van edelmetaal en speciën en de uitbetaling van assignaties en nalatenschappen.

De equipagekosten kunnen we in twee groepen verdelen: a) de financiële voorziening van Azië in de vorm van geld, goud en assignaties, uitmakende omstreeks 40% van het totaal en minder duidelijk en constant toenemend als men zou verwachten naar aanleiding van Gaastra's artikel 'Geld tegen goederen' en b) de overige, als 'algemene kosten' te omschrijven uitgaven (circa 60%), waaronder ook de handelsartikelen voor de Aziatische vestigingen van slechts 0,7% van het totaal⁶⁶. Hetgeen Ceilon aan financiële hulp uit Nederland ontvangt, hebben wij boven gecijferd. Het betreft het goud voor de aankoop van de Overwalse textiel en een bedrag nodig om

66 De Korte, *Financiële Verantwoording*, 56 en 57, tabel 21. De posten 1 en 2 hebben exclusief te maken met de betalingen naar de Aziatische bezittingen.

de huishouding draaiende te houden in het geval de Staat een tekort aanwijst. Of die bedragen Colombo fysiek, per schip dus, bereiken of dat zij in de vorm van assignaties en nalatenschappen in Nederland worden verrekend, is niet van belang. Beide posten maken deel uit van de zojuist gedefinieerde eerste groep 'financiële (en materiële) voorziening van Azië' en zijn in de tabellen onder de hoofden 'goudzendingen' (tabel 11) en 'saldo, exclusief kaneel' (tabel 10) terug te vinden. De tweede groep van equipagekosten is dusdanig gevarieerd en ongespecificeerd dat men Ceilon daarin een proportioneel aandeel moet toebedelen.

h Het schip als rekeneenheid

Op basis van welke eenheid kunnen wij het proportionele aandeel van Ceilon in de tweede groep van equipagekosten – de 'algemene' – berekenen? Men kan denken aan het personeel ten kantore; een groot deel van het salaris en de rantsoenen voor de bedienden wordt echter door Ceilon zelf in Azië verdiend en valt dus niet onder dit soort kosten. Beter is het de retourbodem als eenheid te gebruiken. Als schakel tussen Azië en Europa speelt de indrukwekkende Oost-Indiëvaarder een onontbeerlijke, niet weg te denken rol. Duidelijk identificeerbaar en daarmee bruikbaar en handig als (reken)eenheid. Ceilon heeft aan één enkel schip per jaar ruimschoots voldoende om de noodzakelijke aanvoer uit Europa van goederen en personeel te verzekeren. Voor het retour van kaneel, textiel en een aantal producten van gering belang is datzelfde schip – wij hebben dat berekend met behulp van de *Pallas* en de *Borsselen* – eveneens toereikend. Aan de hand van De Korte's bijlagen zijn de equipagekosten per periode berekenen, daarna valt het gedeelte isoleren dat als algemene kosten door alle vestigingen van het bedrijf in Azië dient te worden gedragen (gemiddeld is dit 60% van de equipagekosten, zie boven). Het aantal schepen dat Nederland jaarlijks verlaat is bekend en men kan zich voorstellen dat een van die schepen als het ware exclusief voor Ceilon vaart. Het aandeel in de algemene equipagekosten voor Ceilon valt nu te bepalen.

Ter toelichting. Achter de *totale* uitgaven voor equipage over vier jaar staat het percentage dat in het betreffende tijdvak op dat bedrag in mindering wordt gebracht als zijnde uitgaven met betrekking tot de financiële voorziening van de kantoren in Azië⁶⁷. Voor Ceilon is het aandeel daarin, onafhankelijk van de Nederlandse boekhouding, vrij nauwkeurig te bepalen (tabel 10 en 11). Het restbedrag zijn de kosten van bedrijfsvoering in Nederland, de uitrusting en bouw van de schepen etc. etc. De getallen staan alle in Nederlands geld (tabel 11).

De bruto voordelen (tabel 11) verminderd met de bijdrage van Ceilon aan de algemene equipagekosten) geeft het volgende netto resultaat. De bedragen vertegenwoordigen het *totaal* van vier jaren, in Nederlands geld (tabel 12).

67 De Korte, *Financiële Verantwoording*. Het is even opletten wat de berekeningen betreft. Toelichting voor de 1e periode; voor de andere periodes geldt hetzelfde. Kolom 1: zie bijlage 1C uit De Korte voor het totaal van de jaren 1701 t/m 1704. Voor het percentage zie 56 waar in het eerste decennium de speciën en wissels 37,1% uitmaken van het totaal (kolom 1 en 2 en 12 van tabel 21). Men verwarre niet de totaalbedragen van Amsterdam en die van het gehele bedrijf. Het percentage van Amsterdam wordt gebruikt voor het gehele bedrijf, bij gebrek aan gegevens over alle Kamers. Kolom 2, aan financiële voorzieningen 37,1%, er resteert dus 62,9% voor de algemene kosten. Kolom 3, zie noot 55, terwijl de kolommen 4 en 5 voor zichzelf spreken.

Tabel 11 *Equipagekosten in Nederland, aandeel Ceilon (1700-1760)*

periode (per 4 jaar)	totale equipage kosten (1)	na aftrek financ. hulp resteert (2)	uitvarende schepen ⁶⁸ (3)	per schip (4 schepen) (4)	aandeel Ceilon (5)
1 ^e	46.818.615 (37,1%)	29.448.908	113	260.609	1.042.439
2 ^e	48.021.150 (37,8%)	29.869.155	104	287.203	1.148.813
3 ^e	73.242.893 (42,0%)	42.480.877	158	268.866	1.075.465
4 ^e	64.946.194 (34,0%)	42.864.488	154	278.340	1.113.363
5 ^e	58.623.178 (35,1%)	38.046.442	120	317.053	1.268.215
6 ^e	74.191.547 (44,2%)	41.398.883	116	356.886	1.427.548

Tabel 12 *Uiteindelijk netto profijt door de VOC op Ceilon behaald (1700-1760)⁶⁹*

periode	bruto voordeel (tabel 11)	bijdrage aan equipage (tabel 12)	netto resultaat	periode	bruto voordeel (tabel 11)	bijdrage aan equipage (tabel 12)	netto resultaat
1 ^e	2.301.307	1.042.439	1.258.868	4 ^e	4.784.813	1.113.363	3.671.450
2 ^e	5.083.742	1.148.813	3.934.929	5 ^e	6.661.895	1.268.215	5.393.680
3 ^e	5.445.744	1.075.465	4.370.279	6 ^e	10.200.297	1.427.548	8.772.749

De groep resterende equipagekosten die op Ceilon drukt, is tot de zesde periode vrij stabiel en neemt pas eind jaren vijftig enigermate toe. De verklaring ligt enerzijds in de grote mate waarin Ceilon financieel zelfvoorzienend is, anderzijds lijken de algemene kosten (niet dus de financiële voorziening) in Azië toe te nemen. Verhoudingsgewijze behoeft Nederland niet al te veel goud en zilver te verzenden om de huishouding op het eiland draaiende te houden en de handelsproducten te verwerven. In dit opzicht mag men Ceilon een evenwichtige vestiging

68 Er verongelukken schepen, er blijven schepen in Azië achter; maar er worden geen Oost-Indiëvaarders in de Oost aangemaakt. De uitvarende schepen volgens de bron D.A.S. (deel II) en volgens de bron Hope 20 verschillen. Gebruikt is eerstgenoemde bron.

69 Waarschijnlijk ten overvloede: een netto overschot voor de VOC op Ceilon *binnen de grenzen die werden verantwoord*. Er zijn onnoemelijk veel complicerende factoren aan te wijzen en te verzinnen die de uitkomsten kunnen aanvechten. Maar als globaal beeld zijn zij te verdedigen.

noemen. Het zou interessant zijn uit te zoeken op welke kantoren (en waarom) de grote verliezen in Azië werden geleden. Mocht men de in Nederland gemaakte equipagekosten niet hebben uitgesplitst, zoals hierboven werd gedaan, dan waren de lasten voor Ceilon veel hoger uitgevallen.

De toename van het economische belang van Ceilon voor de VOC is spectaculair. Hield de Compagnie – volgens onze berekeningsmethode – in de beginjaren van de achttiende eeuw *jaarlijks* iets meer dan f 300.000 aan het bezit van Ceilon over, in de periode 1756-1760 is dit bedrag, eveneens *jaarlijks*, tot ruim f 2.000.000 toegenomen, een verzevenvoudiging (de ‘resultaten’ op tabel 13 deelt men door vier). In dezelfde zestig jaar neemt het personeelsbestand toe met 33%, van 3.000 tot 4.000 man. Wij hebben gezien dat Ceilon tamelijk geïsoleerd functioneert binnen de overige twintig tot vijfentwintig vestigingen. Een directe relatie tussen Nederland en Ceilon zou het bezit van het eiland daarom nog voordeliger hebben gemaakt. Direct in de zin van een aparte Compagnie, los van het VOC-imperium in de Oost.

De kennelijke behoefte om het sinds 1602 opgebouwde Aziatische netwerk – in de ruimst mogelijke betekenis – vrijwel ongewijzigd in stand te houden, lijkt de VOC in het midden van de achttiende eeuw commerciële schade te hebben berokkend. Een analyse volgens de methode Mossel scheidt op aanvaardbare wijze de winstgevende van de verlieslijdende vestigingen en had een ‘sterfhuisconstructie’ theoretisch kunnen ondersteunen. Een opvallend resultaat van het onderzoek naar de economische betekenis van Ceilon is het grote belang van de monopolieproducten, met name van de kaneel. Zelfs als alle kosten die op Ceilon drukken worden meegetrekkend, slaagt de ‘reuckbast’ met glans voor zijn economisch examen. Tot 1760 blijkt de politiek-economische vorm van het monopolie voor wat betreft het handelsproduct kaneel een duidelijk commercieel succes. De lijwaathandel, daarentegen, lijkt alle omhaal nauwelijks waard. Een bruto winst van 50 tot 60% acht men in Nederland gerechtvaardigd om deze tak van bedrijf in stand te houden. Vervoerskosten, renteverlies, kosten van verwerving, zij zullen waarschijnlijk gezamenlijk minstens de helft van het bruto winstpercentage hebben uitgemaakt.

De VOC te bestempelen als een min of meer neutrale buitenstaander in de rol van ‘Koopman in Azië’ (Jacobs) of te zien als onderdeel van een politiek-militair-commercieel-sociaal systeem (Van Goor, Vos), zijn twee opvattingen over de rol van de Compagnie in Azië die gelden voor een aantal vestigingen. Zeker niet voor het gehele imperium. Op Ceilon gold de macht van de overheerser – hoe weinig gewelddadig en spectaculair (in positieve en negatieve zin) zij ook was aan het einde van de achttiende eeuw en hoezeer doordrongen van een toekomstvolle (Europese) rationaliteit en tolerantie, zeker in vergelijking met het achterhaalde, statische en improductieve optreden van het koninkrijk Kandia. Goede diplomatieke verhoudingen met het binnenland waren noodzakelijk, maar dat is geboden in het contact met elke buur. Een overheerser die als zodanig, naar mijn weten⁷⁰, voor de eerste maal in 1789 werd gekarakteriseerd met de uitroep: ‘Weg met den Hollander’⁷¹. Een differentiatie binnen de tijdsfactor is van belang. Een

70 Lodewijk Wagenaar wist het beter. In 1761 – ingefluisterd door deserteurs overgelopen naar Kandia – klomk dezelfde verwensing uit inheemse mond (persoonlijke mededeling).

71 Het betreft een uitroep van de ‘rebel’ Madoegodde appoe (appoe, een gangbaar honorefiek) op het hoogtepunt van de tweede Materse opstand in 1789. De fraaie datief zal de schrijver, niet de opstandeling, zijn aan te rekenen.

historicus dient aan de leiband van de chronologie te lopen en niet als een kikker – teneinde iets te kunnen bewijzen – van het ene jaartal naar het andere te springen⁷². Het lijkt er vaak op dat historici de tweehonderd jaar van het bestaan van de VOC als één geheel bezien, met hoogte- en dieptepunten, maar essentieel zichzelf blijvend. Aandacht voor structurele veranderingen binnen het gebeuren dat zich over twee eeuwen uitstrekt zou tot interessante resultaten kunnen leiden. Periodisering is geboden en de onderzoeker zou dit als handzaam uitgangspunt eens kunnen testen. Ceilon, het moet worden toegegeven, zou voor dit soort onderzoek niet de eerst aangewezen vestiging zijn. Met dien verstande indien exclusief de financieel-economische ontwikkeling wordt bestudeerd. Die ontwikkeling vertoont een golfpatroon met een van buiten opgedrongen plotseling overslaande ‘kam’ in het begin van de jaren zestig.

6 Resultaten tweede tijdvak (1765-1795)

a Bruto opbrengsten

Vanaf het begin van de jaren negentig raakt de fraaie reeks van financiële overzichten – met name de Korte Vertoning van Staat en haar bijboeken – incompleet of eindigt geheel. Dit geldt eveneens voor de boekhouding in Nederland, dat wil zeggen voor de gegevens van de verkopen van de producten op de veilingen in de zes Kamers. De onderstaande economische en financiële tabellen vertegenwoordigen om praktische redenen periodes van drie, in plaats van vier jaar⁷³. Tabel 16 toont de opbrengsten van de belangrijkste Ceilonse producten op de veilingen van de zes Kamers over de jaren na de oorlog met Kandia. Van de kaneel weten wij exact het aantal geveilde⁷⁴ ponden met de opbrengsten, uitgezonderd de 15e periode (1792/93-1794/95). Voor de overige producten: textiel (lijwaten en katoengaren bijeen), cardamom, koffie en peper geldt wat eerder werd gezegd: zij worden in de Nederlandse boeken niet naar gebied onderscheiden en wij moeten daarom uitgaan van de uit Ceilon verscheepte hoeveelheden. De wijze van berekening is conform die van het tijdvak 1700-1760. De kans dat Ceilonse koffie, peper of cardamom andere prijzen maakt dan dezelfde producten van elders in Azië is groot, maar niet uit de veilingboeken op te maken. De eerder besproken rendementen ontbreken voor deze jaren. De cursieve getallen van de 15e periode duiden op een meer dan tot nu toe acceptabel geachte onzekerheid. Alle bedragen staan in Nederlandse guldens; het drietal jaren van de Engelse Oorlog, de 12e periode (1780/81-1782/3), is als een atypisch tijdperk van de overige periodes afgescheiden. Achtereenvolgens, maar nu niet onder aparte hoofdjjes gevangen, de commerciële (tabel 13), financiële (tabel 14) en economische resultaten (eveneens tabel 14) van het gouvernement Ceilon over de laatste dertig jaar van de aanwezigheid van de VOC (tabel 13).

72 Raben, *Batavia en Colombo*, hoe intrigerend ook en hoezeer tot discussies aanleiding gevend gezien de vele ‘statements’ die dan weer worden onderbouwd met bronnen uit het begin, dan weer het midden of, maar minder vaak, uit het einde van de VOC-aanwezigheid – en daarmee gepresenteerd als geldend voor de gehele honderdvijftigjarige periode – is als zodanig eerder als sociologische dan als historische studie te karakteriseren.

73 De 6e periode beslaat de vier boekjaren 1756/57 tot en met 1759/60. De oorlog met Kandia wordt overgeslagen en de 7e periode, van drie boekjaren, begint met het retour van 1765/66. De tijdperken sluiten direct op elkaar aan, er ligt dus niet, zoals tot 1760 een aantal van zeven ‘blanke’ jaren tussen de eerder vierjarige periodes.

74 Wat anders is dan het aantal dat jaar aangevoerde ponden: er was voorraadvorming.

Tabel 13 *Alle Ceilonse producten: veilingopbrengsten en procentueel aandeel (1765-1795)*⁷⁵

periode (per 3 jaar)	kaneel	lijwaat en katoen- garen	carda- mom	peper	koffie	alle 6 Ceilon- se produc- ten	veilingop- brengst totaal ⁷⁶	aan- deel
7 ^e	6.047.971	3.567.272	19.293	214.258	28.262	9.877.056	66.913.910	14,8%
8 ^e	6.862.585	1.423.806	33.823	45.322	8.509	8.374.045	63.027.971	13,3%
9 ^e	7.354.563	1.005.371	33.764	56.157	17.660	8.467.515	57.949.225	14,6%
10 ^e	6.771.891	1.563.673	38.387	36.477	4.985	8.416.413	61.059.021	13,8%
11 ^e	4.055.392	2.188.731	29.629	36.305	18.911	6.328.968	60.274.046	10,5%
12 ^e	5.009.027	962.350	38.678	15.840	9.030	6.034.925	25.919.612	23,3%
13 ^e	7.225.557	516.212	56.543	74.113		7.872.425	52.456.478	15,0%
14 ^e	4.897.457	2.051.644	50.374	84.360	38.171	7.122.906	46.586.226	15,3%
15 ^e	6.049.709	1.101.928	41.247	102.223	7.695	7.302.802	42.705.290	17,1%

Men ziet: gedurende stabiele tijden, een vrij stabiele bijdrage van Ceilon aan het economische resultaat van de VOC. Wanneer het in Europa politiek en daarmee ook economisch gaat spannen, lijkt Ceilon – met name met het product kaneel – een buffer te vormen voor de inkomsten op de veilingen van zowel Amsterdam als grootste en Enkhuizen als kleinste Kamer. Tot zeer lang slagen Heeren XVII in hun opzet een grote voorraad kaneel in de pakhuizen achter de hand te houden.

Het financiële aspect van de relatie Patria – Ceilon komt nu aan bod. Per periode ziet men het bedrag dat de Korte Staat aangeeft als ‘tekort’ of als ‘overschot’. Laatstgenoemd, lofwaardig ver-

⁷⁵ De bronnen: voor de geveilde kaneel VOC 4595-4597, de gegevens over de 15e periode zijn niet in Nederlandse bronnen aanwezig, daarom werd gerekend het verschepte minus 10% spillage. Als inkomsten zijn genomen de opbrengsten van het aantal geveilde ponden in Nederland, over vierentwintig jaar gerekend geeft dat geen onverantwoorde verschillen met de verschepte hoeveelheden. Voor de overige producten de ladinglijsten in de brieven aan Heeren XVII, gedateerd november en januari/februari van ieder jaar. Voor de prijzen van cardamom, peper, koffie de veilingopbrengsten in Patria. Voor textiel is aangehouden het eerder genoemde winstpercentage van 60%, met uitzondering van de 7e periode toen, volgens de rendementen, de opbrengsten van het Ceilonse textiel rond de 40% schommelden.

⁷⁶ Aangenomen is dat het retour van 1765/66 in de Nederlandse boeken per ultimo 1767 is opgenomen. Bijlage 1 De Korte als bron. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de keuze voor een jaar later, ook verdedigbaar, procentueel wel wat verschillen met zich had meegebracht.

schijnsel, doet zich echter niet meer voor sinds het boekjaar 1748/1749. Onder het hoofd 'kaneel' ziet men het bedrag dat Ceilon zichzelf rijker mocht rekenen op de Staat, maar dat geen geld in kas bracht en daarom het tekort alleen maar groter maakt (tabel 14).

Tabel 14 *Alle Ceilonse producten: bruto profijt (1765-1790)*⁷⁷

periode	Staat (negatief)	kaneel	tekort Ceilon (1 + 2)	goud voor ⁷⁸ aankoop textiel	hulp Patria (3 + 4)	opbrengst veilingen	bruto voordeel
	1	2	3	4	5	6	7
7 ^e	2.515.011	194.326	2.709.337	2.540.276	5.249.613	9.877.056	4.662.444
8 ^e	2.070.527	113.083	2.183.600	889.877	3.073.477	8.374.045	5.300.568
9 ^e	1.468.040	155.009	1.623.049	628.355	2.251.404	8.467.515	6.216.111
10 ^e	1.447.485	162.562	1.610.047	977.294	2.587.341	8.416.413	5.829.072
11 ^e	1.633.141	23.177	1.656.318	1.367.955	3.024.273	6.328.968	3.304.695
12 ^e	2.788.193	12.026	2.800.219	601.469	3.401.688	6.034.925	2.633.237
13 ^e	2.387.650	39.649	2.427.299	322.631	2.749.930	7.872.425	5.122.495
14 ^e	2.552.875	80	2.552.955	1.282.277	3.835.232	7.122.906	3.287.674
15 ^e	2.241.274	geen	2.241.274	688.703	2.929.977	7.302.802	4.372.825

De bruto voordelen dienen wij tenslotte, zoals gebeurde over de jaren 1700-1760 in tabel 11, te verminderen met het aandeel van Ceilon aan wat werd genoemd de 'algemene equipagekosten'. Dat zijn dus de totale equipagekosten, verminderd met het bedrag aan geld, edelmetaal en assignaties dat voor Ceilon separaat valt te berekenen en verdisconteerd zit in het uiteindelijke bedrag aan 'hulp uit Nederland' (tabel hierboven). De eenheid van omslag is

77 De Korte Vertoningen van Staat zijn bewaard gebleven tot en met het boekjaar 1790/91, er ontbreken dus vier boekjaren. Mogelijk zijn de overzichten nooit gereedgekomen, mogelijk zijn zij verloren gegaan tijdens oorlogshandelingen op zee. Zover bekend zijn zij niet aanwezig in Jakarta, noch in het archief te Colombo, noch in de National Archives in Londen – Kew (als onderdeel van de *Prize Papers*).

78 Volgens de instructies uit Batavia inzake de zogenaamde tweede evaluatie van het geld (doorgevoerd vanaf 1768/69) dienen de bedragen van de inkoop van lijwaat met een van de algemene reductie (voor Ceilon x 0,825) afwijkend percentage te worden omgerekend naar Nederlands geld. Voor textiel van de Overwal geldt daarom: x 0,922 voor de jaren dat dit speelt, dat wil zeggen tot en met het boekjaar 1767/1768.

opnieuw dat ene schip waaraan Ceilon voldoende heeft voor de aanvoer van haar personeel en benodigdheden uit Europa en voor verscheping van haar retouren.

b Uiteindelijk netto profijt

Tabel 15 *Equipagekosten in Nederland, aandeel Ceilon (1765-1795)*⁷⁹

periode (per 3 jaar)	totale equipage kosten ⁸⁰	na aftrek financ. hulp resteert	uitvarende schepen	per schip (3 schepen)	aandeel Ceilon
7 ^e	64.253.730 (46,0)	34.697.014	88	394.284	1.182.852
8 ^e	62.331.463 (46,0)	33.658.990	91	369.879	1.109.637
9 ^e	57.974.832 (42,3)	33.451.478	90	371.683	1.115.049
10 ^e	53.434.312 (42,3)	30.831.598	94	327.995	0.983.985
11 ^e	51.599.633 (42,3)	29.772.988	79	376.873	1.103.619
12 ^e	55.272.193 (40,1)	33.108.043	47	704.426	2.113.278
13 ^e	53.579.905 (40,1)	32.094.363	91	352.685	1.058.055
14 ^e	77.529.050 (40,1)	46.439.900	127	356.668	1.097.004
15 ^e	74.618.473 (37,5)	46.636.545	89	524.006	1.572.018
16 ^e	55.887.234 (34,9)	36.382.589	74	491.656	1.474.968

Het bruto voordeel (tabel 14) verminderd met het bedrag dat Ceilon dient bij te dragen aan de algemene equipagekosten (tabel 15) leidt tot de vaststelling van het netto voordeel dat de VOC in de laatste jaren van haar aanwezigheid op Ceilon behaalt. De drie jaar dat de Vierde Engelse Oorlog de handelsrelaties tussen Europa en Azië verstoort, geeft zelfs geen negatief commercieel resultaat, althans volgens de wijze van berekening hier gevolgd (tabel 16).

Tot en met de jaren 1773/1774-1775/1776 ziet men een vrij sterke samenhang tussen de tien geanalyseerde periodes, met als hoogtepunt het einde van de jaren vijftig. Het lijkt alsof een drietal jaren voordat de Engelse Oorlog uitbreekt de trend naar beneden een aanvang neemt – Azië klaagt precies in dezelfde periode over ‘een groote geldeloosheid’ – een ontwikkeling die evenwel kort wordt onderbroken door de goede uitkomsten direct na beëindiging van de oorlog.

⁷⁹ Zelfde bronnen als genoemd voor tabel 11.

⁸⁰ De equipagekosten van het Nederlandse boekjaar 1764/65 hebben betrekking op het Ceilonse retour van 1765/66 (bijlage 1 van De Korte).

Tabel 16 *Uiteindelijk netto profijt door de VOC op Ceilon behaald (1765-1795)*

periode (3-jarig)	bruto voordeel	bijdrage aan equipage	netto voordeel	periode (3-jarig)	bruto voordeel	bijdrage aan equipage	netto voordeel
7 ^e	4.662.444	1.182.852	3.479.592	12 ^e	2.633.237	2.113.278	519.959
8 ^e	5.300.568	1.109.637	4.190.931	13 ^e	5.122.495	1.058.055	4.064.440
68							
9 ^e	6.216.111	1.115.049	5.101.062	14 ^e	3.287.674	1.097.004	2.190.670
10 ^e	5.829.072	983.985	4.845.087	15 ^e	4.372.825	1.572.018	2.800.807
11 ^e	3.304.695	1.103.619	2.201.076	16 ^e	onvoldoende gegevens		

7 Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande

Het vele cijfermateriaal en de talloze tabellen vragen om een samenvatting. De voor de VOC meest profijtelijke periode ligt aan het einde van de jaren vijftig van de achttiende eeuw, zoals gezegd. Met deze periode (de 'zesde' op de tabellen) als uitgangspunt volgt een resumé van de resultaten van het onderzoek. Merkwaardig is dat deze excellente jaren vallen in het tijdvak van grote onrust en spanningen dat kort daarop zal leiden tot de oorlog met Kandia. Te meer opvallend door de kwantitatief duidelijk aantoonbaar toename van de Ceilonse exportproducten.

De resultaten van jaren 1756/57 tot en met 1759/60 (de 6^e periode) worden gesteld op 100. Een zeer onbetrouwbare uitkomst is tussen haakjes geplaatst. De periodes 1 tot en met 6 zijn vierjarig, terwijl die met de nummers 7 tot en met 15 driejarig zijn. Niet alle periodes vanaf de zesde staan op tabel 17. Uiteraard is omgerekend van vier naar drie. Ter toelichting van tabel 17 het volgende:

Met winsten/lasten wordt bedoeld de mate waarin de inkomsten de uitgaven compenseren. In de 6e periode is dat 86%, dus Patria had de overige 14% van de uitgaven door goud en geldzendingen en door de acceptatie van assignaties en nalatenschappen aan te vullen. Die 86% wordt geïndexeerd op 100. Gebruikt worden de *niet* voor kaneel gecorrigeerde eindbedragen op de Korte Vertoning van Staat.

Voor de zesde periode gelden de volgende op 100 te indexerende bedragen:

- 2 Het netto profijt in guldens belooft f 8.772.753 (tabel 12)
- 3 De bijdrage in procenten aan de totale bruto inkomsten van de VOC is 16,4 (tabel 8)
- 4 De *geveilde* kaneel bedraagt 1.750.000 pond (tabel 4)
- 5 Er worden 176.617 stuks lijwaat (tabel 5) en
- 6 78.200 pond katoengaren *verstuurd* (tabel 5)
- 7 Patria *ontvangt* (na aftrek van de spillagie) 34.200 pond cardamom (tabel 7),

- 8 816.700 pond peper (tabel 7) en
9 301.000 pond koffie (tabel 7)

Tabel 17 *Ceilonse producten: commercieel, financieel, economisch profijt; geïndexeerd (1700-1795)*

periode (4-, later 3-jarig)	1	2	3	4	5	6	7	9	11	14	15
1 winsten/lasten	84	162	116	95	139	100	67	69	63	59	66
2 netto profijt in guldens	14	45	50	42	61	100	39	57	24	24	31
3 aandeel in % in profijt voc	50	51	55	62	60	100	90	89	64	93	(104)
4 kaneel, geveild	63	86	101	122	114	100	85	91	57	65	74
5 lijwaten, verzonden	136	146	150	84	61	100	281	62	134	125	62
6 katoengaren, verzonden		55	89	102	119	100	87	94	99	94	67
7 cardamom, ontvangen/geveild					53	100	41	78	66	61	46
8 peper, ontvangen/geveild					35	100	46	17	9	21	26
9 koffie, ontvangen/geveild					72	100	24	17	21	27	6

Hoewel het einde van de jaren vijftig niet op alle negen aspecten domineert (zij doet dat op vijf, neemt op twee een tussenpositie in en op beide overige een eindpositie) mag men zonder meer concluderen dat de vier/vijf jaar van de Kandiaanse oorlog een duidelijke cesuur initieert in de tot dat moment steeds toenemende economische resultaten van de Compagnie op Ceilon. De plotselinge omslag is een coïncidentie en staat niet in causaal verband met de oorlog. Juist in het begin van de jaren zestig breekt de Engelse macht door op het subcontinent. De eindjaren vijftig waren onrustige, gespannen jaren op Ceilon. Die omineuze jaren markeerden in geen enkel opzicht de bijdrage van Ceilon aan de resultaten van de Compagnie. Beide aspecten hebben niets met elkaar uitstaande. De Engelse Oorlog markeert evenmin een duidelijke breuk, het 'kwaad' – zou men kunnen zeggen – was al eerder geschied. En was puur politiek-militair van aard. Een moreel oordeel over falende bestuurders past hier niet.

Beide gouverneurs, Falck en Van de Graaff, kan men moeilijk verwijten niet in staat te zijn geweest de keer der tijden af te wenden. Beider binnenlandse economische politiek verdient alle lof. Onder Falck wordt de gedachte verlaten dat kaneel alleen maar in het wild zou groeien. Eerst onder dwang, later gedragen door eigen voordeel, ontwikkelen de hoofden uitgestrekte tuinen met kaneelstruiken uit geplante pitten. De kaneel, eerst de grote vijand van de bevolking, is een vriend geworden, schrijft Colombo in 1790 aan Batavia. De subliem opererende Van

Angelbeek als Opperhoofd van de Overwal brengt de textiel inzaam tot grote bloei. ‘Volmaakt van qualiteit’ oordelen Heeren xvii in 1777. Van de Graaff maakt Ceilon vrijwel onafhankelijk van Kandia door de aanplant van kaneel in plantages met veel succes te stimuleren. Daarnaast initieert hij door omvangrijke landuitgiftes een plantage-economie en probeert het eiland door grote infrastructurele werken onafhankelijk van rijstimporten te maken. Zijn idee om ook kaneel tot een gedeeltelijk vrij handelsartikel te maken – de verplichte leverantie voor een vastgestelde prijs, zoals gold voor peper, koffie en cardamom – mag men binnen de Ceilonse context revolutionair noemen. Vergeleken met de weloverwogen, voorzichtig optredende Falck, die de basis legt waarop Van de Graaff, op haast eigenzinnig te noemen wijze, voortging, geeft laatstgenoemde de indruk impulsief en visionair de buitengewoon grote financieel-economische problemen van de tot autarkie veroordeelde vestiging aan te pakken. Visionaire bestuurders hebben de neiging hun bedoelingen als resultaten te presenteren. Die andere accenten bij de beoordeling van toch wel een van de belangrijke gouverneurs over Ceilon komen in de volgende drie hoofdstukken van tijd tot tijd tot uiting. Dit gouvernement had zeker nog vitaliteit en levenskansen⁸¹. En zelfs gedurende de laatste dertig, economisch steeds moeizamer jaren, heeft Ceilon nooit het verwijt verdiend de ‘ondraaglijke lastpost’ te zijn waarover in het begin van het hoofdstuk werd gesproken. Integendeel, niet minder dan een zesde deel van de door de aandeelhouder verwachte winst is en blijft gedurende de gehele achttiende eeuw van het eiland ‘en dies onderhoorigheden’ afkomstig.

Nu het verwijt een ondraaglijke lastpost te zijn Ceilon niet langer behoeft te bezwaren, stappen wij over naar de achtergronden van de financieel-economische gegevens op basis waarvan het eiland kon worden ontheven van een wel wat erg voorbarig veronderstelde schandvlek. In hoofdstuk II wordt de boekhouding, de wijze van financiële verantwoording van de dienaren op Ceilon, gezien. In hetzelfde hoofdstuk komen naar aanleiding van en voortvloeiend uit de bespreking van de boekhouding allerlei financieel-economische aspecten van het gouvernement uitvoerig aan de orde. Een zekere overlapping van deelonderwerpen met dit hoofdstuk was niet altijd te vermijden. Als appendix op dit hoofdstuk een aantal opmerkingen over de omrekening van Indisch naar Nederlands geld.

8 Appendix, Indisch en Nederlands geld

a *Het mirakel van 1743/44*

In boekjaar 1742/43 bedragen de uitgaven en inkomsten volgens de Korte Vertoning van Staat van Ceilon respectievelijk f 100.000 en f 95.000⁸². Zoals gebruikelijk worden beide bedragen vergeleken met de resultaten van *anno passato* en enkele, weinig spectaculaire, verschillen vallen te noteren. Twaalf maanden later vindt eenzelfde vergelijking plaats en nu blijkt boekjaar 1742/43 plotseling uitgaven van f 80.000 en inkomsten van f 76.000 te hebben gehad. Opnieuw kleine verschillen, nu tussen het herberekende en het daaropvolgende jaar 1743/44, dat kenne-

81 Van Goor, *Jan Kompenie*, 4 en De Silva, *History of Sri Lanka*, 165-166, wijzen op dezelfde trend van vernieuwing op Ceilon aan het einde van de achttiende eeuw.

82 De werkelijke getallen zijn: uitgaven 1742/43 f 1.521.182 en inkomsten f 1.106.957. Terugblikkend vanuit 1743/44 respectievelijk f 1.216.946 en f 885.566 voor hetzelfde boekjaar. Boekjaar 1743/44 respectievelijk f 1.177.318 en f 852.871.

lijk op voorhand op een lager niveau was gebracht. Vijfentwintig jaar later herhaalt zich het verschijnsel op exact dezelfde wijze. De bedragen over 1767/68 worden gereduceerd en boekjaar 1768/69 sluit met geringe en min of meer voorspelbare verschillen daarop aan. Beide herberekeningen doen zich voor in de boeken van geheel Azië. Op elk individueel kantoor worden de bedragen op de Staat eerst op 80% (1743), daarna op 83,65% (1768) van de voorgaande waarde gebracht. Het zojuist beschreven fenomeen heet de reductie of evaluatie van het geld. Een eerste in 1743 en een tweede in 1768⁸³.

‘Gereduceert tot de waarde van het Nederlandsche geld⁸⁴’ staat boven een drietal langlopende overzichten van de inkomsten uit handel en belastingen en van alle uitgaven op de gezamenlijke kantoren in Azië. Waarom een reductie in de hoogte van de getallen uit de Indische handelsboeken? Dat zit aldus in elkaar. In Nederland wordt de boekhouding in guldens gevoerd, in Azië eveneens, maar beide guldens verschillen, hoewel intrinsiek hetzelfde, in waarde. Teneinde de Indische gulden op dezelfde waarde te brengen als die in Patria, reduceert of evalueert men in Azië alle bedragen in de handels- of negotieboeken met een zeker percentage. Een simpele rekenkundige handeling met ingrijpende gevolgen. Twee van de gevolgen van de evaluatie van het geld komen in dit appendix aan de orde. Ten eerste de relatie tussen de eindcijfers in de boekhouding en de zich daarin weerspiegelende financieel-economische situatie op de vestigingen in de Oost. Ten tweede het probleem van de bij vergelijking noodzakelijke omrekening van bedragen uit de jaren tot 1743, uit de jaren 1743-1768 en uit de jaren na 1768. Als wij in de Aziatische boeken drie maal – in 1740, 1750 en 1770 – het bedrag van duizend gulden tegenkomen, betekent dit niet dat het bedoelde artikel of de omschreven transactie dezelfde prijs heeft behouden. De twee maal toegepaste evaluatie heeft de getallen een andere waarde gegeven. Het terrein van het Nederlandse en Indische geld zit vol voetangels en klemmen. Men denkt soms Nijhoffs dichtregel ‘lees maar, er staat niet wat er staat’ voor ogen te hebben ofwel een van de mysterieuze grafische werken van Escher. De intentie van het appendix is een discussie op gang te brengen. Misschien moeten wij tenslotte accepteren dat het probleem van het Indische en Nederlandse geld onoplosbaar blijkt. Er is op dit moment echter een duidelijk aantoonbaar feitelijk gegeven (tabel 18) en een praktisch probleem (tabel 19). En daar moet over worden nagedacht.

Naar het zich laat aanzien mislukt de eerste evaluatie of bijstelling van het geld (1743/44) in het beoogde effect. Vijfentwintig jaar later is immers opnieuw een reductie nodig. Men zou hooguit kunnen zeggen dat de eerste aanpassing gedeeltelijk was geslaagd, anders was opnieuw met 20% (in 1768 wordt dit 16,35%) geëvalueerd. Financieel-monetaire wetmatigheden, beter geformuleerd, het zich juist *niet* houden aan de eis van een reële of intrinsieke (gehalte en gewicht van goud en zilver) onderlinge waardeverhouding tussen de Aziatische munten en de Europese, liggen hoogstwaarschijnlijk aan de basis van het probleem van het verschil tussen

83 De Korte, *Financiële Verantwoording*, pp. 32-34 en 38-40, bijlagen 8 C en 8 D en VOC 4793. Verder zijn van belang: Steur, *Herstel*, passim, Jacobs, *Koopman*, pp. 225-227, Glamann, *Dutch-Asiatic*, pp. 50-73. Genoemde auteurs representeren de laatste opvattingen, gebruiken ook oudere literatuur, waardoor voldoende duidelijk wordt waarover het in feite gaat. Het belangrijke artikel van Van Zuijlen van Nijevelt wordt later genoemd.

84 VOC 4793, omschreven als Jaarlijks Montant der Generale Winsten (-Inkomsten, -Verliezen) in Indiën, *Gereduceert tot de waarde in anno 1768/9 ingevoerd*. (geen datum, noch andere gegevens van dit stuk).

het Indische en Nederlandse geld. De oorzaak van het in het midden van de zeventiende eeuw ontstane onderscheid tussen beide soorten guldens in de boekhouding komt hier niet ter sprake.

Het eerste gevolg van de in de boekhouding toegepaste reductie van het geld betreft een uiterst merkwaardig verschijnsel rond beide evaluaties van het geld. Aangeraden wordt bijlage 10 uit De Korte, een kopie van VOC 4793, een simpel rekenmachientje en een paar algemeen-politieke geschiedenissen over de wederwaardigheden van de Compagnie in de achttiende eeuw, binnen handbereik te houden. Wij zien getallen die volstrekt ongeloofwaardig zijn, die simpelweg niet correct kunnen zijn, maar die toch door een ieder die het cijfermateriaal van de VOC nodig heeft, worden overgenomen en met meer of minder vrucht in het betoog gebruikt. Het betreft een waar gebeurd mirakel dat elke dag in het Nationaal Archief te Den Haag op oerdegelijk Oudhollands geschept papier valt te aanschouwen.

In de boekhouding van de Aziatische tak van het bedrijf komen wij vier financieel-economische grootheden of variabelen tegen. De zendingen vanuit Nederland naar de Oost (de cargazoenen), de handelswaar voor de veilingen in de Republiek (de retouren), de uitgaven op de vestigingen en tenslotte de zelf gegenereerde inkomsten op de kantoren in Azië teneinde de huishouding draaiende te houden en de retouren in te kopen. De eerste twee grootheden hebben wij hier niet nodig, het gaat om de Aziatische inkomsten, te scheiden in landsinkomsten (belastingen, rechten) en handelswinsten, en de uitgaven in Azië die verder niet worden onderverdeeld. Hiermee ontstaan drie belangrijke factoren voor het bepalen van de winstgevendheid van de vestigingen in de Oost en de relatie tussen die drie bezien wij nu in een tabel. Eenvoudig is vast te stellen voor welk percentage de eigen inkomsten de uitgaven compenseren, wat het dekkingspercentage wordt genoemd. Dit laatste percentage vertoont een ongelooflijke ontwikkeling (tabel 18).

Tabel 18 onderscheidt naar dekkingspercentage duidelijk vier samenhangende periodes. Tot 1692 de eerste, vanaf dat jaar tot de eerste evaluatie de tweede, van eerste tot tweede evaluatie de derde en tenslotte de laatste jaren van het bestaan van de Compagnie als vierde tijdperk. De coherentie binnen de vier tijdvakken lijkt mij een bewijs voor de eigenheid van de periode. Het aardige is dat dit viertal tijdperken gekarakteriseerd wordt zonder enige relatie tot de financieel-economische verhoudingen en resultaten in de Oost. Harder werken voor de maatschappij in Azië, voorstellen over rationeler gebruik van de middelen, bezuinigingen, het terugdringen van corruptie, het heeft op de uitkomsten geen enkel effect. De in tabel 18 gepresenteerde cijfers weerstaan elke goedbedoelde poging daartoe. Tot 1692 (en iets later) werkt de boekhouding van de VOC in Azië volgens richtlijnen en tradities die door De Roo in de jaren negentig fundamenteel worden gecorrigeerd en gezuiverd. De jaren tot de eerste evaluatie vertonen van het een en ander het effect. Het dekkingspercentage schommelt tussen 1692 en 1743 voortdurend rond de 80. Vanaf boekjaar 1743/44 blijkt de VOC in Azië uitzonderlijk te renderen. Men zou hooguit kunnen zeggen dat zich over de daarop volgende vijfentwintig jaar een dalende tendens in de richting van de voorgaande periode voordoet (naar het gemiddelde van 80% uit de jaren 1692-1743). De inkomsten overtreffen de eerste vijf jaar royaal de uitgaven en slechts heel geleidelijk en – *mirabile dictu* – juist op het moment van de tweede evaluatie, komt een ‘aansluiting’ tot stand met de licht-geld periode (vanaf De Roo’s hervormingen tot de eerste evaluatie). De periode na de tweede evaluatie sluit in zekere zin aan op het tijdperk 1692-1743. De

Tabel 18 *Inkomsten, uitgaven op de kantoren in Azië (1660-1790)*⁸⁵

A = aandeel handelswinsten in de totale inkomsten in Azië; B = idem territoriale inkomsten (belastingen, rechten); C = percentage waarmee de inkomsten de uitgaven compenseren, het dekkingspercentage. Alle getallen representeren percentages.

Het is even opletten wanneer éénjarige met méérjarige periodes alterneren. Bronnen en argumentatie bepaalden de gekozen tijdsperiode. Vetgedrukt werd wat onmiddellijk de aandacht verdient.

Periode vóór de boekhoudkundige hervormingen van De Roo ⁸⁶				Tussen eerste en tweede evaluatie			
	A	B	C		A	B	C
1640/41-1649/50 10 jaar	89	11	139	1743/44 1 jaar	75	25	107
1650/51-1659/60 10	91	9	106	1744/45 1	84	16	101
1660/61-1668/69 8	95	5	133	1745/46 1	73	27	91
1669/70-1680/81 12	92	8	109	1746/47 1	69	31	86
1681/82-1688/89 8	91	9	108	1747/48 1	71	29	104
1689/90-1691/92 3	73	27	120	1748/49 1	68	32	105
				1749/50 1	geen gegevens		
Vanaf De Roo tot de eerste evaluatie				1750/51 1	76	24	93
				1755/56-1759/60 5	74	26	90
				1760/61-1767/68 5	71	29	90
				Na de tweede evaluatie tot einde-gegevens			
					A	B	C
1692/93-1699/00 8 jaar	78	22	75	1768/69 1 jaar	66	34	74
1700/01-1704/05 5	78	22	79	1769/70 1	64	36	70
1705/06-1709/10 5	78	22	83	1770/71-1774/75 5	64	36	72
1710/11-1714/15 5	76	24	87	1775/76-1779/80 5	65	35	76
1715/16-1719/20 5	75	25	86	1780/81-1784/85 5	70	30	61
1720/21-1724/25 5	71	29	75	1785/86-1789/90 5	52	48	47
1725/26-1729/30 5	72	28	84				
1730/31-1734/35 5	71	29	74				
1735/36-1739/40 5	70	30	75				
1740/41-1742/43 3	83	17	75				

⁸⁵ voc 4793, in de begin- en eindjaren noodzakelijkerwijs aangevuld met de bijlagen 3, 6 en 10 uit De Korte, *Financiële Verantwoording*. voc 4793 is hoogstwaarschijnlijk een van de talloze overzichten die ten behoeve van de voorstellen over het 'redres' werd opgesteld. Ongetwijfeld door een ingewijde in de boekhouding van de Compagnie die de basisgegevens onder ogen kreeg. Daarvoor zijn de overeenkomsten tussen beide bronnen te groot, de verschillen intrigeren daarom des te meer. Bron voc 4793 begint in 1700 en eindigt met boekjaar 1784/1785. De Korte geeft over dezelfde periode andere getallen dan voc 4793. De uit zijn bijlagen resulterende dekkingspercentages verschillen eveneens. Enkele procenten tot het moment van de eerste evaluatie, direct na de reductie verschillen oplopend tot bijna 10%, later terugkerend naar de eerstgenoemde 'enkele procenten'. Hoe merkwaardig ook de verschillen, beide bronnen zijn te gebruiken. Na de tweede evaluatie echter, en bezien over de zeventien jaar dat vergelijkingen mogelijk zijn, komen veel grotere verschillen aan het licht. Deze discrepantie

raad om enkele algemeen-politieke geschiedenissen klaar te leggen zal de twijfelaar nu tot actie brengen. Helaas, er gebeurde niets ingrijpends op welk terrein ook – geen oorlogen, opstanden, verlies of verovering van bloeiende factorijen – rond die drie momenten van omslag.

Vanaf het begin van de Engelse Oorlog neemt het dekkingspercentage snel af. Het ging in die laatste jaren slecht met de handel, zowel door de sterke opkomst van de Engelse Compagnie en de *country-traders* als door een andere berekening van het winstpercentage op de verkochte koopmanschappen. In het volgende hoofdstuk ga ik hier, vooral wat betreft Ceilon, dieper op in. In dit geval, maar het verschijnsel speelt zich af *binnen* een van de vier periodes, kan dus wel een financieel-economische oorzaak worden aangevoerd ter verklaring van een bepaalde tendens. Maar moet men hier wél het financieel-economische kader als verklaring zien?

Hoe dient men een en ander nu te begrijpen? Wij hebben, naar het zich laat aanzien, voornamelijk te maken met boekhoudkundige effecten. Indisch en Nederlands geld is een boekhoudkundig, niet een zich in de werkelijke voordoend probleem, zoals de omwisseling van de Suri-naamse naar de (vroegere) Nederlandse gulden. De negotieboeken rond de drie omslagpunten bevatten het geheim. Of dat ooit onthuld zal worden, is de vraag. Ceilon, het blijkt opnieuw in hoofdstuk II, is in financieel opzicht een buitengewoon stabiel kantoor. Diepgaand onderzoek – niet verricht – naar wat precies gebeurde in de boeken van die vestiging rond de genoemde omslagpunten, zou tot verheldering kunnen leiden. Voor wie de situatie op Ceilon goed kent, is in dat geval elke plotselinge verandering in een reeks cijfers onthullend. De plotselinge verbetering van het totaal-resultaat in Azië in het begin van de jaren veertig – van het ene boekjaar op het andere compenseren de inkomsten eerst voor 75% dan voor 107% de uitgaven – blijkt zich overigens vooral op het kantoor Batavia af te spelen. Vooral daar gebeuren boekhoudkundig vreemde dingen, een hint voor verder onderzoek⁸⁷. Over eenzelfde verandering van resultaten aan het begin van de jaren negentig van de zeventiende eeuw – nog opvallender – weet ik niets te zeggen. De plotselinge val van het dekkingspercentage van 120 naar 75 in 1692/93 is een probleem voor wie economische ontwikkelingen en bestuurlijke maatregelen als verklaring wil aandragen⁸⁸. Dieper ingaan op beide evaluaties van het geld, in 1743 en in 1768, brengt mo-

op het macro niveau van de generale boekhouding in de Oost weerspiegelt – wanneer men in alle rust de consequenties overziet – enorme verschillen in financieel-economisch opzicht. Een dekkingspercentage van 69 of een van 61% betekent een meer dan 10% hoger tekort in Indië. Een vergelijkende bronnenstudie van de afwijkingen bij de omrekening van Indisch naar Nederlands geld tussen De Korte en voc 4793 (beginjaren van de eeuw: 0,67955, en 0,70816, en 0,7386) zou betekenis kunnen hebben.

- 86 Een misschien wat malicieuze en dubieuze ‘begrip’, maar boekhouder De Roo treedt in deze jaren wel sterk op de voorgrond. Het effect van zijn optreden op de cijfers in de boekhouding verdient nauwgezet onderzoek. Het argument dat het verval van de Japanse handel in edelmetaal aan de eerste cesuur debet is, snijdt geen hout wanneer men de cijfers over 1681/82-1688/89 op zich laat inwerken. Deze cijfers tonen een fenomenale opbloei van de resultaten van belastingen en rechten.: Die handel in goud en zilver vanuit Japan stelde bedrijfsmatig kennelijk niets voor, maar die conclusie is, hoewel cijfermatig keurig te onderbouwen, absoluut niet geloofwaardig.
- 87 Archief Nederburgh 106 geeft de cijfers van inkomsten en uitgaven op de separate kantoren gedurende bijna een halve eeuw in de achttiende eeuw.
- 88 Gaastra, *Bewind*, gaat uit van een effect van de bestuurlijke maatregelen in Nederland tijdens de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw. We zouden dit de eerste poging tot ‘redres’ kunnen noemen, de tweede, door Steur (*Herstel*) uitvoerig beschreven, duurt van 1740 tot het failliet van de Com-

gelijk wat meer licht. Daarnaast verdient de vijftienvijftigjarige tussenperiode de aandacht. In tabel 18 kon duidelijk iets worden aangetoond; om bij de achtergronden van de wonderbaarlijke uitkomsten vaste bodem onder de voeten te krijgen is veel lastiger en misschien is dit zelfs onmogelijk. Hetgeen nu volgt draagt daarom uitdrukkelijk het karakter van een verkenning, een zoektocht. Het leek mij tenslotte het beste mijn overwegingen en vondsten in de archieven aan te bieden als discussie materiaal en minder als te verdedigen opvattingen.

b Evaluaties en omrekeningsmethode voor de tussenfase

De eerste evaluatie (1743/44) leidde tot de ongeloofwaardige gevolgen die wij zien op tabel 18. De automatische reductie met 20% van elk bedrag in de negotieboeken lijkt daarvan de oorzaak. Lijkt, want anderzijds is niet te begrijpen dat de tafel gaat wankelen (of niet even wankel blijft) wanneer exact 20,0 cm. van iedere poot en later nog eens 16,35 cm., wordt afgezaagd. Door het automatisme van de reductie verandert in relatieve zin immers niets. Toch raken de Indische financiën, zoals weerspiegeld in de boeken, door de evaluatie volledig uit balans. Wat kan daarvan de oorzaak zijn? Zou de reductie juist en vooral op de muntverhoudingen in Azië een verwarrend effect hebben gehad? Heeft de scribent op het schrijfkantoor de omrekeningskoersen tussen de in Azië circulerende munten verkeerd of onzuiver gehanteerd? Het lijkt mij een plausibel uitgangspunt. Van Zuijlen van Nijevelt⁸⁹ benadrukt – en hij uiteraard niet als enige – dat muntverhoudingen op hun intrinsieke waarde dienen te worden gebaseerd. Tot de tweede evaluatie in 1768 schrijven Heeren xvii voor hoe de verhouding tussen de munten diende te zijn. De ‘markt’ volgt uiteraard niet dit soort bevelen en wat het effect van deze voorschriften op de cijfers in boekhouding was, is niet eenvoudig te zeggen. De evaluatie van 1768 respecteert de intrinsieke verhoudingen uiteindelijk wel⁹⁰. Of van dat tijdstip af alle problemen voorbij zijn, valt te betwijfelen, maar ik ben daarover in de Ceilonse boeken te weinig tegengekomen om een oordeel te kunnen vellen. Een zekere rust was weergekeerd op het monetaire front, dat wel.

Het is moeilijk voorstelbaar dat andere dan monetaire factoren bij het failliet van de eerste evaluatie een doorslaggevende rol hebben gespeeld. De verwarring die ontstaat door de vader-

pagnie. Bijlagen 9 uit De Korte (bedrag retouren, bedrag equipage) vertoont geen trendbreuken en de resultaten op de kantoren in Azië worden hierboven anders beschouwd. Bewind mag zijn gevoerd en beleid ontwikkeld; tot het in beweging brengen van een kolos van meer dan 20.000 werknemers op anderhalf jaar afstand is maar één macht bij machte: het spel van krachten dat ‘de vrije markt’ heet. ‘China’ laat zich waarschuwen noch commanderen. De val van het dekkingspercentage van 120 naar 75 op het breukvlak van eerste en tweede periode (1692/93) is even onbegrijpelijk als de sprong omhoog van 75 naar 107 in 1743/44. In gevallen dat specifieke orders, aanwijzingen en correcties vanuit Nederland naar Azië worden overgezonden en er als het ware een ‘kanaal’ aanwezig is, is Patria tot meer bij machte. Men denke aan de zeggenschap van Heeren xvii over kwaliteit en kwantiteit van het lijwaat en de kaneel, in het onderdeel ‘een vaderlijk oog’ samengevat.

- 89 Van Zuijlen van Nijevelt, *Muntwezen*, sindsdien (1847) niet geëvenaard. Het artikel berust trouwens op een analyse door de zoon van gouverneur Van de Graaff.
- 90 Een aan gouverneur-generaal en raad van Indië gericht schriftuur (opdracht daartoe op 18/09/1767) van de hand van N. L. van Engelsdorp, R. van Vlissingen en A. L. Dormieux over de veranderingen in de boeken naar aanleiding van de tweede evaluatie. Te vinden in: SLNA 1/3457, de annexen daartoe in 1/1077. Idem in VOC 11209. Een groot aantal modellen van omrekening (van munten) werd meegezonden. Op Java blijft Nederland tot diep in de negentiende eeuw de onderlinge verhouding tussen de munten voorschrijven, met desastreuze gevolgen. Zie verder hoofdstuk III en Van Zuijlen van Nijevelt.

landse koopmansgoederen in Nederlands geld in te boeken en bij verkoop in Indisch gulden aan te rekenen – wat tot een onterecht hoger winstpercentage resulteert – is reëel. Hoofdstuk II berekent voor Ceilon en Batavia – en daarmee in feite voor geheel Azië – de marges. Het betreft echter een dusdanig gering totaalbedrag dat van ‘effect’ in de mate die tabel 18 aantoont, niet kan worden gesproken. De eventueel foutieve inboeking van de Restanten (zie tabel 23, hoofdstuk II) aan vaderlandse Compagniesgoederen heeft zeker ook gevolgen, maar is aan te tonen noch te berekenen⁹¹. In de Ceilonse boeken vallen geen andere verschijnselen op die voor tabel 18 een verklaring kunnen geven. Een chaos in de boeken tengevolge van de verschillende munten die in Azië in omloop zijn en die mogelijk dan weer wel, dan weer niet, soms dubbel, soms ten dele de reductie van 20% ondergingen, blijft daarmee in eerste instantie als verklaring over. Ondanks de automatische reductie met 20%. Een chaos die na verloop van vijftientig jaar – maar is dat niet erg lang? – weer uitmondt in het voor de VOC sinds 1690/1695 geldende dekkingspercentage in Azië van circa 80%. Die 80% is te zien als een evenwicht bij een bedrijf dat zo goed en zo kwaad als het ging het hoofd boven water kon houden. Ik realiseer mij met deze suggestie te begeven op glad en vliedsun ijs. *Quand même*.

Vanaf de eerste evaluatie tot het failliet van de maatschappij in 1796 worden de uit Patria aangevoerde edelmetalen, ook de van origine Aziatische, en de contanten consequent met een reductie van 20% in de boeken opgenomen. Wat betreft het edelmetaal en de uit Europa ontvangen munten werd de reductie van 1743 kennelijk als definitief gezien. Ceilon evalueert in 1768 naar 82,5% van de voorafgaande waarde van het geld, Azië in het geheel naar 83,65%. De reden van het verschil zijn de munten waarmee Ceilon van doen heeft, de diverse soorten gouden pagodes die elders in Azië geen rol spelen. Het percentage van beide reducties dat tussen de 20 en 16 bedraagt, verwijst naar de monetaire maatregelen – een opwaardering van 25%, of een reductie van 20% van de andere kant bezien van stuiver, rijksdaalder etc. – uit het midden van de zeventiende eeuw. De intermediaire periode van vijftientig jaar, van niet te veronachtzamen betekenis qua duur en als tijdperk van buitengewone winsten op de veilingen in het vaderland, is het volgende probleem.

Van de getallen uit de intermediaire of ‘zwaar-geld’ periode weten we niet of zij nu werkelijk Nederlands geld representeren of dat zij een eigen karakter hebben, te omschrijven als een beetje naar Indische, een beetje naar Nederlandse waarde tenderend. Tot 1743/44 was in de boeken duidelijk sprake van Indisch, na 1768/69 van Nederlands geld. Wanneer bedragen uit de boekhouding tot 1743, tussen 1743 en 1768 en na 1768 met elkaar dienen te worden vergeleken, gaat het daarom spannen en wringen. In de Aziatische handelsboeken zijn drie soorten geld te onderscheiden: het Indische of lichte geld (tot 1743), het zware geld (1743–1768) en tenslotte het

⁹¹ Zeer lastig aan te tonen, zoals gezegd. De kwantiteiten worden zeer vaag vermeld, bovendien zitten tussen goederen door Zeeland of door Amsterdam verscheept soms zulke grote prijsverschillen (kwaliteit, duurdere inkoop van hetzelfde elders in Nederland?) binnen dezelfde tijdscontext dat geen gevolgtrekkingen waren te maken. De prijzen voor sterke drank blijken zich daarentegen vrij constant te ontwikkelen (of te handhaven), maar van het geestrijk vocht was aan het einde van het boekjaar nooit een staartje over. In welke geldsoort de restanten werden ingeboekt blijft dus in nevelen gehuld. Het verwijt teveel ‘kapitaal’ in Azië te accumuleren zou de attente dienaar ertoe kunnen brengen de inboeking van de uit Europa aangevoerde en per restant gebleven goederen (ammunitie, kanonnen; zie hoofdstuk II tabel 23 voor de hoge bedragen die daarbij gefigeerd raakten) ‘per abuis’ in Nederlands geld te verrichten. En daar komt, zoals mij bleek, waarschijnlijk niemand achter!

Nederlandse geld (vanaf 1768). Tijdens de Indisch zwaar-geld periode komen wij in de correspondentie tussen Azië en Patria ook het begrip 'zwaar of Nederlands geld' tegen. Uitgangspunt bij wat nu volgt is de opvatting dat de eerste evaluatie mislukte, de resultaten daarvan over de jaren wegsijpelden en teniet gingen en dat in 1768 opnieuw orde op zaken diende te worden gesteld.

Aan het einde van de zwaar-geld periode is – volgens mijn opvatting – het geld in de boeken opnieuw Indisch of licht geld geworden. Drie argumenten voor dit standpunt zijn aan te voeren. Ten eerste het feit dat in het generale journaal van 1762/63 en van 1763/64⁹² expliciet een omrekening van Nederlands naar Indisch licht-geld voorkomt volgens exact hetzelfde reductiepercentage als van voor 1743/44. De letterlijke woorden luiden 'dus alles in Indisch geld omgerekend, nu.....'. Het omrekenen betrof de uit Nederland aangevoerde goederen, het niveau waarheen wordt gereduceerd is die van het Indische geld. Een tweede argument is de aanrekeningsprijs voor de kaneel op de facturen naar Nederland. Na de eerste evaluatie teruggebracht van f 24 naar f 19,20 de baal (precies volgens de voorschriften naar 80% van de voorgaande waarde), maar eind jaren vijftig opnieuw gesteld op diezelfde f 24 de fardeel.

Een mogelijk derde argument vinden wij in tabel 18 waar heel geleidelijk het dekkingspercentage van 107 in boekjaar 1743/44 terugloopt in de richting van het gebruikelijke gemiddelde van 80 uit de licht-geld periode. *Ceteris paribus* voor de financieel-economische ontwikkelingen in de achttiende eeuw binnen Azië, een voorwaarde die boven al werd uitgesproken. Boven de drie argumenten zweven de woorden uit 1743: 'het Indisch geld daarmee definitief uit de boeken verwijderd zijnde'. Er lijkt mij slechts één conclusie gerechtvaardigd: in Nederland en in Indië 'voelde' men dat het bleef wringen en spannen tussen het Nederlandse en het Indische geld. Bij de aanvoer van het gemunte en ongemunte edelmetaal uit Nederland 'voelden' de Heeren in Nederland en in Batavia dat de reductie tot het Nederlandse geld in 1743 wel was geslaagd. Vreemd overigens hier het werkwoord 'voelen' te moeten gebruiken. De plechtige verzekering uit 1743 dat het verschil tussen beide soorten geld thans voor 'eens en vooral' was afgeschaft, valt opnieuw in 1768 te beluisteren. Maar wat nu te doen met de bedragen in de Indisch zwaar-geld periode? Officieel staan zij in Nederlands geld ten gevolge van de eerste evaluatie in 1743/44. Als dat werkelijk zo was, dan was de tweede evaluatie van 1768/69 onnodig geweest. Hiermee rekening houdend en teneinde de getallen te kunnen vergelijken met die

92 Archief BGBat. 10759, 10785 en 10786. Tot 1743 vinden wij van tijd tot tijd in het generaal journaal, onderdeel Batavia, eenzelfde soort omrekening, maar dan alleen voor de koopmanschappen – verbaazingwekkend gering naar kwantiteit en bedrag – de contanten en het edelmetaal. In SLNA 1/1067, ongepag., een extract uit de resoluties genomen in Rade van India d.d. 12/8/1763 waarin valt te lezen 'dat de Vaderlandse goederen met een quart Capitaal duurder werden aangerekend.....'. Nog steeds dus dat verschil tussen Indisch en Nederlands. De generale journalen volgen daarop, maar voor niet langer dan twee jaren, de order om exact zo als in de licht-geld periode de bedragen van de ingevoerde goederen uit Nederland in twee geldsoorten te vermelden. Schreuder, de ex-gouverneur van Ceilon en latere Raad van Indië, overlijdt in die periode; hij schijnt in Azië het brein achter de Indisch/Nederlands-geld controverse te zijn geweest. Overigens is aan de winstpercentages in de Rendementen der Verkochte Koopmanschappen (zie verder hoofdstuk II) prachtig het modus van inboeken te volgen. Bij 70% of meer winst is het Nederlandse geld gehandhaafd, bij circa 50% was dit geld naar het Indische geconverteerd en bij ongeveer 20% (te vinden na 1785) zijn alle onkosten op de aanvoer meegerekend.

uit de jaren vóór 1743 en die uit de periode na 1768 moet iets gebeuren. Een nieuwe omrekeningsmethode om in de praktijk te gebruiken wordt daartoe gesuggereerd.

De oplossing voor de omrekening van de bedragen tijdens de Indisch zwaar-geld periode volgt uit het geleidelijk wegebben en wegslijpen van de effecten van de eerste evaluatie: een glijdende schaal⁹³. De bedragen die in de boeken van 1743/44 trots en fier als zijnde Nederlands geld worden gepresenteerd, waren in 1768 (vrijwel volledig, op die 3,65% voor geheel Azië of die 2,5% voor Ceilon na) weer tot Indisch geld 'verworden'. Zij waren om zo te zeggen elk jaar een beetje meer 'verindischt'. Over hoe een en ander in de praktijk verliep, weet ik gen zinnig woord te zeggen. Wat hier wordt beweerd is theorie. Het uitgangspunt van de glijdende schaal leidt tot het volgende. Elk bedrag uit de zwaar-geld periode dient – jaar voor jaar – met een factor 0,7 te worden gecorrigeerd (25 maal 0,7 komt uit op precies 17,5 wat het percentage is voor Ceilon). Alle bedragen uit de periode 1743-1768 gelijkelijk met 20% te reduceren, zoals de VOC-boekhouding doet en wat door De Korte en Steur wordt overgenomen, is onjuist. De VOC en ook ik gaan ervan uit dat een reductie met 20% van een bedrag uit 1742/43 van dat bedrag Nederlands geld maakt. De f 1.000 (Indisch) in de boeken van 1742/43 moet in 1743/44 als f 800 (Nederlands) worden gezien. Diezelfde f 800 staat in 1744/45 bij de VOC opnieuw voor f 800 in de boeken. Volgens mijn opvatting is dat bedrag al een beetje 'verindischt' en zou het als f 807 zwaar-geld moeten worden begrepen. Weer twaalf maanden verder behoudt de VOC-boekhouding hetzelfde bedrag van f 800, en zou ik f 814 'zwaar geld' willen noteren. Tenslotte is die f 800 in boekjaar 1766/67 tot f 975 'verindischt'. De f 1.000 uit 1742/43 is een fractie 'Nederlands' gebleven. De generale journalen uit 1762/63 en 1763/64 spreken in onverhulde termen opnieuw over Indisch geld, terwijl diezelfde boeken in 1743 onverkort over 'naar Nederlandse waarde gereduceerd' spreken. Een apart begrip was daarom nodig (het 'zware' geld) om het onderscheid en het ambigue karakter van deze vijftientig jaar te vatten.

Dit alles is uitdrukkelijk een *pis-aller* voor beter, maar wat de boekhouding van de VOC doet, kan simpelweg niet. Wij zien daarvan het bewijs in 1768/69 wanneer die oorspronkelijke f 1.000 uit 1742, naar f 800 geëvalueerd in de periode 1743-1768, opnieuw een reductie ondergaat (van 16,35%) en daarmee in de boeken staat genoteerd voor f 669 Nederlands. Vergeleken met 1742 een reductie van 33,1%. De f 975 volgens mijn berekening ondergaat in 1768 voor Ceilon een reductie van 17,5% en komt uit op f 804 Nederlands geld. Die f 4 is gelukkig zo gering dat wij dit vooralsnog laten passeren. De Korte en Steur hebben de consequenties van het VOC-omrekeningsysteem niet overzien. Bijlage 9 van De Korte laat in dezen niets te raden over. Uit tabel 18 valt voor de redenen voor de ongerijmdheden geen conclusies te trekken. Was het het omrekeningsysteem of waren fouten, vergissingen en dubbelzinnigheden in de Indische boekhouding, beide vooral met betrekking tot de tientallen soorten van munten die in het VOC-gebied circuleerden, de oorzaak van de ongeloofwaardige resultaten op tabel 18?

Jacobs⁹⁴ onderschrijft dat de reductie van 20% op de getallen uit de licht-geld periode (1743/44) niet mag worden gevolgd door een nieuwe reductie (van 16,35% in 1768/69) op deze herbere-

93 In mijn doctoraalscripte uit 1989: Van den Belt, *Memorie Van de Graaff*, pag. 83 en 84 reeds gesuggereerd. Maar zoals het lot van vele van dit soort in huisvljijt geproduceerde en ongepubliceerd gebleven onderzoeken, onopgemerkt gebleven.

94 Jacobs, *Koopman*, pag. 225-227.

kende bedragen. Een bedrag uit de licht-geld periode zou in dat geval, zoals gezegd, met 33,1% worden gereduceerd teneinde in waarde op hetzelfde niveau te belanden als de bedragen vanaf de tweede evaluatie. Haar gedachtegang is – achteruitwerkend in de tijd – dat door de reductie met 16,35% het Nederlandse geld in 1768 definitief in de boeken is verschenen. Zij reduceert elk bedrag uit de voorafgaande zwaar-geld periode dienovereenkomstig met 16,35%. Het bedrag van duizend gulden uit 1742/43 herberekent zij daarom tot f 836,50 in de boeken van 1743/44. En dit bedrag behoudt dezelfde waarde tot het einde van de voc-periode, dus over de tweede evaluatie heen. Door de definitieve correctie naar het Nederlandse geld in 1743/44 te laten plaatsvinden, miskent zij het – volgens mijn opvatting – principiële verschijnsel van het vervluchtigen van de effecten van de eerste evaluatie. Drie voorbeelden werden hierboven gegeven ten bewijze van die opvatting. Wanneer een glijdende schaal wordt gebruikt om de bedragen uit de zwaar-geld periode te corrigeren, komt de definitieve – en naar het zich laat aanzien redelijk succesvol verlopen – reductie terecht in boekjaar 1768/69. Toen pas respecteerden Patria en Batavia de wetten van het ‘monetaire leven’; Jacobs miskent dit, de voc-boekhouding, Steur en De Korte, ontging dit volledig. De zwaar-geld periode blijft bovendien bestaan, als onmisbare, helaas financieel-monetair duistere, tussenfase. Ter illustratie hetgeen gebeurt wanneer een pachtschat op Ceilon over dertig jaar voor steeds hetzelfde bedrag wordt gemijnd (tabel 19). Zie ook de volgende sectie van het appendix.

Tabel 19 *Dezelfde pachtschat van rds. 1.000 op Ceilon. Omrekening in hele bedragen over drie gelds periodes*

Volgens:	1 ^e evaluatie	periode van zwaar geld		2 ^e evaluatie	
	1742/43 naar 1743/44	1744/45	1750/51 e.v.	1767/68 naar 1768/69	nadien
voc	f 3.000 naar f 2.400	f 2.400	f 2.400 enz.	f 2.400 naar f 1.980	f 1.980
Jacobs	f 3.000 naar f 2.590	f 2.590	f 2.590 enz.	f 2.590 naar f 2.590	f 2.590
dit onder- zoek	f 3.000 naar f 2.400	f 2.424	f 2.592 elk jaar aanpassen	f 3.000 naar f 2.475	f 2.475

In de tabellen 6 en 9 van hoofdstuk I werden de drie methoden van omrekening van het Indische naar het Nederlandse geld bij wijze van illustratie opgenomen. Omdat het in beide tabellen om relatief geringe bedragen ging, waren de verschillen niet opzienbarend. Om te laten zien dat in andere gevallen de methode van omrekening toch wel wat ingrijpender gevolgen heeft, volgt nu een vergelijk aangaande een wat grotere ‘omslag’; de totale voc-handel binnen Azië tijdens de achttiende eeuw, berekend door Jacobs⁹⁵. De tussen- of ‘zwaar geld’ periode 1743/44-1768/69 is in dit verband interessant met het door haar gekozen boekjaar 1751/52. Maar eerst dient een onduidelijkheid uit de weg te worden geruimd. Het totaal van die handel

95 Jacobs, *Koopman*, tabel 1, pag. 230.

bedraagt volgens Jacobs f 46.247.700 Indisch of f 38.686.200 Nederlands; het laatste bedrag ontstaat door een vermenigvuldiging met 0,8365 van het Indische geldbedrag, dus volgens haar methode die boven werd besproken. Dat bedrag van zesenvieertig miljoen (en nog wat) komt zonder enige twijfel na noeste berekening uit het generale journaal van bedoeld boekjaar aan het oppervlak. Maar is dit werkelijk Indisch geld? In 1743/44 was deze geldsoort toch voor 'eens en altijd' uit de boeken verdwenen? Wij moeten daarom aannemen dat Jacobs haar eigen berekende Nederlandse geld heeft afgezet tegen het Nederlandse geld uit het generale journaal van 1751/52 en als het ware de overwinning heeft geclaimd. Nederlands 1 volgens de VOC, Nederlands 2 volgens Jacobs en Nederlands 3 volgens de berekening die ik zelf de meest juiste acht. In boekjaar 1751/52 waren acht jaar verlopen, en die acht jaar 'verindischte' het geld elk jaar een beetje meer. De f 46.247.700, die ik als Nederlands moet beschouwen, was in 1751/52 precies op één-derde (acht jaar gerekend vanaf 1743/44) van de weg naar totale 'verindisching' van het geld. Bij een totale 'verindisching' dienen wij 17,5% te reduceren, bij één-derde daarvan wordt dat 5,8% of een vermenigvuldiging met 94,2%. Dat leidt tot het gecorrigeerde bedrag van f 43.565.333. Afgerond op duizendtallen: Nederlands 1 (VOC-boekhouding = stel op 100) bedraagt f 46.247; Nederlands 2 (Jacobs = 83) komt uit op f 38.686 en Nederlands 3 (dit onderzoek = 94) op f 43.565. Het indexgetal van 94 geldt alleen maar voor het boekjaar 1751/5 – de glijdende schaal! – terwijl bij Jacobs de 83 voor alle getallen in de interim periode wordt toegepast. Is het nog te volgen?

c De basis van de boekhouding in Azië, het Indische geld

Hopelijk heeft de lezer zijn aandacht en interesse toch nog kunnen bewaren, want we zijn er nog niet. Een afwijkende invalshoek dient zich aan wanneer wij ons realiseren dat de boeken in Azië de gehele achttiende eeuw door in Indische geld werden gehouden. Na 1743 en ook na 1768, maar met dien verstande dat vanaf 1743/44 onderscheid moet worden gemaakt tussen een lager en een hoger, recapitulerend niveau in de boeken. Het eerste toont de dagelijkse gang van zaken, het tweede is bestemd voor Patria. In de inleiding en verantwoording van deze dissertatie werd gewezen op de eurocentrische en de ceiloncentrische benadering van het VOC-materiaal. Het Nederlandse gezichtspunt zal in dit verband wijzen op de monetaire beslissingen van Heeren XVII, de ceiloncentrische visie laat de besluiten van Bewindhebbers in Patria stilzwijgend passeren en richt zich op de boekhoudkundige praktijk in de Oost. Dit leidt tot de volgende gedachtegang, waarbij tabel 19 van tijd tot tijd handig is tot beter begrip.

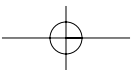
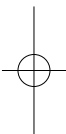
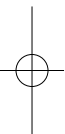
Wij mogen aannemen dat op Ceilon de goederen- en dienstenprijzen gedurende de achttiende eeuw niet al te zeer zijn gestegen (zie hoofdstuk II, tabel 31 en commentaar daarop). Nader gepreciseerd, tot 1780/85 kende VOC-Ceilon waarschijnlijk weinig of geen (continu oplopende) inflatie. Het is daarom voorstelbaar dat een bedrag van rds. 1.000 voor een bepaalde gefixeerde⁹⁶ pacht – die van de 'gerechtigheid op de klappusbomen van 'Scompagnies tuijn te Galkisse'⁹⁷, om een nuttig domein te noemen – tussen 1740 en 1770 niet behoefde te veranderen om de VOC een min of meer 'waardevast' inkomen te garanderen. Op het niveau van de dagelijkse

96 Veelal werden pachten bij opbod of bij afslag gemijnd. Sommige pachten verdroegen dit kapitalistische spel slecht. Het onderhoud van de tuin en de bomen zou er onder kunnen lijden, vandaar dat de Compagnie de pachtschat bepaalde en een termijn van minstens vijf jaar stelde.

97 Het huidige Mount Lavinia, een tiental kilometers ten zuiden van het centrum van Colombo en befaamd om het koloniale Grand Hôtel van dezelfde naam, prachtig gelegen op een rotspunt.

praktijk is de rijksdaalder de gebruikelijke (reken)munt tussen de VOC en haar onderdanen. De pachtschat wordt in rijksdaalders gemijnd en een inlandse functionaris ontvangt zijn salaris uitgedrukt in rijksdaalders. Van de twee evaluaties hebben beiden geen weet. Op het Rendement der Verpachte Domeinen verschijnt de pacht dus drie maal voor rds. 1.000. In 1740, in 1750 en in 1770. Op de Korte Vertoning van Staat zien wij echter opmerkelijke verschillen. De zelfde pacht staat in 1740 voor f 3.000, in 1750 voor f 2.400 en in 1770 voor f 1.980 in de boeken. De Kleine Kas toont dit ondubbelzinnig in 1767/68 als wij vergelijken met het boekjaar 1768/69. De reductiepercentages zijn duidelijk: eerst werd met 0,8 vermenigvuldigd en daarna volgt een tweede reductie op de verkregen uitkomst met 0,825. Exact de percentages die de VOC hanteert en die wij bij De Korte in zijn bijlage 9 terugvinden.. Tussen 1740 en 1770 daalt de pacht op de Korte Vertoning dus met 66%. Patria zal de daling verklaren met de introductie van het Nederlandse geld in de boekhouding. Aan de pachter gaat dit alles voorbij, hij blijft zijn rds. 1.000 aan de Compagnie afdragen. Tabel 33 in hoofdstuk II worstelt eveneens met de problemen tussen Korte Vertoning en de boeken gehouden in Indische rijksdaalders. Wat valt nu te destilleren uit die f 3.000, f 2.400 en f 1.980 in de voor vaderlandse ogen bestemde handelsboeken? Iets heel opmerkelijks.

Als het juist is dat de reductie nooit boven de 20% (die 33,1% volgens de VOC is voor Jacobs en voor mijzelf een onmogelijkheid) mag uitkomen, staat het bedrag van f 1.980 uit 1768 (na de tweede reductie) niet correct in de boeken. Tabel 19 geeft steun. Als het juist is dat de effecten van de eerste evaluatie in 1768 vrijwel volledig waren verdwenen, dan moet het bedrag van f 3.000 of f 2.400 Nederlands (in 1743) tenslotte geheel zijn 'verindischt', dat wel zeggen in 1768 opnieuw f 3.000 (iets minder, maar dit is verwaarloosbaar) zijn geworden. Het effect van de glijdende schaal, tegenover de 'val' bij de VOC en bij Jacobs. Dankzij die glijdende schaal bestaat een natuurlijke continuïteit in de cijferreeks tot de tweede evaluatie. Als alle aannames juist zijn, moet in 1768 met 17,5% worden gereduceerd op een bedrag van f 3.000. Die 'herstelde' f 3.000 wordt dan gereduceerd tot f 2.475. De Indische boeken doen zich daarmee flinke bedragen tekort. Alle getallen die de inkomsten op de Aziatische kantoren representeren dienen dus met 1,25 te worden vermenigvuldigd. Behoeft het nog betoog dat wij de logica van de boekhouding volgen, niet ons gevoel voor wat de historische realiteit kan heten? Vanaf 1768 lijken de inkomsten dus een kwart (!) te laag opgevoerd in de voor Nederland bestemde boeken. Maar we spreken nog steeds wel over die ene pacht die al in 1740 op een bedrag van rds. 1.000 werd gefixeerd. In hoeverre vallen de overige inkomsten onder dit bijzondere verschijnsel van een kwart te lage inboeking? En niet te vergeten, hoe reageerde het bedrag van de restanten op de evaluaties? Wanneer over de inkomsten en de restanten ook maar een klein beetje meer duidelijk wordt, hoe is het dan gesteld met de uitgaven en de schulden? We moeten ophouden. Wanneer blijft hangen dat beide evaluaties de resultaten van de VOC in Azië, zoals weerspiegeld in de boekhouding, hoogst onbetrouwbaar hebben gemaakt, is de boodschap van het appendix overgekomen. Een discussie te entameren was het doel van het addendum, mijn opvattingen en inzichten moeten maar sneuvelen wanneer 'verlichter oordeel' zijn stem laat horen.

HOOFDSTUK 2 Boekhouding

1 Inleiding

a Belang van het detail

De bijna tienduizend getallen verspreid over veertien bijlagen aan het einde van de Korte's onderzoek naar de administratieve verantwoording *in* de VOC vormen de weergave van de tot nu toe meest uitvoerige analyse van de geldelijke wederwaardigheden van het Compagniesbedrijf gedurende de twee eeuwen van zijn bestaan¹. Het overgrote deel van het intrigerend cijfermateriaal berust op de resultaten van de Compagnie aan gene zijde van de Kaap. De eindbedragen in de bijlagen, van cargazoenen en retouren en van het totaal aan inkomsten en uitgaven van het bedrijf in de Oost, vormen het resumé van een gigantische hoeveelheid cijfers die op het twintigtal vestigingen van de VOC in Azië, jaar in, jaar uit, minutieus werden verzameld. De metafoor van de ijsberg, het topje dat zich tot de onzichtbare basis verhoudt met een factor tien, schiet hier ten enen male tekort. Hoewel dit hoofdstuk de bondige titel 'boekhouding' draagt, zou een ondertitel moeten wijzen op de talloze financieel-economische aspecten van het bedrijf van de VOC op Ceilon die naar aanleiding van de behandeling van het generale journaal, de Korte Vertoning van Staat en de 'geldeisch' uitvoerig in dit hoofdstuk aan bod komen.

Elk 'Aziatisch' eindbedrag in de boekhouding van de VOC – zoals weergegeven door De Korte – berust derhalve op duizenden en nog eens duizenden basisgegevens. De parra rijst die de lijfeigene uit het pakhuis te Kalpentijn ontvangt staat mede aan de basis van het uiteindelijke bedrag der uitgaven. Het aantal guldens, stuivers en penningen waarmee de slaaf, 'op jaren gekomen' (hier: volwassen geworden), bij de 'restanten' in prijs wordt verhoogd, draagt bij aan het totaalbedrag aan Indische inkomsten; terwijl elke robe (een gewicht) kaneel door de chalia geschild, bijdraagt aan het in miljoenen guldens uitgedrukte retour naar Patria. In dit hoofdstuk gaat het om het fundament, de basis van de eindgetallen bij De Korte. Om de vraag waaruit zij zijn opgebouwd. Dit hoofdstuk behandelt daarom tezelfdertijd de wijze waarop een kantoor in Azië zich financieel verantwoordt en gaat in op de betekenis van het in talloze negotieboeken verzamelde cijfermateriaal. Uiteraard voor zover mogelijk te achterhalen, want er doen zich van tijd tot tijd opmerkelijk zaken voor. Deze te duiden is lang niet altijd gelukt: een probleem signaleren heeft overigens op zich zijn waarde. Wat in dit hoofdstuk over Ceilon niet kon worden opgelost, valt misschien op een andere vestiging of door een andere specialisme wel te doorgronden. Wanneer men de boekhouding van de VOC over winsten of verliezen wil laten 'spreken', kan men het accent dus beter leggen bij het individuele kantoor in plaats van bij de samenvatting van het cijfermateriaal zoals door De Korte gepubliceerd. De nadruk zal vallen op de laatste dertig jaar van de aanwezigheid van de Compagnie op Ceilon; dit is de pe-

¹ De Korte, *De jaarlijkse financiële verantwoording in (!) de VOC*.

riode waarin het Compagniesbedrijf op de vestigingen in Azië het meest tot rijping is gekomen. De periode ook die het best is gedocumenteerd. Waar van belang en waar mogelijk komt de gehele achttiende eeuw in beeld.

Op drie niveaus verschaffen de bronnen inzicht in het financiële reilen en zeilen van het kantoor Ceilon. Allereerst beschikken wij over het generale grootboek en het generale journaal, opgesteld in 'casteel Batavia'. Het tweede niveau vormt de Korte Vertoning van Staat, de winst- en verliesrekening waarop het totaal van de jaarlijkse uitgaven en inkomsten van een vestiging staat vermeld. In het eerste hoofdstuk werd ruimschoots van de financiële gegevens van de Staat gebruik gemaakt. Op het derde vlak ligt de 'geldeisch', te vergelijken met een liquiditeitsbegroting, die de factorij voor het aankomende² boekjaar opstelt en op basis waarvan Patria, eventueel Batavia, aanvullende pecuniaire middelen ter beschikking stelt. Uit die begroting komt naar voren hoe het eiland er in praktisch-financieel opzicht aan toe is: komt men voor het voeren van de dagelijkse huishouding en de aanschaf van de retouren voor het vaderland penningen tekort of is assistentie overbodig. Grootboek en journaal enerzijds en Korte Vertoning anderzijds, presenteren het cijfermateriaal binnen het kader van de boekhoudkundige en bedrijfskundige opvattingen van de VOC. De begroting laat ons zien en voelen waarmee de dienaren op Ceilon in de dagelijkse praktijk te kampen hebben. Te late of te geringe aanvoer van goud en contanten leidt regelmatig tot het aangaan van leningen op de Overwal, tot verzoeken om hulp aan de Coromandel, de Mallabaar of aan Soeratte en tot opnames bij instituten en particulieren te Colombo. Van al die zorgen doen grootboek noch Staat verslag. Verschuldigde rente werd bij de factuurprijs van het lijwaat opgeteld en de overige betaalde 'interessen', of rente op geleende kapitalen, verschijnen pas aan het einde van de periode op de Korte Vertoning.

Wanneer men spreekt over Indisch Kapitaal, over intra-Aziatische handelscontacten, over de exploitatiekosten van de Maatschappij in de Oost, over het drukkende bestuursapparaat, de duidelijk veranderende bron van waaruit 'Indiën' in de achttiende eeuw haar eigen inkomsten genereert, kortom over alle facetten van de financiële huishouding op de kantoren in Azië, dan zijn dit voor vele historici 'kale' begrippen, die overigens op meestal terechte algemene noties berusten. Verdieping, in bepaalde gevallen correctie en aankleding van die begrippen ontstaat wanneer wij ons concentreren op een afzonderlijke bestuurseenheid, zoals Ceilon.

b Problematische getallen

Een kwestie van min of meer theoretische aard betreft het gebruik en de interpretatie van cijfermateriaal binnen twee of meer duidelijk van elkaar verschillende periodes. Tot circa 1780 vloeien de getallen – zo zou men kunnen zeggen – van jaar tot jaar in elkaar over. Ondanks de cesuur die optreedt na de Kandiaanse Oorlog (1761-1765) blijft de 'achtergrond' van de bedragen dezelfde. Men 'begrijpt' (de hoogte van) een bepaald getal en de getallen verwijzen naar elkaar. Grote, plotseling optredende verschillen doen zich niet of nauwelijks voor. Over bijna honderd jaar is een vertrouwd beeld, een normaal patroon ontstaan van de financiële verhoudingen in het gouvernement Ceilon. Dit verschijnsel is, anderzijds, ook een argument voor de relatieve betrouwbaarheid van het cijfermateriaal. Te gekke sprongen vallen onmiddellijk op en vragen

2 In feite niet juist geformuleerd: er zit gezien de afstand Colombo – Amsterdam nog een extra jaar tussen.

om een verklaring. Na de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784, in feite tweeënhalf jaar van duur) veranderen de financiële omstandigheden van de VOC zo ingrijpend dat de interpretatie van een getal zwenkt tussen enerzijds een soms krampachtige poging aansluiting te vinden aan het voorgaande tijdperk en anderzijds een zoeken naar een nieuw referentiekader, naar anderzortige verhoudingen. Gezien de korte periode dat de Compagnie nog functioneert als bedrijf is die zoektocht een onmogelijke opgave en een reden temeer om de jaren zeventig als uitgangspunt voor de analyses te nemen.

In het verlengde van voorgaande opmerkingen ligt het volgende. Terwijl vrijwel alle algemene beschrijvingen over de laatste fase van het bedrijf van de VOC in Azië het onontkoombaar failliet van de Maatschappij (als geheel) vooronderstellen – Jacobs en Dillo³ in bepaalde opzichten uitgezonderd – zou het beslist onjuist zijn impliciet of expliciet van deze opvatting uit te gaan waar het de levensvatbaarheid en toekomst van een afzonderlijke vestiging betreft. Ceilon, bijvoorbeeld, stond er aan het einde van de eeuw in vele opzichten beduidend beter voor dan de zusterkantoren ‘om de west’, Bengalen, de Mallabaar en de Coromandel. Het kantoor Soeratte beleefde zelfs een bloeitijd.

Een irritant en tijdrovend probleem doet zich voor wanneer een beslissing wordt vereist in geval bronnen van gelijkwaardig belang verschillende cijfers geven over hetzelfde financieel-economische verschijnsel. Bronnen, wel te verstaan, die uitdrukkelijk aan elkaar zijn gerelateerd. Men denke aan de afwijkende getallen bij de leveranties van kaneel in de Ceilonse en de Nederlandse bronnen uit het eerste hoofdstuk. Betreft het een studie naar globale trends dan weet de historicus meestal ‘wel iets te regelen’ dat zowel eigen geweten als onderwerp tevreden stelt. Hoe kleiner echter de schaal waarop het onderzoek betrekking heeft, des te lastiger het wordt de partijen recht te doen wedervaren. Verschillen kunnen in dit geval immers wel eens significant zijn voor de richting van de interpretatie. Een voorbeeld.

Overduidelijk is dat Van der Oudermeulen voor zijn cijferreeksen over de boekjaren 1759/1760-1767/1768⁴ gebruik maakt van de generale journalen en -grootboeken die een twintigtal maanden na beëindiging van het financiële jaar (op 31 augustus) uit Batavia in Nederland arriveren. De boeken die Ceilon per directe scheepvaartverbinding heeft verstuurd, liggen dan al een jaar ter inzage op de Kamers. Van der Oudermeulens samenvattende getallen van restanten (of In-

- 3 Jacobs, *Koopman*, schrijft onbevagen over de laatste jaren van het bestaan van de Compagnie, ziet donkere kanten, maar evenzeer lichtzijden. Haar opmerkingen over de theorieën aangaande de ondergang van de VOC, 218-221, zijn verfrissend en stimulerend en getuigen van begrip van de situatie in Azië. Dillo, *Nadagen*, laat – in weerwil van de omineuze titel van haar proefschrift – zien dat de scheepscapaciteit in 1789 vrijwel weer op het oude peil staat. Voor die capaciteit wordt kennelijk voldoende emplooi verondersteld. Voor wie zichzelf de sfeer uit de (Ceilonse) notulen, missives en financiële verslagen bewust maakt, representeren de jaren 1785-1790 een sfeer van optimisme, van de wil om door te gaan op het – kennelijk zo gevoelde – pad omhoog. De genadeklap komt met de sinds 1793 hernieuwde vijandelijkheden tussen de Europese mogendheden, waarbij de machteloze positie op het mondiale vlak opnieuw duidelijk wordt.
- 4 Archief Staten-Generaal 9428: ‘Memorie van consideratiën bevattende een onderzoek raakende den tegenwoordigen staat van de Oost Indische Maatschappij’ van 29 februari 1772. Van der Oudermeulen, bewindhebber in de jaren zeventig en tachtig en zeer betrokken bij de pogingen tot redres of herstel van de Compagnie. Hij wenst niet verder te gaan dan het boekjaar 1768, omdat de problemen van de tweede evaluatie van het geld een consistente vergelijking in zijn ogen onmogelijk maakt.

disch Kapitaal) en van inkomsten en uitgaven op de vestiging Ceilon stemmen prachtig overeen met de Bataviase journalen. Hoogst merkwaardig zijn echter het twintigtal verschillen bij de opbrengst van zeven belangrijke handelsartikelen waaronder foelie, Japans koper, arecanoten en olifanten (de cijfers over kaneel en chancosschelpen stemmen precies overeen met Batavia) tussen Van der Oudermeulen en de generale journalen. Een correcte optelsom van de verkochte specerijen en het koper op de twaalf distributiepunten binnen het gouvernement vereist ook van hem een zekere accuratesse en gewenning aan de vindplaats, maar het is onbegrijpelijk dat de aantallen van de hand gezette paarden en olifanten (in Colombo, Jaffna en Mannaar verkocht) verschillen vertonen. Enkele saillante voorbeelden. Van der Oudermeulen vermeldt een winst van f 1.908 op de verkoop van paarden in 1766/1767, terwijl het generale journaal niet hoger uitkomt dan een profijt van f 7. In hetzelfde boekjaar ontbreekt bovendien elke interne samenhang bij specerijen en Japans koper⁵. De omgerekende winst per pond verschilt tot 10%. Een eenheid nootmuskaat zou bij Van der Oudermeulen f 4,84 kosten, volgens het generale journaal f 5,37. Mijn tijdrovende narekeningen leidden in het overgrote deel van de gevallen evenwel tot een exacte overeenstemming van guldens, stuivers en penningen en (met fracties aangevulde) ponden tussen beide bronnen. De gegevens uit de eerder in Nederland gearriveerde Korte Vertoningen en de Rendementen der Verkochte Koopmanschappen stemmen in deze gevallen overeen met de generale journalen. Zijn het slordigheden geweest? Maar hoe is dat mogelijk bij deze scherpzinnige criticus van het Compagniesbeleid? De afwijkingen over het boekjaar 1766/1767 geïsoleerd beschouwd, zijn zo groot dat men aan een tweede bron gaat denken.

Tussen de Ceilonse 'lasten' volgens de Korte Vertoning en de 'verliezen' volgens de generale journalen uit Batavia is geen penning verschil gevonden. Bij de 'inkomsten' of 'winsten' stemmen beide bronnen daarentegen nooit overeen. (Wij spreken nog steeds over de negen boekjaren vanaf 1760 uit de voorgaande alinea). De verschillen zijn niet dramatisch, enkele duizenden guldens hooguit. Niettemin, waarom belopen de winsten van boekjaar 1762/1763 volgens de Staat een bedrag van f 649.071, terwijl Heeren xvii door Batavia met een voordeel van f 654.593 worden verblijd? De uitbetaalde salarissen, de kosten van schepen, de ongelden van hospitalen etc. stemmen, zoals gezegd, tot op de penning overeen. Opmerkelijk is dat Staat en Journaal soms hand in hand dezelfde resultaten aandragen en de bewindhebber (Van der Oudermeulen) een eigen weg bewandelt. Absoluut geen overeenkomst bestaat tussen de door de Staat genoemde restanten en het Indisch Kapitaal dat Batavia berekent, althans bij eerste confrontatie met de cijfers in het Journaal en het Grootboek enerzijds en het overzicht van de Restanten dat Ceilon direct naar Patria stuurt, anderzijds. Beide voorgaande alinea's over in feite onmogelijke verschillen tussen twee aan elkaar gerelateerde bronnen, kunnen wij eenvoudig aanvullen met andere voorbeelden. Het zijn, het zij herhaald, geen schokkende verschillen, maar ze behoren simpelweg niet te bestaan. Werd er met de cijfers gemanipuleerd? Waren er nevenbronnen alleen voor bepaalde ingewijden toegankelijk?

5 Foelie: 84 pond, winst f 473 (generaal journaal 143 pond, winst f 867); nagelen: 179 pond – f 867 (journaal: 365 – f 1.963); noten 235 pond – f 674 (307 pond – f 859); koper: 13983 – f 6.665 (61.310 pond – f 31.340); arecanoten: opbrengst f 6.155 (journaal f 35.104). Waar haalt Van der Oudermeulen deze zo afwijkende getallen vandaan?

c Ceilonse boeken van negotie opgesteld te Colombo en te Batavia

Een overzicht van het vijftiental verschillende negotieboeken dat in de archieven van Den Haag en Colombo nog is te raadplegen geeft een indruk van een buitengewoon belangrijke kwantitatieve bron die op ontsluiting wacht. Hoewel zeker voor Ceilon eenvoudig toegankelijk, hebben historici tot nu toe nooit de moeite genomen dit soort handelsboeken op enige vestiging open te slaan. De namen van de boeken zijn zelfs nergens in een publicatie terug te vinden. Wat zich elders aan negotieverslagen bevindt is niet onderzocht. En er zijn zeker nog meer handelsboeken geweest, maar die lijken onherroepelijk verloren, althans voor wat betreft Ceilon. Wij missen, bijvoorbeeld, een boek met de dagelijkse geldmutaties in de zin van het kladkasboek of het kasboek-als-dagboek. Een boek met de naam Kleine Kas (van Colombo; de enige die behouden is) voldoet niet aan die behoefte, want hoe interessant ook, het bevat slechts maandelijks recapitulaties van uitgaven en inkomsten, samengebracht onder hoofdjes als ‘gestorte assignaties’, (inkomsten) en ‘timmerwinkel’, ‘inlandse dienaren maandgelden’ (uitgaven). Een andere omissie voor verder onderzoek is een boek dat de goederenstroom verantwoordt. Goederen worden altijd met het bijbehorend bedrag van in- of verkoop vermeld en slechts het Rendement der Verkochte Koopmanschappen noemt in een aantal gevallen de prijs per eenheid. De spil van de Ceilonse boekhouding – en die wordt wel van tijd tot tijd door historici gebruikt – is de Korte Vertoning van Staat, een verlies- en winstrekening, overigens ook al bekend uit het voorgaande hoofdstuk. Een drietal van het twintigtal hoofdstukken op de Staat wordt in een hulpboek gespecificeerd⁶. Dit zien wij bij de uitgaven aan fortificatiewerken, pak- en woonhuizen en inlandse schepen. Niet per dag en slechts per soort van uitgave, gerekend over het gehele boekjaar. De onkosten (ordinair en extra-ordinair) en nog enkele kleine posten vinden wij niet gespecificeerd in een hulpboek, evenmin is enige toespeling op het bestaan ervan gevonden. Volgend op Staat en aansluitend overzicht der Restanten, worden uitgaven en inkomsten post voor post minutieus vergeleken met de bedragen van het voorgaande jaar. Helaas niet met een absoluut getal, maar met het ‘meer’ of ‘minder’ in vergelijking met *anno passato*⁷. De allerbelangrijkste groep van uitgaven, het salaris van de werknemers genoemd in de generale monsterrol, verschijnt in slechts één totaalbedrag. Op deze overheersende onkostenpost wordt in een apart deel van het hoofdstuk dieper ingegaan. Er zijn namelijk vreemde verschillen tussen twee bronnen die eigenlijk met elkaar zouden moeten overeenstemmen.

De voordelen – naar (lands)*inkomsten* en (handels)*winsten* onderscheiden – worden daarentegen zeer uitvoerig toegelicht en uitgesplitst. De pachtopbrengsten op twee niveaus. De verwachting per medio augustus wanneer de veiling van ’s Compagnies domeinen plaats vindt en de (als zodanig gepresenteerde) werkelijke inkomsten per 31 januari daaraanvolgend. Helaas noemt dit laatste overzicht slechts het totaalbedrag der verpachte domeinen. Waar en in welke mate de opbrengsten tegenvielen – en waarom dit werd geaccepteerd – komen wij in de memorie der debiteuren systematisch te weten. Maar waarop het zojuist genoemde totaalbedrag

- 6 ‘Hulpboek’ is in feite geen juiste term, omdat dit woord het trapsgewijs opklimmend niveau van verslaggeving niet naar voren haalt. Het woord bijboek of specificatieboek mag evenmin worden gebruikt (zie daarvoor noot 11).
- 7 Voor een twintigtal van dit soort vergelijkingen werden bij wijze van steekproef de getallen gecontroleerd. In de meeste gevallen geen penning onderscheid tussen beide bronnen, in enkele gevallen daarentegen onbegrijpelijke verschillen, die ik vooralsnog aan eigen mankerende capaciteiten tot volledige penetratie van de Compagniesboekhouding neig toe te schrijven.

berust, blijft duister. In januari waren bovendien pas vier van de twaalf 'paaijen' binnen en vaak strekte de volledige inpalming of afdracht van een pachtjaar zich over vele, soms een tiental jaren, uit. De verplichte leveranties van producten, de landrenten en hoofdgelden, de rechten en de tollens – alle onder de naam van landsinkomsten – staan in geld uitgedrukt in een hulpboek met de naam Specifieke Aanwijzing van 's Lands Inkomsten.

De winsten uit de handel in arecanoten, uit de Overwalse lijwaten, uit olifanten en paarden en de zogenaamde Indiase koopmanschappen (met name specerijen en Japans koper) kunnen wij rekenen tot de intra-Aziatische handelsopbrengsten. Samen met de winst op de vaderlandse handelsartikelen vermeldt het Generaal Rendement der Verkochte Koopmanschappen de bedragen van inkoop, verkoop en winst gevolgd door het winstpercentage van al die honderden verhandelde producten. De overige winsten (op de 'aangeteelde slaaven en beestialiën', bijvoorbeeld) zijn daarentegen alleen maar in het Bataviase generaal journaal terug te vinden. Een ware berg van cijfers die voortdurend tot vergelijken en becommentariëren uitnodigt en aldus de kwalitatieve gegevens uit correspondentie en notulen uitstekend kan structureren. Niet zelden lopen de betreffende boeken over de gehele eeuw, wat een prachtige seriële bron oplevert. De bovengenoemde Ceilonse negotieboeken – het generale journaal behoort daar niet bij – hangen met elkaar samen. Slechts hoogst zelden contrasteren de getallen uit de hulpboeken met hetgeen de Staat tenslotte samenvat. Toch komt dit voor en bestaat er een zeker systeem bij de gesignaleerde verschillen. Vrijwel nooit stemmen de cijfers over de verkoop van de Overwalse of Madurese lijwaten overeen en paarden en olifanten ontsnappen niet zelden aan de aandacht van het schrijfkantoor dat de Staat opmaakt, gezien de soms totaal andere cijfers die het Rendement der Verkochte Koopmanschappen presenteert. Vreemd, en niet te verklaren.

Zonder verband met de Korte Vertoning leidt een aantal andere handelsboeken en financiële overzichten een min of meer afzonderlijk leven. De namen geven de inhoud van het boek ondubbelzinnig aan. Bedoeld zijn de Restanten des Gouvernements, de Voorjarige Winsten en Verliezen, de (Colombose) Kleine Kas, de Grote Kas, en de Memories van Debiteuren en Crediteuren. Over de inkomsten op het eiland worden wij niettemin goed op de hoogte gebracht. Helaas is kwaliteit en kwantiteit van de informatie voor elk jaar niet steeds dezelfde. Interessante handelsboeken en –papieren komen soms slechts één enkele maal voor of geven plotseling andersoortige informatie. Wij moeten in die gevallen volstaan met de indruk, het idee, hoewel het systeem van financiële verantwoording wat duidelijker is geworden. Het bovenbeschreven aantal handelsboeken mist samenhang en het is niet voor te stellen dat Batavia uit de verspreide gegevens een totaalbeeld van de vestiging kan samenstellen. Temeer daar Batavia gegevens vermeldt die wij in genoemde boeken niet aantreffen en evenmin uit de Korte Vertoning kunnen halen. De brug tussen beide niveaus van verantwoording is waarschijnlijk de volgende:

In de VOC-collectie van de Sri Lanka National Archives in Colombo zijn onder de naam 'accounts' een aantal handelsboeken te vinden die ons op weg kunnen helpen⁸. Het journaal en het groot-

8 Zie Jurriaanse, *Catalogue*, 232-236, waar 'journals', 'general ledgers', 'bijboeken', 'monthly issue books van de dispencier' en 'monthly statements van de kassier' worden onderscheiden. De bewaard gebleven boekjaren lopen van 1778/1779 tot 1795/1796 (en tweemaal 1765/1766) en behandelen de subalterne kantoren Colombo, Jaffna, Galle, Tutucorijn, Trincomalee en Matara. Overigens met vele hiaten qua boekjaar. Boeken die het gehele gouvernement Ceilon verantwoorden, zijn in deze collectie niet gevonden. Maar ze moeten er geweest zijn.

boek van Colombo (Colombo in de zin van bestuursdistrict, de dessavonie dus) werden daartoe nader bezien. Tussen beide boeken, de eerste met een recapitulatie per maand van al wat Colombo ontving (of inde) en verzond (of betaalde) en het tweede met een paar honderd aparte rekeningen, zoals 'Kantoor Ceilon', 'Verruwen [verven] in soorten', 'Elephanten' etc. bestaat eenzelfde relatie als tussen het generale journaal en het generale grootboek van Batavia. Een journalpost verwijst naar minstens twee folionummers in het grootboek en aldaar worden de bedragen uit het journaal gecrediteerd en gedebiteerd, al naar gelang de soort van mutatie. Een voorbeeld:

journaalpost			grootboekpost ⁹
1 't volgende aan Kantoor Ceilon f 7.492, vide factuur ¹⁰ d.d. 30 april 1778 per Ceres [aanvoer vanuit de Kaap]	folio 1		Kantoor Ceilon, credit voor f 7.492
93 tarwe Kaapse f 7.360	folio 93		Tarwe Kaapse, debet voor f 7.360
94 provisiën Kaapse f 102	folio 94		Provisiën Kaapse, debet voor f 102
175 onkosten op koopman- schappen f 30	folio 175		Onk. op Koopms., debet voor f 30

Aan te nemen valt dat de resultaten van de subalterne kantoren van het gouvernement naar een Ceilons generaal journaal en een Ceilons generaal grootboek worden overgebracht¹¹. Het journaal van Colombo opent met de restanten (waaronder de debiteuren), gevolgd door een lange lijst binnenlijns (en extra-comptabel) voortlopende posten ten bedrage van bijna driekwart miljoen gulden en besluit met de crediteuren van het einde van het voorgaande boekjaar. Het veronderstelde Ceilonese generale journaal zal eenzelfde opzet hebben gevolgd en met die gegevens kan de boekhouder-generaal in Batavia zijn werk ten uitvoer brengen. Mijn aanvaankelijke veronderstelling dat Batavia de vrije hand nam om de uit Ceilon overgezonden gegevens passend te bewerken teneinde debet en creditzijde van de grootboekbladzijde te doen overeenstemmen, is door het opduiken van het Colombose journaal en –grootboek onhoudbaar geworden. Wij mogen ook veronderstellen dat wat voor Ceilon gold, ook gold voor de overige

9 SLNA 1/3481 en 1/3490.

10 De verwijzing 'vide' wordt gevolgd door a) een factuur op datum met (aanrekeningen uitgezonderd) de naam van een schip en de rekening Kantoor Ceilon b) het kasboek onder verantwoording van de kleinkassier of c) een paginanummer (doorlopend over de reeks van maanden) van het specificatieboek. Het kasboek is de Kleine Kas van Colombo, het Specificatieboek is niet teruggevonden. De verdeling tussen hetgeen het bestuursdistrict Colombo binnenkomt of verlaat en de mutaties binnen de dessavonie laten zich hierdoor eenvoudig vaststellen (zie ook de volgende noot).

11 In de generale journalen wordt van tijd tot tijd gesproken over: Colombo's *hoofd*journaal. Mogelijk wordt bedoeld: *Ceilons* hoofdjournaal, zoals de aanduiding 'Colombo' wel vaker staat voor het gehele gouvernement. Er zou dan ook een Ceilons *hoofd*grootboek moeten hebben bestaan. De door Jurriaanse (pag. 232 van haar inventaris) genoemde 'bijboeken' (ongetwijfeld een begrip door de voc gemunt) met krabbelmpjes over de mutaties van werkelijk elk verschillend 'in weezen zijnde' artikel (Piekenier Deegen Scheeden, Tasriemen met Gespen, Kromme Houwers Kopere, etc. etc. in 1/3498, bijvoorbeeld) accorderen waarschijnlijk met de door Van Dam, Eerste Boek, deel I, 376, genoemde 'byboekjes van de kleene winkel, dispens, ysermagasijn en wat deswegen meer is'. Specificatieboek en bijboek zijn dus verschillende negotieboeken. Of de 'Monthly issue books of the dispensier' (Jurriaanse 233) ten onrechte door haar niet onder de 'bijboeken' zijn opgenomen, is vooralsnog onduidelijk.

vestigingen van de VOC in Azië. Wat van de boekhouding van de zusterkantoren resteert, heb ik niet onderzocht. Het is echter niet onmogelijk dat de omstandigheden op Ceilon (maar ook die te Batavia) tot de gunstigste behoorden om zoveel mogelijk secundair materiaal – in de zin van details, van ‘grondgegevens’ voor de rapportage naar Batavia en Nederland – voor het nageslacht te behouden. De Engelse opvolging had er alle baat bij de archieven gedetailleerd te bewaren. Korte Vertoning en generaal journaal lijken dus te berusten op de – zeer fragmentair bewaard gebleven – ‘accounts’ (en de verloren gegane daaruit af te leiden andere boeken) om elk een bepaalde vorm van financiële verantwoording samen te stellen.

Op basis van deze door elke vestiging verstrekte gegevens componeert Batavia het generale grootboek en het generale journaal. Voor elk kantoor twee folioellen en face in het grootboek en afhankelijk van de ‘omslagh ten kantore’ een tot enkele of vele tientallen bladen uitdijend aantal vellen folio in het generaal journaal. Beide verslagen zijn bestemd voor Heeren XVII in Patria; er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de veronderstelling dat ook Ceilon de ‘eindafrekening’ onder ogen kreeg. Vijftig generale journalen, alle uit de achttiende eeuw, zijn bewaard gebleven; het aantal overgebleven grootboeken uit die periode bedraagt zeventien. Uit het journaal valt het grootboek overigens vrijwel volledig te reconstrueren. Al met al een ontzag inboezemende bron van kwantitatief materiaal die nog veel te weinig door historici – Jacobs uitgezonderd – is gebruikt.

Mag men de methode van boekhouden, zoals boven uiteengezet, de naam ‘dubbel boekhouden’ toekennen? De Korte Vertoning en de daarvan losstaande groep van acht boeken geven daartoe geen aanleiding. Het Colombose journaal volgt daarentegen dezelfde opzet als het door Batavia samengestelde generale journaal en -grootboek en deze wijze van verantwoorden mag zonder twijfel als ‘dubbel boekhouden’ worden gekarakteriseerd¹². Uit wat de bewaard gebleven Ceilonse negotieboeken suggereren, valt zonder meer te concluderen dat de vestiging in de Oost op haast pijnlijk nauwgezette wijze de guldens, stuivers en penningen administreerde. Alles hangt met alles samen. Maar alleen dankzij die fragmentair bewaard gebleven ‘accounts’ wordt dat echt duidelijk.

De bedoeling van dit hoofdstuk is zowel een aantal analyses te geven op basis van cijfermateriaal uit de in Colombo en Batavia opgemaakte boeken als ook – en dit is zeker van niet minder belang – aan de hand van enkele voorbeelden uit de tientallen soorten van negotieboeken te laten zien hoe de bewindhebbers van de Maatschappij in Nederland het financieel-economische gebeuren op het eiland konden volgen. Tussen beide doeleinden bestaat de onvermijdelijke spanning van ‘waarom dit wel en waarom dat nu net niet’ en ‘zou het niet wat meer’ (of minder) hebben gekund? Een keuze diende echter te worden gemaakt en andere beslissingen waren gelijkelijk verdedigbaar geweest. Het was, bijvoorbeeld, niet altijd eenvoudig de neiging

12 Ten Have, *Geschiedenis van het boekhouden* (14-19) en *Leer van het boekhouden* (232-283) noemt eisen waaraan het begrip dubbel boekhouden moet voldoen. Uit zinsneden samengevoegd, betoogt Ten Have aldus: ‘Alle onderdelen dienen tot één totaal te worden samengevoegd in een systeem van samenhangende rekeningen met als kern de gedachte om elke post tweemaal te boeken, van elke handeling het debet en het credit vast te stellen, een dualiteit die de basis vormt van de ruil van goederen en diensten’. Overigens behandelt hij in het als tweede genoemde werk exclusief de boekhouding van de VOC in Nederland en spreekt niet over hoe Azië zich financieel verantwoordt.

tot cijfermatige vergelijkingen met eerdere of latere periodes te onderdrukken. De tabellen leggen daarvan getuigenis af. Het uitgangspunt dat 'het detail' voor onderzoek naar de boekhoudkundige en financieel-economische wederwaardigheden van de VOC van groot belang is, maakte het de onderzoeker niet gemakkelijker. Veel meer dan een kwalitatief oordeel – dat soms door vooringenomenheid of gemakzucht zonder nadere vergelijking door de historicus wordt geaccepteerd – vereist de kwantitatieve vermelding de vergelijking met het voorgaande of opvolgende teneinde enige betekenis te verkrijgen. Soms bleef het noodgedwongen bij het signaleren van een duister en niet te verklaren verschijnsel. In die gevallen moet op 'verliger oordeel' in de toekomst de hoop worden gevestigd.

2 Eerste niveau van financiële verantwoording: het generale grootboek

a Voorbeeld van een grootboekbladzijde van kantoor Ceilon

De generale grootboeken en -journalen behouden over de gehele achttiende eeuw principieel dezelfde opzet. De ondanks deze opmerking optredende veranderingen dragen het karakter van een voortgezette 'aankleding' van het oudst bewaard gebleven model (uit 1700/1701). De inkomsten van Ceilon vermeerderen – en zou dit ook gelden voor de andere vestigingen? – door de toevoeging van een aantal voordien ongenoemde en als zuiver boekhoudkundig te beschouwen 'posten van voordeel'¹³. Duidt de trend naar maximalisatie van de winsten op een door Batavia en de subalterne kantoren gevoelde behoefte de resultaten in een gunstiger daglicht te plaatsen? En is er misschien een verband met de in de jaren dertig en veertig geleidelijk toenemende bezorgdheid over de financieel-economische ontwikkelingen van de 'gevenereerde Maatschappij'? Het blijven veronderstellingen. Maar nu eerst een blik op de generale grootboekbladzijde betreffende het eiland Ceilon, zoals te vinden over het boekjaar 1778/1779. Helaas heeft het fraaie, op drukwerk gelijkende handschrift uit de beginjaren de toenemende trend naar individualisering in de loop der eeuw niet weten te weerstaan.

Rekening van Ceijlon getrokken uit het Grootboek gehoude te Batavia in 'tcaesteel over het boekjaar 1778/1779 (bedragen in Nederlandse guldens)¹⁴

debet

1	Rekening van balance of de aldaar verbleevene restanten	3.276.365
2	Batavia 't hoofd comptoir over 't onvangene vandaar	365.597
3	Semarang 't comptoir over een wissel	20.790

13 Of zou het toeval zijn dat sinds de jaren tien van de achttiende eeuw eerst de verzonden kaneel, vervolgens allerlei verplichte leveranties, dan de (afhandelings)kosten van 1¹/₂% op naar buiten het eiland verzonden koopmanschappen (altijd eindigend in een fraai positief saldo), daarna de inkomsten uit de 2oe penning en het gezegelde papier en tenslotte een 'vergoeding' voor verzonden wissels of assignaties – in totaal een bedrag van rond de tweehonderdduizend gulden! – de Korte Vertoning van Staat stap voor stap een florissanter aanblik geeft?

14 De generale grootboeken en -journalen vindt men in het Nationaal Archief te Den Haag onder de naam 'Archief van de Boekhouder-Generaal te Batavia' (BGBat.) (inventarisnummers 10725-10800). Het grootboek over het jaar 1788/89 dat als voorbeeld dient, draagt inventarisnummer 10734. Het voor Kamer Zeeland bestemde duplicaat: 10748.

4	Soeratte 't comptoir over ontfangene goederen en aanreek:		265.335
5	Bengalen 't comptoir over 't ontvangene per de snauw <i>de Jonge Fredrik</i>		82.091
6	Mallabar 't comptoir over ontvangene aanreek:		204.380
7	Over uyt de Ceijlonse negotieboeken d'anno 1778/1779		
	D'Generaale G'octroyeerde Nederlandsche Oost-Indische Comp:		
	als over 't ontfangene uit Nederland met 2 scheepen	154.112	
	't onaangereekende van 165 pc cijffergriften	47	
	over diversen de presidiale kamer ten voordeele gebragt	1802	
	over 't getelde in cassa op assignatiën	246.620	
	over 't getelde in cassa wegens nalatenschappen	<u>1.375</u>	403.958
8	Batavia 't hoofdcomptoir Nieuwe Reek: op twee wissels		16.823
9	Coromandel 't comptoir over 't ontfangene met diverse vaartuijgen		292.233
10	Cabo de Goede Hoop 't comptoir over 't teveel aangereekende		34
11	Generaale winsten	153.163	
	Generaale inkomsten	452.370	
	Generaale scheepsvragten	<u>6.171</u>	611.704
12	Voorjarige en toevallige voor- en nadeelige parthijen		
	over diverse ten voordeele dezer reecq: gebragte posten	<u>125.070</u>	736.775
13	Ceijlon 't comptoir Nieuwe Rekening over de crediteuren en tevooren staande reek: onder ult. augustus 1779		
	aan penningen op intrest	91.726	
	aan penn: sonder intrest	111.406	
	aan te voorenstaande reecq:	<u>172.375</u>	375.508
14	Een onverantwoorde factuur		<u>40</u> <u>375.548</u>
			Somma: <u>6.039.934</u>

credit

1	Batavia 't hoofdcomptoir of 't versondene met diverse scheepen		29.032
2	Soeratte 't comptoir over versondene provisiën en aanreek:		7.025
3	Mallabar 't comptoir of 't versondene met diverse scheepen		14.439
4	Over uyt de Ceijlonse negotieboeken d'anno 1778/1779		
	D'Generaale Nederlandsche g'octroyeerde Oost Indische Comp: te weeten:		
	over 't versondene met 3 scheepen	1.064.623	
	over 'tgeene de kamer Amsterdam te min is aangereek:	<u>71</u>	1.064.695
5	Batavia 't hoofdcomptoir Nieuwe Reek: over versondene aanreek:		32.153
6	Coromandel 't comptoir voor 't versondene en aangereek:		19.277
7	Mallabaar 't comptoir Nieuwe Reecq: over 't aangereek:		931
8	Cabo de Goede Hoop 't comptoir voor 't versondene en aangereek:		27.006
9	Dieverse gesupporteerde lasten en ongelden in 12 maenden		
	generaale onkosten	346.778	
	shenkagiën	22.630	
	confiscatiën	4.310	
	fortificatiën	133.353	
	land zoldijen	513.602	

scheeps zoldijen	11.753	
maandgelden van incl. dienaeren	49.399	
scheepsonkosten	<u>161.210</u>	1.243.038
10 Voorjarige en toevallige voor- en nadeelige parthijen over diverse ten nadeele deeser reek: gebragte posten		<u>131.081</u> 1.374.120
11 Ceijlon 't comptoir Nieuwe Reek: over d'aldaar verbleevene restanten onder ultimo aug: 1779		
aan contanten	734.130	
aan koopmanschappen	420.772	
aan provisiën	181.069	
aan consum: effecten	1.367.650	
aan ten agter staande reek:	87.674	
aan schulden	<u>437.825</u>	3.229.122
12 Item twee onverantwoorde factuuren		<u>242.129</u> <u>3.471.251</u>
		Somma: <u>6.039.934</u>

Ter verduidelijking van bovenstaand overzicht de volgende toelichting. Vooreerst wellicht ten overvloede de opmerking dat de linker- of debetzijde van de grootboekbladzijde aangeeft hetgeen 'binnenkomt', terwijl de rechter- of creditzijde de bedragen noemt die het kantoor Ceilon 'verlaten'¹⁵. Tussen Nederland en enkele vestigingen in de Oost en tussen de zusterkantoren in Azië onderling bestaat een intens scheepvaartverkeer. Goederen, geld en edelmetaal vinden daarmee hun weg (onder andere) naar en vanaf Ceilon (debet 2-10 en 14; credit 1-8 en 12). Daar Colombo het volledige bedrag aan assignaties (of: wisselbrieven) en nalatenschappen in kas ontvangt en voor haar huishouding gebruikt, terwijl Patria de gemachtigden uitkeert, zijn beide posten van dezelfde aard als de goederen, goud- en geldzendingen uit Nederland. Zij vallen onder de naam 'cargazoenen', onder het 'secours uit het lieve vaderland' (debet 7). Assignaties getrokken op de kantoren onderling worden verantwoord onder de gebruikelijke aanvoer uit (of zending naar) een ander kantoor in Azië (debet 3 en 8, waar zij toevallig niet onder de goederen- en/of dienstenuitwisseling vallen). De afkorting 'aanreek:' duidt op een bedrag waarvoor de ene vestiging de andere belast. Colombo heeft, bijvoorbeeld, uitgaven gedaan voor dienaren of schepen thuishorend op de Mallabaar. Aanrekeningen betreffen diensten, dus geen verzonden of ontvangen goederen, waarvoor de Mallabaar de rekening krijgt gepresenteerd. Verrekening geschiedt alleen in het generale journaal en op de -grootboekbladzijde; er wordt dus nooit geld overgezonden voor de verleende assistentie.

De post 'Nieuwe Rekening' verschijnt in twee betekenissen op de balans. De eerste met gelijkwaardige inhoud als de onderlinge uitwisselingen tussen de kantoren. De indruk uit het bovenstaande dat de term in die gevallen alleen voor assignaties en aanrekeningen wordt gebruikt, houdt geen stand bij vergelijk met andere boekjaren. 'Nieuwe rekening' slaat elders op de restanten die de 'rekening van balance' vormen. Het totaal van overgebleven goederen en

¹⁵ 'Belasting' en, heel plastisch, 'ontlasting' zijn de termen die wij in de generale journalen tegenkomen.

van debiteuren (credit 11 en 12) aan het einde van het boekjaar, vermindert men met de crediteuren (debet 13 en 14), dat wil zeggen met de nog door de Compagnie te betalen rekeningen. En dat bedrag is het beginsaldo van het nieuwe boekjaar (debet 1). Het zal duidelijk zijn dat dit saldo, waarmee de debetzijde dus opent, bestaat uit al hetgeen uit de voorafgaande honderd drieëntwintig jaar, geaccumuleerd aan het einde van boekjaar 1777/78, is overgebleven¹⁶. Waarom beide toch zo verschillende posten dezelfde naam dragen, is mij niet duidelijk. ‘Onverantwoorde parthijen’ en/of ‘factuuren’ betreffen ontvangsten – het kunnen nauwelijks verzendingen zijn, hetgeen het lage bedrag bewijst – die nog niet, wegens tijdgebrek, zoals de datum van de posten suggereert, zijn opgenomen in de Ceilonse boeken. Niet zelden arriveren in de maanden juli en augustus schepen uit Batavia en de zusterkantoren waarvan de gehele lading – oplopende tot soms een half miljoen gulden – niet wordt gespecificeerd in het generaal journaal. Bij het afzendende kantoor vinden wij in die gevallen wel de vereiste uitsplitsing. Een aanvoer uit Patria in dezelfde periode van het jaar overkomt dit stiefmoederlijke lot vreemd genoeg nooit. Men zou verwachten dat Ceilon het volgende jaar op de onverantwoorde partijen terugkomt, maar dat is niet het geval. Vrijwel niet verder te traceren verdwijnen zij onder de restanten en de verkochte koopmanschappen.

De posten 11 en 12 ter debet- en 9 en 10 ter creditzijde zijn overgenomen uit de Korte Vertoning van Staat die, vallend onder het tweede niveau van verslaggeving, aldaar uitvoeriger worden behandeld. De post ‘toevallige en voorjarige voor- of nadelen’ (debet 12, credit 10) verantwoordt ontvangsten of betalingen uit eerdere boekjaren en nergens anders onder te brengen inkomsten of uitgaven¹⁷. Tientallen posten worden elk jaar genoemd zodat, indien gewenst, een analyse van deze rekening valt te maken. Een groot aantal van de posten op de grootboekbladzijde betreffende Ceilon stemt overeen met posten in de boeken van een zusterkantoor in Azië of in de boekhouding van de Kamers in Nederland. Wat bij de een wordt ingeboekt, wordt bij de ander uitgeboekt. Van Mansvelt gebruikt in dit verband de termen rekening – courant en factoor boekhouding¹⁸. De overige posten (debet 11 en 12; credit 9 en 10) ontsnappen aan deze aard van controle en hier dient men dus te vertrouwen op de boekhouding van het individuele kantoor. De *checks and balances* binnen de Ceilonse boeken kwamen in de inleiding al even ter sprake.

Onderwijl gaan de zaken verder en komt nog het een en ander binnen of gaat naar elders sloop, in dit geval naar en uit de Kaap en de Coromandel. Ook die bedragen – eveneens als to-

- 16 Op 12 mei viert Colombo de Veroveringsdag (1656); ik neem aan dat daarmee ook de reguliere boekhouding begint.
- 17 Het betreft ‘zodanige verliesen (of winsten) ... dat in geen der hande manieren onder nog nevens de gewoonlijken lasten (of winsten) deses jaars konde of mogen genoteerd en ingenoomen werden ... teffens ... [moetende] van de vaste lasten of winsten te onderscheijden, [weshalve] deze voorjarige rekening expresseleijk ingevoerd is, gelijk bij het generael journael van 1694/1695 uitdrukkelijk en omstandig genoteert staat’. Deze explicatie vindt men aan het einde van ieder generaal journaal; ter plekke van de samenvatting over heel Azië van deze post. Het bedoelde journaal uit het einde van de zeventiende eeuw is niet meer aanwezig.
- 18 Van Mansvelt, *Rechtsvorm*, 91-95. De auteur geeft in bijlage VI de grootboekbladzijde van Ceilon over het boekjaar 1779/1780. Wanneer hij instemmend De Roo citeert en spreekt van ‘sloffigheid en onkunde’ (met als doel en gevolg de Heeren XVII een rad voor ogen te draaien), komen wij helaas niets te weten van de wijze waarop dit kon gebeuren.

taal en op kantoor Ceilon niet gesplitst – moeten worden opgenomen. Het wijdlopijge journaal is al afgesloten, de grootboekbladzijde biedt boekhoudkundig nog soelaas. Het bedrag waarmee het grootboek het volgende boekjaar (1779/1780) opent berekent men nu als volgt:

Ceylon 't comptoir Nieuwe Rekening

debet

Ceylon, oude rekening, onder ult. augustus 1779		
over de restanten (credit 11)	3.229.122	
item twee onverantwoorde facturen (credit 12)	<u>242.129</u>	3.471.251
Cabo de Goede Hoop 't comptoir voor 't ontfangene met 2 schepen		11.395
Coromandel 't comptoir over lijwaaten en aanreek:		<u>10.307</u>
	Somma	<u><u>3.492.953</u></u>

credit

Ceylon, oude rekening, onder ult: augustus 1779		
over de tevoren staande reecq. nevens crediteuren (debet 13)	375.508	
item over een onverantwoorde factuur (debet 14)	<u>40</u>	375.548
Cabo de Goede Hoop 't comptoir over te min aangereek:		1
Coromandel item		2.269
Rekening van balance over 't zaldo deezes om te sluyten		<u><u>3.115.134</u></u>
	Somma	<u><u>3.492.953</u></u>

Aldus berekend opent de generale grootboekbladzijde op 1 september 1779 ter linkerzijde – want er is sinds het begin van de stichting van het kantoor Ceilon meer binnengekomen dan uitgegaan – met een bedrag van f 3.115.134 (de stuivers en penningen zijn weggelaten, maar in het origineel staan ze er werkelijk). Deze goed drie miljoen Nederlandse guldens vormen het aandeel van Ceilon in het zogenaamde Indisch Kapitaal van de Compagnie. Die bijdrage is over de gehele achttiende eeuw gezien vrij stabiel, buitengewone situaties als een oorlog uiteraard terzijde gelaten (zie verder tabel 23).

In de Instructie van 1613 voor gouverneur-generaal Gerard Reynst¹⁹ vinden wij in twee lange, Proustiaans meanderende zinnen, het concept van het systeem van financiële verantwoording voor de Aziatische tak van het bedrijf. Een groot aantal aspecten van het boekhoudkundig stelsel hierboven beschreven, komt in beide zinnen ter sprake. De aanvankelijke 'staet of inventaris' van elk comptoir, de verhouding tot het vaderland ('maeckende de Generale Oostindische Compagnie crediteur en ieder comptoir debiteur'), de opdracht 'twee distincte reekeningen

¹⁹ Van Dam, *Beschryvinge*, Derde Boek, 548.

van winst en verlies' te maken (ontvangsten uit Nederland; verschepingen tussen de kantoren onderling), de 'pertinente specificatie van de kosten van 't onderhoud van [elk] comptoir' en tenslotte het voorschrift de boeken doorlopend te nummeren 'tot den uyteynde toe'. Journaal en grootboek met 'de reeckening in 't generaal van winst en verlies in India' dienen elk jaar in kopie te worden overgezonden. Het retour naar Patria wordt niet genoemd, evenmin de pas later zo belangrijke inkomsten van de individuele vestigingen zelf (pachtopbrengsten, verkoop handelsartikelen). Van de twee 'distincte' winst- en verliesrekeningen zijn mogelijk de sporen in het Ceilonse grootboek terug te vinden: de relatie tot Nederland (debet 7; credit 4) en b) en de onderlinge relaties in Azië (debet 2-6, 8-10; credit 1-3, 5-8)²⁰. De onderhoudskosten van het comptoir staan op een rekening die zich waarschijnlijk tot de Korte Vertoning van Staat ontwikkelt; eigen inkomsten op de vestigingen komen in de beginjaren kennelijk nog niet of weinig voor. Uit dit embryo groeit het boekhoudkundig systeem dat vanaf 1700 ongewijzigd blijft²¹. Voorzover mij bekend verschijnt Ceilon (en alle overige comptoiren) in laatstgenoemde jaar voor het eerst als aparte entiteit in de generale boeken.

b Waar blijven de verschillen?

Het duurde even alvorens onderzoeker zich bewust werd getuige te zijn van een uniek verschijnsel van boekhoudkundige en bedrijfsmatige accuratesse – en naar verwachting zal ook de lezer deze weg bewandelen²². De verwondering geldt de twee in balans verkerende eindbedragen aan debet- en aan creditzijde. Zij zijn niet tot stand gekomen door de bepaling van een elastisch, min of meer ongedifferentieerd saldo, maar door een aan het miraculeuze grenzende mate van nauwgezetheid van het Compagniespersoneel. Vanaf het moment dat de VOC een kantoor opent, stromen grote hoeveelheden geld en goederen het eiland binnen. Belastingheffing, gedwongen leveranties, verkoop aan particulieren genereren op de vestiging zelf eveneens 'kapitaal'. Goederen en geld worden aangewend, uitgegeven, verkocht, afgeboekt of naar elders verscheept. En van dat alles, van zelfs de geringste mutatie, wordt keurig boekgehouden. Geen penning ontsnapt de aandacht van de klaarwakkere 'borsten' op het schrijfkantoor, geen grijpgrage hand verstoort het serene bouwwerk. Elke factorij is met een groot vat te vergelijken en van wat binnenstroomt, van wat uitstroomt en van wat wordt gemorst hoeft boekhoudkundig gezien niets onopgemerkt te verdampen. Indien de 'gecommitteerdens tot den opneem' (die inventariseren) gedurende de maand augustus nauwkeurig tellen en wegen, als de negotiebediende de totaalbedragen op de facturen van de uitgaande en inkomende ladingen respecteert, als het werk op al die schrijfkantoren in Colombo en de buitenposten getrouwelijk zijn loop neemt, hebben de restanten inderdaad de functie van afsluitend 'saldo'. Indien en als, als en indien ... Binnen zelfs de kleinste boekhoudkundige eenheid – een winkel, een vereniging, een huishouden – wil wel eens wat verdwijnen: ongewild of juist met opzet. De praktijk van alledag logenstraft de sluitende theorie. Zou het anders toegaan op een

- 20 In de generale boeken vallen de intra-Aziatische onderlinge verschepingen uiteraard tegen elkaar weg.
- 21 Bij Gaastra, *Bewind*, 281-285 en bij Van Dam, *Beschrijvinge*, Derde Boek, hoofdstuk 19, 327-348 vinden wij over de generale balans of 'staatreckening' van Indië meer gegevens. In dit hoofdstuk gaat het echter over Ceilon en niet over het bedrijf in Azië als geheel. De pagina's 339 en 340 bij Van Dam geven – hoe summier ook – redenen aan te nemen dat Paulus de Roo de architect was van het generale grootboek en –generaal journaal zoals ons is overgeleverd.
- 22 Peter Hollander, in het voorwoord reeds vermeld, wees mij op de onmogelijkheid van een foutloos overeenstemmend debet en credit.

reusachtige economische eenheid als het gouvernement Ceilon gedurende de bijna anderhalve eeuw van haar bestaan? Het antwoord laat zich raden. Geeft een nadere blik in de boeken enig uitsluitsel voor dit toch wel mysterieuze verschijnsel?

Een mogelijke verklaring voor het probleem valt te zoeken bij de twee posten op het grootboek die, na verrekening, het restant of Indisch Kapitaal van Ceilon bepalen (debet 13; credit 11). Hier vinden wij drie categorieën crediteuren²³ en zes groepen restanten, waaronder twee soorten debet lopende posten, de 'schulden' en de 'ten agter staande reekeningen'²⁴. Met de facturen van invoer, uitvoer en aanrekening, ook in geval zij 'onverantwoord' heten, valt boekhoudkundig niet te marchanderen gezien het effect van die handeling op een ander kantoor in Azië of op de boekhouding in Patria. Bij nadere beschouwing van de Korte Vertoning van Staat (debet 11; credit 9) zal blijken dat een eventueel noodzakelijke aanpassing van het cijfermateriaal – teneinde debet en credit in balans te brengen – ook bij deze bron haast onmogelijk is. Enerzijds behulpzaam, anderzijds verwarrend, is het feit van het vóórkomen van twee – een enkele maal zelfs meer! – van elkaar verschillende bronnen betreffende de restanten, de debiteuren en de crediteuren. Soms zien wij exact dezelfde (deel)getallen, de andere keer volslagen andere en soms een onbegrijpelijk *blank* waar een andere bron uitbundig cijfermateriaal presenteert. Voorbeelden spreken meer dan woorden, daarom eerst een indruk van de verschillen, daarna een poging deze te gebruiken teneinde het fenomeen van het boekhoudkundig evenwicht op de grootboekbladzijde te verklaren (tabel 20)²⁵.

Crediteuren zijn personen of instellingen aan wie de Compagnie geld of goederen is verschuldigd. Geleende kapitalen blijven vaak jaren staan. Galle, bijvoorbeeld, vermeldt twaalf jaar hetzelfde bedrag van f 12.626. De VOC betaalt rente en moet die uiteraard verantwoorden, maar het overgrote deel van de crediteuren zijn als het ware efemeriden, eendagsvliegers, die betrekkelijk kort in de boeken voorkomen. Het beeld dat tabel 20 oproept geldt in de jaren zeventig voor alle subalterne kantoren op Ceilon. Die impressie is de volgende: de penningen op interest stemmen in beide bronnen altijd overeen (uitgezonderd en daarom wel erg vreemd, slechts drie maal), maar de totaalbedragen van de crediteuren per 31 augustus/1 september lopen – soms verre! – uiteen (in maar tien van de zestig onderzochte gevallen een volledige overeenstemming). In het bestuursdistrict Colombo sporen beide bronnen nooit: de verschillen tussen de eindbedragen liggen tussen de 7.000 en 220.000 gulden. Het laatste is voorwaar een opmer-

- 23 Dit is: a) geld tegen interest geleend, voornamelijk van diaconie en leprozenhuis, maar vanaf het begin van de Engelse Oorlog (1780) ook van particulieren b) geld van onbekende personen dat de VOC beheert en gebruikt en waar geen rente over wordt vergoed en c) geld dat nog moet worden uitgekeerd aan een dienaar die – om een voorbeeld te noemen – meer in zijn administratie had overgehouden dan de vergunde spillage aan verlies permitteerde en voor zijn oplettendheid het te vele als premie ontvangt. Men hoeft zelf niet van nature verdorven te zijn om onmiddellijk te doorzien welke mogelijkheden tot fraude zich in dit laatste geval aanbieden.
- 24 De 'schulden' dragen op de Overwal vaak het epitheton 'goede' en slaan op bedragen als voorschot verstrekt aan lijwaathandelaars. Te vereffenen pachtachterstallen, maar ook belastingen en verplichte leveranties die de (Europese en inlandse) districtshoofden nog niet hebben kunnen innen of binnenkort zullen afdragen, vallen onder deze 'ten agter staande reekeningen'. Op de debiteuren, als sociaal-economisch fenomeen interessanter dan de crediteuren, wordt later teruggekomen.
- 25 Voorzover mogelijk komen de voorbeelden uit het boekjaar 1777/1778 of 1778/1779 (het unieke Colombosese journaal is dan te gebruiken); indien niet voldoende relevant, uit de aansluitende of de in hetzelfde tijdvak vallende jaren.

Tabel 20 *Crediteuren van de dessavonie Colombo per 31/8/1778*²⁶

bron:		op	zonder	credit lopende	totaal
		interest	interest	rekeningen	
1) KVSt/restanten	(1771/2)	98.153		10.563	108.716
	(1772/3)	87.476		7.031 94.507	
	(1777/8)	22.770		69.341	92.111
	(1778/9)	21.898		8.208	30.106
2) generaal journaal	(1771/2)	87.476	n.v.	86.389	173.866
	(1772/3)	87.476	n.v.	198.230	285.709
	(1777/8)	62.370	1.904	118.368	182.642
	(1778/9)	21.898	1.904	87.450	111.254
3) Colombos journaal	(1777/8)	22.770	1.904	67.507 ²⁷	92.111
	niet beschikbaar over andere boekjaren in dit decennium				
4) mem. v. crediteuren	(zie de gedetailleerde opgave in het Colombose journaal, de memorie komt hoogst zelden voor)				

kelijk bedrag! Op de buitencomptoiren van het gouvernement (Jaffna/Mannar, Galle/Matare, Tutucorijn, Trincomalee/Batticaloa, Kalpettie) vinden wij die zojuist genoemde tien keer overeenstemming tussen de eindbedragen en belopen de verschillen hooguit enkele duizenden gulden, meestal niet meer dan enkele honderden of zelfs tientallen. De memorie van crediteuren, het Colombose journaal en de KVSt/restanten geven dezelfde bedragen. Batavia baseert zich kennelijk voor de credit lopende rekeningen (of de 'te voeren staande rekeningen') op andere bronnen. Overigens intrigeren de gesignaleerde kleine verschillen niet minder dan de grote. Bij de debiteuren zijn voor elk jaar drie bronnen te vergelijken, die ook in dit geval soms wel, soms niet onderling overeenstemmen (tabel 21).

Van haar debiteuren heeft de VOC iets te vorderen. De pachters van 's Compagnies Domeinen staan vaak 'ten agteren', maar ook de lijwaatkooplieden op de Overwal – Don Casper de Kroes ontvangt de hoogste voorschotten in die jaren – en een niet aflatende stoet dienaren die de fout in zijn gegaan (zoals Kalff, Fabricius, De Rook, Trekels en De Moor) komen wij gespecificeerd en met talloze straffe opmerkingen in de Memorie van Debiteuren tegen. Die memorie somt overigens maar een deel van de debet lopende rekeningen op. Bij de behandeling van de Korte

26 Voor boekjaar 1777/1778 geldt VOC 3515: 399 e.v. (Restanten, afgesloten per 23/1/1779), BGBat. 10794/10807 en 10733/10747 (generaal journaal, resp. generaal grootboek per ? december 1779), SLNA 1/3481 (Colombo journaal, afgesloten per ?), VOC 3546, resolutie d.d. 25/5/79 (Memorie van Debiteuren).

27 Binnen de crediteuren (eindbedrag f 92.111) onderscheidt dit journaal: a) goederen voor Galle, Jaffna en de Coromandel f 3.482, b) rente winnende kapitalen, c) kapitalen zonder intrest en d) het overige of f 65.858.

Tabel 21 *Debiteuren van de dessavonie Colombo per 31/8/1778*

bron:		schul- den	'ten agte- ren lopen- de reek.'	'debet lopende reek.' ²⁸	achterstal domei- nen	pacht- achter- stal	totaal
1) KVSt/restanten	(1771/2)			234.743			234.743
	(1772/3)			182.355			182.355
	(1777/8)			170.715			170.715
	(1778/9)			271.335			271.335
2) gen. journaal	(1771/2)	149.461	149.530				298.991
	(1772/3)	132.381	43.848				176.229
	(1777/8)	156.080	20.898 ²⁹				176.978
	(1778/9)	227.655	65.958				293.613
3) Col. journaal	(1777/8)				169.306 ³⁰		169.306
(verder niet beschikbaar in dit decennium)					(hieronder begrepen f 136.636!)		g.g.
4) mem. v. deb.	(1771/2)					100.630	100.630
	(1772/3)					109.068	109.068
	(1777/8)					136.636	136.636
	(1778/9)					169.950	169.950

Vertoning van Staat zal deze discrepantie leiden tot een interessante hypothese met betrekking tot de thombo's of landregisters uit de achttiende eeuw. De onder tabel 20 gemaakte opmerkingen over het verschil in hoogte tussen de bedragen en het onderscheid daaromtrent bij de subalterne kantoren worden hier niet herhaald. De verschillen zijn evenwel anders van aard. Soms lukt het aan de hand van de memorie bepaalde schulden of 'ten agter staande reekeningen' in het generale journaal te identificeren, maar vaker moet de onderzoeker met een zekere mate van moedeloosheid in de cijferbrij van getallen berusten. Ook hier is gezocht naar overeenstemming tussen de bronnen. Het is in twee gevallen gelukt (over tien aaneensluitende boekjaren, betreffende enkele honderden getallen!) de KVSt/rendementen en de gegevens in het generale journaal op één lijn te vinden. Zo zeer afwijkend als de crediteuren gedragen de de-

28 De omschrijving luidt: 'eenige debet loopende reekeningen'. Betekenis van 'enige' is twijfelachtig.

29 Dit bedrag is terug te vinden in het Colombose journaal: het is de vordering op het project Moettoerajawelle dat iets ten zuidwesten van het huidige vliegveld van Colombo ligt. Het is een zompig en zilt gebied dat al rond 1750 de begeerte tot landbouwontwikkeling prikkelde. De huidige staat van het biesbos toont de zinsbegoocheling van o.a. gouverneur Falck.

30 Opgebouwd uit: f 136.636 aan pachtachterstallen onder de ontvanger der domeinen, f 26.686 aan achterstallige pachten en (verplichte) leveranties en f 5.984 aan 'geïmponeerde betaalingen' (opgelegde vergoedingen aan haar dienaren). Totaal f 169.306. Het verschil van f 1.409 met de KVSt intrigeert, omdat andere vergelijkingen – tussen het Colombose journaal en het generale journaal tot op de stuiver en penning kloppen.

biteuren zich echter niet, hoewel de verschillen in gelijke mate intrigeren. Niettemin, en van belang opnieuw te accentueren: ook hier staan de Ceilonse boeken tegenover die welke in Batavia werden opgemaakt.

Het heeft er dus alle schijn van dat Batavia enige – mogen wij het zo noemen? – ‘speelruimte’ had bij het verwerken van de Ceilonse crediteuren en debiteuren, niettegenstaande alle relevante boeken onverkort de datum ultimo augustus noemen. Wat komen wij in dit opzicht tegen bij de materiële restanten, dat wil zeggen de op 31 augustus in de pakhuizen en op de schrijfkantoren overgebleven goederen en contanten? Het generaal journaal specificieert een aantal restanten uiterst gedetailleerd (de koopmanschappen), terwijl anderzijds grote hoeveelheden artikelen onder één noemer worden samengebracht. Van de enorme bedragen aan contanten komen wij maar zeer zelden te weten of de dukatonnen als rekeneenheid dan wel als klinkende munt zijn bedoeld. Consumabele effecten, ammunitiegoederen (en kanonnen) en vaderlandse- en Indische provisiën zijn de belangrijkste van die veelomvattende groepen. Maar van al deze artikelen en munten is een specificatie in de Ceilonse boeken te vinden, althans als wij de inrichting van het Colombose journaal als uitgangspunt mogen nemen.

Het fortje Kaltere waar ultimo juni 1778 een aantal van 51 dienaren op de loonlijst staan die maandelijks f 719 aan gages verdienen, bezit aan restanten het bedrag van f 41.296 en één stuiver. Meer dan honderd vijftienzestig artikelen, voorzien van aantal en prijs worden na een paar recapitulaties uiteindelijk tot op die ene stuiver nauwkeurig in het Bataviase generaal journaal teruggevonden³¹. Bijna zeventig bladzijden restanten telt alleen al de dessavonie Colombo. Galle, Jaffna, Trincomalee en de overige subalterne kantoren zullen ongetwijfeld dit voorbeeld van precisie hebben moeten volgen. Van Dam suggereert de hand van De Roo in deze eindeloze specificaties³². In het grootboek wordt alles tenslotte teruggebracht tot zes posten, terwijl het overzicht van de restanten (volgend op de KVSt) er zeventien noemt, waaronder een hele serie verschillende soorten handelsartikelen en die zijn weer samen te voegen. En nu valt te vergelijken (tabel 22).

Het totaal van generaal journaal en generale grootboekbladzijde stemt, zoals was te verwachten, exact overeen. De afwijkingen per deelpost concentreren zich op de debiteuren. De optelsom van ‘schulden’ plus ‘ten agter staande reekeningen’ in het journaal is zo simpel uit te voeren dat het verschil van bijna tienduizend gulden blijft verbazen. ‘Provisiën’, ‘consumabele effecten’ en ‘te vereevene parthijen’ (wat zouden dat zijn? een saldo?) kunnen wij als communicerende vaten zien en bij ‘contanten’ valt aan een telfout te denken. Het is maar over één boekjaar mogelijk, maar de vergelijking tussen het Colombose journaal van 1777/1778 en het generale journaal over hetzelfde boekjaar vertoont een tot op de (verder genegeerde) penning overeenstemmend bedrag voor de dessavonie: f 1.440.634 tegenover f 1.443.939 met aan ‘onverevend’ f 3.335. De KVSt/Restanten voor de dessavonie Colombo geeft een totaal van

31 11 hangsloten voor f - .11. - ; 1 klauwhamer voor f - .10. - ; 2 mokers voor f 2.11.8; vervolgens 8.929 metselstenen voor f 34.19.-; 10.298 stromatten voor f 319.16.- . En zo gaat het tweënhalf bladzijde door. Het is geen toeval dat de volgorde van de artikelen alfabetisch is, want zo vinden wij ze terug in het Colombose journaal. Aan de lexicografische rangschikking is de schrijver kennelijk niet toegekomen, die mag de lezer zelf aanbrenge.

32 Van Dam, *Beschrijvinge*, Deel Drie, 344. Doel van al die ‘verdeylinge’: ‘quader trouwe’ te voorkomen!

Tabel 22 *Restanten per ultimo 1779 ten governemente Ceilon*³³

	gen. grootboek	gen. journaal	verschillen grootb./journ.	KVSt/ restanten
1) contanten	734.130	734.036	(+ 94)	722.923
2) koopmanschappen	420.772	420.772	geen	479.738
3) provisiën	181.069	183.147	(- 2.078)	niet vermeld
4) consumabele effecten	1.367.652	1.351.475	(+ 16.177)	niet vermeld
prov. + cons. effecten	(1.548.721)	1.534.622)	1.490.001	
5) ten agter staande rek.	87.674	86.059	(+ 1.615)	niet vermeld
6) schulden	437.825	429.623	(+ 8.202)	niet vermeld
beide debiteurenposten	(525.499)	515.682)	517.294	
te verevenen partijen	inclusief	24.010	(- 24.010)	niet vermeld
totaal	3.229.122	3.229.122	neutraal	3.209.956

f 1.439.926, een in dit geval verwaarloosbaar verschil (door kleine telfouten, optelsom van stui-vers en penningen) van f 708. Vergelijken wij de deelposten, dan lopen beide journalen vrijwel parallel, maar ziet men hoogst merkwaardige verschillen tussen journalen en KVSt/Restanten. Bijna f 40.000 bij de 'contanten', de helft (of verdubbeling) bij de vaderlandse koopmanschap-pen enzovoorts. Ondanks alle kleine en grote, begrijpelijke en onbegrijpelijke, verwaarloosba-re en (enkele) toch wezenlijke verschillen tussen de laatstgenoemde drie bronnen onderling, mag men zonder meer concluderen dat de boeken over hetzelfde spreken en schrijven. Alles hangt met elkaar samen, Batavia heeft met het (althans dit) Ceilonse cijfermateriaal niet ge-goocheld teneinde de balans in evenwicht te kunnen afsluiten. De weergave van de debiteuren blijft binnen de groep restanten de meest twijfelachtige post. Het is niet zinvol uit te gaan van een alomvattend masterplan op de Ceilonse schrijfkantoren met als doel het aan Batavia ver-strekte cijfermateriaal rijp voor de evenwichtige verdeling op de grootboekbladzijde aan te dragen. Steeds weer frappeert de geleidelijke opbouw – en dus verantwoording – van het uit-eindelijke bedrag op de grootboekbladzijde.

Het verschil van bijna twintigduizend gulden Nederlands geld tussen KVSt en generale boeken – ongeacht het effect van de onverevende partijen – wijst op een voortdurend voorkomend ver-

³³ B.G.Bat. 10808, 10734 en VOC 3544, fol. 399 e.v.

schijnsel. In de zeven voorafgaande jaren schommelt de afwijking tussen het geringe bedrag van f 962 (1773/1774) en het veel hogere van f 144.246 (1772/1773), met een gemiddelde per jaar van iets meer dan f 37.000.

Het boekhoudkundige aspect van de restanten is hiermee voldoende behandeld; thans aandacht voor het financieel-economische. In de achttiende eeuw besteedt het kantoor Ceilon ieder jaar circa één miljoen gulden (Nederlands geld) aan dienaren en huishouding (kosten om de vestiging in stand te houden). De inkomsten van het eiland compenseren voor ruwweg tachtig procent de uitgaven. De winsten op de Ceilonse producten in Nederland behaald blijven hier buiten beschouwing. Van grotere orde dan deze ene miljoen is het bedrag dat de Compagnie jaarlijks aan restanten in haar pakhuizen en op haar schrijfkantoren inventariseert. Patria en Batavia bezweren Ceilon herhaaldelijk deze restanten (voor een deel omschreven als 'dode effecten') te verminderen. Uitgezonderd in de periode kort na beëindiging van de oorlog met Kandia (overbodig geworden krijgsmateriaal, uiteraard) blijkt die opdracht – bedrijfstech-nisch of te zeer strijdend tegen gevestigde belangen – onrealistisch. Een analyse van de samenstelling van het Ceilonse aandeel in het Indische Kapitaal³⁴ geeft enig inzicht in de haalbaarheid van de wens uit Nederland en Batavia (tabel 23).

Tabel 23 *Restanten ten kantore Ceilon in percentages van het totaal (1700-1790)*³⁵

onderverdeling ³⁶	01/02	11/12	22/23	32/33	41/42	51/52	61/62	71/72	78/79	89/90	gem.
1 contanten	26,4	38,4	24,6	41,3	30,0	22,5	33,7	25,4	22,9	11,0	27,6%
2 vad. kpmsch.	1,8	1,6	1,3	1,6	1,1	1,7	1,6	0,7	1,4	1,6	1,5%
3 Ind. kpms.	34,8	29,4	39,5	15,1	28,8	24,7	22,0	14,8	11,7	18,1	23,8%
4 vad. prov.	1,8	1,6	2,9	0,7	0,7	0,5	0,5	0,9	0,2	0,6	1,0%
5 Ind. prov.	1,9	2,0	3,6	3,6	4,0	3,3	5,5	5,1	5,5	6,7	4,1%
6 cons. eff.	10,7	6,2	6,3	5,1	5,6	3,1	2,6	5,9	4,7	9,1	5,9%

34 Het aandeel van Ceilon in het totale Indische Kapitaal schommelt in de jaren 1766-1780 tussen de 9 en 11%. In de voorafgaande jaren van de eeuw ligt het enkele procenten hoger. Het vrijwel constante percentage frappeert.

35 De gegevens komen uit de generale journalen vanaf boekjaar 1700/1701. Niet altijd was het mogelijk – beschikbaarheid en conditie van de boeken! – precies tien jaar te laten verlopen tussen de data van opneming.

36 Vaderlandse provisiën zoals: wijn, olijfolie, bier. Indische provisiën, zoals Kaapse wijn, Bengaalse boter, rijst. Consumabele effecten of goederen zoals gedistilleerd (arak), Coromandels leer, Moscovisch juchtleer, schotels of pirings, lijnolie, was, zegellak, glazen ruiten, verven, spijkers, koperdraad, boeken papier (lijkt dus op een mix van Europese en Aziatische goederen). Onder 'beestialiën' vallen olifanten, buffels, ezels en paarden.

7	equip. goed.	4,4	1,8	2,5	3,0	2,6	2,3	3,6	3,6	2,0	3,5	2,9%
8	g./zilv. werken	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2%
9	schulden	0,7	1,3	2,1	0,0	0,0	0,0	2,8	5,2	13,3	8,0	3,4%
10	t. acht. st. rek.	0,8	0,4	0,5	10,9	7,9	12,1	4,9	6,5	2,6	14,3	6,1%
11	ammonitie	14,0	15,4	15,0	15,1	17,3	12,2	17,8	27,0	26,8	23,6	18,4%
12	ankers	1,0	0,7	0,5	0,5	0,0	0,1	0,3	0,8	0,5	0,7	0,5%
13	slaven	1,2	0,8	0,6	0,6	0,5	0,3	0,3	2,2	1,6	0,6	1,0%
	<i>aantallen</i>	2.528	1.994	1.636	1.131	1.138	943	630	866	766	384	1.292
14	beestialiën	0,3	0,1	0,4	0,6	1,0	0,7	0,5	0,8	0,4	0,6	0,5%
15	goed. v. elders (vermoed. Ind. kpm.)	n.v.	n.v.	n.v.	0,5	0,8	10,4	0,2	0,6	5,5	n.v.	1,8%
	<i>Patria</i>				(0,5)	(0,8)	(2,3)	(0,0)	(0,1)	(4,4)		
	<i>Azië</i>				(0,0)	(0,0)	(8,1)	(0,0)	(0,2)	(0,9)		
	<i>intern Ceilon</i>				(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,3)	(0,2)		
16	boekhoudk. verreken.				1,2	0,5	5,9	3,5	0,3	0,7	1,6	1,3%
	totalen in proc.	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	in duizendtallen	4.688	5.995	5.860	6.173	5.063	6.281	5.020	3.315	3.229	4.139	gem.
	in Nederl. geld	3.750	4.796	4.688	4.938	4.050	5.916	4.919 ³⁷	3.315	3.229	4.139	4.374

Ziehier de bijdrage van Ceilon aan het Indisch Kapitaal. Hoogstwaarschijnlijk volgt elk kantoor deze gestandaardiseerde opstelling in het generaal journaal. Oordelen over afname en toename van dit kapitaal, vooral waar het de algemene financieel-economische positie van de voc

37 De omrekening van Indisch zwaar naar Nederlands geld is gedaan volgens een door mij gesuggereerde andere methode; zie daarvoor de laatste sectie van het voorgaande hoofdstuk. Het betreft de bedragen van de boekjaren 1751/52 en 1761/62. De eerste vijf boekjaren werden daarom gereduceerd met een factor x 0,8. De laatste drie konden zonder omrekening worden overgenomen uit de generale journalen.

betreft en handelt over ‘subsidie’ van Nederland aan Azië, dienen met een menigte toevalligheden rekening te houden. Structurele en accidentele bijdragen aan het Kapitaal dienen te worden onderscheiden. Voor wat betreft Ceilon is 15% van het Indisch Kapitaal zonder meer als toevallig aan te merken³⁸. Evenzeer toevallig zijn de intra-Aziatische bijdragen (Indische koopmanschappen en – provisiën, 27,9% van het totaal). Meer structureel van aard is de aanvoer vanuit Nederland (53,1%)³⁹ en hierover had Patria de zeggenschap iets meer of juist iets minder af te zenden. De vrij constante percentages duiden op stabiele verhoudingen op Ceilon, ook weer op dit vlak.

Tussen juni en september arriveren de schepen uit Patria en zullen de pakhuizen voller liggen dan de overige maanden. Geleidelijk stromen de voor het retour bestemde artikelen binnen, het ene jaar op tijd, het andere later dan gewenst. Een tabel als de bovenstaande veronderstelt dat het patroon bij de vorming van de restanten over de gehele eeuw hetzelfde is, maar tegelijkertijd gelden de uitkomsten noodzakelijkerwijs als bewijs voor het veronderstelde. Invloed van beslissingen van Nederland of van Batavia om door vermindering van zendingen de voorraadvorming te beïnvloeden, orders om de ‘eischen’ anders in te richten en dergelijke (met name vanaf de jaren zeventig) zijn vrijwel niet aan het licht te brengen. Bovendien heeft elk van de negen ijkjaren zijn eigenaardigheid. Post 15 uit boekjaar 1751/52 is daarvan een extreem voorbeeld. In dat jaar lag een grote hoeveelheid edelmetaal – één-tiende van het totaal aan voorraden – gereed voor verscheping naar Bengalen. Een ander voorbeeld zijn de 27,0%, de 26,8% en de 23,6% aan wapengoederen uit de laatste boekjaren. Het opvallend hoge percentage verliest zijn zeggingskracht wanneer men het absolute getal beziet. Evenmin mag men uit het oog verliezen dat afschrijvingen op de boekwaarde van een artikel niet voorkomen, hetgeen bij de overheid nog steeds gebruikelijk is. IJzeren en metalen kanons, mortieren en bassen staan soms vijftig jaar voor exact dezelfde prijs bij de restanten vermeld. Het wapentuig zal ongetwijfeld aan de aanvankelijke loepzuiverheid hebben ingeboet, maar belast de lijst van restanten toch nog steeds met het volle bedrag. Het mag als bekend worden verondersteld dat schepen, fortificatiewerken, woon- en pakhuizen, kantoren, hospitalen etc. etc (onroerende goederen, dus) niet in de boeken worden vermeld.

Niettemin, de tabel zet aan tot veronderstellingen, tot speculaties, tot het stellen van hypothesen. Is het, bijvoorbeeld, gerechtvaardigd de restanten te beschouwen als een indicatie voor gebruik? Of zijn het ‘winkeldochters’ geworden? Welke betekenis moet worden toegekend aan de geleidelijk dalende voorraden aan Indische koopmanschappen? Maar waarom nemen de ‘provisiën’ dan niet af? Ligt er een verband met rijstaanvoer uit Java of uit Bengalen? De debiteuren nemen toe, vooral vanaf de jaren zeventig. Dit verschijnsel valt eveneens te signalen in tabel 21 en bij de pachtachterstallen. Het zou kunnen wijzen op een verzwakking van de economie op Ceilon en in het zuiden van het Indiase continent, waardoor de pachters in gebreke moesten blijven. Aardig is te zien dat lijfeigenen kennelijk duurder worden in de jaren zeventig. Waarom? De politiek-militaire omstandigheden in Zuid-India zouden een prijsdaling wettigen. Opvallend is het geringe aandeel van de equipagegoederen in het totaal. Zou dit wijzen op een moedwillig veroorzaakte schaarste die door de equipagemeesters van Colombo en Galle ten ei-

38 De posten 8, 9, 10, 13, 14, 15 en 16.

39 De posten 1, 2, 4, 6 (reken de helft), 7, (reken de helft: masthouten uit de Mallabaar en vanuit Java, goedkoop zeil van de Overwal etc), 11 en 12.

gen voordele kon worden aangewend? Gebrek aan geld lijkt de oorzaak te zijn van het geringe aandeel van de contanten in het boekjaar 1789/90. Echter, de autoriteiten konden kennelijk zoveel brieven van krediet uitgeven als zij nodig achtten. Batavia spreekt niet over 'dekking' of limitering en suggereert slechts de hoeveelheden die 'nodig zijn'. Dus, waarom een dusdanige achteruitgang. Monetaire politiek door de Raad van Ceilon bedreven? Er vallen meer hypothesen te formuleren, te gemakkelijker wanneer de situatie op het eiland de lezer enigermate vertrouwd is. Of onderzoek in het cijfermateriaal ooit tot een significant aantal stellige antwoorden leidt, is ernstig de vraag. Het zal de historicus er niet van weerhouden zijn opvattingen te ventileren.

Bovenstaande tabel maakt een vlot antwoord op de vraag 'waar kan worden besnoeid?' evenmin eenvoudig. Op koopmanschappen, misschien? Nee, want daarop wordt een gemiddelde winst gemaakt van tachtig procent tot zelfs een 'heel kapitaal' (100%). Moeten er minder contanten worden aangehouden? Nee, want daarvan worden onder andere de dienaren, de vestiging in het algemeen en het lijwaatretour betaald. Weegt lenen tegen een half procent per maand daartegen op? Op ammunitie en kanonnen? Liggen er dan geen vijanden op de loer, zowel van inheemse (het koninkrijk Kandia) als uitheemse (Engelsen, Fransen) origine? De overige individuele posten maken een dusdanig miniem deel uit van het totaal aan restanten dat een bezuiniging op beesten, ankers of equipagegoederen nauwelijks effect zal hebben. Men mag vrijelijk aannemen dat Ceilon met minder tot veel minder aan restanten het bedrijf ordentelijk in stand had kunnen houden. Zijn er mogelijkheden tot reductie van die drukkende, kapitaal absorberende overschotten? Van een groot gedeelte van de restanten hebben Heeren xvii en Batavia het overigens zelf in de hand om deze naar het eiland te verzenden of haar die te ontzeggen.

Een paar woorden tenslotte om de conclusies uit bovenstaande bladzijden over de ongeloofwaardige nauwgezetheid van de voc-boekhouding samen te vatten. Crediteuren, debiteuren en restanten zijn de enige posten waarop het hoofdkantoor Batavia en Ceilon zelf enige 'sturende invloed' konden uitoefenen. Alle andere posten zaten opgesloten in de geleidelijke opbouw van de bedragen vanuit de kleinste bestuurlijke eenheden. Een masterplan om met de inhoud van de pakhuizen te marchanderen is onvoorstelbaar gecompliceerd. In feite geldt dat ook voor de restanten (ex de debiteuren). En zelfs binnen de groep debiteuren was het van belang te tonen in welke mate de inkomsten nog zouden toenemen. De grootste verschillen vonden wij (tabel 20) bij de crediteuren en daar lagen de mogelijkheden de balans in evenwicht te brengen. Van hen ook is – met de begrijpelijke uitzondering van de rente winnende kapitalen – geen enkele specificatie gevonden (of aanduiding dat die er toch is geweest).

Dit alles neemt niet weg dat ook voor die prachtig kloppende cijfers die Ceilon elk jaar weer afleverde een oplossing moet worden gezocht. Hoe ogenstrelend ook, wie enige ervaring heeft met de boekhoudkundige praktijk weet dat exact kloppende cijfers onmogelijk zijn. De gecommiteerden bij de opneem in augustus hebben gemeten en gewogen dat het een lust was voor het oog en hebben ondertekend wat van hen werd gevraagd. Zou het kunnen dat er twee werkelijkheden hebben bestaan: die van het pakhuis en die van het schrijfkantoor? Op laatstgenoemde kantoren verdienen enkele honderden 'borsten' hun brood met inboeken, uitboeken, controleren, recapitulieren en kopiëren. Als daar enig strak georganiseerd systeem in zit kan weinig, *op papier althans*, verdwijnen. De 'schandelijke differentiën tussen de waare restan-

ten en die van de negotieboeken' worden dan maar op de koop toe genomen⁴⁰. Deze alinea suggereert een hypothese, maar meer ook niet. Wee de onderzoeker wanneer toch nog een fraaie specificatie van de crediteuren opduikt.

c Verschepingen binnen Azië en vanuit Europa

I VERSCHEPINGEN BINNEN AZIË

De Ceilonse grootboekbladzijde geeft de indruk dat het eiland het middelpunt vormt van een netwerk van scheepvaartverbindingen en dat uitwisseling van goederen of cargazoenen tussen het gouvernement en de zusterkantoren in Azië een belangrijke aspect van haar economisch belang vertegenwoordigt. Dit klopt slechts zeer ten dele en het is hier de juiste plaats om die tegen-opvatting cijfermatig te onderbouwen. Jacobs meent dat de uitwisseling van cargazoenen tussen de vestigingen in de Oost de intensiteit van de intra-Aziatische handelsstromen van de VOC weerspiegelt⁴¹. De auteur spreekt over 'handel' – die fameuze intra-Aziatische handel, naar wij moeten veronderstellen – maar zij bedoelt in feite elk transport binnen Azië (en met Nederland!) met de schepen van de VOC. 'Handel' impliceert koop en verkoop met als gebruikelijk gevolg een percentage winst of verlies. Aan die definitie voldoet bij lange na niet elke onderlinge uitwisseling van goederen. Wanneer Batavia Ceilon voorziet van rijst teneinde kaneelchillers en militaire macht van voedsel te voorzien is van handel geen sprake. Evenmin wanneer goederen bestemd voor Patria of voor een van de 'Comptoirs om de West' via Ceilon de eindbestemming bereiken. Ceilon boekt in en boekt uit, behaalt winst noch verlies en drijft dientengevolge geen handel. Het is transitoverkeer. Peper speelt in het begin van de achttiende eeuw nog geen enkele rol op Ceilon. Toch exporteert en importeert het eiland volgens Jacobs grote hoeveelheden van die in Europa zo profijtelijke korrel. Het is daarom nodig die transporten wat nader te bezien en naar hun aard te differentiëren.

Onder 'cargazoenen' verstaat de boekhouding elke (in geld uitgedrukte) ontvangst uit Nederland en tussen de vestigingen binnen Azië onderling. Die uitwisseling betreft niet alleen goederen, maar ook diensten en financiële transacties. Een eerste onderscheid valt te maken tussen 'materiële' en 'immateriële' transporten. Onder de materiële mag men rekenen: 1) artikelen die de Compagnie voor eigen functioneren nodig heeft; het overgrote deel komt uit Europa, een zeer gering gedeelte uit Azië 2) koopmansartikelen die het ene kantoor het andere toestuurt 3) goederen die via Ceilon naar Nederland (de retouren) of naar zusterkantoren worden verzonden. 4) speciën en edelmetaal. Immaterieel van aard zijn: 5) de zogenaamde 'aanrekeningen'. Dit zijn bedragen waarmee de kantoren in Azië elkaar onderling belasten. Het betreft – zoals eerder uitgelegd, maar nu nog even in de herinnering geroepen – diensten en verstrekkingen die de ene vestiging verricht ten gerieve van de andere, in boekhoudkundige taal onderlinge leveringen genoemd. Geld behoeft Colombo niet over te maken, maar de nota wordt verstuurd naar Batavia, dat vervolgens Ceilon in het generaal journaal (de basis voor het generaal grootboek) met de gedane uitgaven 'belast' of, omgekeerd, 'ontlast', dus in rekening – courant vereffent. Een andere vorm van immaterieel transport vormen 6), de wissels of assignaties. Men

⁴⁰ VOC 3202, resolutie 1/7/1767.

⁴¹ Zie Jacobs', *Koopman*, tabellen . 223-225 en 230-258. Mutatis mutandis gelden de opmerkingen waarschijnlijk ook voor haar overige, met zoveel noeste arbeid samengestelde tabellen. Een tweede, verdiepte analyse is nodig om over de intra-Aziatische handel iets zinnigs te kunnen zeggen.

kan denken aan een schipper in Galle of aan een olifantshandelaar op de Coromandel, die het geld niet wenst mee te nemen naar Batavia of naar Jaffna. Hij stort het bedrag op Ceilon 'in kas', ontvangt een assignatie en int het geld in de hoofdplaats. De koopman doet hetzelfde in 's Compagnies kas te Nagapatnam. Colombo zal de gestorte penningen met genoeg in de huishouding gebruiken, Jaffna, daarentegen, ontbeert een enorm bedrag aan klinkende munt.

Het generaal journaal, in tegenstelling tot het generale grootboek een volumineus boekdeel, geeft een prachtig, uiterst gedetailleerd overzicht van alle onderlinge transacties in Azië en van die tussen Nederland en het drietal vestigingen met directe vaart op Europa, waaronder Ceilon. Materiële zowel als immateriële. Bij goederen bestemd voor doorvoer naar Europa of een zusterkantoor wordt Ceilon eerst 'belast', daarna 'ontlast'.

Voor een drietal jaren zijn de cargazoenen tussen Ceilon en de overige Aziatische kantoren gezien (een volgend overzicht behandelt de cargazoenen vanuit Nederland naar Ceilon). De uitkomsten moet men zien als een benadering van de werkelijkheid, omdat in een aantal gevallen niet viel te beslissen of een artikel voor Compagnies gebruik of voor handelsdoeleinden werd aangebracht of afgescheept. Gekozen werd voor drie boekjaren aan het einde van de jaren zeventig. Deze periode is waarschijnlijk de laatste economisch stabiele op het eiland. Wij zien het *totaal* over drie jaar, waardoor onvermijdelijke verschillen tussen de afzonderlijke boekjaren enigermate worden getemperd. De getallen werden op honderdtallen afgerond. Niet opgenomen werden eenmalige contacten tussen Ceilon en een of meer van de zustervestigingen (tabel 24).

Tabel 24 *Intra-Aziatische contacten tussen Ceilon en de zusterkantoren (1776/77, 1777/78, 78/1779)*

A Ceilon ontvangt								
aan en vanuit:	Batavia	Beng.	Mall.	Corm.	Soer.	Kaap	totaal	perc.
koopmans.	115.000	22.400	10.000	18.600	6.200	10.000	182.200	5,0
Comp. goed.	162.000	400	48.000	4.800		10.000	225.200	6,1
doorvoer	90.000	156.400	571.000		450.000		1.267.400	34,5
geld/edelmet.	796.000			544.200	78.000		1.418.200	38,6
assignaties	58.000	126.300			42.200	21.300	247.800	6,8
aanreken.	74.000	41.500	136.500	33.300	22.300	22.400	330.000	9,0
totaal	1.295.000	347.000	765.500	600.900	598.700	63.700	3.670.800	100%

HET VOC-BEDRIJF OP CEYLON

B Ceilon verscheept

aan en naar:	Batavia	Beng.	Mall.	Corm.	Soer.	Kaap	totaal	perc.
koopmans.	104.000		1.800	37.400	6.800		150.000	24,7
Comp.goed.	76.000		30.000			600	106.600	17,6
doorvoer					600	22.700	23.300	3,9
geld/edelmet.			67.200	52.000			119.200	19,7
assignaties		66.400	33.000				99.400	16,4
aanreken.	50.000		23.500	32.300	400	200	106.400	17,6
totaal	230.000	66.400	155.500	121.700	7.800	23.500	604.900	100%

C Ceilon ontvangt en verscheept (totaal van inkomende en uitgaande cargazoenen, exepto assignaties en aanrekeningen)

aan, naar/vanuit Batavia	Beng.	Mall.	Corm.	Soer.	Kaap	totaal	perc.	
koopmans.	219.000	22.400	11.800	56.000	13.000	10.000	332.200	7,8
Comp. goed.	238.000	400	78.000	4.800		10.600	331.800	7,7
doorvoer	90.000	1.6.400	571.000		450.600	22.700	1.290.700	30,2
geld/edelmet.	796.000		67.200	596.200	78.000		1.537.400	36,0
assignaties	58.000	192.700	33.000	42.200		21.300	347.200	8,1
aanreken.	124.000	41.500	160.000	65.600	22.700	22.600	436.400	10,2
totaal	1.525.000	431.400	921.000	764.800	564.300	87.200	4.275.700	100%

Voegt men inkomende en uitgaande cargazoenen bijeen tot het *totale* volume (in geld uitgedrukt en in navolging van Jacobs⁴²) van de transporten met Ceilon als centrum, dan valt onmiddellijk op het zeer geringe aandeel van de koopmanschappen. Doorvoer van goederen naar

⁴² Jacobs, *Koopman*, tabel 1 en tabel 7, 230 en 234.

Europa en van geld binnen Azië maakt 33,0% uit (de groep doorvoer + het weer uit Ceilon verschepte geld/edelmetaal uit tabel 24 B). Bijna twintig procent betreft immateriële uitwisselingen. Werkelijk, voor wat betreft Ceilon, een volstreekte degradatie van het begrip intra-Aziatische handel. Aan het einde van de jaren zeventig staat het scheepvaartverkeer hiermee voor 92,2% in dienst van de logistiek van het bedrijf! Deze uitkomst schreeuwt om een vergelijking met voorgaande jaren. Voor boekjaar 1700/01 bedraagt dit 89,3%⁴³. Enkele woorden nu over de opvattingen aangaande de goederenuitwisseling van de Compagnie tussen de kantoren onderling ofwel het intra-Aziatische (handels) netwerk van de VOC.

Tot het begin van de achttiende eeuw lijkt dit netwerk met veel succes te zijn gebruikt om goederen op het ene kantoor ingekocht, te verscheppen naar een andere vestiging alwaar een goede prijs kon worden verwacht. Koper uit Japan en textiel uit het huidige India zijn voorbeelden van hoogst profitabele intra-Aziatische handelswaar. Deze vorm van handel genereert zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw zoveel winst dat de kantoren in Azië weinig financiële hulp (voor inkoop van de retouren, voor exploitatie van de factorijen) behoeven. Door een aantal nauwelijks door de VOC te beïnvloeden factoren neemt het belang van de intra-Aziatische handel gaandeweg af, zodat Patria in de loop van de achttiende eeuw meer en meer geld moet zenden om het bedrijf in de Oost draaiende te houden. Wanneer wij evenwel zeer gedetailleerd de gegevens uit de bijlagen van De Korte en uit een vrijwel parallel lopende bron analyseren, blijkt een volstrekt andere ontwikkeling. De geloofwaardigheid van de conclusies uit het cijfermateriaal is nauw verweven met beide evaluaties (bijstellingen) van het geld uit 1743/44 en 1768/69. De opmerkingen en analyses hier gemaakt verwijzen naar wat aan het einde van hoofdstuk I over het Nederlandse en Indische geld werd gezegd. Schuin gedrukt de jaren die niet de standaard van het vijftal boekjaren volgt (tabel 25).

Uit tabel 25 komt naar voren dat de handelswinsten (vooral uit de intra-Aziatische handel) in absolute bedragen toenemen tot en met 1768 en procentueel, als aandeel van de totale inkomsten in Azië, tot dat jaar vrijwel gelijk blijven. De twee duidelijke cesuren – naar hoogte van bedrag en naar percentage in de totale inkomsten – vallen samen met de beide evaluaties van het geld uit 1743/44 en 1768/69. Waarschijnlijk niet toevallig. De vergelijking met andere boekjaren teneinde de logistieke betekenis van het Aziatische scheepvaartnetwerk in reliëf te plaatsen, volgt nu (tabel 26).

Tabel 26 maakt duidelijk dat transitoverkeer en aanvoer van geld/edelmetaal gedurende vierendertig jaar (1756-1790) de belangrijkste categorieën blijven. Het toenemend belang van de assignaties, in dit geval de overmaking van geld *binnen* Azië, frappeert. De reden daarvoor is de toenemende invloed van de VOC-dienaar als privé-handelaar. De koopmanschappen nemen in de jaren zeventig een opvallend geringe plaats in. Ondanks de verschillen tussen de drie periodes ontstaat een, weliswaar genuanceerd, algemeen beeld van het wezen van het intra-Aziatische

43 Voor boekjaar 1700/01 verricht. Uitkomst: 10,7% van de uitwisselingen betrof goederen die waarschijnlijk(!) als intra-Aziatisch handelsartikel mogen worden gedefinieerd. Het percentage is zo hoog, omdat de VOC in die jaren veel olifanten en arecanoten zelf vervoert (iets wat later aan de inheemse handelaars of kustbarkiers werd overgelaten) en daardoor opnam in de intra-Aziatische handelsstromen. De 6 à 7% uit de latere jaren gelden waarschijnlijk dan ook voor het begin van de eeuw. We spreken over Ceilon.

Tabel 25 *Aandeel handelswinsten in de totale inkomsten van Azië*⁴⁴

	totale inkomsten			handelswinsten		
	absoluut		%	absoluut		%
1 ^e periode						
				2 ^e periode		
				1743/50	7.818	5.744 73
				1750/55	8.414	6.428 76
1700/05	3.503	2.738	78	1755/60	7.346	5.421 74
1705/10	3.996	3.105	78	1760/68	6.882	4.760 69
1710/15	4.112	3.128	76			
1715/20	4.304	3.244	75	1743/68	188.582	137.533 73
1720/25	4.072	2.897	71			
1725/30	4.378	3.154	72	3 ^e periode		
1730/35	4.348	3.084	71	1768/75	5.528	3.396 61
1735/40	4.974	3.467	70	1775/80	4.964	2.723 55
1740/43	4.870	4.040	83	1780/85	6.318	4.304 68
1700/43	183.045	136.205	74	1768/85	95.106	58.907 62

Tabel 26 *Transporten binnen Azië, totalen van aanvoer/uitvoer met als centrum Ceilon*⁴⁵

koopmanschappen	1756/60	550.900 (12,0%)	geld/edelmetaal	1756/60	1.425.300 (31,1%)
	1777/80	332.200 (7,8%)		1777/80	1.537.800 (36,0%)
	1789/90	416.400 (13,2%)		1789/90	494.700 (15,8%)
Compagnies goed.	1756/60	397.500 (8,7%)	assignaties	1756/60	83.000 (1,8%)
	1777/80	331.800 (7,7%)		1777/80	347.200 (8,1%)
	1789/90	497.100 (15,8%)		1789/90	657.000 (21,1%)
doorvoer	1756/60	1.902.400 (41,5%)	aanrekeningen	1756/60	224.000 (4,9%)
	1777/80	1.290.700 (30,2%)		1777/80	436.400 (10,2%)
	1789/90	733.200 (23,5%)		1789/90	333.300 (10,6%)

⁴⁴ VOC 4793 en niet de bijlage 10 uit De Korte. Op de reden voor deze keuze wordt later ingegaan.

⁴⁵ Achtereenvolgens de boekjaren 1756/57, 1758/59, 1759/60 (1757/58 mist), vervolgens de drie boekjaren 1777/78, 1778/79, 1779/80 (zie tabel 24) tenslotte het enkele boekjaar 1789/90, waarvan de gegevens met drie werden vermenigvuldigd. Omrekeningsfactor voor Indisch geld naar Nederlands geld uit praktische overwegingen gehouden op 0,825. Dit percentage hanteert de boekhouding op Ceilon bij de evaluatie van het geld van 1768.

sche scheepvaartverkeer. Het accent ligt duidelijk op de logistieke functie. Lastiger aan te nemen, maar als hypothese voor verder onderzoek zeker de moeite waard, is het sterke vermoeden dat de scheepsruimte van het bedrijf voor een flink deel voor privé doeleinden (gepermitteerde en illegale) werd aangewend. Louter afgaan op vermoedens en verspreide eigentijdse (achttiende eeuwse) opmerkingen is een te gemakkelijke methode: er ligt een schat aan cijfermateriaal op ontsluiting te wachten.

Wat zijn de goederen die de VOC met haar schepen tussen de kantoren in Azië vervoert? Wij bezien drie van de vier groepen 'materiële' cargazoenen (de groep geld/edelmetaal behoeft geen commentaar). De *koopmanschappen* die Ceilon naar Batavia verscheept bestaan voornamelijk uit Overwalse producten, zoals lijwaten, roggevelen en parelen. Daarnaast uit artikelen van het eiland zelf zoals kaneel; soms enkele paarden of olifanten en eenmaal een tiental ezels. Ceilon ontvangt van en via Batavia producten uit Japan (koper), China (textiel, porselein, spialuter), van de specerij-eilanden en van Java (suiker). De Kaap zendt landbouwproducten als bonen, tarwe, gedroogde appels (voor de handel? voor Compagnies gebruik?). Kaapse wijn wordt vooral door particulieren naar Ceilon verscheept. De Coromandel verstuurt textiel naar Ceilon, waarbij doorvoer naar Batavia een overheersende, maar moeilijk te bepalen rol speelt. Tussen Bengalen en Ceilon betreft het chankosschelpen die een rituele betekenis hebben bij de hindoe bevolking.

Voor *Compagniesgebruik* verstuurt Ceilon kabeltrossen (uit kokosnootvezel gedraaid, ook thans nog een belangrijke industrie op Sri Lanka) en Tutucorijns zeildoek naar Batavia. Het ontvangt rijst, huiden, rottings, masten, andere houtwerken en ongespecificeerde artikelen – omschreven als: 'diverse Compagniesgoederen' die waarschijnlijk alle eerder uit Nederland zijn aangebracht. Uit de Indiase kantoren krijgt Ceilon voornamelijk, en opnieuw, rijst, huiden en houtwerken. Het verstuurt naar die vestigingen soms enig kaneel. *Doorvoerartikelen* bestaan uit koffie, peper, sappanhout, textiel uit Soeratte en salpeter, alle bestemd voor Patria, daarnaast goederen die Ceilon in transitio ontvangt voor Batavia van voornamelijk Soeratte en de kust Coromandel. Het betreft uitsluitend lijwaten. Zeker wat betreft de laatste veertig jaar ziet men steeds weer dezelfde artikelen in het generaal journaal vermeld, alleen de kwantiteiten wisselen.

Veel stellen deze intra-Aziatische contacten met Ceilon als centrum niet voor. Het eiland had er vrijwel buiten gekund indien de aanvoer vanuit Nederland (spetiën, Compagnies- en koopmansartikelen) en de contacten met Zuid India (rijst) structureel waren geregeld. Een jaarlijks schip naar en van Batavia, de overige contacten via derden (particuliere Aziatische en Europese handelaars), was voldoende geweest.

II VERSCHEPINGEN VANUIT EUROPA

De contacten tussen Nederland en Ceilon vallen enerzijds onder het retour, uitvoerig besproken in het voorgaande hoofdstuk, anderzijds onder de baarse⁴⁶ ladingen die op deze plaats worden bezien. Patria levert vooral op grond van de Ceilonse 'eisch' of bestelling die met het

46 De term 'baarsch schip' en 'baarsche lading', soms ook 'baar', vinden wij in de betekenis van 'uit Nederland komend(e) schip of lading' zelfs niet in negentiende-eeuwse woordenboeken. Het leek mij aardig het woord 'baars' te introduceren tegenover 'retour', temeer daar het woord in de correspondentie en de notulen van Ceilon usance is. Een 'baar' in de zin van nieuwkomer in Azië, is een bekend begrip.

vroegschip naar Nederland wordt verstuurd (circa 15 november), in de herfst van het aansluitende jaar wordt ingeladen en tenslotte in juli of augustus van het daaropvolgende jaar Ceilon bereikt. De missive gedateerd medio november 1775 bevat dus de bestelling voor het boekjaar 1777/1778. Deze bestelling bestaat uit twee onderdelen: de 'geldeisch' en de eis van goederen; de laatste weer gesplitst naar 'departement': het negotiepakhuis, de dispens, het ijzermagazijn, de wapenkamer, de medicijnwinkel etc. Ceilon specificeert zijn bestelling niet expliciet naar gebruik in de handel of behoefte van het bedrijf zelf. De producten voor de handel vindt men meestal vermeld bij de 'eisch' voor het negotiepakhuis en de dispens, maar ijzer en spijkers, voor een ander departement geëist, blijken in 1778/1779 toch voor respectievelijk 20% en 40% bestemd voor de particuliere verkoop. Dit geldt ook voor andere artikelen en hierover geeft, zo men zich daarin wil verdiepen, het jaarlijkse Rendement van Verkochte Koopmanschappen uitsluitsel.

Zoals eerder bij de 'eisch van retouren' de samenhang tussen vraag en levering van de producten – met name kaneel en lijwaten – werd gezien, zo wordt thans de relatie tussen een aantal vanuit Nederland geëiste artikelen en de voldoening daarvan geanalyseerd. Artikelen als fluweel, glazen ruiten, passementen, masten, ijzer, medicamenten, garnituurknopen ('ge-ëischt naer de nieuwste mode') omschrijft Ceilon nauwgezet. De facturen vatten de levering echter vaak samen met de woorden 'in soorten', 'wapenkamer goederen' of 'voor het dispens'. Hierdoor was het lastig voor verdere analyse een min of meer representatieve groep van producten te selecteren. Ceilon is verplicht de voorraad van het geëiste artikel op te geven, eveneens het gemiddelde vertier over vijf jaar en dat van het zojuist verlopen boekjaar. Van de artikelen voor

Tabel 27 De 'eisch van goederen' en de voldoening daarvan één-driekwart jaar later door Patria⁴⁷

	'eisch'	voldoening		'eisch'	voldoening
Rouaanse mutsen	1.200	1.050 stuks	bieren	600	300 vaten
zilver-/gouddraad	500	400 ellen	jenever	12	12 kelders
Hollands fluweel	325	325 ellen	ijzer	613.000	467.000 pond
glazen ruiten	10.200	4.600 stuks	spijkers	138.000	113.000 pond
wijnen	53/1.900	22/675 leggers/ bottels	staal	20.600	20.300 pond
olijfolie	140	40 leggers	lood	34.000	20.100 pond
Hollands spek	200	115 vaten	gele klinkers	90.000	57.300 stuks

⁴⁷ In VOC 3431, 3456, 3484. De brieven van gouverneur en raad van Ceilon naar Heeren xvii vindt men in het begin van het eerste boek van de serie 'Van Ceilon' in de Overgekomen Brieven en Papieren (de O.B.P.). Hierin de bestelling. De levering in de generale journalen BGBat. 10801, 10807/10794 en 10808.

eigen, dus Compagnies gebruik, ligt vrijwel altijd nog een voorraad – nooit excessief in deze periode – op de schappen. Wat de koopmanschappen betreft zijn de planken in de meeste gevallen al leeg. De restanten uit tabel 23 laten daarover weinig twijfel bestaan. Vaak spruit de ‘eisch’ logischerwijze voort uit het vertier en de voorraad. Veel variatie op het boodschappenlijstje ziet men niet. Het overzicht toont het totaal van de ‘eischen’ uit de missives van november 1775, 1776 en 1777 en het totaal aantal stuks, ellen, ponden, leggers, bottels, kelders en vaten van de voldoening met de baarse schepen in de drie boekjaren 177/78 tot en met 1779/80. De ‘eischen’ op Patria uit de jaren voorafgaande aan de oorlog met Kandia zijn niet aangetroffen in de brieven naar Nederland, waardoor een vergelijking onmogelijk is (tabel 27).

Met een duidelijk voorbehoud valt te zeggen dat Ceilon 60 tot 70% van zijn bestellingen ook werkelijk ontvangt. Onverwacht is het assortiment van producten niet, interessant wel. Stoffen zoals laken, trijp, fluweel, grijnen, floers, Haarlemse zijde, kroonrassen – deze zeven, gerekend in ellen en jaarlijks voor een gezamenlijke *lengte* van meer dan één kilometer! – goud- en zilverdraad en tenslotte passementen, zijn ongetwijfeld bestemd geweest voor het Europees georiënteerde deel van de bevolking. En dat zijn niet alleen Europeanen. Allerlei soorten hoeden (fijne-, gemene-, kinder-) en de Rouaanse rode muts⁴⁸ – vrij prijzig! – vinden kennelijk goede aftrek. Bijzondere en dure soorten textiel zijn vaak bedoeld als geschenk voor Aziatische ‘grandes’. Speciaal glaswerk, schrijfgereedschappen, stichtelijke⁴⁹ en rekenkundige drukwerken, vlees, spek en boter en een kleine variëteit aan dranken en oliën (de ‘oliteijten’ lijn- en olijfolie) maken de hoofdmoot uit van een groep artikelen waarvan het gebruik – handels? Compagnies? – niet vaststaat. De ‘eisch’ voor 1770 vraagt om een enorme hoeveelheid klinkerstenen voor de aanbouw van het hospitaal in Colombo, het kruithuis in Galle en een watertank in Mannaar.

Wijnen worden niet naar streek, maar veelal naar land van herkomst⁵⁰ geëist en de verzochte tweehonderd vaten bier zijn onveranderlijk Roskammer, Hooijberg, Anker, Sterre, Valk en (het Zeeuwse) Koudekerker. Bier en boter zijn altijd eenvoudig te verkopen, deelt Colombo mee. Het van oorsprong Dantziger jopenbier, ‘double, double stout’ zegt het woordenboek, zag men als medicijn. Jenever en brandewijn, dranken met een hoger gehalte aan alcohol, vindt men minder vaak op de lijst van bestellingen voor het dispens. Mochten kwantiteit en assortiment van laatstgenoemde versnapering onder de verwachting van de lezer blijken: veel dranken worden door schepelingen uit Europa (en de Kaap) meegenomen of ‘op consignatie’ door kapi-teins afgeleverd aan een handelspartner van Compagnies huize. Uitvoeriger hierover in hoofdstuk III. Bij de ‘eisch’ van medicamenten gaat de apotheker uit van 5.000 betrokkenen. Afgezien van Europese medicijnen stonden Inlandse kruiden in hoog aanzien, ze werden systematisch verzameld voor gebruik en ook naar Nederland verzonden⁵¹. De VOC had ook inlandse geneesheren in dienst, onder andere bij de kaneelschillers.

48 Bij de kaneelschillers en onder het gevolg van de Kandiaanse ambassadeurs een favoriet en modieus hoofddeksel.

49 Maar zeker niet de bijbels met de psalmen van Dathenus: onverkoopbaar, zegt Colombo daarover.

50 Vooral witte en rode Franse wijn en rode Spaanse. ‘Sereesche zekwijn’ (droge sherry, neem ik aan) is ook gewild.

51 Paranavitana, *Medical Establishment*.

Bij de bestellingen komt men geschenken tegen voor de koning van Kandia. Zo arriveren in september 1779, per *Ganges*, een 'extra groote glase kroon' en 'zes gesleepe glazen blakers', ca-deaus ter waarde van 953 gulden. Het zou interessant zijn na te gaan wat het geïsoleerde koninkrijk Kandia, dat qua contacten met de buitenwereld valt te vergelijken met het Japanse rijk, via de VOC aan 'vensters op de wereld' in de loop van bijna honderd vijftig jaar heeft ontvangen en welke effecten, zoal voorkomend, dit heeft gehad. Verrekiijkers (per stuk 27 gulden), balansen, nieuwe koperen aansluitstukken voor de brandslangen (voorbeelden gaan tevoren met de bestelling mee), een koperen ketel van 378 gulden om salpeter te zieden en alle denkbare soorten gereedschap staan op de bestellijst. Zelfs hamers moeten uit Nederland komen.

Een korte blik vervolgens op de factuurwaarde van de cargazoenen, dat wil zeggen op de aanvoer vanuit Nederland. In de jaren zeventig verstuurt Patria voor gemiddeld f 128.000 per jaar naar Ceilon. In deze periode moet het eiland het benodigde edelmetaal en geld van Batavia 'eischen'. Misschien omdat aldaar een beter overzicht op de distributie mogelijk is? Maar had dat niet eerder kunnen blijken? Desondanks zendt Patria toch nog drie maal contanten en edelmetaal rechtstreeks naar het gouvernement. De waarde van het geld/goud bedraagt f 972.000, terwijl die van de overige cargazoenen tijdens dit decennium op iets meer dan een miljoen uitkomt. Aan de debetzijde van de grootboekbladzijde met betrekking tot Ceilon worden nog twee soorten cargazoenen genoemd: de assignaties (gemiddeld f 188.000 per jaar) en de nalatenschappen (f 2.800 gemiddeld). Laatstgenoemde post betreft geld dat de curator-ad-lites naar Nederland overmaakt aan de nabestaanden van zonder testament overleden dienaren. Met uitzondering van het verzonden goud en geld, waarvan Ceilon lang niet altijd de eindontvanger is (vaak ontvangt de Coromandel via Ceilon haar edelmetaal), verschillen al deze jaarlijkse bedragen nauwelijks.

Op de volgende tabel ziet men een verdeling in zes groepen van de goederen die de barse schepen naar Ceilon vervoeren. Drie boekjaren vóór de oorlog met Kandia en de drie vóór de Engelse Oorlog worden met elkaar vergeleken. De bedragen vertegenwoordigen het *totaal* van de betreffende drie jaren en zijn de factuur- of inkoopsprijzen (tabel 28).

De f 440.000 gulden uit de (eind)jaren zeventig contrasteert sterk met de 183.000 gulden uit de jaren direct voor de Kandiaanse oorlog. In feite tegen de verwachtingen in, gezien de verslechterde financiële situatie van de VOC in het algemeen. In de jaren zeventig verkoopt Ceilon voor iets meer dan f 10.000 gulden vaderlandse koopmanschappen aan particulieren (over drie jaar f 31.500). De voorraden blijven – in geldswaarde uitgedrukt – vrij constant op tweeënhalf maal het bedrag van de omzet. Particulieren kopen in de eerste plaats dranken, provisiën en textiel, maar ijzer, spijkers en glazen ruiten vinden evenzeer aftrek. De ongetwijfeld tijds-, arbeids- en kapitaalsintensieve 'sleet' van koopmanschappen beslaat slechts 7% van de waarde van de transporten uit Patria. Werd daarop de voorgeschreven winst van vijftig procent behaald? Dat zien wij in het volgende onderdeel van het hoofdstuk. Eerdere generale journalen suggereren voor Batavia een veel sterkere positie als distributiecentrum van Europese goederen dan later (uiteraard waar het Ceilon betreft). Veranderde logistieke inzichten? Vrijwel alle hierboven ter sprake gekomen aspecten van de rol van Ceilon binnen het Aziatische imperium zouden met talloze additionele tabellen over de ontwikkelingen gedurende de gehele achttiende eeuw kunnen worden uitgebreid. Er is materiaal genoeg voorhanden. Vooralsnog blijft het bij de gemaakte keuzes.

Tabel 28 Goederen door Patria naar Ceilon verzonden, tweemaal totaalbedrag van drie boekjaren⁵²

	1756/57 - 1759/60		1777/78 - 1779/80	
		%		%
1) dranken (wijn, jenever, brandewijn, bier)	2.704	(1,5)	16.721	(3,6)
2) provisiën (vlees, boter, oliën)	9.567	(5,2)	38.690	(8,6)
3) textiel, garnituren, hoofdbedekking	23.175	(5,2)	10.772	(5,9)
4) metalen (koper, lood, ijzer, staal)	38.700	(21,1)	79.805	(18,0)
5) militaire goederen, ongespecificeerd	6.485	(3,5)	63.357	(14,3)
6) Compagnies goederen <i>ongespecificeerd</i> (vermoedelijk: trossen, gereedschappen, masten, ankers, zeildoek,)	91.423	(50,1)	187.795	(42,5)
7) Compagnies goederen <i>gespecificeerd</i> (zoals: spijkers, zwavel, verf, ruiten, krijt, stijfsel, klinkerstenen, vaatwerk, papier, boeken)	23.241	(12,7)	30.638	(6,8)
Totaal	182.892	(100%)	440.181	(100%)

3 Tweede niveau van financiële verantwoording: de Korte Vertoning van Staat

a Voorbeeld van een Korte Vertoning van Staat

Op de Korte Vertoning van Staat staan de uitgaven en de inkomsten van een kantoor zonder – zoals op de grootboek bladzijde – het bedrag aan restanten, schulden of vorderingen en eveneens zonder de inkomende- of uitgaande cargazoenen. En wat laatstgenoemde in Nederland opbrengen al helemaal niet. De Staat geeft daarmee een beperkt inzicht in de rendabiliteit van een vestiging. Toch beoordelen Heeren xvii een kantoor als winstgevend of verlieslijdend op basis van de Staat en spoort zij, indien nodig, de bedienden aan de uitgaven te verminderen en/of de inkomsten te vermeerderen. Ongeacht het profijt dat de retouren uit de vestiging op de veilingen opleveren. De enkele malen dat in publicaties de eindbedragen van de Staat van een of meerdere kantoren werden opgenomen, suggereren de auteurs dezelfde opvatting aan te hangen als de bestuurders van de Compagnie⁵³. Het is daarom niet overbodig een Korte Ver-

52 Archief BGBat. 10780, 10781, 10782, 10794, 10808, 10801. Boekjaar 1757/58 ontbreekt. De bedragen staan in Nederlands geld en de omrekeningsfactor van 0,825 werd gebruikt om Indisch 'zwaar' naar Nederlands geld om te zetten.

53 Onder andere bij Gaastra, *Bewind*, 214 en Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 93. Een lange reeks Korte Ver-

toning eens wat nader te beschouwen en te bezien wat al die posten en deelposten nu wel voorstellen. Niet opgenomen is de specificatie naar ondergeschikte bestuurseenheid – er zijn er zes: Colombo, Jaffna/Mannaar, Galle/Matare, Tutucorijn, Trincomalee/Batticaloa en Kalpettie/Puttelam/Silau⁵⁴. Teneinde de ontwikkeling over dertig jaar te kunnen bezien, vindt men naast elkaar de Staten per ultimo augustus 1759, 1769, 1779 en 1789. Voor de curiositeit werd de Staat over 1700/01 toegevoegd. De eerste twee boekjaren hebben een andere geldsoort dan de laatste drie. Er is geen evaluatie van het geld toegepast, de percentages vormen dus het vergelijkingsmateriaal. Zou men toch correcties wensen, dan moeten de bedragen van boekjaar 1758/59 met circa 10% en die van 1700/01 met 20% worden gereduceerd. In het onderdeel over het Indische en het Nederlandse geld aan het einde van hoofdstuk I leest men de rechtvaardiging van deze percentages (tabel 29).

Tabel 29 legt de nadruk op de laatste dertig jaar van het Compagniesbestuur over Ceilon. Duidelijk is de enorme en blijvende breuk met de zestig voorafgaande jaren die de Kandiaanse Oorlog (1761-1765) initieert. Van 1700 tot 1760 ging het in feite uitstekend met de financiën op het eiland. De gunstigste periode van het gouvernement valt in de jaren tien en twintig van de achttiende eeuw. Zo vermeldt boekjaar 1715/16 aan uitgaven f 875.000 en aan inkomsten f 1.312.000, met een dekkings- of compensatiepercentage van 150. Aan het einde van de jaren veertig overtreffen de inkomsten de uitgaven opnieuw, maar nu gedurende slechts drie jaar. Boekjaar 1748/49 geeft het beste resultaat ooit met een dekkingspercentage van 155. De vijftien boekjaren tussen 1712/1713 en 1727/1728 vertonen een constant overschot van ongeveer 10% op de uitgaven; voor de boekjaren 1746/1747-1748/1749 bedraagt dit zelfs 30%. Dankzij die gunstige achttien jaar compenseren in het gehele tijdvak 1700-1760 de inkomsten voor 95% de uitgaven. Het beeld wordt iets ongunstiger – een daling naar circa 85% – wanneer wij de schijnwinsten behaald op de kaneel verrekenen. Heeren xvii doen dat niet en zullen zich in deze jaren uiterst tevreden hebben getoond met de resultaten op Ceilon. Het kantoor kon zichzelf vrijwel bedruipen, hield gedurende een twintigtal jaren zelfs een aardig sommetje over en alle inkomsten uit lijwaat en kaneel konden verdwijnen in de zakken van de aandeelhouder. Dit op voorwaarde dat de vestiging niet voor verliezen elders hoefde op te draaien, hetgeen uiteraard wel gebeurde. Maar het kantoor had voldoende potentie. De zeventiende eeuw doet het overigens minder goed: 62 als dekkingspercentage voor de periode 1640-1700. Deze resultaten vertonen meer overeenkomsten met de laatste dertig jaar uit de achttiende eeuw waarvoor een percentage van 54 geldt. Bijlage I geeft de details.

De verhouding tussen inkomsten en uitgaven is gedurende de eerste zestig jaar van de achttiende eeuw dus gunstig. Wij bezien vervolgens de ontwikkeling van de jaarlijkse uitgaven en

- toningen zou wel kunnen bijdragen tot begrip van de financieel-economische situatie van een kantoor; de Staten van de vestigingen op een bepaald tijdstip onderling te vergelijken heeft weinig zin, gezien de specifieke achtergrond van elke factorij. Het oordeel verlieslijdend of winstgevend is pas te vellen met behulp van de analyses gedaan zoals in hoofdstuk I.
- 54 Helemaal juist is dit niet, omdat onder gouverneur Van de Graaff laatstgenoemde twee eenheden in de boeken werden samengevoegd met de Staat van de dessavonie Colombo. De gouverneur had ook graag de Wannische Landen met Colombo verenigd, maar hier was Batavia tegen en uiteraard ook Jaffna, dat dit aanpalende gebied bestuurde. Later bleek de samenvoeging onwerkbaar en hernam de oude indeling zijn loop. De tendens tot centralisatie onder deze gouverneur is evenwel opmerkelijk.
- 55 BGBat. 10751, 2953, fol. 331 e.v.; VOC 3291, fol. 170 e.v.; VOC 3544, fol. 421 e.v.; VOC 3888, fol. 3815 e.v.

Tabel 29 *Korte Vertoning van den Staat der Kompenie ten gouvernemente Ceijlon en de kust Madure (...)*
*onder ultimo Augustus 1701, 1759, 1769, 1779 en 1789*⁵⁵

De algemeene lasten in twaelf maanden (...) beloopt eene somma van:

per ultimo Augustus:	1701	1759	1769	1779	1789
	%	%	%	%	%
rants. ordinair	160.455 (15,9)	164.028 (18,9)	248.858 (17,4)	206.105 (16,7)	207.483 (11,5)
onk. ordinair	113.179 (11,3)	69.320 (7,9)	131.585 (9,2)	107.960 (8,8)	136.091 (7,4)
onk. extra-ordinair	n.v.	7.201 (0,8)	20.849 (1,5)	14.076 (1,1)	476.336 (26,3)
timm. en repar.	20.824 (2,0)	24.717 (2,8)	72.947 (5,1)	57.840 (4,6)	75.103 (4,1)
fortifikaatsie	12.349 (1,2)	46.007 (5,3)	45.472 (3,2)	75.512 (6,0)	127.129 (7,0)
hospitaal	n.v.	13.700 (1,6)	17.202 (1,2)	18.636 (1,5)	23.519 (1,3)
onk. van sloepen	n.v.	40.566 (4,6)	96.565 (6,7)	78.849 (6,3)	78.135 (4,3)
reek. kond., konfisk.	1.333 (0,1)	2.585 (0,3)	4.336 (0,3)	4.310 (0,3)	6.365 (0,3)
soldijen aan Komp: loontrekkende dienaren					
1 aan land	427.614 (42,7)	395.480 (45,6)	600.487 (41,8)	513.602 (41,4)	398.449 (21,9)
2 schepelingen	20.896 (2,0)	13.114 (1,5)	17.499 (1,2)	11.753 (0,9)	17.736 (1,0)
inl. dienaren	50.061 (4,9)	15.889 (1,8)	54.556 (3,8)	49.399 (4,0)	40.885 (2,2)
reek. van schenkagie	2.406 (0,2)	23.409 (2,7)	25.711 (1,8)	22.630 (1,8)	28.314 (1,5)
onk. van scheepen	166.745 (16,6)	53.727 (6,2)	97.706 (6,8)	82.360 (6,6)	204.797 (11,2)
intressen	24.120 (2,4)				
diversen	7.428 (0,7)				
totalen	1.007.419 (100)	869.757 (100)	1.433.729 (100)	1.243.038 (100)	1.820.346 (100)

Daar en tegen bedragen de opgelegde winsten en voordelen eene somma van:

per ultimo Augustus:	1701	1759	1769	1779	1789
	%	%	%	%	%
reek. v. verpacht	144.313 (18,9)	200.164 (26,0)	304.783 (45,6)	290.842 (47,6)	458.135 (53,2)
winst kanneel	155.748 (20,2)	74.107 (9,6)	37.110 (5,5)	1.747 (0,3)	5 (0,0)
winst arreek	46.756 (6,1)	69.923 (9,0)	33.731 (5,0)	37.549 (6,1)	48.696 (5,7)
winst lijwaaten	bij overige winsten	25.347 (3,2)	25.299 (3,8)	9.320 (1,5)	4.214 (0,5)
andere slands ink.	138.175 (18,1)	232.879 (30,1)	176.829 (26,4)	167.698 (27,4)	233.869 (27,1)
overige winsten	242.089 (31,6)	136.896 (17,8)	87.706 (13,1)	86.762 (14,2)	116.790 (13,5)
olifantshandel	39.273 (5,1)	33.601 (4,3)	3.894 (0,6)	17.783 (2,9)	geen (0,0)
totalen	766.354 (100)	772.921 (100)	669.356 (100)	611.704 (100)	861.712 (100)
ten agteren	241.065	96.836	764.373	631.334	958.634
inkomsten compenseren					
uitgaven met	76%	88%	47%	49%	47%

inkomsten op zich. Tot 1740 nemen de uitgaven heel geleidelijk toe en blijven daarna gedurende twintig jaar staan op vrijwel hetzelfde niveau. Dit ondanks opstanden, toename van het aantal functionarissen en ongetwijfeld menig onverwachte andere kostenpost. De jaren dat gouverneur Vuyst (1726-1729) een wanbestuur en schrikbewind over Ceilon voert, vindt men niet weerspiegeld op de Korte Staat. De behaalde voordelen variëren, eventuele overschotten komen daardoor volledig op rekening van extra inkomsten. Bezuinigingen spelen geen rol; veel te bezuinigen valt er overigens niet waar personeelskosten bijna twee-derde van het totaal uitmaken.

Wanneer wij beweren dat de uitgaven gedurende twintig jaar (1740-1760) op vrijwel hetzelfde niveau blijven, dan hangt deze conclusie samen met de omrekeningsmethode voor het Indisch zware geld. Volgens mijn methode nemen de uitgaven elk jaar met 0,7% toe, volgens de VOC-boekhouding, gevolgd door Steur en De Korte, maar ook volgens de omrekeningsmethode van Jacobs, blijven zij op hetzelfde peil. Waardering voor de 'oplettendheid' van gouverneur en raad te Colombo blijft onverkort, daar het aantal dienaren tussen 1740 en 1750 van circa 3.500 naar circa 4.000 stijgt. Waardering, maar ook een zekere wantrouwen. Gezien het toenemende aantal kostgangers is een pleidooi voor een zeer nauwkeurig onderzoek naar wat de getallen precies voorstellen en naar de aard van eventuele bezuinigingen, niet onterecht. Bedoeld onderzoek is helaas te gedetailleerd om in het kader van dit onderzoek uit te voeren. Incongruïteiten in het cijfermateriaal komen ook elders voor, vooralsnog beperk ik mij in dezen tot een nadere beschouwing van de uitgaven aan salarissen – enkele bladzijden hieronder – wat al lastig genoeg is.

Men mag spreken van sterke financiële structuren waardoor het totaal van de uitgaven elk boekjaar opnieuw binnen bijna voorspelbare grenzen blijft. De inkomsten uit de intra-Aziatische handel wisselen sterk, in mindere mate geldt dat voor de inkomsten uit belastingen en rechten. De opmerking van Steur dat 'Batavia in de loop van de achttiende eeuw de kantoren niet meer in de hand had' klopt dus zeker niet voor Ceilon⁵⁶. Wat zou deze criticus overigens met 'in de hand had' bedoelen? Gooiden zij het geld over de balk? Als er één het goede voorbeeld gaf, dan was dat het gouvernement Ceilon. Uiteraard alles volgens de cijfers op de Korte Vertoning. Het totaal van de uitgaven en inkomsten is voorspelbaar, de onderlinge verhouding tussen de deelposten, met name die van de lasten, is dat eveneens, tabel 28 toont dit aan. De winsten worden tot 1756/57 (6^e periode) weinig inzichtelijk gespecificeerd. Een particuliere bron geeft over de 4^e en 5^e periode juist wel de details die vanaf Mossels administratieve hervormingen in de jaren vijftig gebruikelijk zijn⁵⁷. Men vraagt zich af waar de 'heren van het redres' die afwijkende gegevens hebben gevonden. Waarschijnlijk berekend uit de generale journalen die toentertijd nog volledig op de Kamers ter inzage lagen. Nu zijn er teveel lacunes om de tabel daaruit aan te vullen (tabel 30).

⁵⁶ Steur, *Herstel*, 56.

⁵⁷ Hope 69.

Tabel 30 *Specificatie van de inkomsten en uitgaven (percentuele verdeling naar acht posten)*

Lasten , per vier jaar	1701/05	1712/16	1723/27	1734/38	1745/49	1757/60
1 rantsoenen ordinair	15,3	16,0	15,4	16,6	16,3	18,4
2 onkosten ordinair	10,6	8,9	10,4	9,6	10,0	7,6
3 onkosten extra-ordinair	0,6	2,3	2,2	2,8	3,4	1,1
4 schenkagie	0,9	0,9	1,1	1,8	3,2	2,5
5 soldijen	50,3	49,4	50,2	47,9	46,8	49,6
6 fortificatiën/reparatiën	3,5	2,1	1,6	1,8	2,6	7,4
7 equipage	13,4	18,0	17,3	17,9	15,1	11,1
8 diversen	5,5	2,4	1,8	1,5	2,6	2,4
Winsten , per periode van vier jaar				1734/38	1745/49	1757/60
1 verpachtingen				13,8	13,5	25,2
2 andere landsinkomsten				21,9	50,0	33,0
(territoriale inkomsten, tussentelling				35,7	63,5	58,2)
3 winst op de kaneel				10,1	5,9	9,1
4 winst op de arreek				8,5	5,6	9,4
5 winst op de lijwaten				4,7	2,7	3,5
6 winst op de olifanten				7,9	5,3	4,0
7 overige winsten				15,1	8,7	9,6
8 Overwalse winsten (vooral op Japans koper, specerijen en suiker)				18,0	8,4	6,0
(handelsinkomsten, tussentelling				64,3	36,6	41,6)
Totaal				100%	100%	100%

De direct identificeerbare kosten van personeel (rantsoenen en soldijen) schommelen gedurende zestig jaar rond de 67%. De omslag naar het accent op de territoriale inkomsten, ten koste van de handelswinsten, ligt in het midden van de jaren veertig en de opbrengsten uit de verpachtingen domineren pas vanaf het einde van de jaren vijftig. De totaal-opbrengsten uit de drie handelsartikelen lijwaten, arecanoten en olifanten lijken gelijktijdig met de Overwalse winsten toe- en af te nemen: mogelijk een aanwijzing dat politieke en/of economische (tijdelijke) veranderingen in het zuiden van het subcontinent invloed uitoefenen. De handel in olifanten en arecanoten met de 'Cust' (Coromandel) beïnvloedt in sterke mate de uitkomsten van de intra-Aziatische handel op Ceilon. Tot circa 1750 handhaaft de olifantshandel zich met jaarlijkse aantallen tussen de 90 en 100 verkochte 'dikbuijken'. De arecanoothandel beleeft zijn hoogtepunt in de jaren twintig met jaarlijkse exporten van om en nabij de 20.000 ammunams (van 24.000 noten elk) en halveert daarna.

De naam Mossel is in het eerste hoofdstuk al enkele malen gevallen. Het is hier de plaats dieper in te gaan op de betekenis van deze thans wat weinig geprononceerde gouverneur-generaal (1750-1761) die onder Van Imhoff een aantal jaren als directeur-generaal 'secunde' was. Wij komen zijn naam veelvuldig tegen wanneer het gaat om wetgeving, reglementen, verordeningen en analyses op vooral boekhoudkundig en financieel-economisch terrein⁵⁸. In hoeverre zijn optreden toevallig was of juist doorslaggevend in relatie tot de laatste jaren van bloei van de Compagnie – de jaren vijftig laten zeer goede resultaten zien – wettigt ten volle een apart onderzoek. Jacob Mossel is verantwoordelijk voor de nieuwe opzet van de Korte Vertoning van Staat en voor een aantal belangrijke veranderingen in de boeken van de kantoren in de Oost. Restanten en koopmanschappen hebben eveneens zijn aandacht. De generale grootboeken en –journalen zijn door hem niet onderhanden genomen. Mossels activiteiten richten zich op een wijze van omgaan met het cijfermateriaal van de VOC die tot een grotere inzichtelijkheid in het financieel-economisch gebeuren in Azië diende te leiden. Na hem is in Azië de behoefte daartoe kennelijk niet meer gevoeld⁵⁹.

Onder de bijlagen is een procentuele verdeling te vinden van het aandeel van elke hoofdpост binnen het totaal van lasten en winsten; verfijnder dus nog dan wat op tabel 20 is te vinden (bijlage II). Het overzicht begint met het boekjaar 1757/58 (maar noemt niet de atypische oorlogsjaren) en eindigt op het moment dat de samenstelling van de Korte Vertoning kennelijk zozeer achterloopt dat het bankroet van de Compagnie de voltooiing van de boekhoudkundige verplichtingen inhaalt. Wat ook de redenen mogen zijn, vanaf circa 1790 ontbreekt zowel in Den Haag als in Colombo en, naar het zich laat aanzien eveneens in Jakarta, cijfermatig materiaal dat hoogst interessant zou zijn voor de laatste fase van het bewind van de

58 Coolhaas, *Van Imhoff en Mossel*, beoordeelt Mossel veel gunstiger dan zijn voorganger; hij wijst op een reeks auteurs uit het eerste driekwart van de negentiende eeuw die laatstgenoemde zelfs tot één van de beste gouverneurs-generaal rekenen. Van Kampen noemt hem in 1792 'den grooten economist' (noot 43 bij Coolhaas).

59 SLNA 1/1051, ongepag. 'Register der Circulaire Papieren, welke tot de Memorie van Menage, d'anno 1753, en 't vervolg daar op van anno 1755, betrecking hebben', met 20 reglementen, aanwijzingen, extract resoluties e.d., Batavia ultimo juni 1755. Niet alle reglementen zijn in Colombo gevonden. In het Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, 1602-1811, staan evenmin alle 20 'papieren'. Nummer 2 van het register is de 'Aanwysing wat voor last en winst reekeningen by de respectie Negotie-boeken nodig zijn.....'.

voc op Ceilon en waarschijnlijk ook voor Azië in het algemeen⁶⁰. Wat frappeert bij bestudering van het overzicht in bijlage II is de enorme stabiliteit van de financiële verhoudingen op Ceilon.

b Uitgaven op de Korte Vertoning

De inkomsten en uitgaven, ook wel winsten en verliezen (of lasten) genoemd, worden nu meer in detail behandeld. Niet alle posten krijgen gelijke aandacht, een keuze was noodzakelijk teneinde het hoofdstuk leesbaar te houden. Ook in dit onderdeel blijkt weer de spanning tussen analyse en explicatie. Gezien het feit dat de financiële verantwoording van een vestiging in Azië niet eerder op deze wijze werd onderzocht, is de uitleg van het systeem niet te vermijden. Analyses werden toegepast op de uitgaven aan het personeel, de inkomsten uit de verpachtingen, de leveranties door de bevolking en tenslotte op de winsten op de verkochte koopmanschappen. Ook werd onderzocht in hoeverre de boekhouding van Ceilon inzicht kon geven in de mate waarop de inheemse bevolking onder het juk van de Compagnie gebukt ging, dat wil zeggen in hoeverre zij cijfermatig aantoonbaar werd 'uitgebuit'. Deze vier onderdelen leken mij het meest van algemeen belang voor de geschiedenis van de voc in Azië.

I UITGAVEN AAN HET PERSONEEL

De lastposten vallen uiteen in uitgaven aan a) het personeel (circa 66%), b) bouwwerken, scheepvaart en diverse algemene onkosten (circa 30%) en c) overige, van meestal geringe geldswaarde, zoals hospitaalsongelden, condemnatie en confiscatie (rechtshandhaving, voordien 'raadskamer' genoemd), schenkagie (saldo van aangeboden en ontvangen geschenken) en tenslotte onkosten extra ordinair (samen circa 4%).

Onmiddellijk valt op hoezeer het bedrag van de lasten wordt gedomineerd door de uitgaven voor het personeel. Salaris, maar ook allerlei extra voorzieningen voor de werknemer, drukken zwaar op de begroting. Naast de gage voorziet de Compagnie haar dienaren van hoog tot laag van een rantsoen, uitgekeerd in natura of in geld. En hiermee zijn enorme bedragen gemoeid. De gouverneur ontvangt aldus per maand 24 rijksdaalder Indisch extra, de laagst geplaatste bediende iets meer dan een halve rijksdaalder. Een Aziatische kapitein-militair toucheert rds. 6., zijn Europese collega rds. 10 boven de gage⁶¹. Brandhout en huishuur (genoten door de hogere dienstrangen) en de betalingen aan een toenemend aantal losse arbeidskrachten vallen onder onkosten ordinair. De uitgaven aan rantsoenen staan de gehele achttiende eeuw in een vaste verhouding tot de uitgaven aan salarissen. Na de Engelse Oorlog verstoort de aanwezigheid van grote aantallen ingehuurde soldaten – de regimenten Luxemburg, Württemberg en De Meuron – ogenschijnlijk de vaste verhoudingen. Als men de enorm toenemende onkosten extra-ordinair optelt bij de groep salarissen is de oude balans weer hersteld.

60 In het SLNA, zie Jurriaanse onderdeel 'accounts' (pag. 232-236) zijn de laatste twee, drie jaar van de Nederlandse aanwezigheid op Ceilon daarentegen rijk vertegenwoordigd, zowel met betrekking tot Colombo als de subalterne kantoren. Door het ontbreken van de bovenliggende niveaus van verslaggeving is het een heksentoeer de gegevens samen te brengen tot op het vlak van Korte Vertoning en de hulpboeken.

61 Dit soort details zijn te vinden in het boek *Kleine Kas van Kolombo* (bewaard gebleven vanaf 1761/62).

In die naoorlogse periode (vanaf 1785) komt men frequent verzoeken van inlandse functionarissen, laaggeplaatste dienaren en militairen tegen om verhoging van salaris wegens de 'verduuring' van het levensonderhoud⁶². Ook de hoogstgeplaatste militairen hadden het lastig hun gebruikelijke levensstandaard te voeren en vroegen een toelage. De hogere civiele rangen klaagden minder. Zij ontvingen douceurs en emolumenten – vaak min of meer waardevast (hoofdstuk III gaat daar nader op in) – en kenden de kanalen om 'wat bij te sprokkelen'. De primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden werden tot 1785 kennelijk acceptabel geacht, wat betekent dat op Ceilon nauwelijks sprake is geweest van een (duidelijk) verminderde koopkracht van het geld. Er schuilt echter een addertje onder het gras. Er zijn namelijk aanwijzingen dat de dienaar (geleidelijk?) méér van zijn salaris in Azië kon opnemen – de zogenaamde zes goede maanden – dan in de verordeningen was vastgelegd, waardoor voor uitgaven in Azië ook meer ter beschikking kwam en de ontwaarding van de koopkracht van de gage werd gecompenseerd (zie sectie ii, ongerijmdheden tussen bronnen). Op tabel 29 maken salarissen en rantsoenen samen respectievelijk 65,5%, 67,8%, 64,2%, 63,0% en 61,8% uit van de totale uitgaven op de Korte Vertoning. Dit zijn minimale percentages, gezien de posten onkosten ordinair en 'winst op den kaneel' die voor een groot tot zeer groot deel uit arbeidskosten bestaan. Alle kosten verbonden aan ontwikkeling en onderhoud van de kaneelplantages (vanaf circa 1775) worden in mindering gebracht op de winst op de kaneel en belopen jaarlijks circa f 50.000. Bij de posten fortificatiën en timmeragie/repairatie maken arbeidskosten eveneens een overwegend gedeelte uit van het totaal. De genoemde percentages zijn dus werkelijk als minimaal te beschouwen.

Om de zeer gelijkmatige ontwikkeling van de uitgaven aan het personeel te illustreren volgen nu twee tabellen (12 en 13). De bedragen in guldens op tabel 31 en 32 hebben een decimaal, omdat het totale maandbedrag uit de monsterrollen werd gedeeld door het aantal dienaren. Stuivers en penningen komen niet op deze rollen voor. De verschillen tussen de bedragen onderling zijn te verklaren, maar daarvan is bewust afgezien (tabel 31).

Tabel 31 *Maandsalaris dienaren, aandeel personeelskosten, tienjarig overzicht gehele eeuw (1700-1790)*⁶³

	totaal aantal dienaren	verschuldigde maandbedragen		civielen (samen 100%) %	militairen (samen 100%) %	salarissen + aandeel rantsoenen op totale lasten	
		totaal	gemidd.			op salarissen %	op totale lasten %
1698/99	2.956	f 42.073	f 14,23	42,1	57,9	38,5	56,2
1708/09	2.998	42.943	14,32	zeer lastig te berekenen		35,2	57,3

62 De reglementen stonden dit niet toe, er werden dus toe(s)lagen uitgedacht die de minst te ontbereren functionarissen (hoogste militairen, inlandse ambachtlieden en –bestuursambtenaren) tegemoet kwamen. Gouverneur en raad realiseerden zich duidelijk de netelige situatie van standgenoten en lager personeel.

63 De generale monsterrol is gebruikt en de Korte Vertoning. Er zijn onvermijdelijke verschillen tussen de aantallen op deze tabel en op vergelijkbare tabellen.

1718/19	2.995	42.267	14,30	idem	38,9	61,4	
1728/29	3.392	46.218	13,63	idem	40,1	63,1	
1738/39	3.743	52.878	13,93	idem	38,5	56,2	
1748/49	3.746	53.380	14,25	52,1	47,9	40,9	60,0
1758/59	3.817	54.101	14,17	42,9	57,1	40,1	65,8
1768/69	4.595	68.872	14,99	40,5	59,5	40,2	60,4
1778/79	3.693	57.525	15,58	42,4	57,6	39,2	58,8
1788/89	3.232	49.640	15,36	44,9	55,1	49,9	34,3
gemiddelden over							
1698-1789	3.517	f 50.989	f 14,48	44,1	55,9	40,5	57,4

Direct hierop aansluitend een berekening van het salaris per beroepsgroep (tabel 32).

Tabel 32 *Maandelijksse gage per hoofd naar zeven dienstgroepen*

	1699 en 1789				1699 en 1789				
	aantal		maandloon		aantal		maandloon		
1) bestuur	206	380	25,80	25,87	5) ambachten	215	270	18,71	17,95
2) kerk/school	41	31	42,41	45,52	6) militairen	2.087	2.005	11,07	13,49
3) geneeskunde	30	47	25,73	22,32	7) gegagieerden	2	36	9,00	11,55
4) zeevaart	375	447	13,10	9,10					

Het verschil tussen 'geschoold' en 'ongeschoold' personeel blijkt duidelijk. Bij toename van het gemiddelde bedrag per dienaar binnen een groep moet men aannemen dat meer hoog-ingeschaalde bedienden tewerk werden gesteld (en omgekeerd). Verschil in etnische achtergrond weerspiegelt zich in de functie, niet in de beloning. Bij groep 5 kan men denken aan grotere of geringere vakbekwaamheid; bij groep 1, de meest interessante, aan gradaties van mobiliteit van het personeel over de jaren. In 1789 zien wij heel duidelijk het toegenomen aandeel van inlandse zeevaarders. De subgroep boekhouders binnen groep 1 lijkt jarenlang verjonging van het personeel tegen te houden. Een boekhouder is immers meestal van gemengd Europees-

Aziatische afkomst en werd niet in de hogere rangen toegelaten. Zijn loopbaan begint op jonge leeftijd als aankwekeling, hij werkt door totdat de krachten hem begaven en dat gebeurde niet zelden op respectabel hoge leeftijd. Zestig, zeventig jaar is geen uitzondering.

II SALARISSEN: ONGERIJMDHEDEN TUSSEN DE BRONNEN ONDERLING

Minimaal zeventig procent van alle uitgaven op Ceilon zijn, zoals wij zagen, direct gerelateerd aan het aantal werknemers op de vestiging. Verreweg de grootste uitgavenpost vormen de salarissen aan de Europese en de aan hen gelijkgestelde Aziatische dienaren. Van dit corps bepalen Heeren XVII de sterkte, waardoor elke opdracht tot een 'zuiniger menagie in de huijshouding' bij voorbaat onhaalbaar is. De bedragen aan salarissen die wij op de Korte Vertoning en de generale monsterrol onder ogen krijgen, zijn niet alleen beslissend voor de financiën van het gouvernement, zij brengen ook een aantal intrigerende cijfermatige ongerijmdheden aan het licht. Tussen aantallen dienaren, salarissen en verstrekte rantsoenen moeten bij het omvangrijke en naar samenstelling vrijwel onveranderlijke bestand aan werknemers op Ceilon min of meer vaste onderlinge verhoudingen bestaan. En dat is wonderlijk genoeg niet (altijd) het geval.

Wie in Europa bij de VOC in dienst treedt of wie zich in Azië aan de Compagnie verbindt, staat met een reeks van bijzonderheden, waaronder de actuele gage, vermeld op de zogenaamde generale monsterrol. Een jaarlijkse opneem van het personeel werkt aantallen en bedragen bij tot de stand op ultimo juni van het lopende boekjaar. De rol wordt (op Ceilon althans) vrijwel onmiddellijk geconfronteerd met het soldijboek en van eventuele verschillen doen de notulen van de Raad breedvoerig verslag. Monsterrol en soldijboek hanteren daarom hoogstwaarschijnlijk dezelfde aantallen en bedragen. Hoogstwaarschijnlijk, want de Ceilonse soldijboeken lijken alle verloren, in tegenstelling tot de monsterrollen die tot en met 1789 een volledige reeks vormen⁶⁴. Reconstructie van de salarisadministratie is dientengevolge slechts mogelijk op grond van minder specifieke gegevens. De bedragen aan verstrekte rantsoenen en uitbetaalde soldijen op de Korte Vertoning van Staat doen ons weten wat Ceilon aan directe arbeidskosten kwijt was. Het is onvoorstelbaar dat de Staat onafhankelijk van het soldijboek financiële gegevens over de uitbetaling van salarissen produceert, maar helemaal uit te sluiten valt dat niet. Het aantal guldens vermeld op monsterrol en Korte Vertoning (de posten salaris 1 en 2, zie tabel 29) moet daarom over een reeks van jaren in een vrijwel stabiele verhouding tot elkaar staan. Samen vallen is onmogelijk gezien de reglementen die bepalen dat een zeker gedeelte van de gage – de helft, maar of daaraan de hand werd of kon worden gehouden is niet bekend⁶⁵ – pas aan het einde van de verbintenis wordt uitgekeerd. Die stabiele verhouding is er niet.

⁶⁴ Dat wil zeggen over de achttiende eeuw.

⁶⁵ Zeer tijdrovend onderzoek over een groot aantal dienaren in de scheepssoldijboeken geeft waarschijnlijk antwoord. Afgezien van de dienaren die terugkeren, zijn er zeer vele uit Azië afkomstig, die daar leven, huwen en sterven. Het is moeilijk voor te stellen dat zij met de helft van hun traktement vrouw, kinderen, dienstponeel en magen konden onderhouden. VOC 3724, resolutie 26/4/1786 geeft een aanwijzing. Wie zijn transportbrief nog niet heeft afbetaald geniet vier goede maanden. De hoge kosten van levensonderhoud versoepelt de regel tot zes maanden gage, 'wij op een plaats gelijk Trincomalee waar 't zeer duur is een militair met volle gasie nauwelijks kan bestaan'. Daarenboven lieten welvarende dienaren niet zelden hun gage, die zij onder andere gebruikten voor de financiering van hun intercontinentale handelscontacten (zie verder hoofdstuk III), staan.

Volgens de monsterrol van 1779 verdienen de 3.693 dienaren die zich op ultimo juni van dat jaar presenteren gezamenlijk een bedrag van f 57.525 per maand. Per jaar dus f 690.300; op de ontorechte aanname – maar er is geen betere – dat het aantal werknemers een jaar lang niet verandert. De Korte Vertoning van Staat vermeldt voor hetzelfde boekjaar een uitgave van f 525.355 voor alle dienaren ‘bescheiden aan land en op schepen’. De bedragen en getallen staan in Nederlands geld en zijn terug te vinden op de tabellen 10 en 12. In boekjaar 1778/79 blijkt daarmee dat 76,0% van het arbeidsloon op Ceilon werd uitbetaald en dat 24% kennelijk in Nederland was blijven staan. In 1768/69 bedraagt het percentage 72,8 en in 1788/89, vrij acceptabel, 71,4. Hoogst opmerkelijk zijn echter de uitkomsten over de twee jaren voorafgaand aan boekjaar 1778/79: 70,2% in 1776/77 en 61,0% in 1777/78. Wij kunnen niet aannemen dat het ene jaar 24% van het totaalbedrag aan salarissen in Nederland blijft staan, terwijl de beide voorafgaande jaren 29,8% en 39,0% op de ‘spaarrekening’ wordt achtergehouden. De overige jaren van het zevende decennium geven evenmin geruststellende percentages. Wat kan de reden zijn van dit vreemde patroon van verschillen, aan het licht gebracht door twee aan elkaar gerelateerde bronnen?

Tussen verstrekt rantsoen en uitbetaald salaris – gegevens uit de Korte Vertoning, dus binnen dezelfde bron – bestaat een duidelijker verband. In de jaren zeventig, maar per boekjaar verschillend, ontvangen de gezamenlijke dienaren als rantsoen 40% tot 47% van de uitbetaalde gage boven het maandelijks inkomen. Voor een soldaat komt dit neer op rds. 1 of ongeveer een kwart van het maandsalaris. Over tien jaar kunnen verhoudingen tussen totaal uitgekeerd salaris en totaal verstrekte rantsoenen enigermate verschillen, alhoewel de zojuist geconstateerde marge toch wel groot is. Wanneer wij echter heel precies de aantallen en bedragen vergelijken verdwijnt het gematigde optimisme. Boekjaar 1776/77 noemt 3.811 dienaren die (afgerond) f 492.000 verdienen terwijl hun gezamenlijke rantsoen 40% van de gage of f 199.000 bedraagt. Het volgende boekjaar telt een verwaarloosbare 4 personen meer, maar de uitgaven bedragen slechts f 432.000 en het rantsoen komt neer op 47% van het totaal aan uitgekeerd salaris of op f 204.000. De betaling aan de compagnieën Oosterlingen en Vrije Moren – 500 man in 1776/77 en 625 in 1777/78 – vallen onder de salarissen uitbetaald aan de Europeanen, maar kunnen voor het enorme verschil onmogelijk verantwoordelijk worden gesteld. Mobiliteit onder het personeel komt men – als onveranderlijk patroon – tegen bij de allerlaagst betaalden, de soldaten. De verschillen die wij zojuist constateerden wijzen echter op een plotselinge verandering in de samenstelling van het personeelsbestand, op een even plotselinge verandering van gedragspatroon van werkgever en/of werknemer en voor beide zijn niet de geringste aanwijzingen gevonden. De verschillen kunnen ook verwijzen naar de boekhouding, maar de bijna ijzeren routine op de schrijfkantoren onderbouwt die suggestie evenmin. Intrigerende verschijnselen, deze en die uit de voorgaande alinea, maar waar een antwoord zoeken? Bomans’ aan de Goedheiligman ontworstelde uitspraak dat sommige mysteries in blijmoedigheid dienen te worden aanvaard, moet vooralsnog de zoekende geest een zekere rust brengen⁶⁶.

Bij voortgaande bestudering van het cijfermateriaal – en het betreft hier alleen nog maar de uiteringen aan het personeel – komen vrijwel zeker meer incongruïteiten aan het oppervlak. Ongerijmdheden die de eindbedragen op de Korte Vertoning van Staat volledig verbergen. Het

66 Godfried Bomans, *Kopstukken*, 130 (Amsterdam – Brussel, 1960). Het betreft een interview met Sint Nicolaas uit de gezagsgetrouwe jaren vijftig.

zijn bovendien in de Ceilonse boekhouding structurele verschijnselen. De tabellen die De Korte in zijn 'Financiële Verantwoording' presenteert, berusten voor een deel op dit soort in wezen ondoorzichtige gegevens. Te weten wat men niet of niet zeker weet – en dat inzicht niet te verhullen onder dubbelzinnige woorden – lijkt mij een eis aan elke wetenschapper. Toch is het niet nodig nu al met onderzoek te stoppen. Wij kunnen afdalen naar een lager niveau van financiële verantwoording, dat van de dessavonie Colombo, waarover meer gegevens zijn bewaard gebleven dan over welk ander bestuursdistrict. Of dit onderzoek het inzicht vergroot, of juist vermindert, blijkt uit de nu volgende alinea's.

Veel exacter dan de monsterrol geeft de Kleine Kas de aantallen dienaren. Per maand wordt vermeld wie een rantsoen ontvangt en omdat iedereen daartoe gerechtigd is, kunnen we het verloop van de sterkte op Colombo nauwkeurig volgen. Gemiddeld salarieert Colombo 1.377 dienaren – maximaal 1.588 in september, minimaal 1.231 in februari – gedurende boekjaar 1778/79. Aan rantsoenen wordt van gouverneur tot meest 'gemene' soldaat rds. 2.527 (x 1,98 dus f 5.003 Nederlands) per maand betaald. De Oosterse militairen (Javanen, Madurezen) enerzijds en anderzijds hun afstammelingen⁶⁷, aangevuld met inheemse mohammedanen en dan gezamenlijk Vrije Moren genaamd, ontvangen eveneens een rantsoen. De Kleine Kas bestaat uit twee afdelingen. In het begin van het maandelijks overzicht vinden wij de verstrekte rantsoenen, de salarissen aan inlandse dienaren en de uitgaven aan de lijfeigenen; daarop volgt het kasboek met een debet- en een creditzijde. Het is beslist geen kasboek in de traditionele zin van het woord. Inkomsten en uitgaven staan per groep gerecapituleerd en een transactie datum ontbreekt. De Kleine Kas wordt gehouden in Indisch geld, hetgeen in de andere negotieboeken werd afgeschaft. Ook het Rendement der Verpachte Domeinen wordt in Indisch geld voorgezet. De rijksdaalder is de munt waarin de pachter gewoon is zijn pachtchat te betalen, de dienaar zijn rantsoen ontvangt en de per kas verkochte koopmanschappen staan genoteerd. Met recht mogen wij die rijksdaalder daarom Indisch noemen. In tabel 33 komt thans voor de eerste maal het probleem van de omzetting van de ene geldsoort naar de andere aan de orde, dwingend en niet te ignoreren.

In het appendix op hoofdstuk I werd over Indisch-licht, Indisch-zwaar en Nederlands geld gesproken. Na 1768 staan de negotieboeken, behalve de twee zojuist genoemde, in Nederlands geld. Teneinde de op dat moment gehanteerde omrekeningsfactor van Indische rijksdaalders naar Nederlandse guldens onomstootbaar vast te stellen, werd gezocht naar een post die zowel in Kleine Kas (of in het Rendement der Domeinen) als in een van de negotieboeken voorkwam. In de eerste in Indische rijksdaalders, op de tweede in Nederlandse guldens. De jaarlijkse erfpacht van rds. 150 die weduwe Lebeck voor het gebruik van de Compagnies buitenplaats de Uijtvlugt⁶⁸ kwijt was, staat ook in een negotieboek en wel voor het bedrag van f 297. De omrekeningsfactor is dus 1,98. Van Indische rijksdaalder naar Indische gulden is deze 2,4. (tabel 33).

67 Die afstammelingen zijn op het huidige Sri Lanka nog als groep herkenbaar. Contacten met Java bestaan, de taal heeft zijn speciale uitdrukkingen. Militairen en toentertijd verbannen adel (de staatsbannelingen) vormen de oorsprong van de gemeenschap. In de Archipel was 'di-selan' het woord waarmee verbanning in het algemeen werd aangegeven.

68 Gemutileerd, maar nog duidelijk herkenbaar aan de rand van het historische deel van Colombo. Zie J.R. van Diessen en A van den Belt, *Een toelichting op zes topografische aquarellen van Ceylon in het Rijksprentenkabinet*, in Bulletin van het Rijksmuseum, 1987 nummer 1.

Een Indische gulden vermenigvuldigt men met 0,825 om een Nederlandse te krijgen; een Nederlandse met 1,2121 om naar de Indische terug te keren. Deze omrekeningsfactoren zijn degenen die de Compagnie vanaf 1768 in haar Aziatische boekhouding gebruikt en liggen als zodanig voor ons vast.

Tabel 33 *Uitbetaling salaris en rantsoenen volgens Kleine Kas, Korte Vertoning en monsterrol (1778/79)⁶⁹.*
(Bedragen in Nederlandse guldens.)

	Kleine Kas		Korte Vertoning	generale monsterrol
	introductie	creditzijde		
aantal dienaren over een jaar gerekend	1.377	g.g.	geen gegevens	1.491
idem in juni	1.438	g.g.	geen gegevens	1.491
Oosterlingen, Vrije Moren	626	g.g.	geen gegevens	geen gegevens
Inlandse dienaren, post 'maandgelden'	151	g.g.	geen gegevens	geen gegevens
idem op andere rekeningen	285	g.g.	geen gegevens	geen gegevens
betaald aan rantsoenen, algemeen	75.592	109.603	geen gegevens	
aan wie op de monsterrol staat	60.004	g.g.	geen gegevens	geen gegevens
Oosterlingen, Vrije Moren	13.681	g.g.	geen gegevens	geen gegevens
inlandse dienaren	geen rantsoenen verstrekt		geen	geen
betaald aan salarissen, algemeen	g.g.	g.g.	320.903	291.816
per 'de Kleedenwinkel'		141.570	geen gegevens	geen gegevens
Oosterlingen, Vrije Moren	11.523		g.g.	geen gegevens
geen gegevens				
Inlandse dienaren, maandgelden	4.334	79.566	36.130	geen gegevens
idem op andere rekeningen (bijv. onkosten ordinair, fortificaties)	15.586	g.g.	geen gegevens	geen gegevens

Hoe zijn al deze getallen met elkaar te rijmen? Het betreft immers steeds dezelfde groep op Colombo uitbetaalde dienaren en tussen de drie invalshoeken van Kleine Kas, Korte Vertoning en monsterrol moet daarom wel een sterke overeenkomst bestaan. Omgerekend werd met 1,98 teneinde van Indische rijksdaalders Nederlandse guldens te maken.. De salarissen aan diena- ren bedragen volgens de Kleine Kas f 141.570, volgens de Staat f 320.903 en volgens de mon- sterrol f 291.816. Kleine Kas en Staat vermelden het bedrag inclusief de f 11.523 verstrekt aan de Oosterlingen en Vrije Moren. De monsterrol daarvoor gecorrigeerd neemt daarmee toe tot f 303.339. Niettemin toch nog f 17.564 verschil tussen laatstgenoemde twee bronnen. Naar per- sonen gerekend betekent dit een 100 tot 150 man méér of minder (zie tabel 31). Om het verschil

69 Respectievelijk te vinden in VOC 3547, VOC 3544, fol. 421 e.v. en VOC 5227.

tussen Staat en rol te verklaren is een groter aantal dienaren waarschijnlijk niet eens nodig. Onder uitgaven aan salarissen vallen namelijk ook die aan doodkisten en doodsgewaden, aan akte- en zegelgelden, aan slaapgoed en aan 'hospitaalsongelden'. Daarenboven valt het salaris aan de dienaren in allerlei ongedefinieerde en intrigerende groepen uiteen. Wij vinden: 'subsidie' (aan Europeanen), 'gage', 'goede maanden', 'het verstrekte uit de kledenwinkel', 'het afbetaalde op diverse ordonnantiën aan de Nederlandse dienaren wegens te goed behouden gasiën', en tenslotte 'het belaste op rekening der Nederlandse dienaren'. De Korte Vertoning vat de hele serie onder één term samen: 'verstrekte gasiën'. In het uitvoerige bericht over wat in vergelijking met het voorgaande jaar méér of minder werd uitgegeven dat op de Korte Vertoning volgt komen al deze subposten afzonderlijk ter sprake. Totalen ontbreken echter, alleen het verschil met *anno passato* wordt op de penning nauwkeurig 'voorgesteld'. Van Dam, de 'beschrijver van de Compagnie', noch de Staat geven een vingerwijzing naar wat deze grote variëteit aan uitgaven aan de werknemer precies voorstellen. Niettemin, het verschil van f 17.564 tussen monsterrol en Staat zou met de groep 'doodkisten' etc. te maken kunnen hebben. Het verschil met het bedrag aan salarissen dat de Kleine Kas vermeldt, blijft hiermee onverklaard.

De kledenwinkel verstrekt rds. 71.500 of f 141.570 (Nederlands) per jaar aan salarissen aan de dienaren in Colombo. Daarvan f 11.523 aan de Aziatische militairen en f 130.047 aan de Europese dienaren. Gezien het verschil van meer dan de helft met de bedragen op Korte Vertoning en monsterrollen is hier duidelijk iets aan de hand. De Compagnie betaalt haar personeel voor een deel (volgens de reglementen is dat de helft) uit in Azië; het resterende bedrag wordt bij terugkeer in Nederland ter beschikking gesteld. Hoe een en ander in de boekhouding wordt verantwoord is niet eenvoudig te doorgronden. Wat gebeurt er namelijk met het verschil tussen Indisch en Nederlands geld dat in de boeken een reëel probleem is gezien de noodzakelijke omrekeningsfactor tussen de twee soorten guldens. Het gaat daarbij om flinke bedragen. De uitgaven aan salarissen belopen, zoals wij boven zagen, tegen de zeventig procent van alle onkosten die de voc in Azië had te dragen. Kregen de werknemers in Azië een opslag op hun salaris want tussen de gulden op de monsterrol en die in Azië is een verschil van circa twintig procent. Die in Indië was althans boekhoudkundig minder 'waard' dan die in Nederland (niet geheel exact geformuleerd, maar de strekking zal hopelijk duidelijk zijn). Van compensatie of opslag is evenwel geen sprake. De Compagnie betaalde in Indië in Indisch geld en dat betekent voor de boekhouding dat van elke twintig stuiver op een gulden Nederlands geld, de dienaar in de Oost slechts vijftien stuiver naar Nederlands 'waarde' gerekend in handen kreeg. Hij werd echter wel als volledig betaald beschouwd. De regimenten die na de Engelse Oorlog bij de voc in dienst traden, ontvingen wel de volle twintig stuiver Nederlands geld, wat betekent dat zij op Ceilon een toeslag van vijf stuiver ontvingen op elke uitbetaalde, als Indisch beschouwde, gulden. Men denkt soms een werk van Escher of Nijhoffs dichtregel 'lees maar, er staat niet wat er staat' voor ogen te hebben, zo gewrongen loopt alles door elkander heen naar de uiteindelijke, haast onnavoelbare, logische conclusies. Toch ga ik nog even door.

De aan het begin van de vorige alinea genoemde uitbetaling van f 130.047 (Nederlands) aan de Europese dienaren ondergaat nu een paar omrekeningen. Het bedrag staat gelijk aan rds. 65.680 Indisch (gedeeld door 1,98) of f 157.632 Indisch (x 2,4). De lezer begrijpt waar ik heen wil: de salarissen in Azië werden in Indische guldens uitbetaald en die stonden bij de gages in een speciale relatie tot de Nederlandse gulden. De uitbetaling door de kledenwinkel van f 130.047 (Nederlands) of f 157.632 (Indisch) kan nu geleidelijk met de veel hogere bedragen op de Staat

en op de monsterrol worden vergeleken. Wij vergeten even de f 130.047 Nederlands geld en denken door met het bedrag van f 157.632. Laatstgenoemd bedrag in Indisch geld is wat betreft de uitbetaling van salarissen gelijk aan een uitbetaling in Nederlands geld. Tien is tien, meent de VOC. Hoewel in Indisch geld voldaan, is het bedrag van f 157.632 goed voor het voldoen van een salarisverplichting van hetzelfde bedrag in Nederlands geld. We zien dus, afgerond en naar Nederlandse salaris 'waarde': f 157.600, f 309.400 en f 291.800. Als de kledenwinkel inderdaad de enige instantie is die de dienaar zijn salaris uitbetaalt, wordt dus maar tussen de 51 en 54 procent van alle Colombose (en Ceilonse?) salarissen op het eiland uitgekeerd. De resterende gage blijft in Nederland staan. Gesteld dat alle dienaren te Colombo hun zes goede maanden ontvangen, dan betekent dit een uitgave van iets meer dan de helft van f 187 of f 98,50 per persoon per jaar. De kledenwinkel had in boekjaar 1778/79 dus 1.600 (157.600 gedeeld door 98,5) dienaren het hun toekomende verstrekt. Met enig wikken en wegen en wat teleologisch argumenteren komt men een aardig eind in de richting van de bijna 1.500 werknemers volgens de monsterrol en de bijna 1.400 volgens de Kleine Kas. De uitgaven aan salaris in klinkende munt voor geheel Ceilon zouden in geval bovenstaande redenering klopt, neerkomen op circa 60% van het op de Staat vermelde bedrag. Wij weten uit het bovenstaande dat de Korte Vertoning de volledige uitbetaling aan salarissen vermeldt en in die zin op één lijn staat met de generale monsterrol. Voor de daadwerkelijke uitgaven op Ceilon betekent een en ander een enorme reductie van de grootste uitgavenpost. In het onderdeel 'de geldeisch' of begroting komen wij hierop terug.

De bedragen aan rantsoenen binnen de Kleine Kas kloppen tot op f 1.907 na, maar vergeleken met de Staat is er een enorm verschil van f 34.011. Geen enkele vingerwijzing naar hoe dit kan.

III OVERIGE LASTPOSTEN

Schepen en bouwwerken nemen tussen een kwart en een vijfde van de uitgaven voor hun rekening. Het eiland heeft een enorme vloot aan kleine in Azië gebouwde schepen die met Colombo als spil dienst doen tussen de subalterne kantoren, tussen de Mallabaar en Coromandel. Het overzicht van augustus 1779 noemt 104 (!) op Ceilon thuishorende vaartuigen. Over elf verschillende types worden lengte, breedte, diepte, draagvermogen en bouwjaar vermeld. De bark de *Falck* (70 lasten) opent de lijst als grootste schip en tweeëntwintig thonies bestemd voor de binnenwateren en de pendel tussen wal en retourship, besluiten het overzicht⁷⁰. Met behulp van de verzonden en ontvangen correspondentie is het volledige netwerk van verbindingen uitgaande van Colombo te reconstrueren⁷¹. – men denke daarbij aan: frequentie, lading, duur, bemanning en voorvallen tijdens de overvaarten. Dankzij de jaarlijkse specificaties komen wij van de groep bouwwerken (forten en Compagniesgebouwen) eveneens het een en ander, zich op laag niveau afspelende bijzonderheden, te weten. Zo blijkt dat de uitgaven voor onderhoud en aanleg van fortificatiewerken voornamelijk verdwijnen aan arbeidskosten (loon, voeding,

70 Dit soort gegevens in de jaarlijkse 'Lijst van de sloepen en mindere vaartuigen op Ceilon aan handen' en de 'Specifieque aantoning van het bekostigde tot het repareren van 's Companies sloepen en mindere vaartuigen'. Voor dit boekjaar: VOC 3544, fol. 516-517, respectievelijk fol. 526-529. Uitgaven aan forten en woningen in: 'Specificatie van het bekostigde aan 's Companies fortifikatie werken, zo op Colombo als onderhoorige kantoren' en idem 'aan 's Compagnies pak- en woonhuizen', fol. 520-525.

71 Jurriaanse, M.W., *Catalogue*, heeft een veertigtal bladzijden (70-113) nodig om alleen al de inventarisnummers van de correspondentie naar en van Colombo (per schip en overland) te vermelden. Over hoeveel handgeschreven bladzijden zou het gaan?

kleding). In 1779 gaat het om 40% en in 1789 zelfs om 80% van het totaal van de uitgaven. De ambachtslieden van de generale monsterrollen, de lijfeigenen en de ‘gekondemneerdens’ worden zelden of nooit bij dit soort buitengewone werkzaamheden tewerkgesteld. De arbeidskracht is een vrij persoon, soms een diensteling die daarmee zijn belastingen voldoet. Hetzelfde geldt voor de post timmeragie/repairatie, maar hier is het aandeel van de arbeidskosten veel lager: tussen de 25% en de 45%. De inlandse vaartuigen vragen nauwelijks externe arbeid: enkele kalfaters, houtzagers en blokmakers worden genoemd die, inclusief hun rantsoenen van rijst, zout en peper, slechts 3% van de uitgaven voor hun rekening nemen. De Compagnie neemt inlandse timmerlieden, labberdoors⁷², metselaars en houtzagers tijdelijk in dienst. Een inlandse ambachtsman verdient per dag twee maal zoveel als zijn collega die bij de Compagnie in vaste dienst is. De laatste heeft zich mogelijk toch beter af gevoeld.

Men kan zich voorstellen dat aanmerkelijke sommen gelds op deze wijze onder de bevolking van Colombo en Trincomalee (vanwege de fortificaties) in omloop komen. In Trincomalee leidt dit rond 1790 tot een duidelijk geconstateerde – overigens tijdelijke – prijsverhoging van levensmiddelen. Na de Engelse oorlog dijen de overzichten uit. Van een tiental bladzijden tot bijna honderd volgeschreven vellen folio per post. Elke kilo spijkers, elk potje teer en iedere pondsmat ijzer wordt verantwoord. De specialist kan hiermee een fraai, aanvullend beeld opbouwen van het gammelschip uit die tijd, het ravelijn of van wat dies meer zij⁷³. Hoewel een interessante ontwikkeling wordt beschreven – het toenemend financieel betrekken van de inlandse bevolking bij het bedrijf en bestuur van de VOC – dient men uiterst voorzichtig te zijn met generalisaties en conclusies uit het toch maar zeer geringe aantal betrokken inlanders.

Relatief geringe bedragen drukken op de posten hospitaalsongelden, onkosten extra ordinair, schenkagie en kondemnatie/konfiscatie. Op laatstgenoemde post staan de maaltijden voor de gestraften, de reparatie van de galg en de kosten van een tolk bij het verhoor van een Oosterse soldaat. Tot het moment dat de buitenlandse regimenten op Ceilon verschijnen stellen de buitengewone onkosten weinig voor. De kosten van de ‘voorstelling’ van Van Riemsdijk, de nieuwe gouverneur-generaal (1775), vinden we bij de extra-ordinaire onkosten, evenals de uitgaven aan de staatsbannelingen door Java opgezonden.

Onder ‘schenkagie’ verstaat de Korte Vertoning de uitgaven die te maken hebben met het contact tussen de Compagnie en de koning van Kandia, de sultan van de Maladiven en met de machthebbers op de Overwal. Het geschenk aan de vorst bedraagt in het boekjaar 1778/1779 f 6.908, ofwel enkele honderden guldens meer dan gebruikelijk, zoals Batavia wordt meegegeeld. Het gezantschap naar Kandia kost de VOC f 2.237 en de ambassadeurs die vanwege de koning Colombo bezoeken en die – ter lering van de macht van de Compagnie – steevast over de vestingwerken worden rondgeleid, ontvangen f 3.902. De waarde van het geschenk aan de koning komt overeen met het totale inkomen van de dessave van Colombo in een rond jaar. De sultan wordt voor enkele tientallen guldens bedacht en de Zuid-Indiase heersers gezamenlijk voor f 4.399. De kooplieden die het lijwaat op de Overwal leveren ontvangen hun hindoe-nieuwjaarsgeschenk (op 14 april) van f 1.077. Diverse andere uitgaven maken het bedrag vol tot

⁷² Is dit iemand die planken schaaft?

⁷³ Bijvoorbeeld in VOC 3888, fol. 3597-3650 voor de inlandse vaartuigen en fol. 3708-3712 voor de vestingwerken.

de f 22.630 die men voor dit boekjaar op de Staat aantreft. Had de Compagnie geschenken ontvangen van haar diplomatieke relaties, dan waren die van het genoemde bedrag afgetrokken. Niet zelden echter ontvangen de ambassadeurs van de Compagnie een persoonlijk geschenk van de koning: veelal een fraaie olifant die met toestemming van de gouverneur en raad ten eigen voordele wordt verkocht. De post schenkagie varieert niet of nauwelijks in hoogte.

Vervolgens de post 'onkosten van schepen'. Deze post is bedoeld om de uitgaven aan aanlopende zeilschepen (waaronder gerekend de retoursschepen en schepen die bijvoorbeeld van Cochiem via Ceilon naar elders varen) te verantwoorden. De baai van Galle ontvangt per jaar gewoonlijk een vijftal grote vaartuigen die 'provisiën, behoeftens en touwwerken' innemen en daarmee de betreffende rekening voor meer dan 60% belasten. Tenslotte de post onkosten ordinair die onder andere arbeidslonen en verstrekkingen vermeldt⁷⁴. Hier ook vindt men de aankoop van de bevolking van de peper, koffie en cardamom die later naar Nederland worden verscheept.

Wanneer men aanneemt dat de minutieuze wijze waarop in latere jaren de kosten van fortificatiën, bouwwerken en inlandse vaartuigen worden verantwoord een betrouwbaar voorbeeld vormt van de boekhoudkundige discipline van de VOC op Ceilon – en, niet geheel ongefundeerd, in het verlengde daarvan veronderstelt dat wat voor drie posten geldt evenzeer geldt en aan de basis ligt van de overige posten – dan vraagt men zich af waar de bedienden met de cijfers hebben kunnen knoeien. Met de ingekochte artikelen, de aan- en verkoopcontracten en de verrichte diensten was dat een stuk gemakkelijker: voorbeelden hoeven we niet aan de Compagnies-tijd te ontleen. Toch blijven dergelijke frauduleuze handelingen binnen zekere, traditioneel bepaalde en beperkte grenzen. Het zijn als het ware noodzakelijke verwervingskosten om de zaken draaiende te houden en de betrokkenheid van de dienaar te garanderen. Wij kunnen er dus zeker van zijn dat de genoemde bedragen werkelijk de kas verlieten en hoeven ons niet bezig te houden met de vraag of alles te bestemder en te aangegevenere plekke werd ontvangen. Het ligt volstrekt anders wanneer wij vervolgens de blik wenden naar de inkomsten van het gouvernement Ceilon. Niet alles wat met goud-, met zilver- of met koperkleur het handelsboek verfraait, is in één van de vele (geld)kassen op het eiland terug te vinden.

c Inkomsten op de Korte Vertoning

I TERRITORIALE INKOMSTEN: VERPACHTE DOMEINEN EN DE PACHTER

In tegenstelling tot de uitgaven, die zoals wij zagen in sterke mate gerelateerd zijn aan het aantal personeelsleden en een serie onvermijdelijke met scheepvaart, bestuur en verdediging verbonden kosten, heeft het bestuur op Ceilon een zekere mate van vrijheid in de wijze waarop het haar inkomsten genereert. Men krijgt de indruk dat tot de Vierde Engelse Oorlog traditie en oude gewoonte een overheersende rol spelen bij laatstgenoemd facet van het bestuurlijk optreden. Na 1785 evenwel, coinciderend met of bepaald door de opvolging van Falck door Van de Graaff, lijken de heren van de Politieke Raad van Ceilon onder krachtige leiding van de nieuwe gouverneur, duidelijker keuzes te maken. Het verval van de kleine intra-Aziatische handel (tus-

⁷⁴ Al deze details te vinden in de wijdlopijge vergelijkingen die volgen op de summierse gegevens van de Korte Vertoning van Staat; bepaalde details ook in de Kassarekening van Colombo.

sen Ceilon en het zuidelijk deel van het Indiase continent) wekt op tot het aanboren van nieuwe bronnen van inkomsten. Bij onderdeel iii-handelwinsten wordt hierop nader ingegaan.

De zeven 'winstposten' verdeelt men in navolging van de generale boekhouding in Azië in twee groepen: de landsinkomsten en de handelwinsten. De eerste groep hangt samen met belastingen geheven in de gebieden bestuurd door de VOC, duidelijker gezegd, met het optreden van de Compagnie als 'Heer van den Lande'. De tweede groep houdt in wat de naam suggereert, winst en handel, maar dan uiteraard te verstaan in de zin die de Maatschappij daar boekhoudkundig gezien aan verleent. Een bijlage II toont het procentuele aandeel van de zeven verschillende winstposten in het totaal van de inkomsten. Vóór de Kandiaanse oorlog ligt de verhouding tussen de groepen territoriale inkomsten en handelwinsten op 60% tegen 40%, daarna op 75/80% tegenover 25/20%. Een dramatische omslag binnen slechts enkele jaren. De Engelse Oorlog (1780-1784) en het optreden van Van de Graaff (1785-1794) brengen in dit patroon geen essentiële veranderingen (zie opnieuw tabel 30).

De verpachting van de belastingen over de laatste 35 jaar geeft een aardig beeld van de politieke beslissingen van het bestuur op Ceilon. Instructies ter zake uit Nederland en Batavia spelen geen rol. In het boekjaar 1758/1759 verpacht de Compagnie 93 verschillende soorten rechten; in het laatst beschikbare boekjaar (1792/1793) zijn dat er 116. Het betreft pachten van 1 tot 35.000 rijksdaalder⁷⁵. Op Ceilon blijft men rekenen in de Indische gulden en rijksdaalder, in de negotieboeken staan alle bedragen in guldens Indisch (tot 1768) of Nederlands (nadien). Tabel 34 werkt (een groep van) pachten uit die in enig van de vijf bestudeerde boekjaren meer dan 2.000 rijksdaalder mijnden. Een aantal diverse, onbetekenende en onduidelijke pachten staan onder de naam 'overig' bijeen. De producten geplaatst tussen haakjes zijn van zeer geringe betekenis voor de totale opbrengsten van de groep (tabel 34).

De inkomsten met betrekking tot de posten 'invoer', 'arak' en 'vis' bepalen sterk de totale ontvangsten uit de verpachtingen. Gedrieën tezamen een aandeel van tussen de 70 en 80 procent. De invoer betreft vooral het (luke) lijwaat van de Overwal. De opbrengsten uit de arak weerspiegelen de avondlijke genoegens van de Europese militairen. Heffingen op vis zou men kunnen zien als direct drukkend op het welvaartsniveau van de bevolking. Anderzijds is voor de hindoe en de boeddhist een vegetarisch dieet zoal geen dwingende dan toch wel een nastrevenswaardige levensregel. Of de veronderstelde grote rechtzinnigheid in de leer op feiten dan wel op een idealisering van het verleden berust, kan ik overigens niet zeggen. Dit betekent dat uitgaven voor vis in dezelfde mate als voor Overwals textiel, maar wel in mindere, tot de luke – in de zin van te vermijden bestedingen – kunnen worden gerekend.

De drie groepen: 'mbt. personen', 'chankos' en 'rijst' vertonen fluctuaties die niet aan economische veranderingen zijn toe te schrijven. Om uiteenlopende redenen worden bepaalde pachten, zelfs de belangrijke lijwaatpacht, soms niet op de veiling in augustus aangeboden. De Com-

75 Gegevens over de verpachtingen in: 'resoluties van de Raad van Ceilon', meestal in een van de besluiten gedateerd medio augustus en later herhaald in het overzicht 'Specificatie van 's Compagnies Domeinen'. Uit de 'Specificatie van slands inkomsten' (waar de Korte Vertoning op berust), de 'Kolombosche kassa rekening' en de 'Memorie van Debiteuren' haalt men aan het oppervlak wat er van de toezeggingen van de pachters is terechtgekomen.

Tabel 34 *Verpachting van 's Compagnies domeinen in rijksdaalders (Indisch) per ultimo augustus*

per ultimo augustus	1759	1769	1779	1789	1793
externe betrekkingen	%	%	%	%	%
invoer	35.521 (25,7)	69.561 (39,4)	75.206 (49,2)	85.715 (33,5)	80.902 (36,7)
uitvoer	2.403 (01,7)	3.510 (02,1)	4.826 (3,1)	14.525 (5,7)	3.800 (1,7)
voc – Kandia	2.177 (01,5)	1.919 (01,0)	1.250 (0,8)	4.550 (1,7)	5.097 (2,3)
1 ^e tussentelling	40.101 (28,9)	74.990 (42,5)	81.282 (53,1)	104.790 (40,9)	89.799 (40,7)
interne activiteiten	%	%	%	%	%
vis	25.955 (18,8)	39.414 (22,4)	34.688 (22,8)	47.541 (18,9)	52.684 (23,9)
arak	9.418 (6,8)	14.728 (8,4)	10.354 (6,8)	31.488 (13,3)	37.218 (16,8)
zout + (tabak)	180 (0,1)	4.012 (2,0)	3.869 (2,5)	3.610 (1,4)	3.838 (1,7)
tuinen	2.107 (1,5)	2.724 (1,5)	2.035 (1,3)	3.369 (0,3)	3.368 (1,5)
bazaar + (bruggen, veren)	4.478 (3,2)	6.015 (3,5)	5.677 (3,7)	6.427 (2,5)	7.211 (3,2)
textiel + (roodververij)	13.007 (9,3)	13.553 (7,7)	10.605 (6,9)	14.420 (5,6)	11.997 (5,4)
m.b.t. personen	4.174 (3,0)	1.688 (1,0)	1.285 (0,8)	21.417 (8,3)	1.443 (0,6)
chankosschelpen	6.003 (4,3)	8.202 (4,6)	21.339 (8,3)	12.600 (5,7)	
rijstvelden	31.225 (22,5)	9.934 (5,7)	30 (0,0)	23 (0,0)	21 (0,0)
overig	2.237 (1,6)	1.365 (0,7)	3.202 (2,1)	1.282 (0,5)	1.132 (0,5)
2 ^e tussentelling	92.781 (71,1)	101.635 57,5	71.745 46,9	150.916 59,1	131.512 (59,3)
eindtelling:					
rijksdaalders Indisch x 1,98 maakt	138.885	176.625	153.027	255.706	221.311 100%
guldens Nederlands	274.992	349.717	302.993	506.297	438.195 100%

pagnie int de belasting in dat geval zelf, met haar eigen dienaren, en spreekt over 'per collecte ingepalmt'. De tussentelling na de pachten met betrekking tot in- en uitvoer laat een evenwichtige verdeling zien tussen 'extern' en 'intern' gerichte pachtinkomsten. Men zou hooguit

kunnen stellen dat de overheid tijdens de jaren kort vóór de Engelse Oorlog wat minder aandacht heeft voor binnenlandse ontwikkelingen en wat de inkomsten betreft iets terughoudender optreedt dan tevoren. De kustvaart vanaf het Indiase continent volgt immers haar eigen, intrinsieke wetten en levert met minder moeite haar pachtpenningen op.

De vijftien jaar voor de Engelse Oorlog geven een gemiddelde pachtopbrengst van rds. 160.000 te zien. Tijdens de vier/vijf jaar dat de oorlog deregulerend werkt is dit rds. 108.000 en in de jaren dat Van de Graaff aan het roer staat (1785-1794) komt jaarlijks rds. 222.000 binnen. In guldens Nederlands geld respectievelijk: f 315.000, f 213.500 en f 440.000. De geldelijke opbrengsten van de verpachtingen staan op diverse overzichten en in de correspondentie minstens vijf maal verantwoord. Men kan aanvoelen welke opmerking thans volgt: betrof het maar steeds dezelfde bedragen⁷⁶. De discrepantie tussen 'gemijnde' pachten (in feite een 'belofte') en gerealiseerde inkomsten (te zien op de Korte Vertoning van Staat die anderhalf jaar later wordt opgesteld) bedraagt in de jaren voor de Engelse Oorlog 95% (de tijd dat Falck gouverneur is) na afloop van de oorlog, onder Van de Graaff, 93%. Voor het boekjaar 1758/1759 is het verschil tussen gemijnd en ingekomen bedrag bijzonder groot: van elke tien 'toegezegde' rijksdaalders komen er slechts zeven binnen⁷⁷. Een aanwijzing dat de gezamenlijke pachters veelal meer beloofden dan zij tenslotte konden of wilden nakomen en mogelijk ook een aanwijzing voor de mate van strafheid waarmee de stok achter de deur werd gehanteerd.

Pachtachterstallen zijn een gebruikelijk verschijnsel en waarschijnlijk toe te schrijven aan overmoed, foute inschatting en politiek-economische omstandigheden, maar zeker niet aan bewuste opzet tot bedrog. De straffen waren daarvoor te ingrijpend. Anderzijds was het de Compagnie wel wat waard door zachte dwang, dreigementen en eindeloos geduld uiteindelijk toch het haar toekomstige in te kunnen palmen. Eindeloos herhaalde beloftes, tenslotte definitief gebroken ofwel net op tijd ingelost voordat de gevangenispoort zich opent, spelen hierbij een voorname rol. Schrijnend is de stoet familieleden en kinderen die voor het gouvernement in stille optocht de ingebreke gebleven pachter, zijn participanten en borgen uit de ketting of de gedwongen tewerkstelling probeert los te krijgen; in enkele gevallen laat de Raad zich door hun smeekbeden vermurwen. Het gezichtsverlies, de publieke schande, de ontwrichting van het familieleven hebben dan al hun tol geëist. Niet zelden vermeldt de Memorie van Debiteuren dat er niets meer valt te halen, dat alle eigendom per publieke vendutie is verkocht of dat pachter *cum suis* zijn overleden, het land ontvlucht, of in diepe misère de laatste levensdagen slijten. Suïcide wordt niet genoemd, maar kan nauwelijks afwezig zijn geweest⁷⁸. In al dit soort gevallen wordt de schuld tenslotte 'geliquideerd' of afgeboekt. Aanwijzingen

- 76 De eerder genoemde bronnen voor de verpachte domeinen kan men uitbreiden met een verwijzing naar het generale jaarverslag, dat wil zeggen de missieve gericht tot Batavia waarin het verlopen boekjaar wordt beschreven. Aldaar tweemaal vermelding van het ingekomen bedrag. De missieve is meestal gedateerd ultimo januari en verdriedubbelt in omvang na de Engelse Oorlog. De interessante districts-gewijze opgestelde 'Annual Compendia' (term uit Jurriaanse) liggen aan de basis van deze verslagen.
- 77 Welk bedrag men ook neemt, de pachtinkomsten representeren nimmer de werkelijk ingekomen gelden, daarvoor lopen de achterstallen over een te lange periode. De wens uit Nederland de ware inkomsten op de KVSt te vermelden was daarmee onmogelijk.
- 78 Het huidige Sri Lanka kent een van de hoogste zelfmoordpercentages van de wereld. Het zou interessant zijn na te gaan of de koloniale overheersing een ander patroon laat zien. Suïcide volgt nogal eens op plotselinge gevoelens van vernedering: een schooljongen die bij thuiskomst zijn favoriete etens-

voor achtergehouden eigendom zijn vaak de reden hard op te treden. Verpanding of verhypothekarisering van bezit van de borg is een complicerende factor. Een enkele maal komen we Compagnies-dienaren tegen als pachter⁷⁹ en als borg; de hogere dienaren hadden daartoe zelfs alle vrijheid (de gemene bediende was het verboden). Het gaf de Compagnie waarschijnlijk een extra zekerheid wanneer zij wilden participeren. Aan het einde van de jaren zestig gaan van laatstgenoemde groep een viertal zwaar het schip in als de Aripose parelvisserij door foute inschatting volledig mislukt. Wie waren de inheemse pachters en hoe zat het met die endemische achterstallen? De situatie in Colombo, boekjaar 1778/1779, geeft een representatief beeld van die periode⁸⁰. Tweeëntwintig verschillende pachten waaraan zich meer dan honderd personen verbinden zijn het uitgangspunt.

Het zijn overwegend Singalezen – maar slechts één jaar werd beschouwd – die als pachter, participant of borg hun geluk proberen (55 personen), daarna komen de chitties (26), de moren (14), de burgers (5) en tenslotte zien wij twee VOC-boekhouders⁸¹. De belangrijke lijwaatpacht wordt in dit boekjaar door twaalf chitties overgenomen, terwijl zeven moren de ‘gerechtigheid van alle aankomende en uitgaande behoeftens’ mijnen, in grootte de tweede pacht. Niet zelden verenigen zich enkele Singalezen, chitties, burgers of moren om gezamenlijk een ‘domein’ op hun naam te krijgen. De functie en/of het beroep van de moren – ze zijn waarschijnlijk alle handelaar geweest, zoals tot op de huidige dag – wordt niet vermeld. Bij de overige groepen overheerst een hogere of lagere bestuursfunctie, zoals mohandiram, araatje, tolk en hoofd van een kaste of etnische groep. Er moet groot onderling vertrouwen zijn geweest, want als het geduld van de Compagnie echt op was, lagen de ‘geïnteresseerden’ eerst gebroederlijk aan de ketting, kwam dan nog niets binnen dan werkte de hele groep in het materiaalhuis en tenslotte werd men als vooraanstaand ingezetene een ordinair dagloner in de kaneelplantages van de Colombose marendaan⁸². De Raad van Ceilon onderscheidt duidelijk tussen vermogende of goede en onvermogene of slechte borgen en pachters. De laatste groep domineert verre qua aantal, bewijs voor het ‘lotto karakter’ van een pacht. Met onderhandse gunningen – streng bekritiseerd door Batavia en Nederland – probeert de Raad de risico’s te minimaliseren. Wanneer niemand de pacht wenst te mijnen, int de Compagnie de bedragen per collecte. Maar een pacht blijkt altijd voordeliger, ondanks het ‘gespante’ (samenspannen) van de geïnteresseerden. De

bord niet mag gebruiken, hangt zich op; een echtgenoot die de gewenste curries niet ontvangt, neemt landbouwgif. Voorbeelden die met honderden gelijksoortige ieder jaar weer zijn aan te vullen. Ik kwam eens in gesprek met een medetreinreiziger die op de reis van Matara naar Colombo drie gevallen van zelfmoord meemaakte; ikzelf heb er in totaal twee moeten aanschouwen.

79 Onderkoopman Fretz mijnt gedurende twee jaar de foros-pacht ofwel de gerechtigheid van ’s Heeren Gewaad. De commandeur van Jaffna pacht een even onbelangrijk domein in de jaren zeventig. Zou dit als een geste tegenover de werkgever kunnen worden gezien? De militaire commandant van Silau is pachter van de plaatselijke arakspacht in 1785/86 die minstens rds. 400 (of f 792) per jaar oplevert. Het garnizoen bestaat uit twintig man die gezamenlijk f 268 per maand verdienen.

80 SLNA 1/3481 en VOC 3516, fol. 508 e.v.

81 Dit geeft een indruk, meer niet. De ellenlange eigennamen zijn vaak lastig te splitsen (vooral bij de moren), soms wordt ‘Singalees’ of ‘chittie’ vermeld, maar vaak moest de ge-naam – in die tijd eindigen bijna alle familienamen op ‘ge’ wat ‘huis van’ betekent. Lindemoelle, Wittanege, Pattebendige zijn zulke ge-namen; heden ten dage verdwijnt het suffix in snel tempo – of de functie het criterium zijn voor Singalees of anderszins.

82 Maradana (= zandige grond) is thans nog een (moslim) wijk in Colombo. De kaneelplantages liggen vereeuwigd in de naam Cinnamon Gardens, het super Wassenaar van Sri Lanka. De brede Groene Weg (hetzelfde tracé behouden) verdeelde de marendaan in tweeën. Elders kwamen ook marendaan voor.

schatrijke Jaffnase olifantsmakelaar Waytelingen lijkt haast te spelen met de afhankelijkheid van de Compagnie van zijn beloftes. Bovendien, een machtig heer als Waytelingen gijzelt men niet en zijn voorstel om met een nieuwe pachtovereenkomst de schulden te vereffenen, weigert men als verantwoordelijk bestuurder evenmin⁸³.

Wanneer medio augustus 1778 de pachten voor 1778/79 tijdens de gebruikelijke plechtigheid in de raadszaal van het gouvernement worden gegund, staat over de voorgaande jaren nog een bedrag van f 136.636 open⁸⁴. De oudste debiteur dateert uit 1770, maar hij blijkt de laatste f 104 in de loop van het aankomende jaar toch nog te kunnen voldoen. De achterstallen uit 1775/76 maken 25%, die uit 1776/77 30% en die uit 1777/78 45% uit van het totaal. De ronde percentages verhullen kleine achterstallen uit de voorgaande jaren. Ondanks alle grote woorden van de Compagnie zit nog maar één persoon in de ketting, terwijl het al die jaren tevoren van weerskanten regende van beloftes en dreigementen. Als men al van tactiek wil spreken is van pachterszijde de beste politiek teneinde hechtenis uit te stellen om elk jaar toch een ietsje af te dragen en voor het komende jaar plechtig eenzelfde handeling te beloven. Een haast onontwaarbaar net van leningen, ‘achterleningen’, maar ook van importante vorderingen van de pachter op zijn debiteuren – mij uit het huidige Sri Lanka zo vertrouwd – zal tientallen, mogelijk honderden familieleden, vrienden en andere relaties in de misère van de laatst verantwoordelijke, de hoofdpachter, hebben betrokken. Op 31 augustus 1789 zijn van de oorspronkelijke tweeëntwintig pachten van boekjaar 1778/79 ter waarde van f 106.600 en gemijnd media augustus 1778, twaalf nog niet voldaan en staat een bedrag open van f 69.498 of bijna 75%. Precies twaalf maanden later staat nog f 41.256 open ofwel bijna 40% De ontvanger der domeinen heeft zijn werk gedaan, geleidelijk komt de fiskaal in zicht.

De lijwaatpacht, die met een kwart van het totaalbedrag elk jaar de grootste is, geeft in deze periode doorlopend problemen⁸⁵. De pacht heeft alles te maken met de invoer vanuit Zuid-India en is dus buitengewoon gevoelig voor de algemene politiek-economische situatie in Zuid-Azië. De pachters en hun borgen zijn voorname lieden die voorzichtig worden aangepakt en niet zelden de kans krijgen hun schulden met de gunning van een nieuwe lijwaatpacht af te lossen. Hoewel voor hen uiteindelijk ook het doek zal vallen. Gabriël Pieris Teweraijen en Adriaan Casie, beiden chittie, krijgen tussen 1775/76 en 1778/79 een tweede kans, hoewel ze al zwaar ‘ten agteren’ staan. Op 1 september 1778 maken de lijwaat achterstallen 60% (f 85.000) uit van het totaal en in de negen volgende maanden (t/m mei 1779) komt daarvan slechts f 4.000 binnen. Van de vijf lijwaat pachten uit de laatste helft van het decennium 1770-1780 wordt in de resolutie van 31/3/1787 slechts één niet meer vermeld. De pachters, borgen en participanten van twee van deze pachten – dit zijn de twee chitties – werken gedwongen in de kaneelplantages tegen een maandloon van rds. 3 (en vrije kost!), totdat de schuld is voldaan. Eén zit nog in de ketting en wordt op de smeebeden der familieleden ‘hem en hen niet te laten vergaan’ eveneens dagloner in de plantages. De vijfde heeft het voor elkaar gekregen de ketting te ontlopen

83 Waytelingen treedt vooral in de tijd van gouverneur Van de Graaff (1785-1794) op de voorgrond.

84 VOC 3547, resolutie 25/5/79. Tussen primo september 1778 en 19/5/79 komt nog een zesde van het achterstal binnen. Sinds 1773 moet Colombo zich officieel houden aan de order uit Nederland slechts één jaar achterstal te accepteren. De Raad interpreteerde dit bevel hoogst soepel.

85 Na de Kandiaanse Oorlog (1765) neemt de lijwaatpacht met bijna de helft toe, omdat Puttelam en Kalpettie – de ‘poorten’ van het Kandiaanse koninkrijk – onder VOC-bestuur geraken.

door elk jaar toch weer een klein bedragje te laten binnendruppelen. In de resoluties van 12/8/1788 komen wij het vijftal rampzalige pachten – twee voldaan, drie desperaat – niet meer tegen en begint het verhaal van voren af aan met een achterstal uit 1780.

Het is interessant na te gaan of de enorme toename van de pachtinkomsten na 1785 gepaard gaat met een verandering, absoluut en/of procentueel, in de bijdrage aan het totaal van de verschillende bestuurseenheden. Met andere woorden: wist gouverneur Van de Graaff (geografisch bepaalde) achtergebleven bronnen van inkomsten te vinden? De vergelijking gaat tussen de boekjaren 1758/1759, 1778/1779 en 1791/1792. De belangrijke lijwaatpacht (voor het gehele eiland bij de Colombose pachten opgenomen) en de chankos pacht (voor Jaffna, Mannaar en Kalpettie) vervormen, en dit is niet te vermijden, het beeld enigermate (tabel 35)⁸⁶.

Tabel 35 *Pachtinkomsten per bestuurseenheid, in percentages*

per ult. augustus	1759	1779	1792	per ult. augustus	1759	1779	1792
Colombo	31,1	35,2	40,3	Trincomalee	1,8	3,2	3,0
Jaffna	38,5	45,2	39,2	Batticaloa		0,3	0,1
Mannaar	8,7	3,5	2,4	Kalpettie	0,3	0,4	0,1
Galle	5,3	6,2	6,3	Puttelam		2,8	
Matare	13,9	2,0	3,0	Silau		1,0	zie Colombo
Tutucorijn	0,2	0,2	0,1	chankos pacht			5,4

De conclusie is duidelijk: wat de verpachtingen betreft eerder een vermindering van het aandeel van de kleinere eenheden dan een vermeerdering, zowel procentueel als absoluut. Tabel 36 betreft ook de andere landsinkomsten bij de analyse en daar zien wij wel een toename van de opbrengsten uit de periferie. De uit tabel 35 (maar ook 17) op te maken enorme vermeerdering van de pachtinkomsten in de jaren na de Engelse Oorlog moet echter worden aangevuld met een ontluisterend 'maar'. Een voorbehoud dat samenhangt met de algemeen financieel-monetaire situatie op het eiland na beëindiging van de Engelse Oorlog. In hoofdstuk III komen bedoelde omstandigheden meer expliciet ter sprake. De conclusie moet hier toch al worden vermeld en luidt als volgt: wij moeten ervan uitgaan dat al die extra-inkomsten inflatoire bedragen zijn. De 'verduuring' van het levensonderhoud die onder andere de militaire hoofd-officieren beperkte in het voeren van de gebruikelijke staat en staatsie en die naar ruwe schatting minstens een 20 tot 25% bedroeg (zo niet meer gezien het agio van 50% tussen het papiergeld en de zilveren en gouden munten) heeft tot chimère resultaten geleid. De rond zeventig procent aan onveranderlijke en zwaar op de 'begroting' drukkende uitgaven aan salarissen en

86 Opnieuw als bron de 'Verpachte Domeinen' van de betreffende jaren.

rantsoenen, die vooral na 1785 meer en meer door contanten worden vervangen, was in deze situatie een 'blessing in disguise'. De verpachtingen geven een indicatie van de economische betrokkenheid van de Europese en inheemse onderdaan van de Compagnie. Het meer of mindere gemak waarmee de VOC haar pachten binnenkrijgt weerspiegelt de kracht of zwakte van de Ceilonse economie. Werkelijke grote pachten, zoals die van de parelvisserij in de jaren 1765-1768, gaan naar buitenlanders (*in casu* vermogende handelaars te Nagapatnam op de kust Comorandel) waarbij hoge Compagnies-dienaren – mogelijk als enigen die het risico kunnen en willen dragen (en daarbij immuniteit van hechtenis genieten) – als borg optreden.

II TERRITORIALE INKOMSTEN: LEVERANTIES EN RECHTEN

De inkomsten uit de verpachte domeinen ontvangt de Compagnie in geld en vrijwel altijd is dat kopergeld (vanaf 1785 ook papiergeld, de zogenaamde 'brieven van krediet'; zie daarvoor hoofdstuk III), daar het schaarse zilver en goud onmisbaar is in de handel met de Overwal. Bij de 'andere slands inkomsten' spelen ontvangsten in natura een belangrijke rol. Van vloertegels, rieten draagmandjes, arecanoten, kalk, balken⁸⁷ en planken, ijzer, kokosolie en kokosdraad (kaijer genaamd) tot nelij en kaneel⁸⁸. Tussen verplichte en vrijwillige leveranties – altijd op hecht verankerde tradities gefundeerd – is het soms lastig een zuiver onderscheid te maken. De nelij inkomsten zijn een duidelijke belasting die Van de Graaff later in geld probeert te commuteren en vervolgens te verpachten. De geleverde kaneel en ijzer berusten op oude kaste verplichtingen. De overige leveranties vloeien vrijwel zeker voort uit eerdere heerlijke rechten, zoals de afdracht van geklaarde boter of 'ghee' uit 'het Mannaarse' en de bijenwas en honing uit de bergkloven ten zuidwesten van Batticaloa, een schitterend woest en ontoegankelijk gebied, overigens. Tegenover de afdracht van laatstgenoemde onbelangrijke, zeer diverse en curieuze groep van artikelen staat een zekere betaling. Dat deze producten toch inkomsten genereren, komt door het verschil tussen aanrekeningsprijs (arbitrair door Batavia of Nederland bepaald) en betaalde vergoeding aan de bevolking. Of deze vergoeding als onrechtvaardig werd beschouwd, leest men af aan de aangeboden kwantiteiten, die nauwelijks variëren en dus kennelijk acceptabel werden geacht.

Soms worden de artikelen doorverkocht, een enkele maal geëxporteerd, maar meestal door de Compagnie zelf in haar huishouding aangewend. In het geval van doorverkoop verschijnen de producten ten tweeden male en nu in de vorm van een winst op verkochte koopmanschappen, op de Staat. De zaken liggen wat anders met het product kaneel. Eerst rekent de Compagnie een bepaald bedrag als inkomsten voor de door de schillers geleverde reukbast. Boekhoudkundig vinden wij dit terug bij de andere landsinkomsten (zie tabel 36). Daarna 'verkoopt' Ceilon

87 Niet zelden komen wij in het technische Singalees verbasterde Nederlandse woorden tegen: 'balkaya', 'iskoppaya', 'kalampaya', 'iskurupuva' etc. Zie voor een aardig overzicht: Sannasgala, *Sinhala Vocables*.

88 Arecanoten kwamen binnen als verplichte leverantie (in de Galle Korle en in Kaltere) of werden ingekocht (elders in het zuidwesten van het eiland) tegen een vastgestelde prijs. Nelij is rijst 'in de huls', ofwel rijst met het kaf; naar gewicht een verdubbeling vergeleken met het eetbare eindproduct. Grote hoeveelheden daarvan stampen is een professionele bezigheid. Van de kokospalm kan een inlander leven. De in water uitgeknepen kokos kruidt de bijgerechten of 'kerries', van de vezel wordt (o.a. scheeps)touwwerk of kaijer gedraaid – soepel maar snel breekbaar – en de gewonnen olie brandt de lamp. De stam en de bladeren zijn bouw materiaal voor specifieke doeleinden. Een houtsplinter veroorzaakt een gevaarlijke infectie, terwijl de hardheid van de stam tegendraads inboren vrijwel onmogelijk maakt.

voor vastgestelde aanrekeningsprijzen vrijwel alle ingekomen kaneel aan Nederland. De ‘winst op den kaneel’ is een aparte post ter rechterzijde van de Korte Vertoning van Staat. Op deze post drukken overigens wel alle kosten van verwerving en de latere ontwikkeling van de plantages. Uiteindelijk blijft van het enorme bedrag niets meer over, hetgeen – wetende de reden van de afname – als een buitengewone prestatie mag worden gezien. De inkomsten uit de handel in arecanoten kennen eenzelfde dubbele boekhoudkundige vermelding. De ‘thol op den areek’ rekent de Compagnie tot de inkomsten uit haar domeinen, soms verpacht, meestal per collecte door haarzelf geïnd. De winsten op de verkoop van de noten staan, zoals die van de kaneel, als een aparte post op de Korte Vertoning (zie tabel 29). In tabel 36 worden de veelsoortige ontvangsten van en leveranties aan de Compagnie tot een zestal – niet altijd even eenvoudig te definiëren – hoofdposten teruggebracht. De leveranties bestaan voor circa 70% uit de verplichte afdrachten van nelij, de ‘tienden van het gewas’. De wibadde of belastinggaarder kiest één van de tien door de landman opgetaste hopen nelij. Onder de geldsgerechtigheden vallen alle hoofdelijke aanslagen voor landbezit of personen. Op de verkoop van arecanoten naar Zuid-India rust een aanzienlijke ‘thol’, waarschijnlijk in het boekjaar 1778/1779 onder de pachten ingevorderd. Boekjaar 1758/59 staat in Indisch zwaar, de andere jaren in Nederlands geld. Om de bedragen te kunnen vergelijken, verminderde men boekjaar 1758/59 met 10% (tabel 36).

Tabel 36 ‘Andere slands inkomsten’ op Ceilon⁸⁹

per ultimo augustus	1758/59 %	1768/69 %	1778/79 %	1788/89 %
1) leveranties in natura	115.791 (38,3)	70.386 (36,0)	73.389 (41,2)	71.611 (29,5)
<i>nelij (de ‘tienden’)</i>	77.308 (25,5)	45.083 (23,0)	58.717 (33,1)	51.698 (21,3)
<i>kaneel</i>	19.483 (6,4)	12.256 (6,3)	7.589 (4,2)	9.337 (3,8)
<i>overig (helpt? tegen geld)</i>	19.000 (6,4)	13.047 (6,7)	7.083 (3,9)	10.576 (4,4)
2) geldsgerechtigheden	89.977 (29,7)	74.821 (38,2)	73.355 (41,3)	98.981 (40,8)
3) 20 ^e penning, zegelrecht	17.363 (5,7)	18.556 (9,4)	15.397 (8,7)	20.113 (8,3)
4) ‘thol’ op uitvoer arecanoten	64.488 (21,3)	24.550 (12,5)	3.134 (1,7)	39.228 (16,1)
5) recognitie ‘baarse schepen’	4.363 (1,4)	6.682 (3,4)	6.171 (3,4)	4.978 (2,0)
6) domeinen, verkochte gronden	10.861 (3,6)	1.026 (0,5)	6.613 ((3,7))	8.086 (3,3)
Totaal	302.843 (100)	196.021 (100)	178.059 (100)	242.997 (100)

89 Te vinden in ‘Specifique aanwijzing wat slands inkomsten zijn geweest in het jaar...’ voc 2956, fol. 1293, voc 3291, fol. 186 e.v., voc 3544, fol. 518 e.v., voc 3888, fol. 3912. Men vergelijkte de percentages, niet de bedragen.

Afgezien van de leveranties ontvangt de VOC de overige territoriale inkomsten in geld, bewijs voor een in zekere mate gemonetariseerde samenleving. Op de bazaar of markt in Colombo betalen de handelaars uit het koninkrijk Kandia met VOC-kopergeld. 'Karrevrachten' daarvan komen elke marktdag vanuit de bovenlanden aan, deelt Colombo mee. Ruilhandel zal overigens dominant zijn geweest ten plattelande: de areca opkopers ruilden de noten vaak tegen textiel. Opvallend zijn in dit verband de inkomsten die onder de post 'geldsgerechtigheden' vallen. De hoofdgelden en landrenten van het schiereiland Jaffna bepalen in alle jaren vrijwel het volledige bedrag. Waaraan de bevolking dit geld wist te verdienen, is mij een raadsel. Een nog groter raadsel is de opmerking dat de vier 'paaijen' (termijnen van afdracht) in Jaffna altijd precies op tijd binnenkomen⁹⁰. Is een levendige handel met de Indiase zuidkust en het koninkrijk Kandia daarvan de reden? Er wordt, om een voorbeeld te geven, enorm veel vis gevangen op het schiereiland (zie de vispachten van tabel 15). Mogelijk wordt de vis in gedroogde vorm naar het binnenland, naar Kandia geëxporteerd. Er is in Jaffna ongetwijfeld een groep die uit de handel met India en Kandia forse voordelen behaalt, maar de landbouwer zal daar niet dan zeer indirect van hebben geprofiteerd. Leveranties en geldsgerechtigheden drukken direct op de bevolking: de eerste vooral in het zuidwesten, de tweede vrijwel uitsluitend in het noorden geconcentreerd. De hoofdposten 3 t/m 6 verwijzen naar economische activiteiten in de stedelijke of halfstedelijke kuststreken, de overige naar het leven ten plattelande. De verleiding uit tabel 36 allerlei trends en ontwikkelingen te destilleren – ten goede of ten kwade voor het welzijn van de bevolking – dienen onderzoeker en lezer te onderdrukken. Teveel is nog niet onderzocht. Het schiereiland Jaffna wordt in de jaren negentig geteisterd door roof en moord en brandstichting, zozeer zelfs dat de voor het platteland verantwoordelijke functionaris, de deswege Carl Fredrik Schreuder wegens falend optreden zijn baan verliest. Toch is het vooralsnog onjuist uit tabel 36 vlotweg te concluderen dat de toename van de geldsgerechtigheden met 35% (vergeleken met 1778/79) daarvan de oorzaak is. Speelde inflatie ook hier een rol (tabel 37)?

Tabel 37 *Totale territoriale inkomsten (verpachtingen en andere landsinkomsten samen) per bestuurseenheid*

boekjaar: /district:	1758/59	1778/79	1791/92	boekjaar: /district:	1758/59	1778/79	1791/92
Colombo	33,1	26,6	33,4	Matara	8,6	7,7	6,6
Jaffna	39,3	48,5	44,9	Tutucorijn	0,3	1,1	0,0
de Wann			0,7	Trincomalee	1,2	2,2	2,6
Mannaar	7,8	6,4	2,9	Batticaloa	0,0	1,4	4,6
Galle	8,3	3,6	3,9	Kalpettie	1,4	2,3	0,2

⁹⁰ SLNA 1/1017, miss. Batavia – Colombo (ongepag.) van 12/5/1769.

Uit het commandement Jaffnapatnam (Jaffna, Mannaar en de Wann) haalt de VOC tegen de helft van haar territoriale inkomsten. Hoofdgelden, landrenten en belastingen op visvangst en visconsumptie zijn de belangrijkste bronnen. De opvallendste toename van ontvangsten ziet men aan de oostkust. Van de Graaff ontwikkelt duidelijk de mogelijkheden van Trincomalee en vooral van Batticaloa. Het aandeel in het totaal van beide gebieden neemt toe van 1,2% tot 7,2%. De wijze van inning, via de pachter als tussenpersoon of door eigen inlandse VOC-functie-onarissen, wisselt voor wat betreft een aantal belangrijke domeinen van tijd tot tijd, waarbij het accent overigens duidelijk op uitbesteding ligt. In 1779 komen 80% van de inkomsten binnen op deze voor de Compagnie minst omslachtige wijze.

Kan men uit bovenstaande tabellen over pachtinkomsten en andere landsinkomsten (tabellen 15 t/m 18) concluderen dat de bevolking ondraaglijk onder de aanwezigheid van de VOC heeft gezocht? Het lijkt mij niet; het gebied Jaffna mogelijk uitgezonderd. De meeste inkomsten komen uit de stedelijke gebieden en betreffen heffingen op min of meer als luxe-artikelen te karakteriseren goederen. De landelijke bevolking zal onder ziekten, natuurrampen en hongersnoden van tijd tot tijd veel zwaarder hebben geleden, maar de Compagnie (en in haar verlengde de door haar gebruikte inlandse hoofden) had geen of nauwelijks de behoefte, noch het vermogen de traditionele samenleving structurele en drukkende veranderingen op te leggen. Men probeerde wel eens wat, zoals de aanplant van koffie, peper, cardamom of arecanoten, maar terechte of onterechte onverschilligheid won het altijd van de opgelegde nieuwigheid, zeker wanneer de befaamde 'voordelen' de bevolking zelf weinig konden bekoren. De kancelschillers voelden zich en waren inderdaad een geprivilegieerde groep onder het Nederlandse bewind; daarenboven bedroeg het aantal werkelijke schillers dat de bossen introk slechts enkele duizenden. De kasten van de chalia's en de vissers staan aan de wieg van de economische ontwikkelingen op Ceilon in de negentiende eeuw⁹¹.

De thombo's dan, was daarvan niet de opzet door nauwkeurige beschrijving van ieders landbezit (en de daaraan verbonden diensten en belastingen) het uiterste te persen uit de arme landman? Mocht dit al de bedoeling zijn geweest, dan is daar weinig of niets van terechtgekomen. De tienden van het nelijgewas leveren niet eens voldoende op om de stedelijke bevolking van Aziaten en Europeanen van voedsel te voorzien. In het boekjaar 1778/79 komen aldus 150.000 parra's nelij binnen, tot rijst 'gestampt' (vliesjes dus verwijderd) blijven 75.000 parra's over. Voor hoeveel personen was deze hoeveelheid voldoende? Bij toekenning van een rantsoen aan lagere, tijdelijke arbeidskrachten van de VOC wordt vaak over een bepaalde som gelds plus één parra of 40 Nederlandse ponden⁹² rijst per maand gesproken. Het huidige gebruik ten plattelande bedraagt circa 250 gram per volwassene per dag. Of het dieet toentertijd werd aangevuld – met jak, del⁹³, maniok en zogenaamde fijne granen zoals kurakkan – is onduidelijk. Op basis van deze gegevens zou een gezin van vier personen – maar kan men van die eenheid en dat gebruik uitgaan in de achttiende eeuw? – inderdaad (minstens) één parra per maand of twaalf tot vijftien per jaar nodig hebben. Kinderen meegerekend zouden van die 75.000 parra's rijst een 5.000 kerngezinnen kunnen leven. Niet voldoende voor de verplichtingen van de Compagnie

91 Roberts, *Caste Conflict* en Peebles, *Social Change*.

92 VOC 3171, folio 384, Overzicht van maten en gewichten in gebruik op Ceilon. Overige gegevens met dank aan Nirmal Devasiri en zijn informanten.

93 Jak is een gerespecteerde, del een minderwaardige boomvrucht, althans heden ten dage.

ten opzichte van haar werknemers uit Ceilon en uit Europa. Importen uit India of de Archipel waren dus altijd onontbeerlijk. In de thombo's van de dessavonie Colombo en van het commandement Galle komen ongeveer 27.000 aparte eenheden van landbezit voor. Meestal bestaat een bezitting uit een flink aantal zaaivelden – ongeacht de tuinen met vruchtbomen – en wanneer de tienden daarop de voedselvoorziening van slechts 5.000 gezinnen garandeert, kan niet over een excessieve belasting worden gesproken. Althans, het wordt hiermee niet aangetoond.

Andere op de thombo's gebaseerde inkomsten zijn een curieuze bagatel. In – naar grove schatting – 80% van de gevallen eindigt de beschrijving van het landbezit in de thombo met de woorden: 'Scompanies aandeel nog niet voldaan'. Een waarschijnlijk unieke Memorie van Debiteuren over het boekjaar 1760/61 noemt een bedrag van f 126.800 aan dubieuze debiteuren van drie korles en vier dorpen in de dessavonie van Colombo. Het betreft niet meer in te vorderen 'thuijnsgeretigheden' over een onbekende, maar ongetwijfeld lange periode, die bijna de helft van de debiteuren uitmaakt⁹⁴. De ingebreke blijvende pachter werd hard aangepakt, de landman ontsprong kennelijk gemakkelijker de dans. Bij de landsinkomsten zou men na voltooiing van de thombo van Colombo (1771) en Galle (1784) toch iets moeten opmerken, maar dat is absoluut niet het geval. Over misbruik van de herendiensten komen sporadisch – en dan vooral in de tijd van Van de Graaff – klachten voor. Op basis van wat wij op dit moment weten zijn de misstanden niet endemisch en grootschalig. Tegengestelde, vaak op ideologische vooringenomenheid berustende opvattingen, dienen ten dezen te worden bewezen, niet gesuggereerd. Exploitatie van de afhankelijke landman kwam en komt voortdurend voor, maar kennelijk binnen een context die niet tot opstanden aanleiding gaf. Grootschalige illegale, tegen de traditie indruisende toe-eigening van de vruchten van de landman – door hoofden of door VOC-dienaren – zou vroeger of later door onrust onder de bevolking aan het daglicht zijn getreden⁹⁵. Het belang van de thombo's ligt waarschijnlijk meer op het ideële vlak. Dat wil zeggen op de ontwikkeling van het besef van persoonlijk eigendom, hetgeen op mondiaal niveau als een noodzakelijke vooruitgang dient te worden gewaardeerd. Voor het commandement Jaffna geldt ook hier een voorbehoud: wij weten van de roerselen en beroeringen onder de Tamiel bevolking in dat deel van het eiland niet voldoende.

Er is eerder op gewezen dat slechts een deel van de landsinkomsten in geld binnenkomt. Voor het boekjaar 1778/79 is berekend dat van een bedrag aan zuivere territoriale inkomsten van f 452.000 (afgerond) minimaal f 71.000 of 15% in natura wordt ontvangen. De zogenaamde ruwe inkom-

94 VOC 3052, folio 2000 e.v. en folio 2054 e.v. In latere jaren worden deze dubieuze debiteuren niet meer vermeld. Wat daarvan de reden is, is aan speculatie onderhevig, maar zou wel eens kunnen uitkomen op het structurele onvermogen van de Compagnie het haar toekomstige volgens de thombo beschrijving bij voorbaat als oninbaar te beschouwen. Er verder niet over schrijven of spreken voorkomt onaangename vragen.

95 Zie bijvoorbeeld de aanleiding en de oorzaken van de tweede Materse rebellie uit 1789/1790 behandeld in mijn doctoraalscriptie (55-83). De bevolking 'kloeg' en procedeerde veel, vaak en gemakkelijk; of de irritaties terecht waren of niet speelt in dit verband geen rol. De talloze kleine representaties van het gezag in het binnenland – men denke aan scholen, rusthuizen en lascorijnspostjes – dienden onder andere om de stemming onder de bevolking bij voortduren te kunnen peilen. De opzet van Van de Graaff om residenten in elke korle te plaatsen werd om financiële en sociaal-politieke redenen door Batavia en Nederland niet ondersteund. De al geplaatste functionarissen die goed van de binnenlandse situatie op de hoogte waren en die uiteraard de landstaal spraken, werden teruggeroepen.

sten bedroegen f 469.000; aan wat de boekhouding als ‘verliezen’ definieert en wat veelal aan de inkomstenverwerving gerelateerde uitgaven zijn, stond f 17.000 genoteerd. We mogen aannemen dat deze verhouding *mutatis mutandis* voor de gehele periode vanaf 1765 heeft gegolden.

III HANDELSWINSTEN: DE ‘KLEINE’ INTRA-AZIATISCHE HANDEL

De inkomsten uit de handel of de generale handelswinsten vallen voor Ceilon uiteen in tweeën. Bij de eerste groep activiteiten ontvangt de Compagnie het resultaat in klinkende munt, bij de overige is sprake van een beslissing vanwege Batavia of Patria, waardoor – simpel gezegd – de winst- en verliesrekening een beter aanzien verkrijgt. Onder de post ‘overige winsten’ vallen inkomsten die vrijwel alle als zuiver boekhoudkundig zijn te beschouwen. In boekjaar 1778/79 bedragen de generale winsten f 154.000 (afgerond); f 57.000 of 37% van dat bedrag komt niet in geld of natura binnen. Het betreft een ‘winst’ op het volgende vijftal ‘verrichtingen’: a) 1½% op de in kas getelde assignaties, b) het ‘opgeld’ op de betaalde maandgelden aan de dienaren, c) de onkosten ten bedrage van 1½% op de uitgevoerde koopmanschappen, zoals lijwaten en kaneel voor Europa, d) de uitlevering van lijnbaan en pannenbakkerij aan de Maatschappij zelve en tenslotte e) de prijsverhoging van lijfeigenen en ‘beestialien’. Al wat van laatstgenoemde groep ‘kreveerde’, ‘verrekte’ en deserteerde werd als te verrekenen verliezen in mindering gebracht op de ruwe winst. Het zojuist genoemde boekjaar telt een ruwe winst van f 210.000 (afgerond), de gezamenlijke verliezen bedroegen f 56.000 en de zuivere winst bedraagt dus en zie boven f 154.000. Over de ‘winst op den kaneel’ werd al eerder gesproken. Ook die winst is zuiver boekhoudkundig en brengt geen stuiver binnen. Met reden zou men in al deze gevallen van een vorm van ‘schijnwinst’ kunnen spreken⁹⁶.

De groep posten die geld binnenbrengt bestaat uit de verkoop van goederen die binnen het gouvernement hun levenscyclus doorlopen of die van buiten zijn gekomen, van elders uit Azië of vanuit Europa. Laatstgenoemde twee, de ‘vaderlandsche-’ en de ‘Indische’ koopmanschappen komen in het volgende onderdeel van dit hoofdstuk aan de orde. Handelswinsten zijn dientengevolge geen equivalent van inkomsten uit de befaamde intra-Aziatische handel, een indruk die men bij De Korte gemakkelijk zou kunnen opdoen. De intra-Aziatische handel van Ceilon berust maar zeer ten dele op de uitwisseling en verkoop van producten tussen de voc-vestigingen onderling; een vorm van handel die als *grote* intra-Aziatische of inter-factorale handel valt te omschrijven. De *kleine* intra-Aziatische handel met het zuiden van het continent heeft met de scheepvaart van de voc principieel niets uitstaande, hoewel incidenteel wel eens sprake is van overlapping. Als de kooplieden uitblijven of te weinig kunnen bieden, vervoert de

96 Het begrip ‘schijnwinst’ is niet duidelijk gedefinieerd. Wij zouden twee soorten schijnwinst kunnen onderscheiden: een illusoire en een reële. De overdreven winst op vaderlandse koopmanschappen ten gevolge van het verschil tussen Indisch en Nederlands geld is volstrekt denkbeeldig. De (onverwachte) ‘winst’ op ‘overbevonden’ cardamom en gomlak noemt Batavia in het generale journaal van 1700/01 een schijnwinst, hoewel de te verkopen goederenvoorraad toch duidelijk wordt vergroot. Men zou de toegenomen waarde door leeftijdsverhoging van lijfeigenen, van ‘aangeteelde’ slaven, van ezels, ossen en andere beesten ook als ‘schijn’ kunnen betitelen, want er volgt geen commerciële handeling. Het is een ‘bijschrijving’ in plaats van een ‘afschrijving’. De suggestie geldt overigens niet voor generaal grootboek en –journaal, boeken die van een ander principe uitgaan en waardoor het overigens wat vreemde begrip ‘reële schijnwinst’ verdedigbaar wordt. Het verdient overweging alle inkomsten op de Korte Vertoning die van boekhoudkundige aard zijn en dus niet de inhoud van kas of pakhuis beïnvloeden, als ‘schijnwinst’ te betitelen.

Compagnie met eigen schepen een enkele maal olifanten en arecanoten naar Nagapatnam op de kust Coromandel, zonder overigens er in te slagen de handel daarmee een impuls geven. Integendeel, de pogingen mislukken jammerlijk en worden voor lange tijd niet herhaald.

De als klein te benoemen variant levert het eiland in de achttiende eeuw enorme bedragen op; veel meer dan ooit werd verdiend aan de grote intra-Aziatische handel. Olifanten, arecanoten (of arreek) en textiel (of lijwaat) zijn de drie hoofdproducten van deze vorm van commercie die zich afspeelt binnen de economische eenheid Ceilon – Zuid-India⁹⁷. De overige koopmanschappen van de kleine intra-Aziatische handel komen in het volgende sub deel van het hoofdstuk ter sprake. De lijwaten zijn het uitschot van de aankopen voor Patria en Batavia en worden als ‘derde soort’ door de Compagnie overgenomen en uit haar pakhuizen te Colombo, Jaffna, Galle en andere vestigingen aan haar onderdanen verkocht. Het overgrote gedeelte van de textielhandel is overigens in particuliere handen en levert de VOC belangrijke inkomsten op door het verplichte ‘sjappen’ of stempelen van de doeken in de haven van aanbrenge. De lijwaatpacht en de alfandigo (heffingen op aangevoerde goederen) pacht zijn de twee grootste domeinen⁹⁸. De vermindering van inkomsten uit het drietal artikelen had alles te maken met de veranderende politiek-economische verhoudingen in Zuid-Azië omstreeks de jaren zestig van de eeuw. Oorlogen gevolgd door ontwrichting van de samenleving en armoede. Concurrentie vanuit Atjeh en Malakka, zowel van olifanten (Queda op Malakka) als arreek was ook vóór 1760 een bekend verschijnsel, hoewel door de dienaren op Ceilon als argument steeds opnieuw ontdekt! Op de kleine intra-Aziatische handel had de Engelse concurrentie hooguit een zijdelings effect.

De handel in arecanoten en olifanten ligt ingebed in eeuwenoude patronen die de VOC niet of nauwelijks kan beïnvloeden. Vanuit het zuiden van het Indiase continent arriveren elk jaar enkele honderden handelaars – de barkiers – met rijst, textiel of de ‘slechte’ Portonovose pagoden teneinde arecanoten en olifanten op te kopen bij de VOC die zich op beide artikelen het monopolie heeft toegeëigend. De kooplieden baseren hun komst uiteraard op de wetten van de markt en niet op de verwachtingen en belangen van de Compagnie. Bij de verpachting van haar domeinen – een ‘westerse noviteit’ – stelde de Compagnie de regels en was daardoor veel meer bij machte tactvol of gestreng de uitvoering af te dwingen. Mochten de pachters het Compagniesregiem als te onvoordelig beoordelen, dan stapt de Maatschappij over op de door eigen werknemers uit te voeren ‘collecte’. Bij de kooplieden uit de Coromandel, de Mallabaar of de Madurese kust ligt dat anders. Ceilon heeft de barkiers broodnodig om de handelsbalans tussen het eiland en het continent enigermate in evenwicht te houden. De arecanoot- en de olifanthandel toont de VOC dus als gelijkwaardige partner van de onaanzienlijke Aziatische koopman die door zijn uitblijven de machtige Compagnie op Ceilon in grote financieel-economische problemen weet te brengen. De politiek van de Raad van Ceilon ten opzichte van beide takken van commercie is de moeite van enkele alinea’s waard. Eerst de cijfermatige kant, daarna het voortdurend aangepaste beleid teneinde de barkier tot zijn komst te verleiden.

97 In talloze artikelen wijst Arasaratnam op deze economische eenheid. Waarschijnlijk zijn aan alle vestigingen van de VOC in Azië dit soort eenheden ‘gehecht’ geweest.

98 De VOC berekent – na alle kosten van de aanschaf, maar niet van het vervoer naar Ceilon en de afhandeling aldaar – het winstpercentage op haar derde soort lijwaten. Dit bedraagt tussen 1765 en 1780 circa 35% op basis van het Indische geld (volgens berekening naar Nederlandse geld circa 30%). Over gebrek aan afzetmogelijkheden heb ik niet gelezen. De Compagnie is met haar prijzen dus in staat te concurreren met de particuliere handelaars.

Vóór 1760 exporteert de VOC gemiddeld 12.000 ammunams arecanoten en mag men uitgaan van een tachtig tot honderd olifanten jaarlijks die op grote thonies (een vlerkprouw, de olifant moet dus wel goed 'tam' zijn!) de overtocht maken naar de vlakke, laguneachtige oostkust van het Indiase continent⁹⁹. Na de Kandiaanse Oorlog vermindert het aantal ammunams eerst tot 7.200 en dit neemt na 1784 weer toe tot een gemiddelde van 8.400 per jaar. De olifantshandel vertoont een blijvend negatiever ontwikkeling. Van 1765 tot 1781 verlaten een veertigtal 'holbuijken' per jaar het eiland, gevolgd door een enorme terugval tot een moeizaam bereikt zestiental dieren *per annum* vanaf 1784. De oorlogsjaren (1781-1783) met stagnerende contacten tussen Overwal en eiland zijn buiten beschouwing gelaten, hoewel de arecanoothandel vanwege haar organisatie met een relatief geringe terugval tot 5.500 noten minder onder de interruptie van de handel lijdt. Bij de overname van de getallen uit drie verschillende bronnen¹⁰⁰ bleken de kleine arecanootjes – er gaan er 26.000 in een ammunam bij inkoop en 24.000 bij verkoop – minder tot telfouten (althans tot onderlinge afwijkingen) te leiden dan het geval was bij de olifanten die toch wat lastiger over het hoofd te zien zijn. Gaat men dieper in op de bedragen van inkoop, verkoop, winst en, als bekroning van alle moeite, op het heilige winstpercentage, dan komen wij vreemde zaken tegen. Tussen 1765 en 1790 – vanaf boekjaar 1790/91 ontbreken systematische overzichten – maakt de VOC op Ceilon in een periode van vier jaar achtereenvolgens 1340, 150, 312 en 84% winst op de handel in olifanten (boekjaren 1772/73-1775/76). Over hetzelfde drietal jaren (1784/85-1786/87) komt de gemiddelde verkoopprijs van de holbuik volgens de ene bron 12¹/₂% hoger uit dan bij de andere. Ook is onduidelijk of de om niet te leveren recognitie olifanten aan de vorst van Tanjore – de Compagnie kreeg daarvoor een betere controle over Nagapatnam en omstreken, maar verloor in de ruil de beste en dus duurste exemplaren – bij de ene bron wél en bij de andere niet werden meegerekend. De winstpercentages op de arecanoten variëren tussen 136 (1773/74) en 53 (1786/87) en dat is toch ook wel opvallend.

De opvatting dat de marktprijs deze fluctuaties veroorzaakt mag men terzijde schuiven. De VOC hanteerde voor de olifant en het ammunam noten een vaste prijs die alleen discrimineerde naar de hoedanigheid van het artikel. Een getande olifant van een bepaald aantal cobido's¹⁰¹ schofthoogte bracht het meeste op en de noten uit het Gaalse en Materse waren de meest gewilde. Wat moeten de heren van het Haags Besogne, het college dat de brieven en papieren uit Azië als eerste onder ogen krijgt en gereed maakt voor reflectie ter tafel Heeren XVII van al deze ongerijmdheden hebben gedacht? Op macroniveau valt de ontwikkeling van het profijt vrijwel niet te beoordelen, te voorspellen of te waarderen, op microniveau klopt echter alles als een bus in die gevallen.

Het Rendement der Verkochte Koopmanschappen vermeldt consciëntieus de steeds wisselende en verschillende inkoop- en verkoopprijzen, de winst en het winstpercentage van de Gaalse

99 Aantallen bij benadering, omdat een eenduidig overzicht over de voorafgaande jaren van de eeuw ontbreekt. De inkomsten uit beide takken van handel over zestig jaar zijn wel bekend: Arecanoten f 93.356 en olifanten f 49.881 per jaar tussen 1739 en 1761 volgens de bron Hope 69. En daarvoor (1700-1740) respectievelijk circa f 135.000 en f 100.000 volgens de Memorie van Overgave van Van Imhoff, 78. Het probleem van licht en zwaar geld en de samenstelling van de bedragen maken vergelijkingen speculatief. De jaren na 1760 zijn veel beter te analyseren.

100 Dit zijn: de Korte Vertoning van Staat, het Rendement der Verkochte Koopmanschappen en het jaarverslag in het generale jaarverslag naar Batavia en Patria.

101 Een kobido is circa 70 centimeter.

(129%), Kalpentijnse (86%), Colombose (69%), Kalterse (63%) en Kandiaanse (33%) arreek – als voorbeeld diende het boekjaar 1789/90¹⁰². Hoe de guldens, stuivers en penningen van de inkoop tot stand komen blijft een mysterie. De wijze van verwerving speelt zeker een rol. Per verplichte leverantie – per boom een zeker aantal noten en wie geen bomen meer had werd tenslotte vrijgesteld¹⁰³! – zoals in het Gaalse, Materse en Kalterse, of per inkoop van de bevolking tegen een vastgesteld bedrag, elders. Een zelfde mechanisme verklaart de prijzen van inkoop van de olifanten. Grote drijfjachten in de bossen ten noordoosten van Colombo en op diverse plaatsen in de dessavonie van Matare¹⁰⁴ en later ook leveranties tegen betaling van de bevolking uit de Wannische, Trincomaalse en Batticaloase bossen voorzien de stallen van Jaffna van steeds nieuwe, vaak overbodige en kwalitatief minderwaardige aanvoer. De enorme verschillen in inkoopsprijs zijn maar ten dele direct in verband te brengen met de wijze van verkrijging. Een aparte studie naar beide takken van handel – arecanoten en olifanten – zou zeer de moeite waard zijn en allerlei achtergronden van de financiële huishouding van de VOC op Ceilon kunnen verhelderen.

Het was de Compagnie zelf maar al te duidelijk dat aan de handel in olifanten niets meer te verdienen viel. In 1787 schrijft *dessave Billing* een rapport over deze tak van commercie en becijfert dat elke gevangen olifant de Compagnie tweehonderd rijksdaalders kost. Per jacht verblijven 1.500 man vier maanden in de bossen, hetgeen per gevangen olifant uitkomt op rds. 200 (f 396) aan mondkost voor de jagers. De ontwrichting van de dagelijkse gang van zaken moet enorm en kostbaar zijn geweest en het is niet duidelijk of dat in die rds. 200 zit verdisconteerd. De constante uitgaven en gederfde inkomsten verbonden met de 722 zeer geprivilegieerde koerwe's of olifantsbedienden meegerekend, komt de zuivere inkoopsprijs voor elke olifant tenslotte uit op drie maal het bedrag dat het duurst verkochte exemplaar zou kunnen opleveren¹⁰⁵. In deze jaren maakt de Compagnie volgens haar boekhouding op één verkochte olifant een gemiddelde winst van f 800. Of al die winsten op beide producten de ene periode meer de werkelijkheid weerspiegelen dan gedurende een andere en dus niet alleen op het boekhoudkundige systeem berusten zoals *Billing* voor de olifanten in de jaren na 1785 aantoont, is niet eenvoudig te beantwoorden. Maar eerst moest die barkier maar willen komen.

102 VOC 2923, fol. 1273-1363. Vanaf 1786 mag het Hof (koninkrijk Kandia) officieel – dat wil zeggen door Batavia geaccordeerd – noten aan de Compagnie ter doorverkoop aanbieden.

103 Een goede boom levert tussen de 600 en 800 noten. Bij de berekening gaat de VOC voorzichtigheids-halve uit van 200 noten per boom. In de tijd van Falck wordt over achterstallen van maar liefst 20.000 ammunams over 15 jaar gesproken, terwijl de verplichte afdracht jaarlijks rond de 1.500 ammunam ligt. Ondanks de enorme achterstallen lezen we niet over de 'ketting' of andere strafmaatregelen. De tax werd verminderd, een schilloon ingevoerd en per dorp een stuk grond aangeplant om de individuele tekorten gezamenlijk op te vangen. Maar het probleem bleef. In de periode Van de Graaff komt daarentegen op een kleinigheid na alle verplichte arreek op tijd het pakhuis binnen. De reden daarvoor intrigeert en kennelijk verwaarloosde niet elke landman zijn boombezit.

104 Schrijnend is te lezen in VOC 3841, fol. 2249: '269 beesten gevangen, 88 goede over en de rest neergezakt of doodgeschoten'. De indruk is dat veel, zeer veel dieren de vangst – zowel via drijfjachten naar een gesloten kraal als door het lokken naar met takken en bladeren afgedekte kuilen -, het transport naar Jaffna en de gevangenschap aldaar niet overleefden. De onverkoopte exemplaren worden tenslotte afgemaakt of door de VOC zelf gebruikt. Jachten vinden rechtvaardiging in de door de landman ondervonden overlast. Veel zogenaamde olifantsbossen verdwijnen in die jaren: omgekapte en ter bebouwing aan de bevolking afgegeven.

105 VOC 3796, resolutie Inlands Departement van 9/1/78, 41.

De komst van de barkier is een levensbehoefte voor Ceilon en de bezorgdheid omtrent een eventueel wegblijven blijkt uit de initiatieven de handel, zo nodig, weer op te beuren. Meestal met tijdelijk resultaat, waarna nieuwe 'schikkingen' worden uitgedacht. Alles weinig structureel, maar de afhankelijkheid van wat in het zuiden van India voorvalt maakt méér nauwelijks mogelijk en de effecten van de veranderingen ondoorzichtig. Wanneer de arecanoothandel na de Kandiaanse Oorlog kwijnt, staat Falck pas na vele jaren (1777) de barkiers toe – in navolging van het oude gebruik om vanuit Kalpettie/Puttelam het koninkrijk in te trekken – de noten persoonlijk bij de bevolking van de dessavonie Colombo op te kopen. Voorschotten worden verstrekt en de ruilhandel met textiel als betaling doet ook in dit gebied zijn intrede. De barkier blijft verplicht zijn ammunams arreek tegen een vergoeding van rds. 3 in het Compagniespakhuis in het Fort aan te bieden, maar koopt ze direct terug tegen rds. 6 de eenheid. Voordien leverde de bevolking direct aan de Compagnie tegen een vergoeding van rds. 2, waarna de barkier de noten uit het pakhuis kocht tegen rds. 8.44 de ammunam. Enkele jaren tevoren was uitvoerig geëxperimenteerd met verkoop van de enorm aangegroeide voorraden per publieke vendutie, een noviteit die mislukte, maar wél de vaste prijs ter discussie stelde. Een tweede noviteit was dat arreek voortaan werd beschouwd als 'algemeen product' dat tegen een geringe recognitie, zoals Falck betoogt, de verlaagde prijs met een vergrote kwantiteit zou compenseren¹⁰⁶. De verplichte leverantie elders werd wat 'smakelijker' gemaakt door allerlei tegemoetkomingen, onder andere een schilloon, maar bleef voortbestaan in de gebieden die dit systeem traditioneel kenden. Aan de oostkust werd de handel voor het eerst opengesteld door de verpachting van een uitgaand recht van eveneens rds. 3. Vooral Kandiaanse arreek komt hierdoor naar de beide oostelijke havensteden. Falck boekt succes, hetgeen in een forse toename tot gemiddeld ammunam 9.300 over vier jaar gerekend resulteert. Het monopolie was begonnen te wankelen zonder al te grote oppositie van Batavia of Nederland.

Direct na de Engelse Oorlog veren de prijzen op de kust Coromandel op, maar door de expliciet zo genoemde Nieuwe Regeling blijven de inkomsten van Compagnie en gouverneur sterk achter. Falck had al eerder meegedeeld zich financieel te hebben opgeofferd door af te zien van zijn aandeel in de Kalpettiese uitvoer. De prijs van rds. 6 wordt verhoogd naar de vroegere prijs van rds. 8.44 en de nieuwe gouverneur, Van de Graaff, bedingt de eertijdse inkomsten uit de overmaat¹⁰⁷ en uit al van wat boven de rds. 8.44 binnenkomt. Het blijkt een gouden greep, een huidige handelaar in opties waardig. Bovendien kon hij zijn superieuren wijzen op het funeste van een *Nieuwe* Regeling en met recht de oude arrangementen aanbevelen. Dankzij de goede prijzen voor de noten in Zuid-India kunnen de barkiers meer betalen en wordt soms bijna het dubbele neergelegd voor één ammunam. Deze prijsverhogingen mocht Colombo zelfstandig opleggen, maar de Compagnie profiteerde daar zelf niet van, de dienaren waren de winnaars.

¹⁰⁶ VOC 3484, fol. 3360 e.v. Onder Van de Graaff wordt kaneel eveneens een 'algemeen product'. Iedereen kon aanplanten, maar was verplicht de oogst aan Compagnie te leveren. Deze belangrijke innovatie komt niet tot ontplooiing. Van de Graaff vertrekt juni 1794 naar Batavia ('gefrustreerd' zou men heden ten dage zeggen) en de Engelsen nemen begin 1796 het gezag over. De oude Van Angelbeek lijkt de tomeloze energie tot vernieuwing en verandering – zinnig, onzinnig, haalbaar, onhaalbaar – van zijn voorganger te missen.

¹⁰⁷ Bij vrijwel elke leverantie op Ceilon gold een overmaat. Op de arreek bedroeg deze 2.000 noten per ammunam van 26.000 noten, de zogenaamde kriseentie-op-den-arreek. Dit verklaart de verkoop van slechts 24.000 noten aan de barkiers. Het koninkrijk Kandia leverde direct per 'kleine ammunam' aan de Compagnie.

In hoeverre inflatie hierbij een rol speelt – men herinnere zich de opmerking hierboven over de enorm gestegen pachtinkomsten onder Van de Graaff – weet ik niet te zeggen. Vrijwel zeker zal de meegenomen pagood met een fraai opgeld tegen stuivers zijn ingewisseld en nergens is te vinden dat de Compagnie de noten uit haar pakhuis slechts onder aanbidding van pagodes wenste af te geven. Ondanks de thans gedisciplineerde leveranties van arreek in het Gaalse, Materse en Kalterse schaft Van de Graaff in 1790 de arreek-verplichting in die drie gebieden af. De handel is nu overal geliberaliseerd en niemand zal daarover een traan hebben gelaten. Dankzij de florissante ontwikkelingen op het vasteland profiteert een ieder. De olifantshandel blijft de neergaande lijn volgen. Andere opvattingen op de Kust over majesteitelijke grandeur en de verzwakking van de inheemse koninkrijken tengevolge van de Engelse opmars, hadden de ‘holbijk’ definitief gereduceerd tot relikwie van onherroepelijk gepasseerde eeuwen.

IV HANDELSWINSTEN: OVERIGE KOOPMANSCHAPPEN

Twee soorten koopmanschappen, de Europese en de Indische, worden thans gezien. Ceilon ontvangt per directe vaart haar jaarlijks aandeel ‘vaderlandsche koopmanschappen’ en Batavia, als enige zustervestiging, voorziet het eiland van handelsproducten uit de rest van Azië. Een belangrijk deel van de Indische koopmanschappen komt echter van het eiland zelf. Ceilonse peper en koffie, arak, zout, nelij, zaaiwortelen en Mannaarse geklaarde boter zijn de meest voorkomende van deze groep producten¹⁰⁸. Berekend op basis van het behaald profijt dragen de Ceilonse koopmanschappen voor circa een kwart bij aan de Indische koophandelsinkomsten. De eigen bevolking en aangierende buitenlandse kooplieden – beide van zowel Aziatische als Europese origine – nemen de handelswaar af. Het geringe dat Ceilon naar de zusterkantoren in Azië verstuurt en dat, zoals bij de ontvangsten, steeds via Batavia geschiedt, bestaat vrijwel uitsluitend uit kaneel voor verkoop in Batavia en Manilla en uit Overwals textiel. En daarbij blijft het, het overige dat werd verscheept was voor Compagnies gebruik. Een ‘ontlating’ van het kantoor op de creditzijde van de grootboekbladzijde ten opzichte van de zustervestiging is het enige voordeel dat het gouvernement hier aan overhoudt.

Hetgeen in deze en bovenstaande alinea wordt geschreven, weerspiegelt de situatie van de jaren zeventig. Er is overigens weinig reden aan te nemen dat de voorafgaande jaren onvoorspelbare en grote relatieve verschillen zullen vertonen. Daarvoor liggen de patronen te zeer verankerd binnen de mogelijkheden van Ceilon en de Aziatische tak van de VOC. De aanvoer van intra-Aziatische artikelen uit Batavia is eertijds groter geweest, zeker van de belangrijkste producten uit die vorm van inter-factorale handel, met name van Japans koper en Ommelandse (rond Batavia geproduceerde) suiker. Javase rijst werd in geval van schaarste tegen een schappelijke prijs op de markten op Ceilon aangeboden¹⁰⁹. De fluctuerende aanvoer vanuit Batavia

108 Het Singalese ‘saye’ betekent verf, kleurstof. De wortelen groeien op de noordelijke stranden van Ceilon en worden gebruikt om textiel te verven. Jaffna had eertijds een bloeiende textielindustrie. Van de Graaff inviteerde en privilegieerde groepen wevers uit Zuid-India, maar het aantal gelukszoekers bleef te gering om enig effect te sorteren.

109 De VOC betoont zich op Ceilon een betrokken bestuurder, patriarchaal in de goede zin. Armoede, honger en andere noden onder de bevolking – van inheemse, gemengde of Europese origine – probeert zij te lenigen en de woorden van commiseratie klinken ongeveinsd. Talloos zijn de opmerkingen waarin de Raad de arme landman zegt tegemoet te willen komen, maar de inhoud van het paradigma van die tijd verschilt wezenlijk van wat wij thans acceptabel achten. Van onderzoeker en lezer mag worden verwacht zich bewust te zijn dat het huidige paradigma – het principiële onvermogen

heeft het duidelijkste effect op de Overwal, waar – naar het lijkt – gespecialiseerde Indiase kooplieden hun zaken met de Compagnie afhandelen. De voornaamste reden om bij de koopmanschappen en de daarop behaalde winsten stil te staan is een boekhoudkundige: om na te gaan in hoeverre al die opgevoerde winsten de koopmansrealiteit van juiste inkoop-, kost- en verkoopprijs reflecteren. Het jaartal 1768 en de jaren na de Engelse Oorlog vertonen in dit verband opmerkelijke ontwikkelingen naar een zuiverder verslaggeving.

De koopmanschappen uit het vaderland werden eerder in dit hoofdstuk behandeld. Tabel 27 noemde een reeks artikelen in relatie tot de ‘eisch’ en het assortiment aan ontvangen handelswaar kwam uitvoerig ter sprake. De tweede wijze van aanvoer van Europese gebruiksartikelen – de ‘particuliere’ per Compagnieschip – kreeg aldaar weinig aandacht, omdat het volgende hoofdstuk (over de assignaties) deze materie uitputtend bespreekt. De relatie tussen beide vormen van aanbreng lijkt naar sortering vrijwel dezelfde, hoewel de keuzevrijheid van een particuliere handelaar onbegrensd is vergeleken met de gereglementeerde bestelling voor rekening van de Compagnie. Een vergelijking van het volume is lastiger. De goederen uit het vaderland zijn voor het grootste gedeelte voor VOC-gebruik: zeildoek, pik en harpuijs, maar ook dranken die de dienaren als rantsoen toekomen en luxe artikelen die als geschenk aan deze of gene hun weg vinden of die tegen een gereduceerde prijs door de dienaren kunnen worden verkregen. Spijkers, metalen, gereedschappen hebben zowel particulieren als de Compagnie tot klant, wat uit het Rendement der Verkochte Koopmanschappen duidelijk wordt.

Over acht jaar gerekend (1772/73-1779/80) verkoopt de Maatschappij aan dienaren en particulieren artikelen voor f 10.700 (inkoop) per jaar en zegt daarop 54% winst te behalen. In deze acht jaar bedraagt de aanvoer per baars schip aan goederen f 129.200 (inkoop) per jaar. Slechts 8¹/₂% van het uit Nederland verscheept is daarmee bestemd voor particuliere verkoop, de rest is voor Compagniegebruik¹¹⁰). Per assignatie of wisselbrief ‘verlaat’ over diezelfde acht jaar een bedrag van f 193.000 het eiland. Gesteld dat tegen de helft van dit bedrag van f 193.000 (ofwel f 80.000) te maken heeft met verrekeningen van particulier uit Europa ontvangen goederen. Gesteld, vervolgens, dat het winstpercentage van de VOC en dat van de particuliere handelaar op Ceilon ongeveer gelijk ligt en circa 20% bedraagt. Het opvallende verschil met de eerder genoemde 54% winst heeft met het niet-berekenen van de kosten te maken. Al deze aannames leiden tot het volgende versimpelde rekensommetje. Per f 10.000 inkoop in Nederland belopen de uitgaven aan vervoer, assurantie etc. 40%, aan commissie blijft op Ceilon 5% achter en de koopman in Nederland gaat uit van een winst van 20%. Minstens f 16.000 per eenheid van f 10.000 moet hem dus op assignatie toegezonden worden. Als de gevolgde calculatie acceptabel wordt bevonden, betekent dit dat de Compagnie slechts één-vijfde van de Europese luxe artikelen importeert en dat zij de grote handelshuizen in het vaderland en hun commissionairs op Ceilon – de laatstgenoemden vrijwel alle VOC-dienaar – krachtig aan zich verplichtte ten detrimente

(ongeacht de oprechte wens tot het tegendeel) de eigen welvaart te delen met de minder bedeelde medewereldburgers – in de toekomst in gelijke mate aan kritiek onderhevig zal zijn als slavernij, kolonialisme en exploitatie heden ten dage door ons worden verworpen.

¹¹⁰ Eenzelfde berekening voor de jaren vijftig van de eeuw komt uit op een verdubbeling, dus op 17%. Voorbehoud en voorzichtigheid is geboden. Vóór 1757/58 zijn de Rendementen veel minder toegankelijk dan nadien en van niet elk jaar is het generale journaal bewaard gebleven, de berekening is daardoor eigenlijk iets te grof.

van zichzelf. Er was voldoende baarse scheepsruimte, er was een uitstekend eigen distributienetwerk, er was een zich gestadig uitbreidende groep afnemers van zowel Europese, gemengde en Aziatische afkomst en die extra winst van circa f 30.000 (berekening door de Compagnie zelf) had niet misstaan op de Korte Vertoning van Staat. Het winstpercentage van 54% was echter discutabel en hoe dat zit wordt thans bezien.

Afhankelijk van de periode in de achttiende eeuw varieert het winstpercentage op vaderlandse koopmanschappen. Lange jaren schommelt dit tussen de 70 en 75, daalt vervolgens naar ongeveer 50 tot 55, totdat het percentage na de Engelse Oorlog terugvalt op circa 20. De oorzaak van het onderscheid ligt op boekhoudkundig vlak: voorschriften die wel of juist niet worden opgevolgd of die in de loop van de eeuw het levenslicht aanschouwen. Tussen het eerste en het tweede percentage (70/75 en 50/55) ontstaan de verschillen door het onderscheid tussen het lichte en het zware geld. De 20% dankt haar ontstaan aan het voorschrift de onkosten van transport en dergelijke mee te rekenen. Gezien de geringe aanvoer van koopmanschappen naar Ceilon leiden de procentuele verschillen tot slechts enkele duizenden guldens meer of minder profijt in absolute zin. Een paar verkochte olifanten, een 500 ammunams arecanoten méér of minder. Even verwaarloosbaar lijken de verschillen voor wat betreft de aanvoer van koopmanschappen op Batavia. Enkele steekproeven bevestigden de constante verhouding van één (Ceilon) op acht tot tien (Batavia, dat wil zeggen overig Azië) bij de aanvoer van vaderlandse koopmanschappen. Mochten de overige verhoudingen eveneens kloppen, dan 'verliest' de Compagnie bij strikte handhaving van de inboekingsregels betreffende licht en zwaar geld op Ceilon slechts f 2.000 en in Batavia niet meer dan f 16.000 tot f 20.000 per jaar. Te verdubbelen, mocht men het bovengenoemde percentage van 17 inzake verkoop aan particulieren – in plaats van de 8½% die terzake geldt voor de jaren zeventig – willen hanteren. Bedragen die in de orde van wat méér of minder verkochte suiker, opium, Japans koper en dergelijke liggen. In feite het vermelden niet waard.

Principieel van aard is de teruggang naar een winst van circa 20% uit de jaren ná de Engelse Oorlog. Deze reductie weerspiegelt de grotere aandacht voor de werkelijke baten en lasten van de Maatschappij sinds het gouverneur-generaalschap van Jacob Mossel (1750-1761) en verliep in twee fasen. Het Rendement van Verkochte Koopmanschappen dat van ieder van de dertien bestuurseenheden op Ceilon de verkochte handelswaar behandelt, vermeldt in 1768/69 voor het eerst de onkosten die drukken op de winst¹¹¹. Hoogst merkwaardig is dat slechts drie vestigingen – Mannaar, Galle, Matare – de opdracht gedateerd 30 september 1768 opvolgen¹¹². Het winstpercentage op alle koopmanschappen verschilt daardoor aanmerkelijk tussen Colombo, Jaffna etc. enerzijds en Galle en Matare anderzijds. Nootmuskaat 'wint' in Matare 608% en in Trincomalee 1128%. Op het algemene overzicht dat alle dertien eenheden samenbrengt blijkt dat de eerder opgevoerde onkosten bij Mannaar, Galle en Matare nu bij de winsten worden opgeteld. Veel wijzer zullen de Heeren in Nederland en in Batavia niet zijn geworden, hoewel een waarschuwing voor een sterk teruglopende winstpercentage werd gegeven. Alle moeizame en uiteindelijk nutteloze berekeningen braken de dienaren kennelijk toch op, want in het Rende-

111 VOC 3291, folio 641.

112 Een missieve van Heeren xvii naar gouverneur-generaal en raad van 6/10/1766 (SLNA 1/1081, onpag.) bevat talloze model-rendementen die op 30/9/1768 door Batavia voor alle kantoren ter navolging werden voorgeschreven. Deze modellen zijn niet in het Nederlandsch Indisch Plakkaatboek (N.I.P.) gevonden.

ment van 1784/85 specificeert alleen Galle nog de opbouw van de winst; het jaar daarop laat ook dit kantoor de onkosten onvermeld. Pas Van de Graaff stelt de rendementen of 'winstreëkeningen' met ingang van het boekjaar 1787/88 op de vereiste voet. De onbegrijpelijke verschillen in inrichting van de boeken tussen de dertien bestuurseenheden verdwijnen dan definitief. Jaffna vermeldt nu eindelijk het totaal van de inkoop en de verkoop van de artikelen, iets wat het voordien nimmer deed. Het voordeel op de Europese handelswaar daalt plotseling van 57% naar 19% (de twee volgende jaren naar 29% en 21%)¹¹³. Alle Indische koopmanschappen tezamen (dus ook de Ceilonse, de Overwalse, de arecanoten etc.) schommelen voortaan rond een profijt van 65%, terwijl het percentage voordien iets tot enkele malen ver boven de 100% lag. Een gedetailleerde beschouwing van de Rendementen leidt tot onvermoede inzichten. Het blijkt dat de commandeur en dessave van Jaffna en het opperhoofd van de Overwal tegen kortingen van 20 tot 30% grote hoeveelheden handelsartikelen kunnen opkopen die zij hoogstwaarschijnlijk tegen flink hogere prijzen weer van de hand doen, mogelijk in de handel met Zuid-India. In hoofdstuk III wordt verbazing uitgesproken over de enorme bedragen aan assignaties die de hoogst geplaatsten in dit commandement naar Nederland kunnen verzenden. Mogelijk is de aankoop tegen gereduceerde prijs van koopmanschappen daarvan één van de redenen. De daling van de winsten op de koopmanschappen blijft overigens enorm. Twee voorbeelden ten slotte, die – hoewel voor het betoog in feite overbodig – worden overgenomen om het bijna pijnlijk nauwgezette karakter van de Compagniesboekhouding te illustreren (tabel 38).

Tabel 38 *Verskil in winstpercentage tussen koopmanschappen met en zonder onkostenberekening*¹¹⁴

Hollands fluweel, 24^{3/8} el	Inkoop:	f 96. 6. -
vracht 20%	19. 5. -	
risico der zee 5%	4.16. 8	
donkerblauw:		
2 ^{7/8} el ligt 10 ^{1/2} maand, dus 5 ^{5/8} %	- . 5. 8	
karmozijnrood:		
21 ^{1/2} el		
14 ^{1/2} el ligt 8 ^{1/3} maand, dus 2 ^{1/12} %	1. 4. -	
7 el ligt 9 ^{1/6} maand, dus 2 ^{7/24} %	- .13. -	2. 2. 8
voor 2% administratie ongelden	1.18. 8	28. 2. 8
		f 124. 8. 8
	Inkoop bezwaard met alle ongelden:	f 124. 8. 8

Verkoop f 150. 1. -. Zuivere winst f 25.12. 8. Onkosten meegerekend 20^{5/8}%, zonder 55^{4/5}% winst.

113 Onbegrijpelijk is waarom de boekjaren 1784/85 en 1785/86 resp. 38 en 21 als winst op de vaderlandse koopmanschappen geven, zonder dat van een openlijk vermelde verrekening van de onkosten sprake is. Het lijkt erop dat een groot deel van de vaderlandse en van de Indische koopmanschappen aan de Compagnie zelf tegen kostprijs werd geleverd.

114 VOC 3836, fol. 254 en 264.

Japans staafkoper, 60.366 $\frac{23}{32}$ pond

Inkoop: f 17.248. 2. 8

Lasten van Batavia

vracht $5\frac{1}{2}\%$	948.13. -	
risico-der-zee 12%	2.069.15. -	
administratie ongelden $1\frac{1}{2}\%$	172. 9. 8	3.190.18. -

Lasten van Ceilon

vracht $12\frac{1}{2}\%$	2.069.15. 8	
risico-der-zee 7%	1.207. 7. 8	
intrest à $4\frac{1}{2}\%$ per jaar		
18.367 pond ligt $4\frac{1}{3}$ maand, dus $1\frac{5}{8}\%$	85. 5. 8	
7.000 pond ligt $4\frac{2}{3}$ maand, dus $1\frac{1}{2}\%$	35. -. -	
10.000 pond ligt 7 maand, dus $2\frac{5}{8}\%$	75. -. -	
4.267 $\frac{15}{32}$ pond ligt $7\frac{9}{10}$ maand, dus $2\frac{59}{80}\%$	33. 6. -	
8.578 pond ligt $5\frac{2}{3}$ maand, dus $2\frac{1}{8}\%$	52. 2. 8	
2.154 pond ligt $6\frac{1}{3}$ maand, dus $2\frac{3}{8}\%$	14.12. 8	
10.000 pond ligt $4\frac{1}{2}$ maand, dus $1\frac{11}{16}\%$	48. 4. 8	343.11. -
voor administratie ongelden 2%	344.19. -	3.965.13. -

Inkoop bezwaard met alle ongelden:

f 24.404.13. 8

Verkoop f 46.814. 8. -. Zuivere winst f 22.409.14. 8. Inclusief onkosten $91\frac{7}{8}\%$, zonder $171\frac{2}{5}\%$ winst.

Een precisie als hierboven betracht wekt bewondering, maar roept ook een zekere mate van wanhoop en onbegrip op. Hoeveel taaiere uren heeft het gekost vooraleer de berekening was opgezet, gemaakt, gecontroleerd en overgenomen? Had de 'borst' op het schrijfkantoor geen zinnvoller bezigheden kunnen aanpakken? En had de Compagnie dit soort diensten niet beter kunnen ontberen en daarmee met minder arbeidsloon toegekund? Was bovendien enig nut te verwachten van dit van pretenties zwangere gezwoeg aan een slechtverlichte schrijftafel in de klamme hitte? Een terzake kundige had uit ervaring vrijwel dezelfde uitkomsten kunnen geven en het doel lijkt eerder passief (te weten hoe het in elkaar steekt, zich in te dekken) dan actief (initiatieven nemen). Het zich naar binnen keren van een bedrijf of van een levend wezen duidt veelal op een identiteitscrisis op het moment dat vernieuwend, handelend optreden is geboden.

Beide voorbeelden van een onkostenrekening geven ongewild nog enkele interessante economische details. Aardig is te zien het grote verschil in risico-der-zee. Tussen Europa en Azië slechts vijf procent. Modern onderzoek toont aan dat over twee eeuwen gerekend op de uitreis slechts drie procent van de schepen verongelukte of in vijandelijke handen geraakte. In de periode dat de modellen door Heeren XVII werden opgesteld lag het percentage zelfs op niet meer dan één procent¹⁵. Namen de assuradeurs in Holland niet een te grote marge in

aanmerking? De gevaren om in Azië de lading te verliezen lagen aanmerkelijk hoger; het hoogste risico bood een verscheping vanuit Japan: 12 + 7 of 19%. Perzië, Soeratte en Bombay 9%, Java 3% en, hoewel dichterbij Ceylon, Malakka 14 en Palembang 7 procent. Het zou interessant zijn te weten waarop deze percentages berusten. Soort schip? Kans op zeeroof? Bijzonderheden van de vaarroute? Een lading zaaiwortelen vanuit Mannaar naar Colombo leverde al een risico van 3% op, hetzelfde percentage dat gold voor aanvoer uit Bengalen, Coromandel of de Overwal. De vrachtkosten verschillen per uitgangshaven en de rente op 'voorgeschoten geld' is evenmin overal dezelfde¹¹⁶. Systematisch onderzoek op basis van dit drietal variabelen zou een bijdrage kunnen leveren aan een gedifferentieerder kennis over de verschillende Aziatische handelssferen.

De samenstelling van de groep 'handelswinsten' over de boekjaren 1758/59, 1778/1779 en 1788/1789 (tabel 39) illustreert prachtig hetgeen in bovenstaande alinea's over een reeks van artikelen (kaneel, arecanoten, olifanten, textiel, de Indische handelsproducten en de vaderlandse koopmanschappen) werd betoogd. Bij gebrek aan gelijksoortige bronnen begint de analyse aan het einde van de jaren vijftig. Boekjaar 1758/59 representeert in grote lijnen – overigens met recht – de verhoudingen zoals die waren gedurende de eerste zestig jaar van de achttiende eeuw. Na 1787 drukken de kosten van transport, assurantie, renteverlies etc. op de winsten die daardoor aanzienlijk dalen. Tussen haakjes staat daarom het bedrag dat zonder aftrek van kosten zou zijn vermeld. Twee maal zijn de resultaten in 1788/89 negatief (vet gedrukt), zonder de onkosten had Java 62% winst en Bengalen slechts 5% verlies geleden (tabel 39).

Wegens ruimtegebrek op tabel 39 moet hier worden vermeld dat de winst op paarden in boekjaar 1788/89 zonder allerlei kosten mee te berekenen was uitgekomen op f 2.078 en die op de Ceilonse producten op f 38.549. De fraaie winsten op de verkochte handelswaar van voordien hadden dus niets met goed koopmanschap te maken, maar hingen af van de wijze van boekhouden. Op de Ceilonse producten drukken minder kosten en zij handhaven het hoge winstpercentage van circa 60%, terwijl op alle andere handelswaar nu nog maar een tien tot vijftien procent, of soms zelfs verlies, wordt gemaakt. De winst op de specerijen in 1788/89 is meer in lijn met het gebruikelijke patroon in de jaren zeventig dan de zeer lage bedragen die, toevallig, voor beide andere boekjaren gelden. Uiteraard representeert tabel 39 slechts drie momentopnamen over een periode van dertig jaar. Niettemin is de cesuur rond de Kandiaanse Oorlog opnieuw overduidelijk, evenals de terugval van de economische activiteiten op het gouvernement zelf, onder andere te zien bij het herstel van de handel in arecanoten. Maar ook op Ceilonse peper, zout en rijst werd flink verdiend.

Opnieuw ziet men de geringe betekenis van de handelsbetrekkingen met de andere factorijen. Uitgezonderd de aanvoer van koper uit Japan en de paar kisten specerijen uit de Grote Oost is het kostbare inter-factorale handelsnetwerk van de VOC in Azië niet of nauwelijks aan Ceilon besteed. Toch laat de VOC haar schepen onafgebroken rondreizen. In 1758 vallen in Galle en

115 D.A.S. 75. In de periode 1750-1774 vergingen slechts acht schepen of één procent van de baarse vloot.

116 Coromandel berekent $1\frac{1}{8}\%$, Palembang $2\frac{1}{2}\%$, Ambon 6% en Banda $5\frac{5}{8}\%$. De vrachtkosten vanuit Europa bedragen 30% op volumineuze en 20% op de overige goederen. Vanuit Palembang zijn deze slechts 12%, terwijl voor Soeratte en de Kaap geen (of zelden voorkomend) vrachtkosten gelden. Daarentegen berekent de VOC 39% op transport tussen de Mallabaar en Ceilon.

ken heeft bedragen? Intrigerend is het antwoord op de vraag welk winstpercentage de particuliere handelaar behaalde, de VOC speelde open kaart aan het einde van haar bestaan.

4 Derde niveau van financiële verantwoording: de ‘geldeisch’

a Voorbeeld van een ‘geldeisch’ of begroting

Het generale grootboek en de Korte Vertoning van Staat weerspiegelen elk een bepaalde invalshoek op de financieel-economische positie van het gouvernement Ceilon. Het grootboek toont het eiland in relatie tot de zusterkantoren in Azië en door de directe vaart met Patria eveneens met het bedrijf in Europa als eenheid. Ideële, boekhoudkundige principes staan aan de basis van de aan elke vestiging gewijde grootboekbladzijde. De Korte Vertoning vermengt reële en fictieve uitgaven en inkomsten; enerzijds met het doel het grootboek van de passende gegevens te voorzien, anderzijds met de pretentie haar nut voor de Maatschappij – de behaalde winst (of het geleden en betreurenswaardige verlies) ten kantore – te kunnen aantonen. Uit grootboek noch Korte Vertoning valt op te maken welke bedragen de factorij elk jaar van node heeft – beter gezegd: nodig had gehad, omdat beide boeken achteraf worden opgesteld – om aan haar verplichtingen te voldoen. Of de eigen inkomsten daartoe voldoende waren of dat tekorten dreigden. Na 1766 in ieder geval is voortdurend extra geld vereist om de lopende uitgaven te verrichten.

Teneinde Batavia en Heeren XVII de zaken duidelijk voor te stellen richt Colombo – ‘weloverwogen en op het zuinigste becijfert’, zoals zij ritueel herhaalt – haar ‘geldeisch’ in. Daarbij onderscheidt zij tussen huishoudelijke uitgaven en uitgaven voor de aankoop van lijwaten. De aanschaf van het Overwalse textiel staat volledig apart van de uitgaven voor de huishouding, in tegenstelling tot de inkoop van peper, koffie en cardamom en de kosten gemoeid met de verwerving van kaneel die wel – zij het enigermate verhuld – op de Staat zijn terug te vinden. Het grootboek en de Staat zijn formele boeken die op het oog verreikende uitspraken doen over de financiële positie van de vestiging. Op het derde niveau van financiële verantwoording vinden wij de praktijk van alledag. De van de Staat bekende posten als ‘winst op den arreek’, ‘overige landsinkomsten’, ‘winst op paarden’, ‘winst op de Madurese lijwaten’ etc. komen wij niet meer tegen; hetgeen de ‘kassen’ vult of ledigt is thans het criterium. Op grond van de ervaring wisten de bedienden in Colombo vrij nauwkeurig te berekenen wat de geldbehoefte voor de nabije toekomst was en het is daarom te verdedigen deze ‘geldeisch’ of begroting serieus te nemen en naar belang te vergelijken met de twee andere financiële verslagen die de Heeren in het vaderland onder ogen kwamen. De ‘geldeisch’ in de vorm die voor het tiental aaneengesloten jaren 1768/69-1771/78 is gevonden, komt een enkele maal eveneens voor in de periode Van de Graaff, uit eerdere jaren is zij mij niet bekend.

In de maand februari, soms iets later, naar mate van ontvangst van de zogenaamde kontant rekening van de subalterne kantoren, berekent het gouvernement de inkomsten en uitgaven voor de resterende zeven, acht maanden van het lopende en geeft een schatting van de benodigde gelden voor het aansluitende boekjaar. Ceilon kijkt dus steeds anderhalf jaar vooruit, met een tussentijdse correctie na een jaar, op grond waarvan Batavia een verzoek ontvangt tot aanvullende ducaten of dukatonnen voor de ‘huijshoudinghe’. Het goud voor de lijwaathandel wordt, zoals gezegd, gescheiden gehouden. Met ingang van de ‘eisch’ voor 1771 krijgt Colombo

de opdracht alle geld en edelmetaal van Batavia te 'eischen', wat zonder twijfel de meest accurate methode is gezien de afstand en het tijdstip van inzicht in de financiële positie. Met in gedachten de uitvoerige toelichting op de getallen van de Korte Vertoning en eerder de generale grootboekbladzijde, is het interessant de geheel andere opstelling van het cijfermateriaal te bezien (tabel 40).

Tabel 40 'Geldeisch' voor het boekjaar 1778/79 opgesteld medio februari 1778 (in Indische guldens)¹¹⁹

De inkomsten van het boekjaar 1776/1777 hebben *minder* bedragen dan de uitgaven: f 315.706. N.B: In maart 1776 voorzag Colombo een tekort van f 423.000 Indisch, volgens de KVSt bedroeg het deficit f 438.468 Nederlands of – berekend door 17,5% verschil tussen beide geldsoorten te hanteren – f 533.177 Indisch.

A In kas en te verwachten:

Colombo, restanten per ultimo januari 1778:

in de grote kas	f	35.900
in de kleine kas		190.000

Colombo, inkomsten resterende maanden tot ultimo aug. 1778

domeinen 1777/1778:

in totaal gemijnd voor f 107.712; ontvangsten tot nu toe f 6.610;		
met binnenkomende voorjarige achterstallen, tot ultimo augustus, stelle		80.000
verdu-penningen die zullen inkomen		5.100
maandelijke verkoop van koopmanschappen, stelle f 13.000,		
voor 7 maanden		91.000
verdere inkomsten aan 's Heeren gerechtigheid, kleinzegel, recognitiegelden		50.000

Totaal	f	452.000
--------	---	---------

B Resterende maandelijkse uitgaven Colombo, op voorbeeld van

1776/77	400.000
---------	---------

Galle en Matare, kas restant per ultimo aug. 1777	70.000
inkomen aldaar voor 4 maanden, gegist	30.000
contanten van hier na Galle gezonden	<u>30.000</u>
	+ 230.000
restant Galle en Matare per ultimo dec 1777 [opnieuw]	<u>70.000</u>
Zo blijkt hun uitgaven over 4 maanden te zijn	– 160.000

Gesteld de uitgaven voor de komende acht maanden ongeveer

¹¹⁹ In de missieves van gouverneur en raad te Colombo naar gouverneur-generaal en raad te Batavia, gedateerd tussen februari en begin mei van elk jaar. Het voorbeeld komt uit VOC 3515, 106 en draagt de datum 16 februari 1778.

dezelfde, dus uitgaven Galle en Matare tot ultimo aug. 1778:	320.000	720.000
Volgens deze rekening zoude onder ultimo aug. 1778 mankeren:	f	268.000
C Inkomsten, geschat voor 1778/1779		
Colombo		
's Compagnies domeinen Colombo	107.000	
inkomsten kleinzegel	4.000	
's Heeren gerechtigheid	6.000	
recognitiegelden/scheepsvrachten	7.000	
koopmanschappen	156.000	
arreek	<u>80.000</u>	360.000
Galle en Matare		
rekene gelijk aan het lopende jaar	90.000	
Jaffna, overschietende winsten van	<u>220.000</u>	670.000
D Uitgaven, geschat voor 1778/1779:		
Colombo, rekene	670.000	
Galle en Matare, rekene	480.000	
Trincomalee en Batticaloa, rekene	<u>70.000</u>	<u>1.220.000</u>
Uitgaven van 1778/1779 groter dan de inkomsten	550.000	550.000
Totaal tekort voor de resterende maanden van boekjaar 1777/78 en voor geheel 1778/79:	f	818.000

Het tekort van f 818.000, voorzien voor een periode van ruim anderhalf jaar, is het hoogste in het zevende decennium. Uit het Soeratse schip *Stavenisse* worden 100.000 zilveren ropijen of f 150.000 gelicht, f 200.000 komt binnen aan 'in kas getelde' assignaties en wat verder nodig is kan Colombo dit maal pas bepalen wanneer het derde Bataviase schip arriveert, want op de 'geldeisch' van 1777 was nog niets ontvangen. Op meer plaatsen vindt men aanwijzingen dat Batavia aan het einde van het decennium zelf ook slecht bij kas zit. Een en ander betekent dat Ceilon op termijn een geldbehoefte heeft van 468.000 gulden (ongeacht het enorme bedrag voor de aankoop van textiel). Om op tijd en in voldoende mate te kunnen beschikken over het voor de huishouding benodigde geld is vaak een heksentoer die alleen maar door leningen kan worden volbracht¹²⁰.

120 Bij voorbeeld: voc 3571, folio 351 (jaarverslag over 1779/80) waar, geparafraseerd en bekort, staat te lezen: '... bijna het gehele jaar hebben wij tegen gebrek aan geld moeten worstelen. Van Angelbeek werd gemachtigd om eerst 30.000 en later nog eens 50.000 sterpagoden op assignatie naar Nederland (in Londen uit te betalen, het betreft dus Engelsen die van de voc gebruik maken) te negotiëren, waarvan tot op heden slechts 30.739 zijn ingekomen. Ook op Colombo geen geld. Na eerst 13.000, opnieuw 7.000 pagoden van Van Angelbeek persoonlijk geleend tegen 1/2% per maand en van de weduwe

b Berekening van de hulp voor de 'huijshoudinge'

Het is een hachelijke onderneming de werkelijke jaarlijkse tekorten aan geld in de huishouding te bepalen. Voor boekjaar 1776/77 (1778/79, het tot nu toe gebruikelijke ijkjaar, is onvolledig gedocumenteerd) zijn vier bedragen gevonden. De Korte Vertoning van Staat noemt een 'te min' van f 438.468 Nederlands, de missive naar Batavia geeft eerst een schatting van een tekort van f 423.000 Indisch en twee jaar later het uiteindelijke deficit over dat boekjaar van f 315.706 Indisch¹²¹. Aan de rechterzijde van de Staat vinden wij de inkomsten of 'winsten'; lang niet alle genoemde bedragen komen echter binnen in klinkende munt: de leveranties van rijst, hout, kaneel, ijzer etc. ontvangt Ceilon in natura. Er zijn ook meevallers. De van overzee aangevoerde koopmanschappen worden elders betaald, in tegenstelling tot de Ceilonse koopmanschappen waarop de kosten van verwerving wel drukken. Bij de eerste kunnen wij daarom de verkoopprijs, bij de tweede wordt het bedrag aan winst gebruikt om de inkomsten per kas te berekenen. De 'overige winsten' en de 'winst op den kaneel', wij zagen dat reeds boven, zijn geheel of voor een deel als schijninkomsten te beschouwen en vallen dus weg. Het bedrag dat aldus – herberekend op basis van de Staat – in geld binnenkomt is f 743.887¹²². Ervan uitgaande dat alle 'onkosten' op de linkerzijde van de Staat ook werkelijk werden uitgegeven, resteert een tekort van f 1.157.705 minus f 743.887 oftewel f 413.818. De rechterzijde van de Staat gaf aan inkomsten f 719.237, het meerdere volgens de zojuist gemaakte, eigen berekening vloeit vooral voort uit de aangevoerde koopmanschappen die voor de verkoopprijs en dus niet verminderd met de inkoopsprijs op Ceilon in geld binnenkomen. De ontvangen gelden op assignatie en het kleine bedrag aan nalatenschappen worden consequent en als geldvoorziening van elders beschouwd en buiten de berekening gehouden. Ter verduidelijking en samenvatting: (tabel 41).

Wat moet men hiermee aan? De eerste drie getallen op tabel 41 zijn uit de originelen overgenomen; de laatste twee berusten op min of meer persoonlijke inschattingen, hoewel cijfermatig te onderbouwen en te verdedigen. Voor de praktijk in Batavia en op Ceilon is het uiteindelijke tekort en de eerdere schatting, naar men mag aannemen, bepalend. De discrepantie tussen schatting en 'eisch' kan men zien als een vorm van voorzorg om toch zoveel mogelijk en op tijd de benodigde ducaten en dukatonnen te ontvangen. Anderzijds moet worden gezegd dat die schatting en dat definitieve resultaat zich soms uiterst vreemd tot elkaar verhouden. Gedurende de tweede helft van het decennium circa zestig procent méér verwacht aan tekorten dan uiteindelijk blijkt, maar beide vallen vrijwel samen in de eerste helft van die periode van tien jaar. Zouden de verslechterende financieel-economische verhoudingen op Ceilon bij dit grote verschil tussen schatting en realiteit een rol hebben gespeeld? In Nederland verlaten Heeren XVII zich in eerste instantie op de zorgwekkende ontwikkelingen die de Korte Vertoning vertoont,

Schorer nog eens 10.000. Batavia had toegezegd via de Coromandel 300.000 gulden aan baar goud te zullen zenden, waaraan geen gevolg kon worden gegeven; nu is 100.000 beloofd ...?

- 121 Het verwachte tekort van f 423.000 in VOC 3456, fol. 58, het uiteindelijke tekort in VOC 3515, fol. 106.
 122 VOC 3484, folio 367 e.v., VOC 3485, folio 550 e.v. en folio 461 e.v. Aan domeinen f 293.407, kaneel niets, arreek f 41.704, Madurese lijwaten f 6.389, overige landsinkomsten (in geld) geschat f 106.000, overige winsten: van elders aangevoerde koopmanschappen f 197.947 en Ceilonse handelswaar f 32.191, oli-fanten f 66.249. Totaal f 743.887. Dit bedrag is nadrukkelijk de bovengrens. Het zou niemand moeten verbazen dat een 10 tot 20% dat jaar niet binnenkomt aan uiteindelijk oninbare achterstallen, uitgestelde betalingen die te zijner tijd wel, gedeeltelijk, of helemaal niet de kas zullen bereiken.

Tabel 41 Vier berekeningen van het tekort aan geld op Ceilon, boekjaar 1776/77 (in Nederlands geld)

	geïndexeerd	
Korte Vertoning van Staat op 26 januari 1778 (f 1.157.705 minus f 719.237)	438.468	168
Geschat tekort in missive 3 maart 1776 (f 423.000 Indisch)	348.975	134
Uiteindelijk tekort gebleken in missive 16/2/1778 (f 315.706 Indisch)	260.457	100
Eigen berekening gebaseerd op gegevens per ultimo augustus 1777 en 26 januari 1778 (f 1.157.705 minus f 163.912 aan niet uitbetaald salaris geeft f 993.793 aan uitgaven die door f 743.887 aan inkomsten worden gecompenseerd	249.906	95
Correctie van 15% op de eigen berekening voor een mogelijk veel geringer bedrag aan inkomsten en dus een grotere discrepantie tussen inkomsten en uitgaven (f 993.783 minus f 632.303, laatste bedrag is 85% van f 743.887)	361.480	139
Correctie eventueel in Nederland te doen, zonder rekening te houden met het niet uitbetaalde salaris. Kosten Ceilon f 1.157.705 minus de tot f 632.303 gereduceerde inkomsten. Zie onder: Van der Oudermeulen	525.402	201

door een Van der Oudermeulen¹²³ mogelijk nog aangescherpt in de zin van de ‘eigen berekening’ en de ‘correctie daarop’ uit tabel 22. De kopie van de Colombose missive naar Batavia bracht ongetwijfeld een zucht van verlichting teweeg en deed eventuele vragen verstommen. Wij blijven evenwel zitten met een probleem dat moeilijk lijkt op te lossen en dat mogelijk een ander, meer positief licht werpt op de financiën van Ceilon in die periode. Interessant zou zijn te onderzoeken of zich op andere vestigingen eenzelfde onderscheid voordeed tussen ‘theorie’ en praktijk.

Tutucorijn heeft weinig huishoudelijke ‘omslag’; de grote bedragen aldaar gelden de inkoop van het lijwaat, waarvoor de kooplieden slechts gouden pagoden accepteren van een gehalte van 18 mark $5^{1/2}$ grijn, dezelfde muntvoet als de Compagnie voor haar Nagapatnamse pagoden aanhoudt. Schepen met staafgoud arriveren direct uit Nederland of komen uit Batavia en doen veelal eerst de Overwal aan voordat zij de reis naar Colombo vervolgen. Zoniet, dan wordt het goud per sloepje vanuit Colombo overgevoerd. Het direct aangevoerde goud heeft het vereiste gehalte, van het uit Batavia komend edelmetaal varieert dit per staaf, waardoor gezuiverd Japans koper moet worden bijgemengd. Tutucorijn ontvangt een enkele maal goud uit of via Nagapatnam, een enkele maal van de Mallabaar, dan weer per schip, dan weer over de landweg, in tijden van goud-nood helpen de gebieden elkaar. De Grote Kas van Colombo geeft een fraai overzicht van alle edelmetaal en contanten die Ceilon van buiten ontvangt; een dergelijke kas is van Tutucorijn helaas niet gevonden. Pagoden werden nooit voor huishoudelijke uitgaven

123 Dezelfde bewindhebber die in het begin van het hoofdstuk werd opgevoerd om de cijfermatige verschillen tussen twee gerelateerde bronnen te illustreren.

gebruikt; de eveneens door de Compagnie in Tutucorijn geslagen gouden fanum – slechts drie keer in de tien jaar van onderzoek – met een veel lager gehalte, was wel bestemd voor dagelijks gebruik. Over tien jaar gerekend (1770 – 1779) slaat Tutucorijn 584.293 pagoden uit 6.265 mark fijn (of 7.820 mark trois) aan goud¹²⁴. Elke mark fijn, aangerekend voor 375 gulden Nederlands, levert 93,3 pagoden uit. De factuurwaarde van het naar Nederland verscheepte textiel bedraagt voor dezelfde tien jaar f 2.886.000 (afgerond). De samenhang tussen pagoden, marken fijn goud en het bedrag van naar Nederland geëxporteerd textiel is nu na te gaan, temeer daar met nadruk baar goud en lijwaat altijd aan elkaar worden gekoppeld in het woord lijwaat-goud. Colombo volstaat daarom met Patria erop te wijzen dat het aantal baren goud voor de nieuwe bestelling op grond van het aantal doeken, de eerdere prijzen en het aantal pagoden uit één mark goud, eenvoudig in Nederland valt te berekenen.

Een toevallig bewaard gebleven begroting voor de lijwaat ‘eisch’ van 1777 waarop de prijs van elk soort doek in pagodes wordt vermeld¹²⁵, maakt het eenvoudig uit te rekenen wat over tien jaar – *ceteris paribus*, uiteraard – de export naar Nederland aan pagodes heeft gekost. Alle getallen afgerond: aanschaf alle lijwaat in tien jaar (1770-1779) 714.000¹²⁶ pagodes, gemunt uit het vaderlandse en Bataviase goud 584.000 pagodes (zie boven). Aanvoer uit de Grote Kas te Colombo 72.000 pagodes (dit zijn de slechte Portonovose pagoden die via de olifantshandelaars op Jaffna en daarna in Colombo geraken) en 5.750 gouden Nederlandse ducaten die na omsmelting minimaal 7.000 Tutucorijnse pagoden opleveren. De totale voorziening belooft daarmee pag. 663.000. Misschien zijn met de in die periode uit Colombo aangebrachte 275.000 Soeratische zilveren ropijen pagoden aangekocht teneinde de benodigde som van 714.000 pagodes rond te krijgen. Een bijtelling van ruim 10% op zoëven genoemde begroting voor 1777 gooit helaas wat roet in het eten, maar geeft ook een paar interessante bijzonderheden. Ondanks de perfecte vermuting naar het gehalte van 18 karaat, $5\frac{1}{2}$ grijn de pagood, wordt toch het aanmerkelijke percentage van 5% voor ‘minder gehalte der pagoden’ op het totaalbedrag van de begroting voor 1777 bijgeteld. De eerder genoemde 72.000 slechte pagodes waren eerder, in jaarlijkse porties tot boekjaar 1774/75, aangebracht. Er lijkt dus in 1777 te zijn geknoeid, goede voor slechte pagoden ingewisseld met de hoop de ontvangers om de tuin te leiden en dezen golden voortaan als gewaarschuwd man. De begroting laat daarnaast zien dat voor tolleren 1,2%, voor bleekloon 1,8% en voor emballage 2,7% extra werd bijgerekend. In geval de goudvoorziening had gehaperd, zou nog een percentage voor rente aan de lijwatiers zijn bijgeteld. De ‘eisch’ voor dat jaar, een goede weerspiegeling van de bestellingen in dit decennium, vergde pagodes $143.193\frac{5}{6}$, met opgeld en onkosten (10%) meegerekend $158.795\frac{1}{3}$ pagodes of in Nederlands geld 641.533 gulden (tegen 4,04 de pagode).

Bij de salarissen waren een aantal hoogst onwaarschijnlijke conclusies te trekken uit de confrontatie (misschien beter te zeggen: het relateren) van twee over hetzelfde verschijnsel sprekende bronnen. Het is, zoals bij de boekhouder die van de inspecteur het volgende compliment ontving: ‘meneer ik weet voor honderd procent zeker dat u mij belazert, ik kom er niet achter,

124 De generale jaarverslagen gedateerd einde januari geven de rendementen van het geslagen goud per kalenderjaar.

125 VOC 3515, folio 397, getekend 12 november 1778.

126 Het bedrag van f 2.886.000 (afgerond) uit de bovenstaande alinea gerekend tegen de officiële aanrekeningsprijs van 4,04 pagode de gulden, eveneens afgerond.

dus fiatteer ik uw aangifte'. Ook wij kunnen niet stil blijven staan bij wat onmogelijk is; misschien weet een andere discipline de ongerijmdheden ooit eens op te lossen. Hetzelfde geval doet zich voor wanneer wij trouwhartig de jaarlijkse tekorten op Ceilon berekenen. Was er, uitgezonderd de lijwaathandel, slechts een goede 250.000 Nederlandse guldens nodig om het gouvernement uit de brand te helpen? De gestorte assignatiegelden zijn dan vrijwel voldoende. Een blik op de Grote Kas bevestigt inderdaad dit gunstige beeld. In tien jaar tijds komt gemiddeld f 102.619 per jaar aan contanten van elders binnen. De eerder genoemde *Stavenisse* wordt in Galle gelicht en de zilveren ropijen bereiken de Grote Kas via de landweg. Een tocht van een drietal dagen over honderd tien kilometers. Intern wordt de Kleine Kas jaarlijks met f 104.547 uit Jaffna, Mannaar, Galle en Kalpettie voorzien. Vrijwel de helft (f 51.1.00) bestond uit het Jaffnase overschot, het andere deel (f 52.900) zijn zilveren ropijen die uit de passerende Soeratsche schepen worden genomen. Het lijkt dus allemaal te kloppen¹²⁷. Dankzij de inzichten uit de 'geldeisch' of begroting blijkt Ceilon plotsklaps een uitstekend renderende vestiging die het predikaat 'lastpost' absoluut niet verdient. Toch blijven twijfels hangen, zoals bij de ongerijmdheden van de salarisuitbetaling. Cijfers blijven tenslotte cijfers. Men zij gewaarschuwd!

5 Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande

Wie na lezing van de voorgaande bladzijden een zekere schroom – maar ook gezonde eerbied en reserve – gevoelt bij het overnemen van getallen uit De Korte's bijlagen, heeft de boodschap van dit hoofdstuk naar bedoeling begrepen. De twee uiteindelijke, steeds verder ingedikte bedragen van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven in Azië hebben een fascinerende ontstaansgeschiedenis en intrigerende lotgevallen achter de rug. De pennist op het schrijfkantoor heeft zichzelf vereeuwigd. Over het gehele zevende decennium gerekend draagt Ceilon voor één-zesde bij aan de uitgaven en voor één-zevende aan de inkomsten in de Oost. Om enig vat te krijgen op de achtergrond van De Korte's cijfermateriaal werd in dit hoofdstuk dus een vijftien procent van de te begane weg bewandeld. Er valt dus nog wel wat te doen. Wie de rijke archieven in Colombo uit ervaring kent, weet dat daar voldoende materiaal op lager niveau aanwezig is om de achtergronden van de Ceilonse cijfers nog eens serieus onder de loep te nemen.

De voornaamste conclusie uit dit hoofdstuk is de vloeiende, ononderbroken lijn van basisgetal naar gerecapituleerd bedrag. De 'missing link' tussen Korte Vertoning en generaal journaal ligt, hoe fragmentair ook bewaard gebleven, in het Sri Lankaans archief. Uit dit materiaal bleek dat de 'journals' en de 'ledgers' – met opzet is de ongemeenzaam klinkende Engelse omschrijving van Jurriaanse gebruikt – van de dessavonie Colombo zo fraai de basis vormden voor Korte Vertoning en generaal journaal, dat geconcludeerd werd dat een verloren gegaan eigen Ceilons journaal en eigen Ceilons grootboek moet hebben bestaan. De enige post waar Batavia aan heeft kunnen vijlen en schaven teneinde zonder gebruikmaking van een saldo debet en credit in evenwicht te brengen, zijn de vrijwel oncontroleerbare eendagsvliegen, de crediteuren. Vooral nog moet de conclusie daarbij blijven. Tussen de werkelijkheid van het schrijfkantoor en de realiteiten in en van de pakhuizen kan niet anders dan een groot onderscheid hebben be-

¹²⁷ De Grote Kas gaat vooraf aan de Kleine Kas. De inventarisnummers zijn gemakkelijk in de Overgekomen Brieven en Papieren te vinden.

staan, maar kwantitatief bewijs zal nooit gevonden worden. Voor het componeren van een perfect samenhangend financieel verslag zullen ongeschreven, op jarenlange ervaring berustende gebruiksregels hebben bestaan. Die uit te voeren kostte alleen al op Ceilon meer dan een half miljoen manuren per jaar¹²⁸. De restanten ten kantore zijn hoogstwaarschijnlijk voor een deel imaginair, maar speelden een onmisbare rol in het hele schrijfkantoor verhaal. Het Indisch Kapitaal is daarmee gedeeltelijk waardeloos papier. Een serie veronderstellingen in deze alinea waar over te discussiëren valt.

Zoals was te verwachten en zoals in alle openheid tevoren aangekondigd, zijn een niet gering aantal vragen onbeantwoord gebleven. De verschillen tussen het cijfermateriaal in gerelateerde bronnen, door voldoende voorbeelden geïllustreerd, intrigeren pijnlijk wanneer men in andere gevallen een fraaie, tot op de penning nauwkeurige overeenstemming ziet. Even intrigerend zijn de ongerijmdheden die tussen generale monsterrol en Korte Vertoning en tussen de posten rantsoenen en salarissen onderling op de Staat gevonden werden. De berekende werkelijke tekorten in de 'huishouding' zijn een ander voorbeeld van uitkomsten die – hoe precies ook in de originelen terug te vinden – een gevoel van onzekerheid achterlaten. Klopt het allemaal? Voortgaand onderzoek naar logische relaties tussen aantallen en bedragen bij de door de voc geëmployeerde dienaren zou nog wel eens voor meer verrassingen kunnen zorgen.

Ceilon is een buitengewoon stabiel kantoor. De verhouding volgens de Korte Vertoning tussen inkomsten en uitgaven en de verhouding tussen de deelposten onderling laat dat in voldoende mate zien; maar ook de onderliggende absolute getallen verrassen vrijwel nooit voor wie het kantoor een beetje kent. In dit opzicht is het gouvernement een prachtig object van studie voor de gehele Aziatische tak van het bedrijf. De contingenties van Batavia, Bengalen, de Coromandel, de Mallabaar en Soeratte vindt men hier niet. Het zevende decennium, vallend in de periode Falck, bleek door de rijke en vaak unieke documentatie en de relatieve bestendigheid van omstandigheden een uitstekend – net niet te lang en net niet te kort van tijdsperiode – onderzoeksveld voor talloze analyses, waarvan een twintigtal tabellen verantwoording aflegt. Van 1700 tot 1760 toont de Korte Vertoning een financieel zeer gezonde vestiging. Voor de huishouding waren in die periode geen of nauwelijks contanten nodig. Een berekening van hetgeen in het boekjaar 1776/1777 aan hulp van buiten werd 'geëischt' levert een verrassend positief beeld op. Voorzichtigheid is echter geboden bij de conclusies uit de toelichtende tabel en verder onderzoek is aan te bevelen.

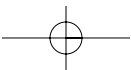
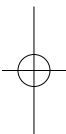
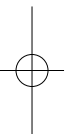
De praktische resultaten van dit hoofdstuk zijn te verdelen naar twee aparte, elkaar vaak rakende, gebieden. Voor voc-Azië in het algemeen – maar zeker vanuit het perspectief van Ceilon – is van belang in te zien dat de befaamde intra-Aziatische handel in de achttiende eeuw vooral de logistiek van het bedrijf ten dienste stond. Mogelijk, maar daar dient onderzoek het bewijs voor te leveren, werd veel scheepsruimte (tegen betaling, maar waar verantwoord?) door particuliere goederen in beslag genomen. Eveneens vanuit Ceilon bezien, valt op dat de vaderlandse koopmanschappen, voor circa 60% door Patria op de 'eisch' voldaan, een onnodig kleine rol spelen. Particulieren overheersen in deze op zich niet onvoordelige tak van handel. In hoofdstuk III zal blijken dat het assortiment dat zij aan lieten voeren zeker zo interessant was

¹²⁸ Een spelletje met getallen: reken dat op geheel Ceilon 300 man elke dag acht uur met het boekhoudkundige schrijfwerk bezig zijn. Reken 275 werkdagen in het jaar en men komt op 660.000 manuren.

als de Compagnie haar onderdanen bood. Een herwaardering van de winstpercentages op de Indische zowel als op de Patriase koopmanschappen toont duidelijk aan dat de reële marges veel kleiner waren dan de rendementen tot 1785 beweren. Een 30 tot 40% opslag boven de inkoopsprijs voor allerlei kosten deed het winstpercentage aanmerkelijk dalen. Op veel koopmansgoederen uit Java werd zelfs verlies geleden. In de voorgaande alinea werden al enkele conclusies exclusief geldend voor Ceilon genoemd. In de volgende alinea gaan wij daarmee door.

De onderverdeling 'grote' en 'kleine' intra-Aziatische handel richt de aandacht op de inkomsten die uit de handel in arecanoten, olifanten en (voor Patria afgekeurd) Madurees lijwaat werden genoten. De eerste tak van handel herstelt zich geleidelijk na de Kandiaanse Oorlog, de tweede zet de dalende lijn onstuitbaar voort. Op een olifant, zo berekende dessave Billing in 1787, leed de Compagnie in feite zwaar verlies. Falck en Van de Graaff bevrijden de handel in areek van de banden waarin zij – hoewel eertijds daaronder bloeiend – nu gekluisterd lag. Pachtinkomsten, en de wederwaardigheden van de pachter ingeval hij ingebreke bleef, en de inkomsten uit allerlei leveranties werden geanalyseerd. Over de koopmanschappen werd al gesproken. In de meeste gevallen waren tabellen het uitgangspunt van het betoog.

Ik realiseer mij met de behandeling van de boekhouding op Ceilon een economische geschiedenis – in traditionele stijl – te hebben geschreven. Het relatief grote belang van het eiland binnen het Aziatische bedrijf rechtvaardigt deze exercitie volkomen.

HOOFDSTUK 3 Assignaties

1 Inleiding

Ieder najaar vervoegt zich een bonte stoet civiele en militaire dienaren – in rang variërend van assistent tot gouverneur en van kolonel tot soldaat – bij de houder van de Kleine Kas te Colombo, te Galle of Jaffna met het verzoek een grotere of kleinere geldzending naar Europa ‘in kas’ te mogen ‘tellen’. In de latere jaren van de achttiende eeuw overschrijdt het aanbod van wie geld naar Europa wenst over te maken vrijwel steeds de limiet, wat leidt tot een rangorde van acceptatie op grond van het doel van de overboeking. De storting van de toegelaten bedragen vindt plaats in de maanden voorafgaande aan het vertrek van het laatste retourschip, begin februari. Aldus valt het bewijsstuk van de afdracht in de loop van oktober van hetzelfde jaar de gerechtigde in handen en kan deze voor de verhoopte, overeengekomen of in bewaring te houden gelden zijn handtekening plaatsen.

Het bewijsstuk van de storting wordt assignatie of wissel(brief)¹ genoemd. In drievoud ‘gemaakt’ (zoals men in die tijd schrijft) en uit het oogpunt van securiteit met verschillende schepen naar het vaderland verzonden. Uitbetaling geschiedt op één van de zes Kamers in de Republiek, ofwel na afloop van de najaars- ofwel aan het einde van de voorjaarsveiling van de Aziatische handelswaar². Dit hoofdstuk analyseert de assignaties die gedurende de gehele achttiende eeuw van Ceilon werden overgezonden, wat conclusies oplevert die in algemenere beschouwingen niet worden gevonden³. In het tweede deel van het hoofdstuk komen een aantal financieel-economische activiteiten van de VOC-dienaar op Ceilon ter sprake. Eventueel verband met het assignatieverkeer is niet het uitgangspunt. De paragrafen één tot en met vijf van het hoofdstuk behandelen de relatie van de bediende met het verre buitenland, met Nederland, terwijl onderdeel zes zich bezighoudt met de activiteiten van de dienaar in het binnenland, op Ceilon, om het simpel te zeggen. In deze laatste sectie zouden aanwijzingen kunnen voorkomen van illegale activiteiten, maar overtuigend zijn zij niet.

- 1 Beide termen, assignatie en wissel, komt men zonder onderscheid in de officiële correspondentie tegen. Toch is er een verschil. Heeren XVII waarschuwen herhaald de assignatie niet als wissel te gebruiken (o.a. in: SLNA 1/1114, ongepag., extract Patriase Missieve d.d. 20/11/1785). De wissel is een instrument in het goederenverkeer en heeft – met alle implicaties daaruit volgend – een commercieel doel. De assignatie heeft oorspronkelijk geen andere bedoeling dan de dienaar in staat te stellen geld naar familieleden in Europa over te maken.
- 2 Kamer Amsterdam, waarop alle assignaties in eerste instantie worden getrokken, verdeelt de uitbetaling naar rato over de overige vijf Kamers. De door Amsterdam opgestelde lijsten geven veel minder details over de assignaties dan de door Ceilon naar Nederland gestuurde memories.
- 3 De literatuur over de assignaties is schaars. Verspreide opmerkingen in publicaties met een bredere horizon en drie artikelen, alle van de hand van Gaastra, *Private Money, Particuliere Geldstromen* en *British capital*.

a *Globale bedragen*

De als onderbetaald⁴ beschouwde dienaren van de Compagnie versturen gedurende de gehele achttiende eeuw een bedrag van twaalf miljoen gulden⁵ op assignatie van Ceilon naar Nederland. Het betreft een kleine 3.000 individuele transacties⁶, waarvan het totaalbeeld in de loop van de eeuw duidelijk verandert. Het boekjaar 1755/1756 vormt binnen die ontwikkeling een abrupte scheidslijn. Gedurende de eerste helft van de eeuw zien wij een tiental individuele transacties per jaar die per stuk een twintig procent hoger uitvallen dan de latere overboekingen. Tot 1755 wordt per jaar f 42.800 overgemaakt, daarna gemiddeld f 227.000, dat wil zeggen meer dan het vijfvoudige. De bedragen per assignatie worden kleiner (van f 4.800 naar f 3.800 gemiddeld) en het jaarlijkse aantal neemt toe (van 10 naar 59). Niet zelden verstuurt eenzelfde persoon een tien- of meertal assignaties naar het vaderland, wat overigens slechts geldt voor de latere jaren van de eeuw. Een andere, eveneens van het ene op het ander jaar (1750/1751) optredende ontwikkeling is het loslaten van de gouden pagode als verplichte munt van storting.

Tot het midden van de jaren zestig wordt niet gesproken over een bovengrens aan het jaarlijkse bedrag aan assignaties dat Ceilon op Nederland mag trekken. Tussen wat Heeren xvii aanvaardbaar achten en de behoefte van de dienaren op het eiland bestaat kennelijk een balans, een evenwicht dat in de loop van de jaren vijftig/jaren zestig binnen enkele jaren verstoord raakt. Eerst (1765) geldt een limiet van 200.000 gulden, later (1778) een bovengrens van 300.000 gulden Indisch⁷. Dit plafond wordt stilzwijgend losgelaten in de jaren volgend op de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Ter toelichting op de tabel: onder 'teller' of 'storter' wordt verstaan de persoon die in Azië het geld in kas deponeert dat later door een van de Kamers in Nederland wordt uitbetaald aan de geadresseerde van de assignatie (tabel 42).

Intrigerend is te speculeren naar de reden van de abrupte toename naar een zo veel hoger (en blijvend) niveau van het assignatie-verkeer vanaf midden jaren vijftig. Twee uitgangspunten dienen zich daarbij aan. Het eerste: waren er mogelijk al een flink aantal jaren 'structureel' gro-

- 4 Het zou de moeite waard zijn een aparte studie te wijden aan de materiële en immateriële arbeidsvoorwaarden van de werknemers van de Compagnie. Voor de Aziatische context is de relatieve koopkracht van het officiële inkomen interessant. Waren er tijdens het Ancien Régime veel maatschappijen die hun arbeidsvoorwaarden op papier zetten? Bij mutilaties ontving de dienaar een vergoeding: 'het verzet van een verminkte ledemaat' (f 400 voor een verloren pink; bij de oorlogsvloot bestond ook iets dergelijks, maar daar was het de Staat die de verantwoording voor zijn verdedigers nam). Voor een commercieel bedrijf een unieke regeling?
- 5 Is dit Nederland, is dit Indisch, is dit Indisch zwaar? Uitgegaan is van het bedrag dat volgt achter de rituele woorden: 'in Nederland uit te betalen met ...'.
- 6 De bedoeling is het overzicht binnen het TANAP-project van het Nationaal Archief in Den Haag op internet beschikbaar te stellen.
- 7 In 1778 (effectief in 1779 of 1780) bepalen Heeren xvii het totale jaarlijkse bedrag aan assignaties op drie miljoen gulden. Bengalen mag één, de Kaap en Ceilon elk drie ton op Patria trekken. De overblijvende 2,3 miljoen gulden valt Batavia toe. Voor de Mallabaar, Soeratte en de Coromandel wordt 'geen som ... bepaalt, wijl zij slechts zelden geld op Nederland trekken'. Intrigerend is de opmerking over de Coromandel, een gebied waar grote vermogens ontstonden. Mossel, Van Eck, Van Vlissingen kennen in dit opzicht op Ceilon huns gelijken niet. In deze jaren spreekt Azië al over een 'buitengemeene geldelosen toestand ... hier ten hoofdplaatse en op de andere etablissementen ... nevens de volstreckte onmogelijkheid de toegestane 30 tonnen gouds in contant te bekoomen' (SLNA 1/1104, ongepag., extract Patriase Missieve d.d. 3/4/78).

Tabel 42 Overboeking van geld per assignatie naar Nederland, vijfjaarlijks gemiddelde (1700-1795)

	totaal bedrag	aantal tellers	per persoon gemiddeld		totaal bedrag	aantal tellers	per persoon gemiddeld
1700/1705	18.720	10,4	1.800	1750/1755	43.990	24,0	1.833
				tweede helft van de eeuw, plotselinge toename			
1705/1710	67.680	10,4	6.507				
1710/1715	55.701	7,0	7.957	1755/1760	137.989	38,2	3.612
1715/1720	54.914	7,8	7.040	1760/1765	176.862	52,0	3.401
1720/1725	32.376	7,4	4.375	1765/1770	288.253	73,4	3.927
1725/1730	34.690	6,4	5.420	1770/1775	202.686	68,8	2.946
1730/1735	29.952	4,4	6.807	1775/1780	210.936	65,8	3.205
1735/1740	59.904	11,0	5.446	1780/1785	126.093	36,0	3.502
1740/1745	23.040	8,0	2.880	1785/1790	420.641	84,0	5.007
1745/1750	49.954	18,0	2.775	1790/1795	252.387	50,5	4.997

In de laatste vijfjarige periode valt het boekjaar (1793/1794), een jaar zonder transacties tengevolge van oorlogshandelingen ter zee tussen de Republiek, Engeland en Frankrijk.

te kapitalen op Ceilon aanwezig, geld dat nu plotseling op assignatie naar Nederland werd verzonden? Of betekent die plotselinge toename ook een toename (over slechts enkele jaren en daarom toch wel erg plotseling te noemen) van de kapitalen die in Azië werden verdiend? Het gaat dus tussen een aantrekkelijker wijze van remitteren of een groter aantal mogelijkheden particulier iets 'bij te sprokkelen'. Om met het laatste te beginnen, enkele suggesties. Liet de Compagnie vanaf deze jaren een deel van de 'zorg' voor haar onderdanen in Azië (aanvoer van Europese consumptie goederen) aan haar dienaren over in hun rol van privé-ondernemer? Nammen de mogelijkheden tot 'vrije verdiensten' van haar personeel in Azië plotseling aanmerkelijk toe, hetgeen uit plakkatens, advertenties of extracten uit de Bataviase en Nederlandse notulen dient te blijken? Verslapt de aandacht voor of veranderden de opvattingen over niet-toegestane vrije verdiensten? Hing een en ander samen met de commerciële bloeiperiode van de Compagnie tijdens de jaren vijftig van de achttiende eeuw? Of moeten wij, daarentegen, denken aan een verband met de financiële problemen van de VOC? In hoeverre spreken wij over een algemeen verschijnsel op de kantoren van de VOC in Azië? Rond het jaar van plotselinge toename zijn geen relevante verordeningen gevonden in het Nederlandsch – Indisch Plakkaatboek⁸ of opmerkingen in de correspondentie tussen Colombo en Heeren XVII en Batavia. Het cargasoen uit Patria verandert niet van grootte of samenstelling en binnen de groep tellers valt

8 Een plakkaat gedateerd 29/03/1754 (SLNA 1/2483, ongepag.) zegt: '... met relatie tot de Vrije Vaart op het Eyland Ceylon, geheel en al sal werden geresilieert, en dienvolgende alle qualificatiën en licentiën ingetrokken en vervallen by deesen'. Alleen de graanhandelaars mochten nog komen, waarbij zij 'geene krameryen etc. ... die zij buyten de rijst gewoon zijn aan te brengen' meer mogen aanbieden.

niets bijzonders op. Zowel vóór als na de cesuur domineren enkele grote zenders, waaronder gouverneur Loten en equipagemeeester Orelius. Vooral de plotselinge omslag blijft intrigeren.

Een extract uit de notulen van de Raad van Indië uit september 1754, enkele maanden later op Ceilon ontvangen, lijkt een hint te geven⁹. De beraadslagingen in Casteel Batavia noemen het enorme voordeel voor de Compagnie van de ter verzending naar Nederland in kas gestorte penningen, accepteren geïnteresseerden die niet bij de Compagnie werkzaam zijn en schaffen het rabat af 'voor soo lange tijd ...'. November 1755 wordt op Ceilon f 64.365 gestort en in januari 1756 f 72.453. Voordien over een vol jaar niet meer dan een goede f 40.000, dit boekjaar dus bijna f 137.000. Het is mogelijk dat deze beslissing de in de voorgaande alinea genoemde factoren een flinke stimulans hebben gegeven. Maar verklaart de resolutie de gesignaleerde vervijfvoudiging op Ceilon? Pas later vullen een enkele maal buitenlanders de Kleine Kas met goud en zilver, de toename ligt dus volledig binnen de Ceilonse context. De afschaffing van de pagode als verplichte munt van storting zal ook een rol spelen, maar duidelijkheid bestaat ook hier niet (onderdeel 2 de letters f, g en h): er blijven vragen.

b Zonder vooroordeel

De spaarzame opmerkingen in de historische literatuur over geldtransacties per assignatie naar Europa leggen de nadruk op twee in elkaars verlengde liggende aspecten. Deze zijn: de opvallende hoogte van de overboekingen en, daarin zijn oorsprong vindend, de opvatting van een dubieuze oorsprong van de verzonden penningen. Gezien het relatief geringe salaris van de Compagniesdienaar verwijst het omvangrijke assignatie-verkeer in deze presentatie van zaken naar illegale, corrupte en zelfzuchtige werknemers, ofwel naar de mentaliteit die de Maatschappij aan het einde van de eeuw tenslotte noodlottig wordt. V.O.C. betekent aldus niet meer en niet minder dan: Vergaan Onder Corruptie. Hoewel soms grote bedragen per assignatie worden overgeboekt, bepaalt een eenzijdige nadruk op dit soort opvallende transacties en de aandacht voor slechts twee vestigingen – Batavia en Hougli – bedoelde voorstelling van zaken¹⁰. Voor het kantoor Ceilon, voor de Mallabaar, de Kaap en voor het overgrote deel van de uit de hoofdplaats en vanuit Bengalen verzonden assignaties geldt eerstgenoemd aspect zeker niet. Het beeld dat oprijst uit de analyse van de Ceilonse assignaties weerspiegelt de kleinschaligheid van het economische leven op het eiland. Exorbitante bedragen zijn een zeldzaamheid: 'Wijl op Ceilon geen gegoede luijden zijn die eenig geld naar Europa kunnen overmaken', zo verduidelijkt Colombo de superieuren in Patria.

- 9 SLNA 1/1051, ongepag., een extract uit de generale notulen gedateerd 20/9/1754. Batavia richt zich tot alle kantoren '... de Comp: daardoor niet alleen van dat wissel of gelt profiteren, maar ook tijdig gerieft soude worden ... [met penningen] die men anders ... teegens de gewonen excessieven intrest van 1 percent 'smaands [in Azië dus] te negotieeren [heeft] ... buiten ... de risico van de zee'. 'Om daarin deste beter te reusseeren' worden niet alleen 'onse Dienaren' en ook 'alle die genegen mogte zijn van dat middel tot overmaking hunner gelden naar Europa [zich] te bedienen', benaderd. Engelsen, Fransen en wie al niet meer mochten voortaan vrijelijk van het Compagnies assignatie-verkeer gebruik maken. Laatstgenoemde groep had overigens al in 1743 toestemming gekregen hetzelfde binnen Azië te doen. Gezien het ontbreken van een referte naar eerdere bepalingen zou men dit besluit als een waterscheiding kunnen zien en als reden van de plotselinge toename kunnen waarderen.
- 10 Gaastra, *Private Money*, 74. met opmerkingen voor over 'bills of small value' en 'provisions on all sorts of trade' inzake Batavia en Java, die fraai passen in dit hoofdstuk over Ceilon.

In plaats van de assignaties te zien als een bewijs voor de corruptie van de VOC-dienaar, zou men al vooraf het accent kunnen leggen op de functie die het (met een meer neutrale term) vrijverdiende geld voor de Compagnie vervult. Niet alleen dit geld, maar ook de (mogelijk toch dubieuze) activiteiten die dit geld genereerden, zijn positiever te waarderen dan tot nu toe is gedaan. Een analyse van de Ceilonse assignaties, aangevuld met gegevens over andere activiteiten van de dienaren op het eiland, leidt tot de conclusie dat de particuliere economische bedrijvigheid van de bedienden een onmisbare aanvulling vormt op de aanwezigheid van de VOC in Azië. De Compagnie is niet in staat alle aspecten van het economische leven op Ceilon (en elders evenmin) in handen te nemen en te controleren. Partners zijn vereist en daarbij ligt de keuze tussen de eigen dienaar of een buitenstaander. Een voorkeur voor eerstgenoemde ligt om begrijpelijke redenen voor de hand. Te hameren op mogelijk onwettige verrichtingen van de Compagniesdienaar (onwettig, nota bene, in de Nederlandse, niet binnen de context van de Engelse, Franse of Deense handelscompagnieën) miskent de noodzaak tot aanpassing van de Maatschappij en haar werknemers aan totaal andere cultureel-economische omstandigheden dan de Heeren in Nederland zich voor ogen kunnen halen en leidt, ongeamendeerd, uiteindelijk tot een onvruchtbaar moralisme. Beter is het te aanvaarden dat de VOC-bediende door haar werkgever, de Compagnie, onafwendbaar die zogenaamde illegaliteit werd binnengezogen. Tot beider voordeel.

2 Het 'spel', de 'knikkers'

a Vier partijen

In het assignatie-verkeer spelen vier partijen een rol: de dienaren in Azië, Heeren XVII, de gerechtigden in Nederland en het kantoor Ceilon. Deelnemers van onderscheiden kracht, voor alle duidelijkheid gezegd. De dienaren in Azië zijn de eerste partij. Zij bieden geld aan ter overboeking naar Europa met als doel, zoals meestal wordt aangenomen, veiligstelling van de oude dag of, even persoonsgebonden, noodzakelijke financiële steun aan vrouw, aan kinderen of andere magen. Beide intenties maken, naar later duidelijk wordt, slechts een klein deel uit van het verhaal. De veiligste en enig legale weg van overboeking is die per assignatie. Hoewel, waarschijnlijk niet geheel juist. In het scheepssoldijboek komt een enkele maal (aan de creditzijde van de persoonsgebonden rekening-courant) een intrigerende bijschrijving voor die ver stijgt boven de officiële gage van dat jaar. De bedoeling van deze constructie wordt duidelijk als men leest dat Thomas Nagel, landdrost van de Wanni, verzoekt 'zijn soldijrekening te mogen lichten' (en naar Nederland te sturen), 'zich verplichtende het ontbrekende in kas te storten'. Aldus biedt zich een tweede wijze van overboeking van gelden aan, legaal of mogelijk alleen een enkele maal getolereerd, waarop niet eerder de aandacht is gevallen. Een speciaal raadsbesluit was overigens wel vereist voor dit soort overboekingen naar Patria¹¹.

Heeren XVII stellen de regels vast en vormen daarmee de tweede partij. De voorschriften en voorwaarden hebben te maken met rentevergoeding, met berekening van kosten, met limitering van het totaalbedrag, maar vooral met het besluit over de koers van de in Azië gestorte munten bij uitbetaling in Nederland. Gastra gaat uitvoerig in op laatstgenoemde beslissingen

¹¹ VOC 14476, fol. 120.

gen¹². Eén maal komt voor dat een ontvanger, niet tevreden met de voorwaarden waaraan de zender en de ontvanger door de voc werd onderworpen, de assignatie naar Ceilon terugstuurt¹³. In plaats van zelf geld naar de Oost te moeten zenden om het bedrijf draaiende te houden, maakt de voc gebruik van de door haar bedienden in Batavia, Colombo, Hougli, de Kaap of elders ter overmaking gedeponeerde bedragen¹⁴.

De derde partij bevindt zich in Nederland. Vrijwel altijd in Amsterdam, minder vaak in Middelburg, soms in 's-Gravenhage, Utrecht of Haarlem. Soms in een provinciestedje als Zwolle, in een dorpje als Scharnegoutum of, en even zelden, in Duitsland. Het levensonderhoud van gezin of ouders en de schoolopvoeding van kinderen wordt enkele malen expliciet genoemd of door aanvullende details op de assignatie gesuggereerd. Tenslotte de vierde partij: de vestiging Ceilon, waar het in kas gestorte geld een steeds belangrijker rol speelt ter financiering van de huishoudelijke uitgaven van de Maatschappij. Zeker in de jaren na de Vierde Engelse Oorlog draait de 'huijshoudinge' op het eiland vrijwel volledig op de ter overboeking naar Nederland in kas gestorte bedragen. Aan het einde van hoofdstuk II werd bij het onderdeel 'de geldeisch' gewezen op het belang in dezen van de gestorte assignaties. De competentie van Colombo ligt uiteraard binnen de grenzen van de verordeningen uit Nederland en Batavia; toch neemt de Raad van Ceilon van tijd tot tijd besluiten die tegen deze voorschriften indruisen, maar die zij met het oog op haar eigenbelang toch doorzet. In het vervolg komen een aantal van dergelijke beslissingen ter sprake.

De conclusie is duidelijk: elk van de vier partijen profiteert van het assignatie-verkeer, elk heeft een grotere of kleinere invloed op het proces en, meest van belang, voc-Ceilon kon in de laatste decennia van de achttiende eeuw simpelweg niet meer zonder het gestorte geld. Nog twee partijen zou men kunnen onderscheiden (vooral in verband met activiteiten die het daglicht schuwen), de tussenpersoon in Azië en die in Nederland. In notariële archieven liggen mogelijk contracten die de rol van de intermediair – in de zin van zaakwaarnemer – belichten. Voor Ceilon zijn geen indicaties gevonden die verwijzen naar een tussenpersoon met speciale functie. De *Prize Papers* in het Engelse Nationaal Archief (waarover beneden meer) zijn daarvoor ook een bron. Wanneer een dienaar op een verafgelegen vestiging zelf niet in staat is de kleinkassier te benaderen, doet een ander dat voor hem, in alle openheid, met naam en toenaam.

b Financieel-economische achtergronden

Ceilon is een doodarm land, niet of nauwelijks in staat voldoende rijst te produceren voor de eigen bevolking¹⁵. De drie belangrijkste exportproducten kaneel, olifanten en arecanoten financieren de invoer van rijst, textiel en een aantal luxegoederen. In de vóór-koloniale tijd (tot 1500)

12 Gaastra, *Particuliere geldstromen*.

13 VOC 7062, los blad, waar Gertner & Hansel een promesse per *Alblasserdam* (circa 1793/4?) naar Colombo doen terugsturen. Het blad zelf is zonder datum. Ik neem aan dat de promesse in dit geval gelijk staat aan de 'simpele quitantie' – waarover beneden wordt gesproken – met dien verstande dat de eerste een contractuele verbintenis is, de tweede constateert slechts dat het bedrag is ontvangen en verbindt daaraan geen enkel recht. De teller accepteert bij voorbaat de beslissing van Heeren XVII.

14 Het artikel van F.S. Gaastra, *Geld tegen Goederen*, beschrijft het mechanisme.

15 De Portugezen arriveren begin 16e eeuw (1505); de bloeitijd van de grote 'hydraulische beschavingen' van Anuradhapura en Polonnaruva is dan al vier eeuwen geschiedenis.

domineren Arabische kooplieden de handel in kaneel. Voor de beide overige producten is de zuidelijke helft van het Indiase subcontinent de directe handelspartner. Met name vanaf de kust Coromandel varen jaarlijks talrijke inlandse barkiers of 'kustelingen' naar de Ceilonse handelsknooppunten¹⁶. Dit traditionele patroon verandert niet onder de Portugese en Nederlandse overheersing, met dien verstande, dat de opbrengsten uit alle drie takken van export nu in handen van de VOC geraken. In hoofdstuk II werd het systeem van de kleine intra-Aziatische handel al uitvoerig besproken, deze alinea herhaalt wat noodzakelijk is als achtergrond voor begrip van de financieel-economische verhoudingen in verband met het assignatie-verkeer.

Uiteraard stimuleert de aanwezigheid van de handelscompagnie in zekere mate de economie, maar de precaire handelsbalans met India blijkt toch verstoord. Kaneel brengt niets meer binnen, arecanoten staan onder een (voor de handelaar) star monopolie en olifanten blijken een modeverschijnsel uit voorbijgegangene tijden (zie hoofdstuk II). De aankoop van textiel door de Compagnie met als doel verschepping naar Nederland wordt volledig met uit Europa aangevoerd goud betaald en staat buiten de beschouwing; het betreft een vrijwel perfect evenwicht van geld tegen goederen. De VOC moet ook voor de huishouding een deel van het Europese edelmetaal aanwenden om de 'drain' naar India van het (op zich al) schaarse goud- en zilvergeld op het eiland te compenseren. Van de Graaff schat dat Ceilon elk jaar – en dat niet alleen na 1785, het jaar waarover hij oordeelt, maar eveneens daarvoor – een bedrag van circa 200.000 gulden op de handelsbalans met India tekortschiet¹⁷. Op het eiland, zowel in VOC-Ceilon als in het koninkrijk Kandia, circuleert vrijwel uitsluitend kopergeld dat zonder problemen door een ieder wordt geaccepteerd, de militairen van de buitenlandse regimenten inbegrepen¹⁸. Voor dit verschijnsel zijn redenen die in de volgende alinea's worden behandeld.

Wie een bedrag aan assignaties in kas wil storten, dient dit in goud te doen, althans zo is de situatie aan het begin van de achttiende eeuw. Het probleem dat deze voorwaarde in de loop der jaren veroorzaakt, weerspiegelt de economische verzwakking van de Compagnie op Ceilon, vooral tengevolge van het verval van de kleine intra-Aziatische handel. De teller van de assignatie koopt de gouden munten namelijk in met kopergeld en die transactie wordt voor hem, tengevolge van een voortdurend toenemend agio (de toeslag om van koper goud te 'maken') een steeds onvoordeliger zaak. Mocht de Compagnie hem bij uitbetaling in Nederland tegemoet willen komen door een gunstiger koers te hanteren dan zou voor de teller het probleem zijn opgelost. Maar die mogelijkheid hing weer ten nauwste samen met de financieel-economische kracht van de 'Gevenereerde'. En ook wel iets met een morele opvatting. Men behoort

- 16 Arasaratnam heeft hierover uitvoerig gepubliceerd. De titels in de literatuuropgave spreken voor zichzelf.
- 17 SLNA 1/1231, ongepag. miss. Colombo – Batavia d.d. 22/1/1793, paragraaf 20-24. Hij berekent: invoer lijwaten en granen jaarlijks rds. 450.000, uitvoer arak en arecanoten rds. 200.000 à 250.000. Tekort dus meer dan rds. 200.000. Olifanten spelen geen rol meer aan het einde van de Nederlandse periode, zoals in het voorgaande hoofdstuk aangetoond.
- 18 Na de Engelse Oorlog moet Colombo Heeren XVII verklaren waarom het eiland financieel-moneitair in de problemen is geraakt. Wij lezen: 'koopster is geen nieuwigheid, voor veertig/vijftig en zekerlijk voor veel meer jaren circuleren duiten, doedoes en lood [de zogenaamde 'pitjes'] op het eiland ... In die tijd ontving Colombo voldoende goude en silvere munten om in de huishouding te gebruiken ... daarmee kon de gemeente dit goud en zilver voor aankopen van buiten gebruiken'. VOC 3921, miss. van Colombo – Patria, d.d. 12/11/1791, 55 e.v.

de toch 'munt tegen munt' uit te betalen?, een uitgangspunt dat toch wel iets gecompliceerder was dan de Heeren meenden. De koers van uitbetaling (in Nederland) van de op Ceilon in kas getelde munt varieert in de loop van de achttiende eeuw: bewijs dat die koers de werking van de 'markt' weerspiegelt, hetgeen door de noodzaak van een agio al werd aangegeven.

c Uitbetaling

Bij de bepaling van de hoogte van het bedrag van uitkering in Nederland spelen een drietal factoren een rol. Ten eerste is het redelijk de teller een zekere rentevergoeding aan te bieden. Gedurende een maand of negen kan hij niet over zijn geld beschikken, terwijl de voc de gestorte bedragen onmiddellijk gebruikt voor haar huishoudelijke uitgaven. Zij bespaart zich aldus de kosten van transport en zeerisico en bovendien een flink bedrag aan rente. Aan de andere kant geniet de teller enkele onmiskenbare voordelen. De zekerheid dat het geld op het afgesproken tijdstip in handen van de begunstigde terecht komt en de zekerheid dat gedane, bijzondere toezeggingen worden gehonoreerd, rechtvaardigen een vergoeding. In een zeker percentage 'rabat', een korting op de uitbetaling, wordt het een en het ander verrekend.

Blijft over het probleem van de koers van uitbetaling (in Nederland) van de op Ceilon (en elders in Azië) in kas gestorte munten. We kunnen dit vraagstuk vanuit twee standpunten benaderen. Vanuit de theorie in de zin van het algemeen geldende voorschrift en vanuit de dagelijkse financieel-monetaire praktijk. Heeren xvii hebben oog voor de theoretische uitgangspunten; de kantoren en de tellers in Azië ontmoeten allerlei problemen die een strikte toepassing van het reglement vrijwel onmogelijk maakt. Wanneer de Compagnie voorschrijft niet dan met waardige en algemeen gangbare munten de assignatie in de Colombose Kleine Kas te storten, plaatst zij de teller van het over te boeken bedrag in de noodzaak het edelmetaal tegen de ter plekke en op dat tijdstip geldende marktprijs in te kopen. Dit leidt tot de vraag tegen welke aankoopprijs het voor de teller nog voordelig is zijn geld naar Nederland over te maken. En dat leidt vervolgens niet zelden tot een marchanderen met de autoriteiten ten kantore, met de Raden in Batavia en de Heeren in Nederland. De oorzaak van deze spanning ligt in het feit dat de Maatschappij steeds minder in staat is haar vestigingen in de Oost van gemunt en ongemunt edelmetaal te voorzien. Het streven van Heeren xvii om munt tegen munt (exclusief rente en rabat of kosten) uit te betalen, blijkt daarmee niet haalbaar. Het voordeel om bij het assignatieverkeer uit te gaan van de 'markt' is dat het verschil tussen Indisch licht en zwaar en Nederlands geld geen primaire rol meer speelt. Het percentage van berekend rabat, de uitbetaling van de munten in Nederland zijn plotseling secundair. Wij bezien wat de 'assignatiepenning' de dienaar kost en wij volgen zijn gedachtegang van het wel of niet ingaan op de voorwaarden van de Compagnie.

d Druk op Heeren xvii

Soms probeert de teller, door Colombo gesteund, een onterecht geachte koersverandering te omzeilen. De assignatie gaat in dat geval op de oude voorwaarden, onder de naam van *recepisse* en vergezeld van een verklarende brief van de Raad van Ceilon ter beslissing van Heeren xvii naar het vaderland. Wijst dit college het pleidooi af, dan ontvangt de teller de storting terug. De keuze is 'alles of niets' en wie 'verliest' krijgt het volgend jaar een nieuwe kans, maar dan op 's Compagnies voorwaarden. In 1737/1738 en ook in het daaropvolgende boekjaar verstuurt Colombo aldus 'assignaties' in pagoden tegen 16 schelling, terwijl Nederland kort daarvoor tot 14 schelling uitbetaling had besloten. Heeren xvii zwichten echter niet.

Een andere vorm van druk door Colombo is de volgende. In de vroege jaren negentig stuurt een groep dienaren – in zakelijke verbinding met een aantal kooplieden in de Republiek – onder de naam van 'simpele quitantie' geld naar Nederland. Geld dat tegen de orders in niet werd gestort in half goud of zilver (het overige in koper en papier), maar volledig was voldaan in duiten en brieven van krediet (papiergeld). De storters onderwerpen zich bij voorbaat aan de beslissing die de Heeren gelieven te nemen, maar de begeleidende brief uit Colombo komt wel met erg sterke argumenten. De afloop is mij niet bekend. Een volgend en laatste geval. Als Ceilon vanaf 1779/1780 wordt toegestaan jaarlijks in plaats van twee, drie ton aan assignaties te mogen accepteren (op voorwaarde van een minder gunstige koers!), suggereert Colombo, heel braaf, de gebruikelijke twee ton te bestendigen. Op voorwaarde evenwel de oude, voordeliger koers voor de teller te mogen handhaven. De Heeren weigeren. Het lijkt mij onjuist deze dwingende suggesties vanwege de ondergeschikte op Heeren Meesteren te zien als poging het onderste uit de kan te willen krijgen. Financieel-economische noodzaak, dat wil zeggen een te ongunstige aankoopprijs van de te storten munten, is als motief te verdedigen. Zeker als men voor de besproken gevallen de kleine verschillen in koers (van 70 naar 72 stuivers, bijvoorbeeld) in ogenschouw neemt, lijken de marges voor wie met Europa in speciaal – namelijk in handels – contact staat uitermate klein. Voor wie familie of magen van het nodige wilde voorzien zou hier geen onoverkomelijke barrière hebben bestaan: zoonlief in Leiden ontving simpelweg wat minder zakgeld. Op drie miljoen gulden gaat het om een half procent of 150.000 méér of minder. Interessant, nogmaals, dat dit zozeer een punt is.

e Geen standpenning

Op Ceilon bestaat geen officiële standpenning, dat wil zeggen een munt die door de overheid wordt gegarandeerd (en zo nodig gesteund) en die het centrum vormt van een web van vaste relaties tot een groep andere munten, zoals gebruikelijk tot voor kort op basis van het gehalte aan goud of zilver van het betaalmiddel, ofwel de intrinsieke waarde. De voc probeert het effect van de standpenning te bereiken zonder fysiek de munt te steunen. Zij stelt de verhouding in stuivers vast tussen de Nederlandse munten en de pagode, de ropij (de Soeratse- en de Bengaalse sicca-ropij), de fanum (eveneens op de Overwal geslagen) en talloze andere munten die op Ceilon circuleren. Vooral de (gouden) pagode is voor de Ceilonse economische verhoudingen van levensbelang. Met toestemming van de inlandse autoriteiten slaat de voc in 's Compagnies Munten te Nagapatnam en Tutucorijn jaarlijks duizenden gouden pagodes. Ceilon kent – zoals gezegd – geen officiële munt en dit betekent dat de vastgestelde koersverhouding tussen al die Aziatische munten en de Nederlandse niet dan voor de eigen boekhouding imperatief is. Op de Overwal 'wordt evenwel alleen gelet op de werkelijke waarde der geldspeciën, niet op de numerieke die de voc gelieft aan te houden'¹⁹. Uiteraard, zou men willen toevoegen, men zou als koopman wel bezopen zijn om de intrinsieke verhoudingen niet en de Compagniesvoorschriften wel te volgen. De kans om in 1750 op Ceilon of op de Overwal een waardige gouden pagode voor 84 stuivers te kunnen aanschaffen (koersvoorschrift van de voc) is nihil. Gesteld tegenover de hoeveelheid goud- en zilvergeld waarover de Compagnie op Ceilon kan beschikken (de bron van dat bezit is in dit geval onbelangrijk) en waartegen de stuiver wegens gebrek aan edelmetaal niet kan worden ingewisseld (ook al heeft de Compagnie de koers officieel vastgesteld), staat een door duurre onbereikbare pagode. Wie hem alsnog hebben wil, betaalt een flink percentage aan opgeld.

¹⁹ SLNA 1/1220, miss. Colombo – Batavia d.d. 5/7/1788, paragraaf 59 e.v.

Gevoelsmatig anders ligt deze materie wanneer Nederlandse munten, zoals de gouden ducaat, de zilveren dukaton en de aan laatstgenoemde munt gerelateerde rijksdaalder, daadwerkelijk in Azië worden gestort en later in Patria dienen te worden uitbetaald. De gulden mist men in het rijtje, hij fungeert in deze periode slechts als rekeneenheid. Even genoemde drie munten zijn in de Republiek zeer gangbaar en hebben een vrij stabiele in stuivers uitgedrukte onderlinge verhouding. Voor Heeren xvii is het moeilijk te verteren dat een in Azië gestorte dukaton – die in Nederland op 63 stuivers staat (officieel, maar de koers lag in de praktijk iets daarboven) – met 70 of met 72 stuivers door haar Kamers moet worden uitbetaald²⁰. ‘Moet’, want bij een lagere koers van uitbetaling zou de stroom van assignaties naar het vaderland en de toestroom van kwalitatief hoogwaardige munten in de Kleine Kas van Colombo snel zijn opgedroogd. Die drie Nederlandse munten moesten namelijk tegen een hogere prijs dan wat de Compagnie had bepaald, worden ingekocht in de Oost.

Vrijwel alle lopende betalingen op Ceilon zijn in kopergeld, in duiten (die in de boekhouding weer naar zilveren stuivers worden omgerekend). De bevolking van het eiland en de buitenlandse kooplieden hebben een zeker vertrouwen in deze ‘duit’ en dat alleen op grond van de jaarlijkse toestroom van gemunt- en ongemunt edelmetaal uit Europa²¹ en van het gegarandeerde assignatie-verkeer. Zo gewenst, kan men (met een klein opgeld) de duit voor een stuiver en de stuiver voor een gouden of zilveren munt omruilen. Zodra het edelmetaal wegvalt²², wat met het uitbreken van de Engelse Oorlog gebeurt, neemt de assignatie de rol van ‘anker’ over. En zolang het assignatie-verkeer op de gebruikelijke voet doorgang vindt, wordt de duit op Ceilon geaccepteerd. Tijdens de Engelse Oorlog worden assignaties via Mauritius naar Nederland verstuurd. Hoewel de reguliere verbindingen waren verbroken was er op dat moment geen argument dat twijfel aan hervatting van het assignatie-verkeer rechtvaardigde en dat was voldoende garantie. De Zuid-Indiase koopman heeft aan die assignaties echter geen enkele boodschap en voor hem verliest de duit zijn aantrekkelijkheid, hij eist een betere munt. Eerst de zilveren stuiver (vaak als minderwaardig paiement – zie onder – vanuit Nederland aangebracht) en als deze uit de circulatie verdwijnt of te duur wordt, stopt de handel. Wanneer op het eiland zelfs de koperen duit schaars wordt en wanneer de betaling van grote huishoudelijke bedragen tot onoplosbare problemen aanleiding geeft, accepteert Ceilon tenslotte de door Batavia opgedrongen invoering van de ‘Brieven van Krediet’ die dezelfde monetaire status hebben als de duit²³.

- 20 Dat de (zilveren) dukaton in Batavia evenveel ‘kost’ als op Ceilon, is een interessante indicatie van de economische invloed van de v.o.c. Overigens verandert dit na 1785 ten nadele van Ceilon. Colombo laat de tellers een verklaring ondertekenen dat hun zilvergeld niet van elders, met name uit Batavia, afkomstig is.
- 21 Soeratte voorziet Ceilon regelmatig van gemunt edelmetaal (de zilveren ropij), direct of via Batavia.
- 22 Fraai is de snelle ‘drain’ te volgen in de inhoud van de Grote Kas, die gaandeweg een rariteitenkabinet wordt van exotische munten, kennelijk door de bevolking opgepot.
- 23 Op Java worden per 6/12/82 kredietbrieven ingevoerd. Het eerste jaar zonder, later tegen 6% ’s jaars. Ceilon verzet zich met hand en tand tegen invoering met het argument dat ‘de Compagnie geen, de gemeente alleen de schade lijdt’, maar zwicht tenslotte. Op 2/7/85 ontvangt de kleinkassier van Colombo de eerste serie brieven van krediet die ‘zonder enige rente’ (het zijn als het ware schuldbrieven, die elk moment gerealiseerd kunnen worden en dus geen obligaties, verduidelijkt Colombo) circuleren. Van de Graaff meent dat steeds een 600.000 à 700.000 gulden aan kredietbrieven op het eiland kunnen ‘rouilleren’ ‘als men ze maar accepteert voor de waarde van de uitgif

f Aankoop; van goud naar papier

Tot exact het midden van de achttiende eeuw blijft de Ceilonse teller zijn assignaties vrijwel exclusief in gouden pagoden storten. Eerst tegen 18 schellingen of 108 stuivers de pagode, daarna (1738/39) tegen 16 schellingen of 90 stuivers en vervolgens tegen 14 schellingen of 84 stuivers uitbetaling in Nederland. Twijfel over de in kas ontvangen munt ontstaat als we lezen ‘pagoden, in paiement voldaan’. Paiement zijn de kleine, zilveren Nederlandse muntjes die, afgesleten en daarom slechter van kwaliteit, zeker in de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw een destabiliserende monetaire rol in Azië spelen. Intrinsiek zijn zij tot wel 20% minder waardig als de gave munten. Die twijfel wordt versterkt door opmerkingen en voorschriften over de Soeratse ropij, een munt die evenwel nergens in de memories van overgezonden assignaties wordt teruggevonden²⁴. Een ander opvallend verschijnsel is de ook op Ceilon – maar dan met één jaar vertraging – optredende dukaton-smokkel uit de jaren dertig²⁵. Volgens de missives worden ook in die jaren niet dan pagoden gestort. Betekent dit dat Colombo het bedrag aan pagoden van tijd tot tijd in andere muntsoorten accepteerde? De maandelijks opgemaakte inhoud van de Kleine Kas had uitsluitel kunnen geven, maar deze kas is pas vanaf 1760 teruggevonden. En hoewel de dienaren wel vermelden dat het saldo in een aantal muntsoorten aanwezig is, specificeren zij niet. Na 1790 lezen we, en dan is het expliciet, over ‘zilveren dukatons van 80 stuiver ider’ die voor de ene helft in goud en zilver worden voldaan, voor de andere in brieven van krediet en/of kopergeld. Een ‘zilveren dukaton van 80 stuiver’ komt kennelijk ook voor in de gedaante van een stuk papier of schijfje koper!

Bij nadere beschouwing geeft bovenstaande alinea aanleiding tot een toch wel erg sterk gevoel van wantrouwen. Wanneer men de dalende tendens bij de hoogte van uitbetaling van de pagode in Nederland confronteert met 1) de algemene verzwakking van de financiële kracht van de VOC (vanaf de jaren veertig) 2) het kennelijke enthousiasme waarmee de teller – althans volgens de missiven uit Colombo – pagodes blijft aankopen en in kas storten en tenslotte met 3) de expliciet genoemde twijfelgevallen over de in kas gestorte munten (is het slechts paiement geweest in plaats van pagoden?), dan lijkt aannemelijk dat wij de als toevallig beschreven voorvallen van ‘muntwisseling’ als indicatie moeten zien voor een structureel verschijnsel. Het is toch wel erg vreemd dat men (zogenaamd) in pagoden blijft storten, terwijl de uitbetaling in Nederland dusdanig ongunstig is geworden.

te’ en die hing weer af van de kracht van de Compagnie, dat wil zeggen van het aangevoerde goud en zilver uit Europa en het accepteren van de kredietbrieven (SLNA 1/1234, miss. d.d. 18/2/95, paragraaf 54-104). Meer dan dat bedrag zou fataal zijn, zoals later op Java blijkt. Alleen al aan rente bespaart de VOC met haar kredietbrieven vanaf de introductie tot ultimo 1794 f 286.419.16.8 Nederlands geld schrijft Colombo (SLNA 1/1234 missive Colombo – Patria d.d. 10/2/1795, onpag.). Ceilon slaat in deze jaren zelfs loden muntjes. Van de Graaff schijnt de monetaire problemen te doorzien. Aardig is te zien dat zijn zoon, H.J. van de Graaff, een door Van Zuijlen van Nijvelt (*Muntwezen*, 363) zeer bewonderde bijdrage levert aan een Rapport over het Indische Muntstelsel door Van der Capellen uit 1825.

²⁴ VOC 1850, miss. naar Patria van 14/12/1714.

²⁵ Gastra, *Particuliere Geldstromen*, 14 en 15. Ook op Ceilon is een toename van het aantal assignaties te zien.

g Verslechterde voorwaarden

Het wordt de teller in de loop van de achttiende eeuw steeds moeilijker gemaakt. Hoogstwaarschijnlijk niet om hem dwars te zitten, maar omdat het voor de Compagnie financieel niet meer haalbaar was de oude voorwaarden te handhaven. Een eerste tegenslag is de afschaffing van de rentevergoeding van 4% in 1735. Vervolgens de minder gunstige uitbetaling in Nederland van de pagode (zie boven). Twee jaar lang probeert Colombo met receptissen de Heeren te vermurwen – we zagen dat al eerder – maar de reactie uit Patria is kennelijk zo fel dat men zich in den vervolge opvallend dociel gedraagt. Werkelijk onvoordelig om pagodes aan te kopen wordt het als vanaf het boekjaar 1749/50 nog eens een rabat van 6,25% op de transactie gaat drukken. In een klein aantal jaren heeft de teller eerst 4% verloren in de vorm van rente, verliest dan 14% op de koers van de pagode bij uitbetaling in Nederland en vervolgens nog eens 6,25% aan rabat, wat een ongunstige ontwikkeling van op zijn minst 25% betekent. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de samenstelling van de in kas gestorte munten snel verandert. In het boekjaar 1751/52 is de verhouding: 60% (gouden) ducaten, 35% pagoden en 5% ropijen, een jaar later 94% ducaten, 6% pagoden en geen ropijen. Als het rabat op de pagode in 1753/54 naar 4% daalt veert het aandeel van die gouden munt weer op, tot 75%. Het volgende jaar wordt een groot aantal pagoden zelfs zonder rabat geaccepteerd. Colombo had ze kennelijk hard nodig voor de lijwaataankoop op de Overwal. Maar het is de laatste ademtocht van deze munt in de Kleine Kas. De munt is, enkele uitzonderingen daargelaten, te duur geworden²⁶. De regels en de opvattingen dienden te veranderen en dit gebeurt vanaf het midden van de jaren vijftig. Wij zagen in tabel 42 hoezeer het assignatie-verkeer opbloede. Bestaat er een verband?

Het aanschrijven van Heeren xvii dat Colombo wil verplichten (enkele malen einde jaren vijftig en midden jaren zestig) niet anders dan pagoden in kas te accepteren – tegen 15 schellingen en met aftrek van 4% rabat – is om bovengenoemde redenen onwettelijk. Ceilon antwoordt tenslotte ‘dan zien we voortaan geheel af van het accepteren van geld op assignaties’, een repliek waarvoor het zich later moet verontschuldigen. De opmerking was ‘uit de pen geslipt’²⁷, iets wat de aimabele gouverneur Falck, zojuist aangetreden, zeker niet was overkomen als het water hem niet na aan de lippen had gestaan²⁸. Als vanaf 1765 een limiet van f 200.000 Indisch per jaar gaat gelden – wat veel te weinig is gezien de behoefte – biedt Colombo aan storting in pagodes met preferentie te belonen. De poging mislukt. Ceilon krijgt aarzelend officieel toestemming van nu af aan zilver – in plaats van goud te accepteren. Vanaf 1755/56 tot het einde van de voc-aanwezigheid op Ceilon stort de bediende zijn assignaties (formeel) in dukatonnen, soms door enkele Soeratse ropijen en toch nog een doodenkele pagode aangevuld²⁹. Aan-

26 In 1780/81 storten Engelse compagniesbedienden te Tutucorijn 30.000 sterpagoden in kas en kondigen aan nog meer te willen tellen. Absoluut zeker kan men niet zijn over deze transacties, omdat Colombo later schrijft dat het volledig toegezegde bedrag maar niet wilde afkomen. Batavia klaagt wel over de hoge commissies (3%) die haar dienaren op de Overwal aan de Engelse stortingen overhouden. Tripjes naar Madras komen regelmatig voor in die jaren, onder andere van oppermeester Wolkers van het Colombose hospitaal.

27 Anglicisme?

28 Colombo berekent dat de teller een verlies van 18¹/₁₈% op elke pagode zou lijden (rabat van 4% meegerekend). De Compagnie accepteert de pagode voor 15 schellingen, terwijl die munt op Ceilon 17 schellingen ‘doet’ (voc 3171, missieve van Colombo naar Patria, d.d. 12/11/1766, 42 e.v.).

29 Overigens zijn dit de slechte Portonovose pagoden die Ceilon in arren moede maar accepteert voor dezelfde koers als de waardige Nagapatnamse of Tutucorijnse. De geldhandelaars zullen zeer geprofiteerd hebben. De olifanthandelaars betaalden met deze munt hun aankopen in Jaffna.

koop met kopergeld van de dukaton kost de teller tot circa 1780 een klein opgeld van 3 tot 4%, maar in de latere jaren aanmerkelijk meer. Het is niet uit te sluiten – maar het bewijs valt nooit te leveren – dat Colombo de teller heeft toegestaan het opgeld bij haar te betalen en aldus het gehele bedrag in stuivers in kas te storten.

Het zal geen toeval zijn dat de voc aan het einde van de jaren veertig de teller de duimschreeven aandraait. Morele verontwaardiging over een soms schaamteloos profiteren van de sluipwegen in het assignatie-verkeer (vooral in Batavia zitten de boosdoeners) heeft plaats gemaakt voor de eisen van een strakker financieel beheer. Steur toont aan dat in die tijd de financiële problemen van de voc zichtbaar worden³⁰. Maar ook voor het kleine intra-Aziatische handelsverkeer, de handel in olifanten en arecanoten tussen Ceilon en Zuid-India, zijn de jaren van grote voorspoed voorbij. De pagode wordt 'op de markt' te duur om hem de Compagnie in handen te spelen. Dit heeft weer tot gevolg dat diezelfde pagode, die zo prachtig tot de aankoop van textiel voor het vaderland kon worden aangewend, in steeds toenemende mate als baar goud vanuit Nederland dient te komen om aldaar door de Muntmeester te Tutucorijn te worden vermint. Men vraagt zich af waarom Heeren xvii niet tot het inzicht konden geraken dat een iets ruimere koers van uitbetaling in Nederland (en het lijkt maar om enkele stuivers te gaan!) veel meer steun aan haar wankele financiën had gegeven.

Voor de volledigheid de wederwaardigheden bij de koersbepaling van de dukaton en de ropij. De dukaton wordt voor 78 stuivers geaccepteerd, maar ondergaat een rabat van eerst 7,7% en vervolgens (vanaf 1780) van 10,25% (de voc hanteert fracties, deze zijn tot decimalen omgerekend). Voor de ropij geldt in Azië een 'officiële' koers van 30 stuiver, het rabat bedraagt eerst 9%, later 10%. Bij uitbetaling in Nederland levert elke dukaton dus 72, later 70 stuivers op en de ropij 27. De zilveren gekartelde³¹ dukaton, van betere kwaliteit, wordt door de Compagnie geaccepteerd voor 80 stuivers, maar ook voor deze munt geldt hetzelfde rabat. De schommelingen in de koers van uitbetaling waaraan de dukaton in deze periode in Batavia onderhevig is, komen niet voor op Ceilon. Weliswaar betreft het op de hoofdplaats Batavia een klein (2,8%) verschil, maar dit is kennelijk essentieel voor betrokken partijen³².

h Papier van goud en zilver

De genadeslag voor het assignatie-verkeer valt met het besluit van Heeren xvii van 24 oktober 1790³³. Voortaan moet de teller de helft van het bedrag storten in goud- en/of zilvergeld, de andere helft mag hij voldoen in brieven van krediet en/of kopergeld. Vanuit het gezichtspunt van de bewindhebbers in Nederland kon het (en het gaat hier nog alleen maar over Ceilon) werkelijk niet langer op deze wijze voortgaan. In 1784/85 keert Patria aan Ceilonse assignaties 169.107 gulden uit, over de volgende zes jaar zien wij een verbijsterende toename. In boekjaar 1785/86 een bedrag van f 432.632, daarna achtereenvolgens f 374.182, f 380.875, f 336.998 en f 578.519 Tenslotte in 1790/91 een som van f 403.893. De limiet was in 1778 van f 200.000 naar f 300.000 verhoogd. Colombo loopt vol onbegrip heen over de enorme problemen van de bijna failliete

³⁰ Steur, *Herstel*.

³¹ In de numismatiek wordt het woord 'gekarteld' niet geaccepteerd; het dient 'gekabeld' te zijn.

³² '... de negotie op Indien meer en meer difficielder gemaakt ... de dukaton van 72 naar 70 ... de doodsstuip ...' In National Archives, Kew Gardens, Londen, in de bundel HCA 30/317, brief van ? aan Dominicus Ide en Johannes Petrus de Ridder, te Colombo.

Maatschappij met de simpele woorden: ‘om (alhier) de luiden die verzocht hadden assignaties naar Nederland te moogen tellen, tegemoet te komen’³⁴.

De memories van overgezonden assignaties spreken er niet over, maar Colombo heeft, schrijvend over ‘dukatonnen à 80 stuiver ider’ vrijwel zeker, volledig of gedeeltelijk, het geld in brieven van krediet en/of kopergeld ontvangen. Er was op Ceilon in die jaren simpelweg geen zilvergeld tegen een acceptabele prijs te koop. In 1791 deelt de Raad van Ceilon voor het eerst openlijk mee dat het totaalbedrag aan assignaties van f 403.916 in brieven van krediet werd voldaan. In feite had de Compagnie daartoe toestemming gegeven door te verklaren dat deze brieven voor de volle waarde zouden circuleren. Wie hiervan profiteert zien wij duidelijker in de volgende alinea’s. Niet eerder dan in 1790 beslist de Compagnie dat voldaan mag worden in ‘half om half’, een regeling die een uitstekende inschatting lijkt van de financiële verhoudingen op het eiland. De relatie tussen goud- en zilvergeld enerzijds en de brieven van krediet en koperen munt anderzijds blijft hierna een aantal jaren op hetzelfde niveau van om en nabij de 50%. Van tijd tot tijd brengt de Compagnie gouden en zilveren munten ter veiling³⁵. Rendementen geven uitsluitsel over de resultaten van de verkoop van de speciën. Tenslotte nog dit: Men had het kunnen verwachten: uit Nederland worden in deze jaren clandestien gouden en zilveren munten ingevoerd, met flink opgeld verkocht voor papier en vervolgens voor de volle numerieke waarde per assignatie teruggezonden naar Patria, hetgeen zeer winstgevend is totdat de bovengenoemde verplichting van half goud/zilver effectief wordt (1791). Slechts één maal is een opmerking gevonden over dit illegaal te behalen voordeel³⁶.

Een aantal van de rendementen (zie boven) is bewaard gebleven en deze laten de uitwerking van Adam Smiths *invisible hand* in monetaire zaken getrouw zien. Het percentage van circa 50% is uiteraard ook het agio of opgeld dat de teller kwijt is bij omwisseling van papier en koper naar goud of zilver. Colombo zeurt nog wat na voordat het uitvoert wat de Heeren in Nederland verordonneren, maar de brieven van krediet en het koper lijken voortaan in de gepermitteerde verhouding tot het goud- en zilvergeld voor te komen, hoewel ... De twijfel blijft bestaan wanneer wij de grote bedragen zien die door de regimenten op assignatie naar Nederland worden verstuurd. Men zou, ter adstructie van het beweerde, willen wijzen op de inhoud van de Kleine Kas die tot en met het boekjaar 1791/1792 bewaard is gebleven. We worden er helaas niet wijzer van. Alle assignaten schijnen (in deze betekenis van het woord) in munten te zijn gestort. De assignaties vormen aldus een buitengewoon interessant monetair instrument dat waarschijnlijk méér waardevolle financieel-economische gegevens verbergt dan tot nu toe ter sprake zijn gekomen.

In het Nationaal Archief te Colombo liggen duizenden kredietbrieven in bundeltjes samengebonden met op de achterzijde de namen (en data van overdracht) van hen door wier handen deze papieren zijn gegaan. Het zou de moeite waard zijn de omloop van deze brieven te analyseren. De voc vernietigde de volschreven waardepapieren en verstreekte nieuwe. De Engelse

33 VOC 3921, missieve van Colombo naar Patria d.d. 12/11/91, fol. 45-69.

34 VOC 3880, missieve van Colombo naar Patria d.d. 29/1/90, fol. 146-210.

35 In Batavia bedraagt de agio in die tijd 20 tot 25%, men begrijpt dat er voordelen zijn te behalen tussen Ceilon en Batavia.

36 VOC 3836, Colombo – Patria d.d. 12/11/1789, fol. 23.

opvolging nam de verplichting over tot de afhandeling van de brieven van krediet (die bij de machtswisseling hun waarde verloren) en archiveerde deze dientengevolge, tot voordeel van later onderzoek, hopelijk.

3 De assignatie meer in detail

a *Notitie*

In het midden van de eeuw ontstaat in de correspondentie met Patria geleidelijk een vaste vorm van notitie van de assignatie. Heeren xvii zien het aantal pagoden, later de ducaten, ropijen en dukatonnen, dat de teller stort, de (Nederlandse) koers in stuivers per muntsoort wordt vermeld, evenals het percentage rabat en tenslotte vinden wij het bedrag – in guldens – dat aan de ontvanger in Europa wordt uitgekeerd³⁷. Een voorbeeld uit 1789 teneinde te illustreren in hoeverre de assignatie kan worden gebruikt in het onderzoek naar de geldsbron van de teller³⁸.

(gestort worden:) 991 33/80 ps. goede wigtige Nederlandsche zilveren gecartelde dukatons à taggentig stuivers ider door den opperkoopman en dessave de Ed. Cornelis de Cock en den koopman en secretaris van politie de Ed. Martinus Mekern om in het vaderlant naar aftrek van 10 10/39 [10,25%] pro centos rabat aan de Heeren Dekker en Van der Aa, kooplieden in wijnen tot Haarlem, gemagtigden ofte erven, weder uitgekeert en voldaan te werden met f 4.500³⁹

Wij vinden de zender met zijn rang en functie, de ontvanger met beroep en woonplaats, soms zelfs zijn adres. Lastig is te beslissen waarom twee zenders in de transactie staan vermeld, lastig ook met zekerheid te besluiten of de twee (soms meer) ontvangers ‘in compagnie’ werken of dat het over twee individuele kooplieden gaat die elk hun deel – maar welk deel? – van de assignatie zullen opeisen. Hetzelfde geldt voor de zender. Wie van de twee beschikt over het meeste geld, werd de een als dekmantel voor de ander gebruikt of waren beide vaak hooggekwalificeerde bedienden samen substituut voor een derde persoon? En gebruikte laatstgenoemde persoon misschien een vertrouwd handelskantoor en twee gerespecteerde voc-functionarissen – tegen betaling, uiteraard – om van de bevolking afgeperste sommen geld als pensioenvoorziening naar het lieve vaderland te sturen⁴⁰? We zullen het waarschijnlijk nooit te weten komen en indien één specifiek geval – dat verborgen had moeten blijven – bij toeval toch opduikt, in hoeverre is die ontdekking bruikbaar voor de interpretatie van de overige gevallen?

37 Vanaf 1755 zijn over de Ceilonse assignaties ook de uitkerings-boeken aanwezig (een aantal banden uit de serie voc 7050-7063). Men ‘trekt’ op de Vergadering van Zeventien die de verplichting van elk van de zes Kamers bepaalt: Amsterdam de helft, Middelburg een kwart, de overige Kamers een zestiende. In de boeken staat aangegeven op welke datum de assignatie werd uitbetaald. In de missie van Ceilon ‘trekt’ de zender ook op de ontvanger, zodat het werkwoord twee lagen van betekenis schijnt te hebben, een vreemde zaak want er wordt getrokken op degene die in eerste instantie moet betalen.

38 Het voorbeeld werd samengesteld uit een paar assignaties uit hetzelfde jaar teneinde een aantal karakteristieke kenmerken samen te brengen. Met ‘pc’ wordt bedoelt ‘pieces’ of stuks, het woord is Portugees van origine.

39 In veelvoorkomende combinaties heb ik tot het teken ‘&’ besloten, wat een compagnonschap suggereert.

40 Jaffna’s dessave Rose zou een voorbeeld kunnen zijn. Wij komen hem later nog tegen.

In het voorbeeld suggereert de bewoording van de assignatie dat beide dienaren op Ceilon voor een gelijkwaardig aandeel – degene met de hoogste functie staat altijd voorop – van de firma Dekker & Van der Aa te Haarlem handelsartikelen hebben ontvangen. Deze conclusie, juist of niet, moet noodgedwongen worden gevolgd. Toch dient men zich bewust te zijn dat het anders in elkaar kan zitten dan de assignatie suggereert. Talloos is het aantal vragen dat men zich kan stellen, definitieve antwoorden zijn in veel gevallen niet te verwachten. De combinatie van twee, drie, soms zelfs meer namen onder de titel zender of ontvanger, heeft consequenties voor de berekening van het totaalbedrag dat aan één naam moet worden toegekend. De keuze kon nauwelijks anders zijn: ieder eenzelfde part.

Een analyse van de groep ontvangers leidt tot inzicht in het *doel* van de transactie; een onderzoek naar de zender kan ons op het spoor brengen van een mogelijke *bron* van de financiële middelen. In gevallen waar het uit Nederland aangevoerde handelsartikelen betreft, genereert het doel als het ware de bron. Wie assignaties verstuurt voor bedragen beduidend hoger dan salaris plus emolumenten, heeft vrijwel zeker vrije verdiensten boven zijn reguliere inkomsten. Een uitzondering geldt mogelijkerwijs voor gouverneur Van de Graaff die zich, volstrekt legaal, steeds aantrekkelijker neveninkomsten liet toebedelen⁴¹.

b Verdeling en onderverdeling, bedragen en percentages

Niet alleen dienaren van de VOC, ook buitenstaanders maken gebruik van de mogelijkheid geld per assignatie naar Europa te zenden. In de literatuur is aandacht besteed aan de overboekingen van gelden naar Europa door Engelse compagniesfunctionarissen⁴². Via Colombo omzeilen laatstgenoemden, met Madras en andere Zuid-Indiase vestigingen als standplaats, de reglementen van de eigen werkgever⁴³. Na de Engelse Oorlog huurt de VOC Franse, Zwitserse en Duitse regimenten om de verdediging van het gebied in Azië te versterken. De bevelhebbers (en enkele officieren) van deze korpsen storten enorme bedragen, die hier niet nader worden geanalyseerd⁴⁴. Gedurende 95 jaar (1700-1795) werd ruim twaalf miljoen (f 12.151.534 over 2.939 assignaties, om precies te zijn) in kas geteld. De hoogte van de afzonderlijke assignaties varieert enorm en ligt tussen de f 10 en f 187.392, terwijl 20.000, in uitzonderlijke gevallen 30.000, voor Heeren XVII de bovengrens was. Allerlei ordeningen zijn te maken, een tiental volgt hieronder.

Ondanks de schijn van exactheid dient men de cijfers uit de tabellen en de daarop gebaseerde conclusies als een benadering van de werkelijkheid te zien. Afhankelijk van aannames en ver-

41 Over de bedienden vóór 1765/66 weet ik te weinig om aanwijzingen tot meer dan vermoedens uit te breiden. Van de Graaffs emolumenten zijn in die zin legaal dat het besluit in Rade van Ceilon werd genomen en niet door Batavia of Heeren XVII vernietigd. In hoofdstuk II kwam de gouverneur al ter sprake in verband met de arecanoothandel. Ieder wist er dus van, maar de zelfverrijking van een topfunctionaris in een tijd van crisis staat weinig elegant. Dat de geschiedenis zich soms herhaalt moge uit dit voorbeeld blijken. Van de Graaff is als gouverneur een matige storter, enkele van zijn collega's versturen vier maal zoveel.

42 Lequin, *Personeel ... Compagnie*, onder andere 154 en 155.

43 Gaastra, *British Capital*.

44 Handelshuizen in Middelburg zijn voor het regiment De Meuron de partners. Veel gaat ook naar de eigenaar van het regiment Pierre Frédéric de Meuron. Zie De Meuron, *Régiment Meuron*.

onderstellingen die niet zijn te bewijzen en die onmogelijk hier kunnen worden verantwoord. Dubbelstellingen waren niet altijd te vermijden. Wat rekenkundig klopt, doet dat soms alleen uit esthetisch oogpunt (tabel 43).

Tabel 43 *voc-bedienden, regimenten en Engelse Compagniesdienaren als starter van assignaties*

					gemiddeld	
1	voc-dienaren ⁴⁵	2.845	assignaties	11.069.914	(91,1%)	3.890
2	Regimenten:	90	assignaties	934.373	(7,7%)	
	De Meuron	– 83	assignaties	– 514.897		6.203
	Württemberg	– 4	assignaties	– 369.970		
	Luxemburg	– 3	assignaties	– 49.506		(in livres)
3	Dienaren Engelse compagnie ⁴⁶	4	assignaties	147.247	(1,2%)	(in sterpagoden) ⁴⁷
		2.939	assignaties	12.151.534	(100%)	

Gedurende de laatste dertig jaar van de aanwezigheid van de VOC op Ceilon (1765-1795) wordt meer dan acht miljoen (67,7% van het totaal van 12 miljoen) per assignatie naar Nederland verzonden. In de jaren 1756 tot 1765 verstuurt het eiland anderhalf miljoen (12,9%) en van 1700 tot 1755 ruim twee miljoen gulden (9,4%). Een enorme toename.

In geval van overschrijding van het toegestane totaalbedrag aan assignaties hanteert Colombo – althans zegt dat te doen – een volgorde van preferentie. Over een limiet wordt pas in 1765 gesproken. Voordien zou men van een evenwicht tussen behoefte (op het eiland gevoeld) en haalbaarheid (voor de VOC in Nederland) kunnen spreken. Bij de selectie gaat men uit van deze volgorde: 1) onderhoud nooddriftige familieleden 2) weeskamer 3) repatriërende dienaren en scheepsofficieren 4) 'aan geringe posten tot het ontbieden van kleenigheden in de huijshou-

45 Inclusief de binnen de sfeer van de Compagnie levende personen en instellingen, de vrijburgers, de weeskamer etc.

46 Colombo informeert Patria dat – hoewel tegen de orders – ‘wissels van vreemdelingen hier niet op naam komen te staan’; zou men dit toch willen dan komt ‘niets binnen’ (VOC 3749, missieve Col – Patria, d.d. 12/11/1787, fol. 25).

47 De sterpagode wordt met 4 tot 5% opgeld tegen de Nagapatnamse of Tutucorijnse pagode ingewisseld. De drie munten staan bij de Compagnie voor 83 stuiver Nederlands (of 101 stuiver Indisch) in de boeken. Het verschil tussen de Portonovose- en de sterpagode loopt in de praktijk op tot 15%. De VOC maakt officieel geen onderscheid tussen de verschillende soorten pagodes. Pachtpennningen in Portonovosche pagoden gestort zijn echter aan 8% agio onderhevig (situatie vanaf 1765 tot de Engelse oorlog) en dit is een voorbeeld van – overigens zeer begrijpelijke – inconsequente monetaire politiek.

dinge'⁴⁸. In de latere jaren van de eeuw deponeert de storter zijn geld veelvuldig bij de Compagnie tegen rente of tegen een andere gunst tot het daaropvolgende jaar. De eerste groep telers – de VOC dienaren (en hen die binnen de sfeer van de Compagnie) worden naar groep van preferentie beziën (tabel 44).

Tabel 44 Vier groepen van preferentie bij het storten van assignaties

1	naar familieleden	284 assignaties	1.003.669	(9,0%)	gemiddeld 3.534
2	weesmeesteren/diakonen/ curator ad lites	69 „	533.711	(4,8%)	„ 7.735
3	repatriërende dienaren, scheepsofficieren	151 „ 409 „	1.603.009 2.012.635	(14,5%) (18,2%)	„ 10.616 „ 4.920
	tussentelling	913 assignaties	5.153.024	(46,5%)	gemiddeld 5.644
4	het overblijvende, de 'kleenigheden'	1.932 assignaties	5.916.890	(53,5%)	gemiddeld 3.062
	totaal	2.845 assignaties	11.069.914	(100%)	gemiddeld 3.891

c De 'kleenigheden' en de scheepsofficieren

Het overblijvende bedrag van bijna zes miljoen gulden (de 'geringe posten bestemd voor ... kleenigheden') valt in twee subgroepen uiteen. Een bedrag van bijna vijf miljoen en één van iets meer dan een miljoen. De eerste subgroep kunnen wij direct in verband brengen met duidelijk als zodanig op de assignatie genoemde kooplieden en/of handelshuizen. Wat verborgen ligt achter de voorgevel van het handelshuis, het zij herhaald, weten wij niet⁴⁹. Het overschietende miljoen is wegens gebrek aan gegevens nergens onder te brengen, maar de context van de naam van de begunstigde suggereert in een aantal gevallen eenzelfde commerciële relatie. Vijf miljoen is dus een ondergrens voor de bedragen die met handelshuizen en dus waarschijnlijk met handelsbetrekkingen te maken hebben.

De 'kleenigheden' (die vijf miljoen gulden) nemen ruim veertig procent van alle transacties (12 miljoen) voor hun rekening. De groep 'kleenigheden' in de zin van handelscontacten blijft echter niet tot dit bedrag beperkt. Scheepsofficieren kopen en verkopen voor eigen rekening binnen de Oost, wat als een vorm van intra-Aziatische handel valt te beschouwen. Rijst en

48 VOC 3199, missieve van Colombo naar Patria, d.d. 13/11/1767, fol. 10-46.

49 Slechts vier keer werd een handelshuis genoemd als 'doorgeefluik' naar een, meestal moeilijk bereikbaar persoon. Te zenden 'naar Hessenland', 'naar Düsseldorf', 'naar Pruisisch Holland' luidt in die vier gevallen de opdracht aan de koopman. Het feit wordt dus vermeld, indien van toepassing. Later in dit hoofdstuk wordt verondersteld dat een vijftigtal handelshuizen de particuliere handelscontacten tussen Nederland en de Oost domineren: hebben zij zich 'bij hun leest' gehouden of traden zij ook op als bankier/spaarbank?

scheepsbehoeften zijn de artikelen die de Compagnie (op Ceilon) van hen overneemt. De gezagvoerder en de scheepsofficieren gebruiken een zeker deel van het schip voor eigen handelsactiviteiten onder de naam van 'gepermitteerde lasten'⁵⁰. Conradi, een belangrijk dienaar-handelaar, deelt mee dat veel schippers geld leenden van kooplieden te Amsterdam. Voor rds. 50 de last koopt gouverneur Falck in januari 1766 van schipper en officieren van de schepen *Damzicht* en *Lijmuïden* de hun toegestane scheepsruimte. Vanaf 1767 zijn de schepelingen volledig vrij in arak en suiker te handelen, mits 'betalende de tollén'. Vervoer van lijwaten naar Batavia in een Portugees schip – hetgeen dessave Billing kennelijk als verbod was ontgaan – zou tolheffing lastiger hebben gemaakt. Men kan zich voorstellen dat de officieren onverschuldig doende waren de grenzen van het toelaatbare af te tasten. Van de koop- en verkoop wordt duidelijk gezegd: 'aan vreemden of aan ingezetenen'. Terwijl de Engelse *country trader* zorg draagt voor het eigen schip, onderhoudt de VOC de vaartuigen waarmee haar dienaren extra inkomsten vergaren. Bovendien staat Batavia de kantoren in Azië expliciet toe alle gewenste scheepsvoorzieningen te verstrekken aan onder Nederlandse vlag varende particuliere schepen⁵¹. De schepen waren in aanzienlijke hoeveelheden beschikbaar. De dienstregeling en de frequentie van de VOC scheepvaart binnen Azië zal door deze vrijheden ongetwijfeld zijn aangepast aan de particuliere behoeften. Colombo spreekt in die jaren terecht van een 'aanmoediging van de vrije vaart'. Na 1760, zo zou men (iets gechargeerd) kunnen zeggen viste de VOC op haar eigen wijze de handschoen op die door Engelse, Franse en overige country-traders in de Aziatische wateren was geworpen. De voortdurende veranderingen in de verordeningen terzake in de jaren vijftig, zestig en zeventig zou men als het zoeken naar een nieuw evenwicht kunnen beschouwen in de relatie Compagnie, dienaar en – verlokkende – omstandigheden.

De overboekingen vanwege schepelingen (twee miljoen) hebben vrijwel zeker voor een gedeelte met de intra-Aziatische handelsactiviteiten te maken, daarnaast moeten de goederen die door hen op persoonlijke titel meegenomen werden uit de Republiek niet worden vergeten. Het aandeel van de 'kleenigheden' en daarmee van het gedeelte van de assignaties die als het ware buiten Ceilon hun geldsbron hebben, neemt daarmee toe tot ver boven de vijftig procent. Adressant van de scheepsofficier is niet zelden de echtgenote in Nederland. In 15% van de ge-

50 Reglement van 18/6/1734, vele malen nadien geamplificeerd, tenslotte avertissement van 1/2/1760 (gevonden in SLNA 1/1059, ongepag.). Uitdrukkelijk wordt gesproken over 'in Indien varende'. Een schip van 150 voeten permittiert de schipper 8 lasten, de overige officieren 10 en, hoogst interessant, de equipagemeesters in Batavia 6 lasten, terwijl de autoriteiten van het kantoor waarheen het schip na Batavia heen reist 2 lasten of pakken wordt gegund. Dit soort bepalingen wijst op permanente handelscontacten, op bestellingen over en weer, op grote regelmaat. Al deze privileges waren uiteraard ook voor de hoogst biedende beschikbaar.

51 Zie: advertentie Batavia d.d. 22/9/67 en de reglementen van 8/5/1764, 3/12/1771, 13/5/1774 en van 6/10/1778. In 1792 trekt de Compagnie zich geheel terug uit de Indische handel, o.a. in lijwaten, in de westerkwartieren. (19/6/1792 besluit Raad van Indië). Nierstrasz, *Reguleren*, komt tot hetzelfde soort conclusies op basis van de particuliere handel vanaf de Coromandel, met het accent op de periode van vóór 1760. De auteur onderscheidt twee ontwikkelingslijnen. De eerste, beginnend met Jan Pietersz. Coen, die tegen de superieuren uit het land van het *mare liberum* in, de particuliere vaart in grote mate wilde vrijgeven. Pijl (gouverneur op Ceilon circa 1685), Van Imhoff, Mossel en opvolgers spelen hierbij een belangrijke rol. Een tweede lijn is de opkomende *country-trade* die tenslotte de verhoudingen in Azië blijvend zal veranderen. Alle verboden en preken tegen het kwaad van die particuliere negotie liepen tegen de natuurlijke ontwikkeling in.

vallen is zij de enig-begunstigde en in 10% wordt zij genoemd in combinatie met een handels-huis. In een kwart van de gevallen betrekken scheepsofficieren daarmee hun vrouw in de handelsactiviteiten. Het valt op dat de scheepsbemanning die assignaten naar Nederland verstuurt, dit geheel alleen doet, op drie uitzonderingen na. De bedragen die zij versturen behoren tot de hoogste gemiddelden (tabel 44).

De artikelen aangevoerd uit Nederland worden door de dienaar op eigen risico besteld of in consignatie ontvangen voor een handelshuis. Na verkoop volgt vereffening per assignatie. Daartoe gerechtigde opvarenden stellen voor transport hun gepermitteerde 'kisten en kassen' in Nederland ter beschikking. Op het moment dat Heeren xvii begin jaren negentig expliciet voorschrijven de assignatie voor de helft in goud en/of zilver te storten – terwijl de betalingen tussen Compagnie en onderdanen en tussen laatstgenoemden onderling op Ceilon uitsluitend in koper- en papiergeld geschiedt – komt de handel met het vaderland op een veel lager niveau te staan. Er worden nog steeds assignaties door voc-dienaren verstuurd, maar in de latere jaren overheersen de transacties van de regimenten. Een poging van oud-onderkoopman Conradi toestemming te verkrijgen om (particuliere) lijwaten de rol van assignatie te laten spelen, mislukt. Ter verklaring deelt Conradi mee dat de order half goud/zilver en half papier/koper hem een verlies van 37% oplevert. In de zes, zeven jaar (1785-1792) dat de tussenpersoon op Ceilon zijn principaal in Nederland met – naar nauwelijks anders mogelijk is, zoals boven betoogd – 'koperen' en 'papieren' assignaties betaalt, keert de voc in Nederland uit in volwaardig zilver- en goudgeld. Enorme bedragen – volstrekt legaal, want door Colombo op deze wijze geaccepteerd – moeten aldus zijn verdiend op kosten van de Compagnie. Het is namelijk niet voor te stellen dat de goederen uit Nederland aangevoerd en op Ceilon met kredietbrieven betaald, zonder agio werden verkocht. Dit agio kwam terecht bij de commissionair of representant van de Nederlandse handelsfirma, zolang hij de assignaties in brieven van krediet kon betalen. Alle handelswaar van buiten het eiland onderging een flinke prijsverhoging na invoering van de kredietbrieven.

d Familierelaties

Over de vier bij de preferentie onderscheiden partijen in het assignatie-verkeer zijn nog enkele opmerkingen te maken. Eerst de groep familieleden (tabel 44). Voorbeelden komen vooral uit de latere jaren van de eeuw (na 1765). In ruim zestig procent van de gevallen betreffen stortingen naar familieleden kleine bedragen (van 100 tot 1.500 gulden doorgaans), die slechts eenmalig plaatsvinden. Vrijwel niemand van deze zenders repatrieert en wij kunnen denken aan een laatste uiting van familiesentiment. De overige transfers binnen deze groep, een kleine dertig over bijna honderd jaar, onderscheiden zich duidelijk naar hoogte en frequentie. Hier lijkt sprake te zijn van een reservering/investering voor de oude dag. Aldus kunnen wij de stortingen zien van Martinus Mekern (13 maal, over een periode van 11 jaar, voor een totaalbedrag van f 49.128), Gerrit Blaauw (aan zijn echtgenote – veilig ondergebracht ten huize van professor Smit, leraar der mennonieten te Amsterdam – 16 maal, over 19 jaar, totaal f 18.889) en Cornelis Dionysius Kraijenhoff (14 maal, over elf jaar, totaal f 84.000).

52 Overigens komt dit motief slechts een enkele maal expliciet voor.

Genoemde drie personen hebben hoge posities en zijn vrijwel zeker in de handel betrokken. De eerste twee brengen lange tijd door op de Overwal. Onduidelijk ligt het bij de overboekingen door Christiaan Drijhaupt, onderkoopman, aan apotheker Baden die voogd is over zijn zoon (18 maal, over 19 jaar, totaal f 56.144). Educatie⁵² wordt enkele malen als motief genoemd, maar Drijhaupt handelt op Ceilon en Baden zou in Nederland tussenpersoon kunnen zijn. Pieter Quint ontvangt van (zijn oom, zijn vader?) de predikant Willem Jurriaan Ondaatje tussen 1769 en 1777 over acht transacties in totaal f 13.363⁵³. De erfgenaam van de op Ceilon overleden gouverneur Van Eck, ambtsjonker in Gelderland, krijgt f 114.893 gulden toegezonden. Neef Van Eck zal de eerder gestorte bedragen (f 68.953 gulden) waarschijnlijk ook zijn toegevallen. Van Eck vergaarde zijn grote vermogen op de kust Coromandel. De groep is uit te breiden met andere namen; op enkele personen wordt later dieper ingegaan.

Bij de repatriërende dienaren met hoge bedragen vinden wij Christiaan Rose met f 150.345 en (opnieuw) Gerrit Blaauw met f 17.051, daarnaast twee equipagemeesters met 56.000 en 21.600 gulden en een drietal militairen met bedragen rond de f 20.000. Vóór 1760 is het veel gebruikelijker dat terugkerende dienaren hoge bedragen meenemen, onder hen relatief veel predikanten die in 's Heeren Tuijn⁵⁴ kennelijk goed hebben geoogst. Weesmeesteren hebben het na 1765 vijfmaal minder druk dan tevoren. Dat zij die laatste periode vrijwel steeds naar gespecificeerde personen overmaken en niet, zoals voordien, naar een andere weeskamer, weet ik niet te duiden. Resteert groep vier, de handelsbetrekkingen ofwel de 'kleenigheden ten gerieve van de huishouding'. Wij gaan er van uit dat 'er staat wat er staat' en dat de wijnkoopman dus werkelijk wijn, de glaskoopman glas en de juwelier juwelen heeft geleverd en niet optreedt als dekmantel voor een andere activiteit. Indien niet anders vermeld is Amsterdam de plaats van vestiging van de genoemde firma. Onderstreept zijn de namen bij Gawronski⁵⁵.

e Handelshuizen in Nederland

Volgens de methode om in geval van meerdere gerechtigden het totale bedrag van de assignatie in twee, drie en soms vier gelijke parten te verdelen – de enig mogelijke bij gebrek aan gegevens – vinden wij nu een overzicht van de belangrijkste en/of meest opvallende kooplieden/handelshuizen die met Ceilon, niet zelden in jaarlijks, contact stonden. Voor wie het laat achttiende-eeuwse Amsterdam of Middelburg bekend terrein is, vertegenwoordigen onderstaande namen waarschijnlijk een aangename herkenning (tabel 45).

- 53 Deze Pieter Quint zou de Utrechtse patriot kunnen zijn, hoewel hij als catechiseermeester en later als krankbezoeker staat genoemd en in 1769 zijn eerste toelage ontvangt, terwijl de latere flamboyante patriot pas in 1773 uit Ceilon, als 14-jarige, ver-trekt. Zie: Hooft, *Burgher*, 9
- 54 Ceilon wordt wel aangeduid als het paradijs, de Hof van Eden. De Adamsbrug – gezien als vluchtweg van de eerste twee mensen – verbindt het eiland met het Indiase subcontinent in de vorm van een reeks riffen. De Adams Piek, een 'berg' op gezichtsafstand van Colombo, deelt zijn bedevaartsfunctie met boeddhisten en mohammedanen. In voc-tijd situeerde men de Adamspiek overigens een twintigtal kilometers ten oosten van Matare, afbeeldingen uit die tijd bedoelen altijd laatstgenoemde heuvel. De Silva, Beumer, *Illustrations*, 189-201.
- 55 Gawronski, *Equipage*, vermeldt honderden firma's bij wie de voc in de jaren veertig handelswaar en benodigdheden voor het bedrijf in Azië aankocht (154-232). Het valt op dat nauwelijks namen samenvallen met handelshuizen hier genoemd. De betrekkingen van Ceilon met Vinkenra en Châtelain zouden wel eens anders dan puur commercieel van aard kunnen zijn. Bankiers?

Tabel 45 *Handelshuizen in Nederland als ontvangers van op Ceilon gestorte assignatiegelden*⁵⁶

a Bierbrouwers (12), alle brouwers zijn vermeld, correctie onnodig.

naam leverancier of handelshuis	overgemaakt bedrag	periode van handelscontact	in jaren	aantal transacties	naam brouwer(s)
de Hooijberg ⁵⁷	74.690	1724-1793	69	44	Nikolaas van Dijk, Mr Pieter Bolten
het Anker	70.598	1745-1793	48	40	Jan Koekebakker, Pieter van den Broek
de Drie Roskammen	32.742	1757-1769	12	9	Nikolaas Obrenan ⁵⁸
de Lelie (Middelburg)	11.183	1751-1785	34	14	Jakobus Smitman, Pieter Meertens
de Vijfhoek (Middelburg)	10.563	1751-1775	24	14	Willem Macquet
de Gekroonde Falck	10.067	1752-1786	34	17	David van den Bosch
de Star	3.136	1762-1767	5	5	Floris Bontekoning
de Sleutel (Dordr., Weesp)	2.532	1754-1772	18	8	Assuerus Issendorp, Eduard Casteel
het Lam (Rott., Dordrecht)	1.700	1761-1766	5	5	Willem & Isaak Dekker
het Witte Hart	1.069	1754-1767	13	5	Claude Hendrik van Herwerden
de Pot	659	1765-1769	4	2	Coenraad Nitzenberg
de Wereld (Hoorn)	380	1766-1775	9	2	Das & Cramer

overgemaakt bedrag	periode van handelscontact	in jaren	aantal transacties
-----------------------	-------------------------------	-------------	-----------------------

b Tabaks-kooplieden (9), alle kooplieden zijn genoemd, correctie toegepast.

Dijken & Mulder	69.803	1742-1786	44	45
Hendrik Molkenboer	34.625	1767-1789	22	16
Harmanus de Ruijter	23.054	1750-1773	23	16
Caspar Christiaan Mulder	22.589	1765-1782	17	8
Pieter van der Beek	9.934	1730-1757	27	10
Bartholomeus Ankersmit	652	1775-1776	1	1
Jan Drieslick	376	1786-1787	1	1
Jan Philip Stork (Oldenzaal)	210	1786-1787	1	1
Hendrik Heijdsik	240	1769-1770	1	1

⁵⁶ Met 'correctie' wordt bedoeld dat de ontvanger in Nederland met één of meerdere anderen was gerechtigd tot de assignatie en dat zijn aandeel (de helft, een derde, een vierde) werd berekend. Onmogelijk is te bepalen of die verdeling met het werkelijke belang overeenstemt. Een bedrag van f 9.000 naar een brouwer, een wijnkoopman en de echtgenote van de schipper wordt aldus in drieën verdeeld. Het aantal transacties is niet gecorrigeerd naar het aantal gerechtigden tot de ontvangst.

⁵⁷ Door Heineken rond de eeuwwisseling van 1800 naar 1900 overgenomen.

⁵⁸ O'Brien, Iers geslacht.

- c Wijnleveranciers (17), remissies beneden 30.000 gulden niet opgenomen; correctie onnodig. Een zestal, van hen met bedragen tussen de 18.000 en 7.000, zijn niet opgenomen.

Jan Gefken	160.330	1751-1793	42	52
Jakobus Borckelmans (Middelburg)	128.641	1763-1795	32	30
Michiel Mounier (Middelburg)	59.256	1757-1775	18	15
Hendrik Oortkras	58.506	1758-1779	21	21
Johannes H. Waterlander (Middelburg)	54.396	1779-1793	14	15
Jan & Roelof Coster	51.987	1758-1775	17	10
Gilles Granpré	51.246	1764-1780	16	19
Johannes Potken (Rotterdam)	50.011	1728-1740	12	7
Willem 't Hoen	49.921	1747-1793	46	29
Bartholomeus Wijbo (Middelburg)	43.394	1756-1771	15	10
Wouter Wijnoxbergen	40.950	1755-1772	17	13
Cornelis Johannes Rijcken	39.696	1758-1767	9	8
Hendrik Wunder	39.558	1758-1782	24	17
Frans de Wilde	38.100	1764-1768	14	22
Johannes Joosten	33.706	1774-1793	19	14
Hendrik Voorn	32.552	1746-1757	11	10
Johannes Boelen	31.814	1766-1782	16	11

Behalve de bovengenoemde, als 'reguliere' negotianten-in-wijnen te beschouwen handelaars, vindt men nog een vijfentwintigtal kooplieden die voor korte tijd – vooral gedurende de oorlog met Kandia – hun geluk in de Oost hebben gezocht. Het aantal transacties door hen verricht en de betrokken bedragen zijn gering. Het toont wel hoe snel de kooplieden in Nederland hun kansen zagen tijdens die jaren van grote uitgaven aan personeel en materiaal op Ceilon.

- d Kooplieden-in-glas en/of glaswerken (4), alle handelaars zijn vermeld, correctie was onnodig.

Gertner & Comp. (vennoten achtereenvolgens: Grosman, Palme en Hansel)	145.298	1769-1795	26	24
Christiaan Preijsler	17.002	1750-1776	26	9
Jan Hendrik Fogh	2.238	1762-1773	9	2
Nikolaas Tonis	360	1751-1752	1	1

- e Diverse producten (leveranciers van -) (18), correctie toegepast. Selectiecriteria: hoogte van het bedrag en een markante handelsactiviteit. Bij Châtelain en Vinkenra werd in de assignatielijst geen, bij Gawronski wel een activiteit genoemd. Beide huizen hebben veel contact met Ceilon en het is hoogst merkwaardig dat zij nooit met hun specialisatie staan vermeld, zeker gezien de hoge bedragen die zij ontvangen.

Abraham en Paul Châtelain (stoffen, garnituren)	78.729	1780-1793	13	9
Samuel en Isaac Vinkenra (hoeden)	39.503	1759-1774	15	10
Willem Berger (hoeden)	15.209	1769-1789	20	14
Christoffel Smit (juwelier en kashouder)	13.384	1773-1776	3	3

HET VOC-BEDRIJF OP CEYLON

Jan Baptist Rijcken (spiegels)	8.417	1764-1773	9	4
Jean Romer (Eupen, laken)	8.370	1779-1788	9	5
Paul van den Bruch (Hodiment, laken)	7.939	1783-1791	8	6
Abraham Pleket (Middelburg, granen)	7.733	1789-1791	2	3
Hendrik Roghe (juwelen)	6.088	1762-1773	11	8
Johan Andriessen (Middelburg, ijzer)	4.727	1759-1762	3	3
Mattheus Capelle (Haarlem, kunstschilder)	4.126	1772-1774	2	2
Dirk van Loodtgen (Middelburg, ijzer)	4.088	1759-1762	3	2
Abraham Coenraad Schuttrup (verven)	3.110	1777-1787	10	6
Frederik Rhone (drogerijen)	2.390	1777-1780	3	2
Gerard Leembruggen (Leiden, grijnen)	2.073	1777-1780	3	2
Quirijn van Niel (geen gegevens, schoenmaker)	1.525	1749-1770	21	3
Harmanus Numan (kunstschilder)	1.400	1787-1788	1	1
Jakobus Faijen? & Johan Bijl (perkament)	1.200	1788-1789	1	1

f Boekverkopers (6), alle boekverkopers staan vermeld, correctie toegepast. Tussen haakjes de perso(o)n(en) die het bedrag op Ceilon in kas telde(n).

Izaak Tirion (gouverneur Loten)	10.575	1754-1757	3	3
Markus Michiel Reij (Guyart, vestingbouwer)	9.600	1777-1778	1	1
Salomon Schouten (Dirk Blankert, burger)	8.000	1735-1736	1	1
R. I. Meppelman (dessave Schreuder en weduwe pakhuismeester Gilbert)	1.700	1789-1791	1	1
Pieter Gillesen (een schipper)	1.404	1772-1773	1	1
Schreuder & Mortier (rector seminarium en een militair)	720	1756-1763	7	3

Uit bovenstaande tabel is de periode van handelscontacten eenvoudig af te lezen. De trouw loopt een enkele maal op tot bijna 70 jaar. Brouwerij de Hooijberg, spant de kroon met 69 jaar. De naam komt ook nog voor bij het vijftal dat de laatste moeilijke jaren op Ceilon trotseert. Vijf van de 64 'huizen' hierboven genoemd hebben meer dan veertig jaar een relatie met Ceilon. In 1792, zo is duidelijk te zien, zijn van de 64 kooplieden die Ceilon van handelswaar voorzien, nog slechts vijf overgebleven. Voor de overige 59 zullen de problemen met de assignaties een rol hebben gespeeld, maar velen hebben al eerder hun contacten – die gemiddeld een achttal jaren stand houden – beëindigd. Wat zou de reden zijn van die middenlange tijdsperiode? Tussen een groot aantal Nederlandse firma's en hun handelspartner op het eiland bestaat een geregeld contact, soms met meer dan één zending per jaar, maar gebruikelijker is een frequentie van éénmaal op de twee à drie jaar. Kennelijk was het nodig het effect van de verzending af te wachten. Wijn vindt (naar hoogte van bedrag) de meeste aftrek, maar ook bier en tabak voldoen aan een eilandwijd gevoelde behoefte. Vreemd is dat geen duidelijke toename valt te constateren (in vergelijking met de eerste helft) van firma's die in de tweede helft van de jaren vijftig hun contacten met Ceilon beginnen (zie tabel 42). Het is negen om negen en dit helpt niet de enorme toename te verklaren van de bedragen die sinds het boekjaar 1755/1756 jaarlijks naar de Republiek worden verzonden, wat het erop volgende commentaar duidelijk maakt (tabel 46):

Tabel 46 *Totaalbedrag besteed aan de import van wijn, bier, tabak en diverse artikelen (1700-1795)*

per assignatie:	aan wijnkooplieden	f 1.104.012
	aan kooplieden in diverse artikelen (glas, verven, boeken, textiel, juwelen, ijzer, hoeden, granen etc)	302.587
	aan bierbrouwers (brouwers, kooplieden, advocaten in een met name genoemde brouwerij)	233.518
	aan handelaars in tabak	174.697
	totaal⁵⁹	f 1.814.814

Trouw, in combinatie met frequentie, is één, de hoogte van het overgeboekte bedrag is een tweede onderscheidende factor in het contact tussen de storter en het Nederlandse handels-huis. Amsterdam domineert, op grote afstand gevolgd door Middelburg; de overige steden in het gewest Holland spelen geen rol. In Amsterdam vinden wij dan ook de huizen met de grootste belangen op Ceilon. Kennelijk verzenden zij allerlei soorten van artikelen, want de 'specialisten' zijn in de minderheid (tabel 47).

Tabel 47 *Handelshuizen met ontvangsten per assignatie van hoger dan 100.000 gulden*

	overge- maakt bedrag	periode van handels- contacten	duur in jaren	aantal trans- acties
Jakobus van Eijndhoven (geen specialisatie)	207.817	1773-1795	22	62
Jan Gefken (wijnen)	160.330	1751-1793	42	52
Pieter & Steven Berk (geen specialisatie)	151.460	1780-1795	15	47
Gertner & Comp. (glas)	145.298	1769-1795	26	24
Jakobus Borckelmans (wijnen)	128.641	1763-1795	32	20
Hendrik & Jakob ter Horst (geen specialisatie)	124.972	1764-1795	31	33
Christiaan Daniël Hertz (geen specialisatie)	106.710	1780-1795	15	30
Van de Perre, Meijners & Comp. (geen specialisatie)	104.132	1789-1795	6	15

Laatstgenoemde firma, in Middelburg gevestigd, heeft voornamelijk contacten met het regiment De Meuron. Het regiment De Meuron werd door Zeeland uitgezonden. De wijnkoopman Borckelmans is eveneens een Zeeuw, de andere koopmanshuizen vinden wij in Amsterdam. Het valt op dat alle grote huizen tot het bittere einde (leden zij verliezen?) met de Ceilonse die-

59 Het totaal van bijna twee miljoen gulden betreft niet alleen de vierde groep (de 'kleenigheden') uit tabel 44, maar ook de drie andere groepen van preferentie.

naren het handelscontact in stand houden. Door de verplichting de storting van de assignatie voor de helft in goud en zilver te storten, stijgen de prijzen van de uit Nederland aangevoerde artikelen. Waren zij daardoor nog te slijten en bleef de handel rendabel?

Een interessante poging – hoewel onacceptabel voor de VOC – om het particuliere handelscontact met het vaderland een andere vorm te geven komt van de onderkoopman Johan Frederik Conradi. Hij kwam eerder ter sprake met het idee de gepermitteerde lijwaten als assignatie te gebruiken. In de Amsterdamsche Courant van 22 september 1789 deelt Conradi mee ‘te Colombo een Huis van Negotie geëtablisseed’ te hebben met als doel ‘het waarnemen van commissies omtrent de verkoop van goederen tegens 5 per Cent commissie geld en het ontvangen van contanten en remitteren daarvan na Nederland tegens 2½% commissie geld’⁶⁰. Heeren XVII dragen Colombo op hem hun ‘ongenoegen’ mee te delen en de onderkoopman sluit de zaak. Die andere opzet, imitatie van het Engelse *Agency House* en voorloper van de latere (vanaf midden 19^e eeuw) op de Archipel georiënteerde handelsmaatschappijen, leidt helaas schipbreuk. Een openstelling voor het particuliere initiatief had een positieve impuls kunnen betekenen. Van de organisatie van de traditionele vorm van particuliere, gepermitteerde handel tussen Nederlandse handelshuizen en hun representanten/compagnons in de Oost, weten wij het een en ander dankzij de oorlogen ter zee met Engeland. Een onverwacht verband.

4 Organisatie van de aanvoer uit Nederland

a Bronnen en distributie op Ceilon

Die kennis over de contacten tussen handelshuis in Nederland en representant op Ceilon komt uit de National Archives in Kew Gardens, Londen⁶¹. Onder de naam *Prize Papers* vinden wij een onoverzienbare hoeveelheid correspondentie die in oorlogstijd door de Engelse marine werd buitgemaakt op vreemde schepen. Helaas valt voor de relatie Nederland – Ceilon slechts één interessant schip te noemen: de *Held Woltemade* die in 1782 op de uitreis naar Azië werd genomen. Geen van de retourschepen vanuit Ceilon viel in deze periode in vijandelijke Engelse handen. Wij missen daardoor de andere kant van het verhaal, maar de particuliere correspondentie aan boord van de *Held Woltemade* geeft niettemin een tamelijk volledig beeld van de contacten tussen de Compagniesdienaar in de Oost en de koopman op het westelijk halfrond. De inzichten dankzij de brieven in het archief in Londen verkregen, wekken op zich geen verbazing. De structuur van de handelscontacten had nauwelijks anders gekund, maar in de officiële correspondentie komt men geen woord tegen over wat deze buitgemaakte particuliere briefwisseling in overvloed en gedetailleerd aan het licht brengt. Twee aspecten dienen te worden onderscheiden: de relatie Ceilonse VOC-dienaar – Nederlands handelshuis en de distributie van de goederen op het eiland. Met het laatste – waarover alleen de Ceilonse officiële documenten enig licht kunnen werpen – wordt begonnen.

- 60 Zijn advertentie geeft waarschijnlijk een goede weerspiegeling van de commissies die in deze jaren hebben gegolden. Conradi moest immers concurreren met de traditionele vorm van particuliere handel via scheepsofficieren en via de ‘op vragt versonden’ goederen.
- 61 Roelof van Gelder, die de *Prize Papers* in 2005 op de Nederlandse prijzen nader onderzocht, was zo vriendelijk mij ter plekke gewijs te maken.

De organisatie van de verkoop op Ceilon van de aangevoerde Europese handelswaren is het minst duidelijk. In de correspondentie met Batavia werd één verwijzing gevonden. Wanneer Reinier Boekenberg Fledderus, administrateur te Trincomalee, in juli 1766 overlijdt, blijkt een tekortkoming in kas van rds. 1.671. Fledderus staat als zuinig man bekend. De tekorten zijn te wijten aan een assignatie bestemd voor Gerrit Engel Holst en Arend Schokman te Colombo, die naast hun functie als onderkoopman belangrijke importeurs van Patriase goederen zijn. Beide dienaren zijn in Azië geboren. Helaas, zo wijst het onderzoek uit, waren na storting van de assignatie in Trinco niet meer dan zes leggers drank uit de hoofdstad aangekomen, te weinig om de noodzakelijke gelden vóór het overlijden terug te verdienen, 'dus scopenies penningen zekerlijk aangetast'⁶². Dit wijst op vooruitbetaling van de koopwaar en een 'onderhandse lening' ten koste van de Compagnie. Het kan ook wijzen op een (noodzakelijk?) voorzichtig manoeuvreren van de importeurs in de hoofdstad van het eiland. De nalatenschap brengt rds. 1.089 op, te weinig om de Compagnie schadeloos te stellen en Holst en Schokman worden om opheldering verzocht.

De twee dagen in Kew doorgebracht konden een globale indruk geven van de rijkdommen verborgen in de bundels *Prize Papers*. Boeiend te lezen waren de persoonlijke brieven gewisseld tussen familieleden en vrienden levend op een onderlinge afstand van vele duizenden zeemijlen en een tijdspanne van minimaal anderhalf jaar. Ik geef een paar voorbeelden. De zoon van commandeur De Lij – student te Harderwijk – wenst zich niet te gedragen en zijn voogd verwittigt de hooggeplaatste vader. Gerrit Blaauw, werkzaam geweest op de Overwal, ziet na een tiental jaren zijn vrouw terug en bericht het weerzien aan zijn achtergebleven Ceilonse vrienden. Peter Sluijsken, hoofdadministrateur, ontvangt de 'generale rekening voor de jongheer G. H. Sluijsken', zijn zoon. De verantwoording over het afgelopen jaar noemt een bedrag van f 1.416. Het betreft een 'sakgelt' van 8 stuivers per week, uitgaven voor het opmaken van het haar, het 'pensioen', flinke bedragen aan lesgeld etc. Voortdurend leest men over personen die in de officiële briefwisseling en in het assignatie-verkeer worden genoemd en in feite bleke namen zijn gebleven, de *Prize Papers* geven een aantal van hen een gezicht. Familie- en handelsrelaties blijken niet zelden met elkaar verweven, zodat de correspondent na een eerste opzetteje vervolgens 'ter zake komt'.

b Incongruenties

De correspondentie per *Held Woltemade* maakt vooralsnog niet duidelijk waar het financiële en bedrijfsmatige accent ligt bij de particuliere handelscontacten tussen Nederland en Ceilon. Wordt gehandeld met het geld van kooplieden in Patria of met dat van VOC-dienaren in Colombo (of elders op het eiland)? Of bestaat een gelijkwaardige relatie tussen beide partijen, te vergelijken met die tussen handelshuizen onderling in Europa? Of komen beide vormen evenwichtig verdeeld voor? Geheel aan de vrije markt werden de contacten overigens niet overgelaten. Onder het Octrooi van 1777 (lopend tot december 1796) valt een interessante, nieuwe bepaling op. Het is 'de fabrieken der Hollandsche steden Haarlem en Amsterdam [voortaan toegestaan] in de Bataviase, Bengaalse en Ceilonse schepen van de Kamer Amsterdam voor eigen reekening en risico tot 10 kisten per schip [aan allerlei goederen] te verzenden'. En dit 'tegen assignaties bij de verkoop in Indien'⁶³.

62 VOC 3172, fol. 766. Het betreft het generaal jaarverslag over 1765/66 d.d. 26/1/1767.

63 SLNA 1/1101, ongepag., Bekendmaking Batavia 18/2/1778. Het Octrooi is de overeenkomst tussen VOC en Staten Generaal inzake de verlenging van het monopolie.

In de doorgenomen correspondentie komt men de woorden ‘op uw verzoek toegezonden’ (of andere met dezelfde strekking) niet tegen; mogelijk wist een ieder wat in de tropen welkom was en is het onjuist een betekenis aan die omissie te verbinden⁶⁴. Het handelshuis in Nederland houdt rekening-courant met de dienaar en stuurt een afschrift naar Colombo. Zo heeft Gerrit Engel Holst met Oosterhout (Johannes?, Reinier?, de laatste naam komt op Ceilon voor als ‘assistent’) en glaskoopman Jan Hendrik Fogh een lopende rekening. Zij beschikken per augustus 1780 over zijn soldijrekening uit 1777 van f 720 (ofwel de volledige onderkoopmansgange van een jaar), de andere post op de creditzijde is een kwitantie van de secretaris van de weeskamer in Colombo ter waarde van f 291. Aan de debetzijde worden onder andere de schipper Swerus Vrolijk (een wissel van f 600) en twee kistjes tabak per schieman van de *Held Woltemade* (f 291) genoemd. Oosterhout en Fogh zullen niet de enige huizen zijn met wie Holst contact heeft en naast Holst zijn tientallen andere namen van dienaren te noemen. Hopelijk duiken méér rekeningen-courant op uit de *Prize Papers*, waardoor netwerken van handelsrelaties vallen te reconstrueren, niet alleen voor Ceilon, maar voor het gehele VOC-gebied in Azië.

De referenties aan door VOC-dienaren verzonden assignaties in de correspondentie per *Held Woltemade* stellen ons vooralsnog voor een raadsel. Slechts in één geval bestaat overeenstemming tussen de bedragen genoemd in de officiële correspondentie naar Nederland en die in de privé-briefwisseling. Martinus Mekern verzendt op 8/1/80 een bedrag van f 1.200; dezelfde som vermeldt ook zijn broer, de geadresseerde Willem Mekern in een brief gedateerd Gorkum 3/12/80. Een ander bedrag, gericht aan het handelshuis Noël, wordt als ontvangen voor f 2.000 vermeldt, maar is niet terug te vinden. Bedragen van f 3.045 (8/1/80) en f 2.215 (25/1/79) zijn in die tijd de enige sommen gelds die Mekern aan Noël overmaakt. Voorbeelden van lager verzonden, maar (mysterieuserwijze) hoger ontvangen bedragen, komen ook voor. Pfeijl ontvangt f 1.262 per assignatie van Jan Reintous en Cornelis de Cock, maar beide dienaren versturen een assignatie groot f 1.132⁶⁵. Dat rabat, koers van uitkering of allerlei onkosten een rol spelen bij genoemde incongruenties is in deze gevallen uitgesloten.

c Scheepsruimte

Het handelshuis in Nederland zorgt voor de verscheping van de artikelen naar Ceilon. Men ‘koopt’ daartoe de gepermitteerde ‘recognitie cassen en pijpen’ van die leden van de bemanning die tot verscheping van goederen naar de Oost zijn gerechtigd. Hendrik Paauw, in compagnie met Nikolaas Lenormand en Jakob Armenault, schrijft over een volumineuze bezending naar Colombo (totale kosten f 3.203, het bedrag stemt aardig overeen met de gemiddelden uit tabel 44) die over vijf schepelingen wordt verdeeld. De kasten en kisten zijn duur aan het einde van het jaar 1780 en omdat er slechts één schip naar Colombo vaart, kunnen enige artikelen niet worden verscheept. Twee vaten boter, 200 pond ijzer en 6¹/₂ ton (tonnen zal zijn bedoeld) gerookt spek blijven in Nederland achter. Op een voorgedrukt stuk staat de overeen-

64 Men komt van alles tegen. Voorbeelden van culinaire huisvlijt als ‘opregte champignons in zuur’, ‘potten van selij van albessen en bramboosen’, eigen bereide koek. Maar ook drie portretten van de erfstadhouder en drie van mevrouw de prinses, een blikken doos met een Engelse ‘citter en zes holle snaren’, veel bier, wijn en jenever, textiel, tabak, en zelfs koffie. Blik wordt genoemd als veilige wijze van verpakking, o.a. voor textiel.

65 HCA 30/317, losse, niet nader omschreven bundels, vergeleken met VOC 3515, fol. 267-277 b e.v. en VOC 3543, fol. 7-33.

komst met de scheepsofficier: ‘... ik bekenne ontvangen te hebben ... en bij mijn arrivement aan Willem Adriaan Berghuijs cum suis te overhandigen ... zonder daarvoor iets te genieten, alzoo ik voor mijn vertrek door ... ten volle tot mijn genoegen ben voldaan. Ik verbind mij met persoon en goederen, present of later ...’. De contracten zijn duidelijk en laten weinig te wensen over.

Niet alleen goederen, ook contant geld – bedragen van f 2.223 en f 667 door de opperstuurman van de *Held Woltemade* te overhandigen aan dezelfde Berghuijs (een Aziaat, overigens) – bereiken op deze wijze het eiland. De kosten van verscheping: vracht en overige kosten zoals assurantie (8% inclusief commissie naar Ceilon) en provisies/commissies voor de intermediair (5%) beslaan een aanzienlijk deel van bovengenoemd bedrag van f 3.203. Een percentage voor vrachtkosten is uit het tot nu toe bestudeerde deel van de correspondentie niet te becijferen. Gouverneur Falck betaalt voor verscheping, eveneens verdeeld over vijf officieren-bemanningsleden, een bedrag van f 398 op een totaal van f 1.760 factuurwaarde. Een andere dienaar voor ‘overvoer en provisie’ f 184 op f 270 aan bottels wijn en weer iemand anders f 16 op een halve pijp roskammer bier, gefactureerd voor f 22⁶⁶. Hoe zou het zitten met de winstmarges, vraagt men zich af.

De assignaties uit Batavia, Bengalen, de Kaap, Ceilon en de Mallabaar lijken voortdurend dezelfde groep van handelshuizen te begunstigen⁶⁷. De kooplieden Vinkenra, Van Eijndhoven, Mounier, Dijken & Mulder, Paauw, Nak, Noël, Das & Cramer en vele, vele anderen, zo vertrouwd in het verkeer tussen Ceilon en Nederland, komt men ook veelvuldig tegen in relatie tot de vier overige, zojuist genoemde kantoren. Er moet dus een vrij omvangrijke groep van handelshuizen – een vijftigtal? – in voornamelijk Amsterdam en Middelburg zijn geweest die zich intensief met Azië bezighield. Een *Asian interest*⁶⁸ die mogelijk onafhankelijk, mogelijk parallel aan de bestellingen door de Compagnie, voorziet in de behoeftes van de Europese en geassimileerde inheemse bevolking in de Oost. De door Gawronski genoemde handelshuizen en kooplieden duiden daar overigens niet op. Voor Ceilon is de firma Jakobus van Eijndhoven & zonen, kooplieden te Amsterdam, de belangrijkste partner in het particuliere handelscontact. Duidelijk blijkt een band van trouw in de relatie met het handelshuis, een loyaliteit die zich vaak over meer dan één generatie (aan beide zijden van beide oceanen) uitstrekt en minstens één maal per twee jaar wordt hernieuwd (tabel 45, 46 en 47).

5 De storter en het bedrag aan assignaties

a Rang en functie van de teller

Een lijst van bijna 3.000 assignaties is traditioneel-handmatig nauwelijks te analyseren; met behulp van een niet eens zo geavanceerd programma als ‘Excel’ kan men daarentegen zonder al te veel moeite allerlei ordeningen aanbrengen. Met de belangrijkste variabelen op de lijst van

66 HCA 30/317, diverse bundels zonder opschriften.

67 Doorbladeren van de inventarisnummers VOC 7049 – VOC 7063 gaf snel een globaal beeld.

68 Slechts zelden hebben deze huizen echter aandelen in de Amfioensociëteit. Jan te Linteloo en Steven Swart vielen als enige op. Zie Gaastra, *Amfioen Sociëteit*. ‘*Asian interest*’ slaat op de belangen die Engelse scheepseigenaren hebben als verhuurder van schepen aan de Engelse Compagnie.

3.000 namen als uitgangspunt is een aantal analyses uitgevoerd, waarvan in het onderstaande de resultaten zijn te zien. Zoals de ontvangende partij in Nederland niet zelden uit twee of meer personen bestaat, zo bestaat de verzendende partij in een kleine 20% van de transacties eveneens uit twee of meer personen. Het zijn in dat geval vrijwel zeker assignaties die met handelstransacties te maken hebben. Van hen die samen, gedrieën of gevierden assignaties naar Nederland versturen is aangenomen dat elk voor een gelijk gedeelte participeert. Deze methode is dezelfde als gebruikt bij de analyse van de handelshuizen; dezelfde onzekerheid heerst over de juistheid van het uitgangspunt.

Tabel 48 laat zien welk totaalbedrag alle dienaren van eenzelfde rang of functie⁶⁹ naar Nederland verzenden. Hoeveel van deze assignaties individueel en hoeveel gezamenlijk met een mede-dienaar werden gestort en tenslotte het gecorrigeerde bedrag indien sprake was van een mede-storter van andere rang of functie. Het betreft exclusief VOC-dienaren die op Ceilon zijn gestationeerd. Dienaren van de Mallabaar gebruiken de Kleine Kas in Colombo om transacties naar het vaderland te doen; zij en andere buitenstaanders zijn niet opgenomen in tabel 48⁷⁰. Gouverneur, commandeur en dessave hebben de rang van opperkoopman, zij zijn onderscheiden van de overige opperkooplieden met functies als hoofdadministrateur, secretaris van politie, negotie- en soldijboekhouder (alle werkzaam in Colombo), opperhoofd van Tutucorijn, en in bepaalde periodes het opperhoofd van Trincomalee. Een toelichting volgt op de tabel (tabel 48).

Tabel 48 *Ceilonse Compagniesdienaren als storter van assignaties, naar rang en functie onderscheiden.*
Vet gedrukt de aantallen gestorte assignaties.

rang of functie	ongecorr. totaal		individueel (gemidd.)		gezamenlijk		verrekening (gemidd.)	
a gouverneur	109	1.044.266	108	1.041.086 (9.639)	1	3.180	1.042.676 (9.609)	

[de gouverneurs Van Eck, Becker, Loten en Van Domburg verzenden voor meer dan 100.000 gulden; Falck voor 72.500 en Van de Graaff voor 42.800]

b commandeurs	84	523.800	78	490.404 (6.287)	6	33.396	507.102 (6.260)
-----------------	----	---------	----	-----------------	---	--------	-----------------

[de twee commandeur-functies – van Jaffna en Galle- delen het totaalbedrag gelijkelijk]

69 Bij een specifieke functie, zoals hoofdadministrateur te Colombo of administrateur te Jaffna of administrateur te Galle, hoort een bepaalde rang. De eerste wordt bij aanstelling (als hij die rang nog niet heeft) voorgedragen als opperkoopman, de tweede als koopman en de laatste als onderkoopman. In de monsterrollen vinden wij een kleine honderd specifieke functies, het aantal rangen bedraagt vijf.

70 In de gehele achttiende eeuw: 255.871 gulden. Adriaan Moens stort daarvan 58.093 tijdens zijn tiental jaren als commandeur op de Mallabaar. Door niet-Ceilonse VOC-dienaren of door aan de Compagnie gelieerde personen (vrijburgers, bijvoorbeeld) wordt bijna 660.000 gulden naar Nederland overgemaakt.

c	dessaves	113	499.240	80	384.144 (4.801)	33	115.096	440.671 (4.582)
<i>[de dessaves van Colombo verzenden 67%, veelal 'in compagnie', uitsluitend individueel storten die van Matare 26% en Jaffna 7%]</i>								
d	overige opperkpl.	239	665.434	192	501.651 (2.612)	47	163.783	583.543 ((2.707)
<i>[de hoofdadministrateurs verzenden hiervan 56%, de opperhoofden van Tutucorijn 23% en dat pas vanaf 1769]</i>								
e	kooplieden	570	1.751.520	351	1.092.406 (3.112)	219	763.417	1.413.145 (3.087)
<i>[de 1^e visitateur – met name – en de secretarissen van politie zijn de grote verzenders]</i>								
f	onderkooplieden	718	1.597.787	370	834.370 (2.255)	348	735.399	1.222.724 (2.213)
g	boekhouders	219	460.977	106	258.182 (2.435)	113	202.795	379.736 (2.184)
h	assistenten	78	92.389	22	38.542 (1.752)	56	53.847	73.917 (1.256)

De verhouding tussen de 'individueel' en de 'gezamenlijk' in kas getelde assignaties vertoont een fraai aflopende en oplopende curve. Van de gouverneurs verricht 99% de storting individueel, bij de commandeurs 93%, bij de dessaves 71%, bij de assistenten, tenslotte, 28%. De laagste rang stort in 72% van de gevallen de assignatie gezamenlijk met een collega, de boekhouder doet dit in 52%, de onderkoopman in 48%, de koopman in 38%, en de opperkoopman in 20%. Indien men de gezamenlijke storting aanvaardt als aanwijzing voor een afgeronde handelstransactie met een negotiant in het vaderland, dan blijkt het hogere segment van het middenkader, van onderkooplieden kooplieden en opperkooplieden, een sterke positie in het economische leven op Ceilon in handen te hebben. Een positie die door niemand anders dan door hen (in de zin van een inheemse handelaar) kan worden ingenomen.

Zonder deze groep dienaren geen juwelen op Ceilon, geen of nauwelijks boeken, geen modieuze stoffen, geen geavanceerde instrumenten, geen geconfijte Hollandse vruchten etc. etc. En dit al tegen een vergoeding van 5 à 7% van de waarde van de goederen, wat overigens aardig op kan lopen. De Compagnie koopt niet zelden bij particulieren kostbaarheden die inlandse hoogwaardigheidsbekleders later als geschenk ten deel vallen. Daaronder bevinden zich objecten van eigentijds technisch vernuft – zoals een 'kunstwagen met bedekt raderwerk' -die, wezensvreemd aan een a-technische cultuur, als rariteit snel in de vergetelheid geraken. Zo verzoekt de Kandiaanse koning de voc om enkele bekwame reparateurs van horloges in plaats van het belang van opleiding van eigen instrumentmakers te beseffen. En hangt de artillerie van het inheemse koninkrijk af van de kennis van deserteurs uit de gelederen van de voc. Ook de hoogte van de in kas gestorte bedragen volgt de rangorde onder de Compagniesdienaren. De gouverneur haalt het hoogste gemiddelde per assignatie, de assistent het laagste. Ook hier vormt het optreden van de opperkooplieden een lichte dissonant in een verder fraai verlopende curve.

Systematiseren op zich heeft weinig waarde. Het belang van ordenen ligt in de nadere formulering van een vraag en in het vinden van een daarop passend antwoord. Tabel 48 werpt vragen op naar het 'waarom' van een aantal verschijnselen. Hoeveel onderzoek gaat het antwoord vereisen op de vraag waarom een gouverneur elke storting alleen en de assistent het merendeel van zijn transacties 'in compagnie' verricht? En waarom bestaat er zo'n fraai aflopende reeks tussen de vijf rangen? Wat verklaart de hoogte van de vermelde bedragen? Veel van wat de lijst van assignaties bij ordening en herordening aan het licht brengt, zal waarschijnlijk nooit een verklaring vinden (tabel 49).

Tabel 49 *Overige groepen van VOC-dienaren als storter van assignaties*. Vet gedrukt de aantallen assignaties

rang, functie, groep	ongecorr. totaal			individueel (gemidd.)	gezamenlijk	verrekening (gemidd.)	
a equipagemeesters	112	719.109	67	515.523 (7.694)	45	203.586	617.316 (6.897)
b ambachtslieden	32	65.020	32	6.502 (2.032)			6.502 (2.032)
c gestudeerden	125	502.369	117	478.737 (4.091)	8	23.632	489.814 (4.054)
<i>[daaronder 89 predikanten die een enkele maal gezamenlijk, maar 79 keer individueel, geld overmaken, 4.829 gemiddeld]</i>							
d burgers	65	214.988	49	150.716 (3.075)	16	64.272	257.852 (4.523)
e militairen	218	657.176	191	567.725 (2.972)	27	89.451	611.730 (2.994)
<i>[van dit aantal slechts 19 (repatriërende) soldaten die gemiddeld 1.050 mee naar huis nemen]</i>							
f scheepsofficieren	409	2.018.090	406	2.009.908 (4.950)	3	8.182	2.012.635 (4.945)

Achter deze hoeveelheden en gemiddeldes liggen patronen verborgen die wij vermoedelijk nooit te weten komen. Een blik op de bron – de 3.000 verzonden assignaties – maakt duidelijk dat tot het boekjaar 1765/1766 geen enkele relatie bestaat tussen de functie van de bediende en het feit van verzending van geld naar Nederland. Met uitzondering van de gouverneurs die altijd geld in kas storten. Het opperhoofd van Tutucorijn begint pas in 1769 systematisch geld over te maken en commandeurs, dessaves en opperkooplieden bezoeken vóór het jaar 1765 slechts sporadisch de kleinkassier. De laatste dertig jaar, daarentegen, lijkt bijna iedere dienaar aan geldtransacties deel te nemen. Hetgeen evenmin op een verband wijst. Na correctie voor het versturen per twee- of meertal vinden wij als grootzenders in hun Ceilonse, dus niet in een eventueel latere Bataviase, Coromandelse of Mallabaarse functie (tabel 50).

*b Individueel*Tabel 50 *Stoters van de hoogste bedragen van assignaties*

naam van de dienaar	bedrag	periode	functie of rang
a) Diederich Th. Fretz	404.240	1769-1795	opzichter Galle Korle, kaneel-kapitein, dessave Matare, dan dessave Colombo en commandeur Galle
b) Daniël de Bock	396.935	1762-1787	boekhouder, onderkoopman, 1 ^e visiteur, hoofdadministrateur, dessave Jaffna
c) Adriaan Moens	289.673	1753-1772	boekhouder, onderkoopman, soldijboekhouder, hoofd-administrateur, dan commandeur Mallabaar
d) Paulus Engelaar	264.025	1762-1769	equipagemeester
e) Christiaan Rose	207.945	1767-1776	dessave en later commandeur van Jaffna. Het grootste deel wordt hem na repatriëring toegezonden

Fretz verstuurt individueel 59 keer (372.383 gulden) een bedrag naar Nederland, de aanvulling tot de bovenstaande 404.240 gulden komt uit de deelname aan 12 gezamenlijke transacties. Voor Moens geldt: 105 keer individueel (285.470 gulden), 15 maal gezamenlijk. Fretz heeft uitsluitend contact met handelshuizen, Moens bedenkt drie keer (zijn vader?) Josias Moens voor in totaal 20.000 gulden; alle andere stortingen zijn bestemd voor handelshuizen of voor enkele personen over wie wij geen relatie tot de zender kunnen ontdekken. Deze Moens stort veelal betrekkelijk kleine bedragen, één maal met twee collega's samen de onbeduidende som van 32 gulden. Had dit niet via een groot handelshuis gekund, zo vraagt men zich af, of verbergt de storting van dit onbeduidende bedrag een bepaald systeem?

In totaal zeventien personen versturen in de achttiende eeuw individueel meer dan 100.000 gulden naar Nederland. Van deze grote kapitalen worden slechts twee vóór het jaar 1765 overgemaakt en wel door de gouverneurs Joan Gideon Loten (159.150⁷¹) en Hendrik Becker (173.200), de overige vallen in de laatste dertig jaar van het VOC-bestuur op Ceilon. De begunstigen in Nederland vinden wij onder een grote groep handelshuizen of kooplieden. Een zekere mate van exclusiviteit tussen handelaar en Ceilonse contactpersoon valt op. Diederich Thomas Fretz heeft een langjarig contact met de firma Gertner & Comp, kooplieden in glas, naar wie hij 100.000 gulden over 26 jaar verstuurt. Conradi is de andere partner van Gertner &

⁷¹ Loten bezit tien aandelen à rds. 2.000 in de Amfioensociëteit. Veel geld maakt hij over naar Nederland vanuit Batavia. Het is niet uit te sluiten dat meer op Ceilon werkzame dienaren Batavia voor hun stortingen gebruiken.

Comp, alle invoer van glas op Ceilon verloopt via deze beide functionarissen. En zo zijn er vele bij deze groep van hoge Colombose bedienden die van de bedragen de helft, een derde of een kwart naar steeds dezelfde handelaar versturen en het resterende verdelen over een tientot vijftiental andere kooplieden⁷². Loten, Becker, Rose en Krayenhoff (laatstgenoemde verzendt f 128.908) zijn de enigen die vrijwel uitsluitend naar familie remitteren. In de loop van zijn carrière neemt de bediende het handelscontact mee naar zijn nieuwe rang of functie.

Wat op het eerste oog grote, persoonlijk gebonden kapitalen lijken, blijken dit – op een enkele uitzondering na – dus niet te zijn. Het zijn als het ware ‘intermediaire’ transacties. Een als perifere groep te omschrijven dienaren – gestationeerd buiten Colombo, Jaffna of Galle – speelt vóór het jaar 1765 geen enkele rol. Pas daarna worden (een enkele maal zelfs aanzienlijke) kapitalen door hen naar Nederland verzonden. Joan Gerard van Angelbeek (192.055 en daarvan vanaf Tutucorijn: 84.009) en Martinus Mekern (161.574 en idem: 62.508) in hun functie als opperhoofd van Tutucorijn en Gerrit Blaauw (geen zendingen - 36.940) als resident van Ponnekail zijn de duidelijkste voorbeelden. Eerstgenoemde verstuurt zijn geld vanaf de Overwal zonder uitzondering naar kooplieden, de laatste twee uitsluitend naar familieleden, waarbij voor Mekern tijdens zijn post in Colombo de kooplieden weer domineren boven de verwanten. De opperhoofden van Kalpettie (de belangrijkste commerciële toegang tot het koninkrijk Kandia) remitteren nauwelijks vóór het jaar 1765, daarna versturen Elias Paravicini di Capelli f 9.234 en Adriaan Sebastiaan van de Graaff, zoon van de gouverneur, f 14.160 naar Nederland. Beide Van de Graaffs zijn voor de firma Pieter & Steven Berk de belangrijkste partners.

De overvloed aan details in de tabellen 6 tot en met 8, gecombineerd met de daaropvolgende toelichting en de voorbeelden, maken duidelijk dat er in de loop van tweede helft op Ceilon grote veranderingen plaatsvonden. Wanneer men deze in enkele woorden wil karakteriseren dan is de veronderstelling verdedigbaar dat een Europees georiënteerde bovenlaag van ‘blijvers’ op Ceilon geleidelijk naar een met de negentiende eeuw te vergelijken koloniale samenleving tendeert. De Compagnie verliest de greep op het maatschappelijk leven en accepteert geleidelijk aan de rol van facilitator voor het bestaan van haar dienaren die zich van werknemer ontwikkelen in de richting van deelnemer binnen dezelfde belangensfeer. De waarschuwing een en ander te begrijpen in de context van de achttiende-eeuwse mogelijkheden en onmogelijkheden is misschien niet overbodig in dit optimistisch geschetste beeld. De blik richt zich nu op het ‘binnenlandse’ gebeuren, de financieel-economische activiteiten van de dienaar op (en vanaf) het eiland en ‘dies onderhoorigheden’. Het ‘buitenland’ in de zin van het contact per assignatie met de Republiek is in de bovenstaande zeven onderdelen van het hoofdstuk voor het voor het moment voldoende beschreven.

⁷² Martinus Mekern is voor de firma Noël en Joan Gerard van Angelbeek voor het huis Hendrik & Jakob ter Horst de belangrijkste relatie. Wie kleinere totaalbedragen stort, lijkt zich sterker aan een en dezelfde handelaar te binden. Zo maakt de kok van het Nederlands hospitaal te Colombo in totaal 37.093 gulden (13 assignaties) over naar Jan Gefken, wijnkoopman te Amsterdam, met dien verstande echter dat zijn weduwe de voordien slepende zakenrelatie na zijn dood in een stroomversnelling weet te brengen. Zij is, naast enkele anderen, Gefkens grootste klant op Ceilon en Gefken zelf behoort tot de belangrijkste handelshuizen met betrekking tot het gouvernement.

6 Verdiend op Ceilon

a Bronnen

De assignatie was de spil van het onderzoek in de voorgaande zeven paragrafen. Voor het nu volgende onderdeel van het hoofdstuk ontbreekt een dergelijke ordening, waardoor een meer gefragmenteerd beeld ontstaat dat eerder aanzetten biedt tot verdere studie dan een min of meer afgerond geheel is. Het assignatie-verkeer, als één van de vele facetten van het bedrijf van de VOC, is eenduidig gedocumenteerd en wordt door de *Prize Papers* als particuliere bron op haast ideaal te noemen wijze aangevuld. Wat niet betekent dat er geen onduidelijkheden zijn gebleven. De structuur van de contacten is echter helder en verdere studie in de *Prize Papers* zal de details alleen nog maar scherper voor ogen brengen. De geconsulteerde bronnen over de niet VOC-gebonden inkomsten en bezittingen van de dienaren zijn uit de aard der zaak niet toegesneden op het verkrijgen van kennis over juist dat bepaalde aspect. Inofficiële bronnen in de vorm van correspondentie van belangrijke dienaren ten eilande ontbreken (bedoeld wordt: over langere tijd, een 'hint' is ongetwijfeld wel ergens aan te treffen), voor zover mij bekend⁷³. De oorsprong en de omvang van het privé-vermogen van de Ceilonse dienaar moeten wij daarom zien te destilleren uit verspreide opmerkingen in diverse series officiële VOC-documenten. De Colombose Kleine Kas, eerder al genoemd, vormt voor dit onderzoek een belangrijke bron. Een totaalbeeld, zoals bij de assignaties mogelijk was, kan men niet verwachten. Het hoogst bereikbare resultaat zal bestaan uit brokstukken van kennis over bepaalde aspecten van de niet VOC-gebonden inkomsten of even onvolledige wetenswaardigheden over de betrokken individuele dienaren.

Om en nabij de zestig procent (minimaal) van het naar Nederland overgemaakte geld kon worden verklaard uit de contacten tussen Nederlandse handelshuizen en hun partner of vertegenwoordiger op Ceilon. De verkoop van de Europese handelsartikelen genereerde in al deze gevallen het geld dat voor het overgrote deel per assignatie naar Nederland terugkeerde. Een aanzienlijk bedrag blijft echter ter duiding over, een vier à vijf miljoen naar schatting. Deze miljoenen hebben op de een of andere wijze hun bron binnen het gouvernement Ceilon of, en beter geformuleerd, binnen de Aziatische context. Aan besparingen uit salaris, emolumenten en douceurs behoeven wij, op een enkele uitzondering na, niet te denken. De officiële inkomsten zullen een min of meer aanvaardbare staat van leven hebben mogelijk gemaakt, maar niet veel meer. Toch verdienen deze basisontvangsten enige aandacht. Een fraai overzicht van alle officiële betalingen van de circa tachtig hoogst betaalde dienaren op het eiland is te vinden in een 'register der opgaven van de inkomsten der dienaren op Ceilon' opgesteld in 1789⁷⁴. Een analyse van de extra-inkomsten of douceurs van deze groep 'bestbedachte' dienaren levert een paar aardige inzichten op. Zoals het huidige belastingformulier nog wel eens balanceert op de rand van de waarheid, zo zullen de dienaren uit die tijd hun opgave weloverwogen op schrift hebben gezet. Weloverwogen, niet alleen in verhullende zin, maar ook met het oog op veiligstelling van wat men als zijn rechten zag, zowel voor de huidige als de latere vervuller van het specifieke ambt. Het komt mij daarom voor dat dit register een goede indruk geeft van 's die-

73 Van Eck (gouverneur over Ceilon van 1761 tot 1765) moge een uitzondering vormen, maar zijn handelsactiviteiten vinden vooral plaats op de kust Coromandel. Zie Nierstrasz, *Reguleren*.

74 VOC 3881, fol. 408-520. Op alle twintig tot vijfentwintig vestigingen moeten de dienaren in 1789 hun inkomsten opgeven.

naars Compagniesgebonden inkomsten. Hetgeen nu volgt heeft betrekking op de situatie in de jaren 1765-1795.

Gereguleerde inkomsten, de 'opneem' van 1789

b Vaste inkomsten en douceurs

Analyse van de opneem van 1789 rechtvaardigt de vaststelling dat naast de gage en de bij elke rang behorende emolumenten van huishuur, kostgeld, brandhout en wijn, geen excessieve bijverdiensten of douceurs door de Ceilonse dienaren worden genoten. Douceurs – ook wel 'dienststagement' of 'voorregt' genoemd – behoren bij de functie van een bediende en variëren binnen eenzelfde rang sterk naar hoogte. Meestal worden deze voorrechten in geld uitgekeerd, maar zij komen ook voor in natura. Vrije leverantie van bepaalde landsproducten zoals vis en hoenders, zijn een voorbeeld van laatstgenoemde vorm van dienststagement. Een commissie van 0,5 tot 1% bij de particuliere inkoop van artikelen voor de Compagnie, de 'percentos' op de in- of uitvoer van arecanoten, peper of textiel en de 1% die de kassier op gestorte assignaties 'valideert', zijn enkele voorbeelden van een geldsdouceur. Het 'groot douceur', dat op de handel in arecanoten drukt, wordt elk jaar onder een tiental bevoorrechte dienaren verdeeld. De onderkooplieden die Batticaloa, Kalpettie en de Galle Korle besturen ontvangen meer dan rds. 2.000 aan douceurs per jaar, de minst gelukkigen binnen deze rang moeten het met rds. 50 doen. Sporadisch vinden wij van de dienaar uit het middenkader een boedelbeschrijving, testament of inventaris. De vermelde bedragen belopen in dat geval niet meer dan enkele duizenden rijksdaalders, een vermogen dat binnen de mogelijkheden van de officiële inkomsten valt. Voorzover de opgaven van de dienaren toelaten volgt thans de uitkomst van een berekening naar de verhouding tussen gage + emolumenten (ranggebonden) en douceur (functiegebonden). Bij de allerhoogst geplaatste dienaren past een voorbehoud (tabel 51).

Tabel 51 *Vaste officiële inkomsten tegenover inkomsten uit douceurs*

	douceurs ter waarde van		het ranggebonden inkomen	totaal dienaren
assistent (1), boekhouders (18)	idem	x 1,8	idem	125 en 154 ⁷⁵
onderkooplieden (29)	idem	x 2,3	idem	33
kooplieden (10)	idem	x 3,1	idem	10
opperkooplieden en dessaves (5)	idem	x 4,5	idem	5
commandeurs (2)	idem	x 5,3	idem	2
gouverneur (1)	idem	x 15,0	idem	1

75 Er zijn in 1789 47 absoluut assistenten (à f 24), 40 jong assistenten (à f 16), 38 provisioneel assistenten en 31 aankweelingen of soldaten-aan-de-pen (à f 9). Van de boekhouders zijn twintig in functie, men vergelijk dit met het achttiental uit de tabel.

Gouverneur Van de Graaff toucheert in 1789 in totaal rds. 32.000, waaronder het douceur uit de arecanoothandel van rds. 26.915 de dominante bijdrage vormt. De hoogste gezagsdrager op het eiland deelt in alle openheid mee dat voor een ordentelijk bestaan als hoofd van het gewest een bedrag van rds. 15.000 toereikend is. Zijn 'vrije tafel', bestemd voor wie maar aanschikken wil, daarin begrepen. Bij aantreden in het ambt (1785) bedraagt Van de Graaffs areca-douceur rds. 2.277; in vijf jaar tijds verachtvoudiging dit bedrag. In hoofdstuk II werd de gouverneur al geprezen om zijn inzicht in de toekomst van de arecanoot-handel. De commandeur van Jaffna klaagt niet over zijn rds. 450 gage, rds. 585 emolumenten en douceur van rds. 5.000. Die van Galle met een douceur van rds. 6.000 (gage en emolumenten gelijk aan die van zijn collega in het noorden) des te meer. Alleen al aan liefdadigheids verplichtingen zegt hij per jaar rds. 1.200 kwijt te zijn. De overige dienaren te Galle hebben – zo verklaart hij in een tekenende opmerking over de smalle marges in een sterk status gerichte samenleving – dusdanig geringe inkomsten dat het onthaal van de scheepsofficieren volledig op zijn 'tafel' terecht komt. De lijst van douceurs van de Gaalse bewindhebber is een prachtig voorbeeld van de grandseigneurale positie die de hoogste functionarissen innemen. Zij besturen en reguleren het maatschappelijke leven en concurreren in dezen met de inlandse hoofden, die weinig voor hen hebben willen onderdoen.

Commandeur Kraijenhoff verklaart elk jaar minstens 500 last rijst op eigen kosten aan te voeren. De bedoeling daarvan is de prijs van het voornaamste artikel van levensonderhoud te drukken. Dit optreden laat ongewild zien de mate van verstedelijking van de Gaalse samenleving die kennelijk geen of nauwelijks meer banden heeft met het achterland⁷⁶. Tegenover deze generositeit staat wel het een en ander teneinde de balans in evenwicht te houden. Eén maal per week ontvangt de commandeur twee mandjes verse oesters uit Bentotta, 'vrij' ontvangt de machthebber al het benodigde drinkwater⁷⁷, 'vrij' heeft hij twee moorse kleermakers in dienst. Voorts geniet hij onbetaalde arbeid op de timmerwerf, voorziet een randje wildschutters (twaalf families) hem van vlees, en ontvangt hij vastgestelde hoeveelheden vis, eieren en hoenders, soms per dag, dan weer per week of maand. Een dispens-dorp voorziet hem van zijn huishoudelijke rijst. De commandeur legt uit dat veel van de voordelen wegvallen tegen de 'paresen' (het dankgeschenk) aan de leverancier. Terwijl de 'christelijke (1 januari) en de boedoese (14 april) nieuwjaar'. alleen al aan het uitdelen van 'kleedjes' een klein vermogen vergt. De VOC als werkgever voelt dezelfde verplichting⁷⁸. Inlandse 'grandes' als de mahamodliars van de Porta, die van de kaneelchillers en de modliars van de korles, zullen een vergelijkbaar leven hebben geleid. Enorme inkomsten, enorme verplichtingen. Een begin van rationaliteit in de verhouding overheid – onderdaan ontstaat tijdens de periode Van de Graaff. Hij schaft de pairesen af, de hoenders aan de commandeur vervallen en meer van dit soort regelingen die binnen een Europese context zouden worden gekarakteriseerd als behorende tot het Ancien Régime, komen definitief ten einde.

⁷⁶ Raben, *Batavia en Colombo*, 38-53.

⁷⁷ Aangevoerd per schip vanaf de overzijde van de baai, de zogenaamde Waterplaats, bij het dorp Oenawatoena. Wie in Galle met water geen voorzichtigheid betrachtte, kon gemakkelijk slachtoffer worden van de Gaalse ziekte, een vorm van elephantiasis.

⁷⁸ Dit Nieuwjaar reguleert ook nu nog de werkzaamheden: de opdrachtgever stelt een werkzaamheid uit om geen geschenken te hoeven geven, een arbeider traineert totdat de dag van de 14e april is aangebroken.

Zonder particuliere handel had hij het niet gered, zo deelt Kraijenhoff in alle eerlijkheid mee. Andere dienaren hebben het 'te druk om iets anders bij de handen te nemen', zoals eerste visitateur Berghuijs; weer anderen klagen over 'geene de minste voordelen' te hebben en waren dus niet kien genoeg iets bij te sprokkelen. De rds. 1.000 aan douceurs die hoofdadministrateur Peter Sluijsken ontvangt, is hem te weinig. Hij 'doet dus eenige particuliere negootsie'. De Colombose dessave klaagt en die van Jaffna becijfert van de rds. 3.968 aan totale inkomsten slechts rds. 215 voor zichzelf te kunnen overhouden. De rest sijpelt weg aan giften, ondersteuning van behoeftigen, uitgaven voor de landvisites etc. etc. Van hoog tot laag wordt bevreurd dat Van de Graaff het douceur uit boetes en plassen (hun voordien toevallend) heeft afgeschafte. Plassen, in een iets andere betekenis dan eerder gebruikt, zijn het op lange traditie berustende 'vrijwillige geschenk' dat de inlandse functionaris bij aanstelling aan zijn wel-doener verschuldigd meent te zijn en dat hij uiteraard op zijn ondergeschikten weer verhaalt. Over handeldrijven op privé-basis maakt, zoals men voortdurend leest, niemand een geheim. Van de voc-gebonden inkomsten kan weinig worden overgehouden, welke andere mogelijkheden resteren?

Niet-officiële inkomsten

c Afpersing

Voor langjarige, systematische afpersing van de bevolking zijn (voorzover het de jaren na 1765 aangaat) geen bewijzen gevonden. De kapitein-commandant van Silau, Abraham Mijdens, wordt na onvrede onder de bevolking over het opleggen van onrechtvaardige boetes onmiddellijk vervangen (1785). Een klein vergrijp, zo zou men kunnen oordelen, waarvoor de militair een flinke schrobbering had verdiend, en daarmee uit en beterschap. Een vrijwel automatische reflex op onrust onder de inwoners is de benoeming van een commissie van onderzoek die zeer snel rapport uitbrengt. Veel klachten tegen (altijd in de periferie werkzame) voc-dienaren beoordeelt de Raad van Ceilon evenwel als onterecht of lasterlijk en het voorbeeld van Mijdens in gedachten houdend, zal het moeilijk zijn geweest systematische onderdrukking door een Compagniesbediende geheim te houden. De individuele voc-dienaar lijkt het ambt uit te oefenen binnen wet en 's lands tradities, hoewel deze laatste hem – in het geval van de plassen of 'vrijwillige geschenken' bij ambtsaanvaarding bijvoorbeeld – aardig konden bedenken. Grote kapitalen kon hij daar echter niet aan overhouden. Over het algemeen toont de bevolking vrij snel zijn ongenoegen en probeert de Compagnie even snel de zaken te apaiseren, uit vrees voor een algemene onrust die tot ingrijpen van de koning van Kandia kon leiden⁷⁹.

In het noorden – waar de bevolking niet uit Singalezen, maar uit Mallabari of Tamiels bestaat – kan meer verborgen blijven. Over dit gebied weten wij beduidend minder dan over de omstandigheden in het zuidwesten van het eiland. Er zijn aanwijzingen voor een enorme verarming onder de bevolking van het commandement Jaffna, leidend tot onderlinge brutale moordpartijen en roof, gedurende het laatste decennium van de eeuw. Het is opmerkelijk dat

⁷⁹ De duizenden klachten die de bevolking tijdens de tweede opstand van Matare (1790) op schrift stelt, richten zich – in alle openheid – onder andere tegen de algemene agrarische politiek van Van de Graaff (de contracten van verbintenis, met name), nergens tegen misbruiken van individuele Compagniesdienaren. Van den Belt, *Memorie Van de Graaff*, 55-83.

de Raad van Ceilon die misstanden kennelijk plotseling ontdekt (en dan ook direct maatregelen neemt), maar dit soort wetteloosheid kan onmogelijk ineens zijn ontstaan. Velen hebben dus gezwegen of niet willen zien en horen. Dessave Schreuder – geestelijk volledig afgetakeld – wordt verantwoordelijk gesteld en ontslagen. Christiaan Rose is jarenlang dessave, later commandeur van Jaffna. Hij behoort tot de grootste overboekers van geld (zie tabel 50), maar de bron van zijn vermogen lijkt eerder in handel met de Overwal en de Coromandel te liggen, dan in knevelarij.

d Verpachtingen, landbouw

Een viertal activiteiten, van sterk onderscheiden gewicht, die kunnen leiden tot extra inkomsten van de dienaar en die in meer of mindere mate zijn gedocumenteerd, blijven over. Dit zijn: handel, landbouw, kredietverstrekking en pachten. Om met het laatste te beginnen: deelname aan de verpachting van 's Companies domeinen staat de hogere functionaris open, ook in de rol van borg, en komt op geringe schaal voor (zie ook hoofdstuk II). Waarschijnlijk om de mate van het risico. Een voorbeeld. De parelvisserij aan de noordwestkust wordt in het jaar 1766 te hoog gemijnd en mislukt dientengevolge, ondanks een voorafgaande visitatie vanwege Compagnies gecommiteerden waaruit goede vooruitzichten naar voren kwamen. Het aantal oesters bleek aanzienlijk lager dan de visitatie-commissie had ingeschat. Weliswaar accordeert Batavia de pachter, de moor Awoeker, flinke afslagen, maar de borg, dessave De Coste, raakt toch 'buitengemeen beschadigt'. Awoeker verdwijnt voor korte tijd in het materiaalhuis totdat de dessave rds. 10.000 betaalt. Kaneelkapitein Van de Graaff en tweede pakhuismeester Potken trekken zich het volgende jaar terug als enige twee borgen voor een nieuwe parelvisserij, maar komen vergezeld van zes hooggeplaatste collega's terug op het toneel. Falck had zich afzijdig gehouden. Batavia spreekt schimpend over de 'naauwe betrekkingen die geïnteresseerdens (de pachters) op veele van scompagnies dienaeren' hebben, waardoor de Maatschappij 'alweder de leijdende partij' is. Deelname van Compagniesdienaeren aan de verpachtingen blijkt uit de namenlijsten van de pachtveilingen medio augustus van ieder jaar. Namen komen bij toeval naar boven in geval van grote problemen, zoals boven werd beschreven bij de parelvisserij. Gezien de enorme bedragen waarvoor de pachter van een visserij aansprakelijk worden gesteld (tot meer dan rds. 300.000) lijkt het waarschijnlijk dat in deze gevallen de dienaeren werden uitgenodigd te participeren.

In de periode dat Van de Graaff gouverneur is (1785-1794) wordt de landbouw sterk gestimuleerd (zie ook einde hoofdstuk I). voc-bedienden spelen daarbij een belangrijke rol. Aan hen wordt zelfs de helft van de meeropbrengsten in het district waar zij het gezag over voeren, toegezegd (wat Batavia overigens verbiedt). Dessave Billing (1769-1787), om één van de velen te noemen, verkrijgt uitgebreide landerijen in de dessavonie van Colombo en ook Fretz (1764-1796), in zijn jaren als kapitein van de Galle Korle en later als hoofd van de Mahabadde, wordt toegestaan 'iets extra's in de landbouw te verdienen'. Ebell heeft een stuk grond schoongemaakt (groot 1.000 kokosbomen plantens) bij het 'aerden' fortje van Silau (hij volgt Mijntens op) en ontvangt daarvoor een giftebrief. Deze drie personen zijn zeker niet de enigen onder de dienaeren die participeren in de opbouw van een plantage-economie op Ceilon. Veelvuldig ontwikkelen dienaeren een (gratis verkregen) stuk woeste grond tot een min of meer bloeiende kaneelplantage die later voor een flink bedrag door de Compagnie wordt overgenomen. Onduidelijk blijft wie de arbeid verricht en wie deze betaalt. Hoewel in latere jaren duidelijk wordt vermeld dat de particulier zijn arbeidskrachten in geld en rijst betaalt en dat op eigen

kosten. Aanleg van tuinen met handelsproducten als peper, koffie en teak ('kiate') komt eveneens voor. Batavia verbiedt de overdracht voor geld van het in cultuur gebrachte stuk grond – een ander perceel aanbieden is wel toegestaan – maar Colombo trekt zich er niet veel van aan, gezien de aanhoudende vermaningen uit de hoofdplaats.

In de land- en hoofdthombo's (landregisters uit de jaren van 'opneem' 1760 en 1770; de eerdere en eventueel latere zijn verloren gegaan) van de dessavonie Colombo vinden wij een niet waarloosbaar aantal Compagniesdienaren die door vermelding in deze registers opgenomen zijn in een traditioneel, eeuwenoud patroon van landbezit en verplichtingen ten opzichte van de Heer van den Lande. Van Cleeff (1714-1771), op Ceilon geboren uit Europese ouders (hij is dientengevolge een 'poestie') en van jong matroos tot de rang van koopman en de functie van eerste pakhuismeester opgeklimmen, behoort tot deze groep van gewortelden in de Singalese samenleving. Het telefoonboek van de stad Colombo heeft op elke bladzijde wel een Nederlandse of Nederlands-Duitse naam. Voor de een zal meer, voor de ander in geringere mate, financieel gewin een rol hebben gespeeld bij de betrokkenheid bij de landbouw. Maar er viel geld te verdienen in de agrarische sector, dat is zeker. Vanaf begin jaren negentig lezen wij over sociëteiten: één voor rietsuiker bij Kaltere, een ander voor de exploitatie van de Reuzentank (bij Mannaar), weer een ander voor het in cultuur brengen van het landschap Divitoere (ten oosten van Hikkede, het huidige Hikkaduwa). Het is mogelijk de activiteiten van bovengenoemde groepen van dienaren tot op zekere hoogte te volgen. Van de Graaff richt een Binnenlands Departement op (1786-1794, Van Angelbeek zet het college niet voort), samengesteld uit dezelfde personen als de Raad van Ceilon, maar met eigen notulen. Systematisch onderzoek in deze bron is de moeite meer dan waard. Landuitgiften aan personen met naam, toenaam, functie en intentie (van gebruik van het land) vermeld, beslaan tientallen foliovelen papier⁸⁰.

e Particuliere handel

Incidenteel staan in resoluties, correspondentie of in een diverse bron als de jaarlijkse scheepslijsten⁸¹ aanwijzingen over commerciële activiteiten van Compagniesdienaren. De een bezit een schip, de ander staat in handelsrelatie tot de Compagnie in de vorm van levering of aankoop van een grote variëteit aan artikelen, altijd 'en gros'. Laatstgenoemd aspect – als verschijnsel op zich, maar zeker ook in kwantitatieve zin – komt in de minutieuze verantwoording van de Colombose Kleine Kas ondubbelzinnig aan het oppervlak. Maar welk aantal dienaren particuliere handel bedrijft binnen het gouvernement en wie van hen zich 'rond de west van Azië' (India) met intra-Aziatische handel bezighouden en op welke schaal, blijft verborgen.

- 80 In het SLNA te Colombo bestaan twee series 'miscellaneous papers', 1/4966-1/5012 en 1/3907-3930. De eerste serie is in 2002 gecatalogiseerd (Kortlang Catalogue), de tweede serie met volgens de summiere beschrijving slechts losse thombobladen werd door mij provisioneel geordend. Fragmenten van rapporten over de progressie van de landbouw in de dessavonie van Colombo (vanaf 1785) vormen een interessant testimonium van het elan waarmee Van de Graaff zijn plicht meende te moeten vervullen.
- 81 Elk jaar ontvangen Patria en Batavia een lijst van alle Compagnies- en vreemde schepen aangekomen ter rede (of baai) van Colombo, Galle, Ponnekail en Trincomalee. Helaas is de 'Lijste van ...' niet consistent en, helaas, lang niet altijd in alle volledigheid bewaard gebleven. Voor onderzoek naar de particuliere scheepvaart van de Compagniesdienaren lijkt de lijst aan omineuze omissies te laboreren.

Privé-handel door Compagniesdienaren is in deze jaren voorwaardelijk toegestaan. Lijwaten van het gepermitteerde assortiment worden jaarlijks door particulieren vanuit Ceilon in Compagnieschepen naar Batavia vervoerd en particuliere rijstleveranties aan Colombo zijn meer dan welkom. De verbodsbepalingen richten zich op bepaalde producten, op bepaalde routes, op bepaalde personen⁸². Hetgeen is toegestaan verbergt uiteraard nogal eens wat verborgen dient te blijven: de niet-gepermitteerde handelswaar. Batavia meent dat vooral de handel in rijst vaak dekmantel is voor particuliere bedrijvigheden. Van Angelbeek, Opperhoofd van de Overwal en Van Braam en Cramer, in Compagniesdienst in Bengalen, leveren grote hoeveelheden rijst aan Ceilon tegen betaling in geld en/of chancosschelpen.

Deze vorm van handel wordt door Batavia gewaardeerd en gestimuleerd. Maar ongetwijfeld werden daarbij ook Compagniesproducten aan boord gebracht en dat werd bestempeld als verboden private handel. Peper, koffie, arecanoten en bepaalde soorten textiel waren het exclusieve domein van de VOC en wie niet kon aantonen deze artikelen van de Compagnie te hebben aangekocht, was in overtreding en bedreef privé-handel. Het Rendement der Verkochte Koopmanschappen noemt grote hoeveelheden Compagniesproducten die aan particulieren worden verkocht, aan barkiers of 'kustelingen' afkomstig uit Zuid-India, aan dienaren van de VOC, vrijburgers, moren en aan chetties⁸³. Uiteraard vindt smokkel of sluikhandel plaats. Hoge Compagniesdienaren worden met veel te veel peper betrap en barkiers kunnen van de ingescheepte arecanoten lang niet altijd 'de papieren' tonen.

f Geldverkeer op Ceilon

Een interessante aanwijzing voor particuliere handel vormen de overboekingen van geld binnen het kantoor Ceilon en naar andere vestigingen in Azië zoals Batavia, Cochiem, Soeratte of Nagapatnam. Binnen Ceilon bestaat een geregeld⁸⁴ assignatie-verkeer dat vooral de subalterne kantoren Galle, Jaffna en Trincomalee met de hoofdplaats verbindt, een enkele maal zelfs laatstgenoemde kantoren onderling. De dienaar kan naar alle kantoren in het gouvernement geld overmaken of van daaruit ontvangen. Overboekingen van geld binnen Ceilon worden – naar de Kleine Kas suggereert – zonder vergoeding door de Maatschappij verricht⁸⁵. Niet alleen VOC-dienaren gestationeerd op Ceilon, ook scheepsofficieren bij de Compagnie, vrijburgers, Franse, Engelse en moorse kooplieden en als 'inlander' te karakteriseren personen maken gebruik van het Compagnies-systeem van overboeking.

82 Nierstrasz, *Reguleren*.

83 Ook hier is de Kleine Kas van Colombo de meest uitvoerige bron. Men vindt er de namen van de kopers, terwijl de Rendementen der Verkochte Koopmanschappen slechts de hoeveelheden, het bedrag van aan- en verkoop en de winst noemen.

84 Niet buitengewoon frequent weliswaar. Vanuit Colombo een twee of drie keer per maand en naar Colombo toe en dus bestemd voor dienaren en andere ingezetenen van de hoofdplaats, een vijf- tot achtmaal.

85 Resolutie Raad van Ceilon van 12/8/1766 instrueert de negotiebedienden evenwel '...de 4 procentos op de wissels naar Batavia [en elders in Indië] voortaan op de honderd als agio te berekenen in stee van het tot hier toe gebruikelijke rabat ...'. Binnen Ceilon geldt 1% agio, naar Zuid-India 2%. Uitbetaling van rds. 100 op een kantoor elders op Ceilon vereist daarmee een kasstorting van rds. 101, naar Nagapatnam rds. 102 (VOC 3894, resolutie d. d. 6/11/1790).

Een lastig probleem voor de onderzoeker is de vermenging van particuliere en officiële geldtransacties via storting in en betaling uit de Kleine Kas. Drie soorten benamingen van het overgeboekte bedrag komen voor: assignatie, memorie en quitantie (of 'bewijs'). Bij de laatste twee zijn de storters altijd bekend, bij de eerstgenoemde wijze komen wij niet te weten wie het bedrag naar de begunstigde in Colombo overmaakt, uiteraard zien wij wel waar het bedrag vandaan komt⁸⁶. Dat de assignatie een private transactie dekt, lijkt vrijwel zeker en dit geldt eveneens voor de quitantie. Voor officiële betalingen wordt altijd de memorie gebruikt⁸⁷. Maar Elias Paravicini di Capelli, opperhoofd te Kalpettie, zendt toch per memorie geld naar de *kassier* in Colombo met de expresse vermelding: 'ten eijnde per assignatie naar Nederland te worden verzonden naar de weduwe Paauw & Comp, kooplieden te Amsterdam'. Het had in de verwachting gelegen dat de officiële functie van kassier Reintous niet zou zijn genoemd. Het zojuist genoemde voorbeeld, en er zijn er meer, vermengt in de bewoording dus onontwaarbaar privé en 'publiek' domein. Soms lijkt het bedrag zelf een zekere aanwijzing te geven: een rond bedrag van zeg 6.000 rijksdaalders is gebruikelijker bij een particuliere overboeking, terwijl in het geval dat Kalpettie de boekhouders te Colombo een *douceur* verstrekt voor het opmaken van haar boeken 'ten hoofdplaatse', de memorie tot op de duit nauwkeurig het bedrag vermeldt. Geen volledige zekerheid dus, noch door de naam van het vehikel van de transactie, noch door de functie van de zender of de ontvanger. Vanaf 1780 lijkt enige helderheid te bestaan. Colombo deelt de subalterne kantoren mee dat particulier geld voortaan (op ordonnantie van de plaatselijke gezagsdrager) per assignatie of factuur van aanrekening dient te worden verstuurd. De 'simpele quitantie' die de kassier verleende, mag dan niet meer voor dit soort transacties⁸⁸.

g *Handel tussen Compagnie en dienaar*

Eenduidiger dan assignaties, memories of quitanties geven handelsbetrekkingen tussen de Compagnie en haar dienaren als privé persoon een indicatie van het commerciële gewicht van de betreffende bediende. Wie eenmaal een grote hoeveelheid peper of arecanoten van de *voc* afneemt of wie diezelfde Maatschappij voor duizenden rijksdaalders goeniezakken⁸⁹ levert, is geen incidentele gelukszoeker, maar heeft tevoren al een breed en vast-verankerd netwerk van handelsrelaties weten op te bouwen. Teneinde een indruk te verkrijgen van de 'omslag' van het vrijwel zeker uit particuliere handel afkomstige geld, volgt nu een verkort overzicht van de transacties (geld- en koopmans-) uit de Kleine Kas over een periode van vijf jaar. De gekozen pe-

86 Verzendt iemand geld per assignatie vanuit Colombo naar Jaffna dan wordt de beneficiant, noodzakelijkerwijze, wel genoemd.

87 De boekhouding van de *voc* gebruikt bij vereffening van onderlinge transacties de term 'aanrekening', die boekhoudkundig is bedoeld en daarom niet in de Kleine Kas verschijnt (zie ook hoofdstuk II). Baar geld, nodig voor de huishouding op een subalterne vestiging, wordt enkele malen per jaar in grote bedragen vanuit de Grote of vanuit de Kleine Kas verzonden. Niet zelden per particulier moors of vrijburgers schip. Bij het gebruik van de gegevens uit de Kleine Kas wordt aangenomen dat alle transacties, onder welke van de drie benamingen ook, particulier zijn bedoeld, tenzij het tegendeel duidelijk is zoals bij het postgeld en bij de *douceurs* uit de arecanoothandel bestemd voor de gouverneur.

88 *voc* 3573, resolutie van 6/10/1780.

89 Zakken van jute voor het transport van rijst, maar ook van kaneel. Laatstgenoemd product wordt in *lange* goenies naar Nederland verscheept. Bengalen levert de beste kwaliteit, de Overwal een mindere.

riode kent geen schokkende gebeurtenissen, het leven in die jaren kabbelt rustig voort. De gegevens in tabel 52 zijn niet volledig, maar het overzicht wil slechts een indruk geven van de belangen van de dienaren en de overige onderdanen van de Compagnie.

Enig begrip van de (relatieve) betekenis van de te vermelden geldsommen werkt verhelderend. De totale jaarontvangsten van de gouverneur zijn rds. 26.000, de tweede in rang op het eiland, de commandeur van Jaffna, ontvangt rds. 6.000. Nummer tien in de hiërarchie, de kleinkassier, toucheert rds. 1.150. De gage (zonder enig douceur) van een onderkoopman bedraagt rds. 150, van een boekhouder rds. 112^{1/2}. Volgens tabel 51 voor beiden – indien zij een functie bekleeden – te vermeerderen met een zeker bedrag aan douceurs. Tot zover is de hoogte van de bedragen uit algemene voorschriften te destilleren. De financiële positie van de bediende wordt echter ook duidelijk uit de bedragen die soms ‘tussen de vingers doorslippen’, dat wil zeggen uit gevallen waar van fraude sprake is. Kassier Kalf (Galle), komt rds. 30.412 tekort, consumptie boekhouder Fabricius (Kalpettie) rds. 15.891, kassier De Rook (Colombo) rds. 15.240 en Qualenbrink als beheerder van de inlandse boedelkamer te Colombo rds. 5.882. Alleen in het geval van Fabricius wordt in de notulen van de Raad van Ceilon over ‘grof bedrog’ gesproken, in de andere gevallen lijkt verslonzing in de dienst en *bad luck* grijpgrage en onverantwoordelijke handen te hebben geactiveerd.

Totale ontredde bij de aangesprokene is meestal het gevolg en niet zelden wordt binnen een jaar het overlijden van de ‘fraudeur’ vermeld. De Rook heeft gelukkig een ‘vrij aenmerkelijke boedel’ en het pleit voor hem altijd een zuinige levenswijze te hebben geleid, waardoor hij ‘met geen mogelijkheid zoveel heeft kunnen verteren als hij is tekort gekomen’. De boedel wordt verkocht en voor het ontbrekende bedrag mag de kleinkassier wachten op hulp van familieleden in het vaderland. Het hierop volgende jaar blijkt zijn schuld volledig afbetaald⁹⁰. Von Lengerke, werkzaam te Trincomalee, wordt door zijn Duitse familierelaties geholpen zijn schulden te voldoen. Zouden vader, oom of neef een gewetenloze fraudeur hebben willen helpen? Het lijkt ook mij, zoals de Raad oordeelt, onjuist in (al) deze gevallen van oplichting te spreken. Bestudering van de veelal over jaren voortlopende documentatie over een fraudegeval reveleert een kader van gezag en onderschikking, van verantwoordelijkheid en vertrouwen dat wij niet meer kennen. Protocollen bestaan niet in dit tijdsgewricht. De heer is dienaar, de dienaar heer binnen een context van wederzijdse afhankelijkheid en betrokkenheid. Wanneer een van de betrokkenen het laat afweten, begint de sneeuwbal te rollen en eindigt hetgeen gewoonlijk op zijn pootjes terecht komt in een geval van fraude. En dat laatste geval blijft de historicus bij (tabel 52).

Gedurende vijf jaar wordt in totaal rds. 280.000 op Ceilon (intern dus) overgemaakt, koopt en verkoopt de Compagnie voor rds. 365.000 aan ‘eigen’ en Engelse kooplieden en verhandelt zij in totaal 12.000 ammunams arecanoten in het contact met haar directe onderdanen. Het bovenstaande overzicht geeft daarmee een vrijwel volledige indruk van groep C, terwijl duidelijk is dat een groter aantal dienaren dan opgenomen zich met interne geldtransacties bezig hield (groep A) en tenslotte duidelijk maakt dat buitenlandse handelaars een grote rol voor de Compagnie spelen, vooral bij de aankoop van rijst en salpeter (alle Compagnies dienaren met be-

Tabel 52 *Financiële en handelstransacties van een groep VOC-dienaren (en anderen) in de jaren 1774/5-1778/9*⁹¹

naam, rang, functie	A	B ⁹²	C
	geld over- gemaakt en ontvangen	van VOC gekocht (peper, koper, specerijen) en/of verkocht (rijst, goenies, salpeter)	aankoop ammunams arecanoten à rds. 4 ⁹³
Reintous, onderkoopman, kassier	rds. 34.076	rds. 6.584	rds. 477
De Bock, koopman, 1 ^e visitateur, hoofdadm.	32.400		
Kraijenhoff, koopman, 1 ^e pakhuism.	28.786	14.820	386
Billing, onderkoopman, 1 ^e gezworen klerk	28.408	732	334
Frobos, onderkoopman, hoofd Mahabadde	17.243		
Mekern, koopman, secr. van politie	17.139	48.857	575
voc-schippers (4 personen)		12.565	
Leembruggen, ex-opperkoopman	11.529	8.443	3.768
De Cock, opperkoopman, dessave Colombo	7.682	15.023	299
Conradi, onderkoopman, 2 ^e , later 1 ^e pakhuism.	1.800		
Sluijsken, koopman, hoofd Mahabadde ⁹⁴	1.582	22.991	
Falck, gouverneur	1.050	5.500	3.580
Van Angelbeek, opperk., Opperh. Overwal		21.500	
De Bellon, resident op de Overwal		4.707	
Manger, predikant		3.850	
Van Brattem, equipagemeester		1.660	80
weduwe Gilbert		735	107
groep van 18 (vrij)burgers			490
'gesepareerde huisvrouw' van een oppermeester			60
totaal bovengenoemde personen	rds. 181.695	rds. 167.967	rds. 10.156
totaal over vijf jaar volgens de Kleine Kas	rds. 280.000	rds. 365.000	rds. 12.000

trekking tot groep B zijn vermeld). Er was dus heel wat geld in omloop dat niet valt te verklaren uit de salarissen van de dienaren. Maar wat kan men anders verwachten van een burgerlijke samenleving in plaats van een 'garnizoen' of bezettingspost?

93 De VOC had het alleenrecht op de inkoop van de bevolking van arecanoten die zij vervolgens voor een flink hogere prijs aan geïnteresseerden verkocht. Een ammunam als inhoudsmaat (het kan ook een oppervlaktemaat zijn) bestaat uit 24.000 tot 26.000 noten (zie ook hoofdstuk II).

94 Sluijsken raakt ziek, wil repatriëren, herstelt, onderwijl volgt Frobos hem op.

Tabel 52 maakt duidelijk dat bepaalde Compagniesdienaren (en hun weduwen) en dat een groep vrijburgers intens deelnam aan de arecanoot-handel op Zuid-India. In sommige seizoenen verdringen zij de moren⁹⁵ en de Zuid-Indiase barkiers. Na 1785 verdwijnen vrijwel alle Compagniesdienaren uit deze handel⁹⁶ en zijn het de vrijburgers, gedomineerd door de familie De Waas, die het niet-moorse element vertegenwoordigen. Vrouwen spelen een rol in het handelsverkeer, zoals de gescheiden huisvrouw van chirurgijn Beekman, die kennelijk zelf haar alimentatie moest verdienen. Of haar echtgenoot al eerder de loef afstak.

Een tiental jaren later (dat wil zeggen de boekjaren jaren 1786/87-1790/91) zijn Peter Sluijsken (bedrag van rds. 44.966), gevolgd door fiscaal Johannes Adrianus Vollenhove (rds. 37.223) en onderkoopman Conradi (rds. 26.615) de belangrijkste zenders en ontvangers van binnenlandse geldtransacties. Eerste en laatste handelen elk voor ongeveer rds. 25.000 met de Compagnie, terwijl equipagemeester Olke Andringa (met veel contacten in Enkhuizen en Monnickendam) het meeste profiteert van de tekorten aan aangevoerde equipagegoederen in de pakhuizen. Hij verkoopt zijn werkgever voor meer dan rds. 50.000 en 5% daarvan als commissie levert hem dientengevolge rds. 2.500 op. Dat veel tot zeer veel misbruik in de zin van onnodige leveranties zal zijn voorgekomen lijkt geen twijfel. De bewoordingen in de Kleine Kas suggereren sterk dat genoemde bedienden als privé persoon de transacties met de VOC verrichten⁹⁷. Zij zullen daarbij hun koopmansbelang niet hebben vergeten⁹⁸.

De gouverneur, een predikant, en vrijwel de gehele groep van hogere dienaren in Colombo (met de rang van koop- of opperkoopman) hebben commerciële belangen, niet zelden met bedragen die hun jaarinkomen verre overtreffen. Wat niet naar voren komt in het bovenstaande overzicht is de incidentele wijze van het financiële en commerciële contact. Vaak gaat het om hoge bedragen met slechts één maal per jaar een transactie en zo ligt het ook bij de aankoop van arecanoten. Eenmalig, of met een tussenpoos van één of meer jaren. Wel komt men steeds dezelfde namen tegen. Het contact met Colombo is het levendigst vanuit Galle en Trincomalee (niet omgekeerd). Trincomalee dat een diepe, beschermde en natuurlijke haven heeft, wordt door Franse en Engelse koopvaardij- en oorlogsschepen frequent gebruikt. Er zal daar veel 'omslag' zijn geweest. Het opperhoofd van Trinco ontvangt rds. 1.000 aan tafelgeld, omdat de eigen inkomsten ontoereikend zijn om de vele buitenlandse zeeofficieren aan zijn tafel te invi-

95 De Raad van Ceilon refereert in 1795 aan de twee machtigste arecanoot handelaars in Colombo: Nikolaas Karpoeram, een chittie en Oemoer Pulle Amedoe Lebbe, een moor.

96 In Galle zijn het de commandeurs die grote partijen noten opkopen. De Lij en Sluijsken eigenen zich vrijwel het alleenrecht toe op de inkoop.

97 De aanvoer uit het vaderland stagneert na de Engelse Oorlog dusdanig dat voor geschenken aan de koning van Kandia en aan inlandse groten aankopen bij particulieren worden gedaan. Sluijsken levert onder andere een thee-, koffie- en chocoladeservies van Saksisch porselein (rds. 230), een vergulde pendule in glazen kast (rds. 350), een Engels 'voet en zon mikroskoop' (rds. 350) en een aantal grote spiegels van rds. 80 elk. Europese goederen, circulerend onder de Ceilonse bevolking en waarschijnlijk het topje van de ijsberg qua hoeveelheden en variëteiten. (VOC 3724, resolutie van 1/9/1786). Er gaan ook geschenken naar Europa: in 1787 worden voor de erfprins twee olifanten op het schip gezet. Voor de Franse koning staan twee dieren te wachten op transport.

98 Wat de brieven die Patria naar Colombo verstuurt (SLNA 1/849-1/899) duidelijk maken. Andringa wordt berispt, omdat hij 25% winst op ankers maakt dat wil zeggen om het feit dat als de leveranties aan 's Lands Eskader (1788) tegenvallen de equipagemeester aldus zijn risico op de Compagnie afwentelt. Te snel ook zouden goederen onbekwaam worden verklaard.

teren. Jaffna lijkt apart te staan, de oriëntatie is sterk op de Mallabaar en de Coromandel gericht met producten als rijst, tabak, planken en textiel en er is nauwelijks particulier geldverkeer tussen dit commandement en Colombo. Opvallend zijn de grote bedragen die de commandeursweduwe Mooijaert uit Colombo ontvangt. Met Kalpettie is het contact wederzijds even intensief. Achter al deze opmerkingen verschuilen zich ongetwijfeld interessante (handels)patronen, maar binnen het kader van deze studie is het niet gelukt hierover diepere kennis te verkrijgen.

h Scheepvaartverkeer

Op de rede van Colombo, veel meer dan in de baai van Galle, speelt zich het economische leven van het eiland af. Op de lijsten van aangekomen en vertrokken vaartuigen vinden wij het scheepstype, de vlag waaronder het schip vaart, het aantal stukken geschut, de omvang van de bemanning, de naam van de kapitein en de samenstelling van de lading. Meegedeeld wordt de reden van aanloop van Colombo: commercie, scheepsnood of een korte stop gevolgd door vertrek naar Engeland, Bombay, Mauritius of elders. Niet zelden wordt vermeld of werd gehandeld en waarin. De schepen uit Nederland en Batavia, in totaal een zeven à acht per jaar, zijn voor de commerciële activiteiten van de Compagniesdienaren iets minder interessant. We zouden op de lijst van 'vreemde schepen' (dat wil zeggen: niet-voc) een flink aantal particuliere vaartuigen verwachten toebehorende aan werknemers van de Compagnies. Dat is op vijf namen na niet het geval. Inwoners van Bengalen, Cochiem (een aantal joodse kooplieden), de Coromandel en de Ceilonse vrijkooplieden Koning, Steevens, Van Keulen en Tranchell verzorgen de scheepsruimte onder 'princevlag'. Burnat (dessave), Schorer (opperhoofd Trincomalee), Kraijenhoff (eerste pakhuismeester)⁹⁹, Conradi (tweede pakhuismeester; later verlaat hij de voc) en de baas-timmerman van het eiland Allelande (tegenover Tutucorijn) hebben of verkrijgen na 1765 een middengroot schip met een ongeveer 35-koppige bemanning. Enkele malen leveren vaartuigen onder Engelse, Franse of Deense¹⁰⁰ vlag 'bestelgoederen' af op

⁹⁹ Kraijenhoff heeft een schip, de *Vriendschap*; althans dat is de mededeling uit 1775. Merkwaardig is dat dit schip gedurende de zestien volgende jaren nooit meer wordt genoemd. In hetzelfde jaar huurt hij een Frans schip (dat zijn gehele lading tijdelijk in een Compagnies pakhuis mag opslaan) voor 4.000 zilveren ropijen. Vijf maanden later komt dit schip terug met Bengaalse rijst die bij verkoop 4.800 ropijen opbrengt. Op de reis naar het noordoosten gingen enkele gepermitteerde handelswaren mee (koper? peper?; de Kleine Kas geeft geen uitsluitel), het schip zou Tutucorijn nog aandoen, maar verder inzicht in de rentabiliteit van de onderneming krijgen we niet. Mogelijk wordt een aantal particuliere schepen 'buiten de boeken' gehouden. Een aanwijzing hiervoor dat het schip *Vredenburg*, waar de voor fraude opgevatte kassier Kalff een part in had, nergens voorkomt op de scheepslijsten van Colombo of de andere havens.

¹⁰⁰ Over 25 jaar (1766-1791) bezien krijgt men een aardige indruk van de bezoekers van de rede van Colombo. Het betreft een twintigtal schepen jaarlijks die, handelaars en aanlopers dooreen genomen, rond de tien dagen op de rede verblijven. Engelse schepen, veelal varende tussen Bengalen en Bombay, domineren (55%). Franse (14%), Portugese (10%), Nederlandse (9%) en Deense (5%) vaartuigen volgen op grote afstand. Het eerste schip uit de VS arriveert op 21/12/1788, het volgende jaar doen nog twee schepen uit dat land Colombo aan, alle uit of gedestineerd naar de Kaap. De gezagvoerders worden door de gouverneur ontvangen en later leest men hoezeer Van de Graaff onder de indruk is geraakt van de economische mogelijkheden van de VS. Het schip uit Macao brengt een maal per jaar Chinese waren aan. Rijst en salpeter zijn de voornaamste artikelen van verkoop; koper, specerijen, arak en peper worden ingekocht. De kapiteins hebben toestemming nodig hun waren te verkopen en eveneens toestemming om de vaste wal te betreden. Maar wat zal er zich na het vallen van de duisternis niet allemaal hebben afgespeeld?

naam van Sluijsken, Kraijenhoff, oppermeester Wolkers en de eerste klerk en latere dessave Billing. Dit zijn de enige dienaren die worden genoemd. In feite een teleurstellend gering aantal. Het lijkt er dus op dat de rol van de dienaren als het ware passief was: tussenhandelaar bij de contacten van de buitenlanders met de VOC bij de aankoop van rijst, salpeter en goeniezakken.

Diezelfde rede van Colombo, wegens de zuidwest moesson vanaf midden april tot einde augustus voor vrijwel elke vorm van scheepvaart gesloten, ontvangt naast de retourbodems en de schepen van de intra-Aziatische handel een zwerm kleinere vaartuigen met textiel en rijst (als voornaamste producten) afkomstig van de Overwal¹⁰¹. De aangevoerde lijwaten moeten door de Compagnie worden gestempeld of 'gesjapt', hetgeen de lijwaatpachter zijn inkomsten oplevert. Onder degenen die de 'sjap' betalen zijn vele Compagniesdienaren, zoals Sluijsken, Holst, Von Sohsten en de broers Raket. Dit slag kleine schepen valt onder de reguliere, gedocumenteerde handel tussen Ceilon en de kust van het Indiase subcontinent. Als de financiële noden op het eiland in het begin van de jaren negentig steeds groter worden en vrijwel geen geld meer beschikbaar is voor de handel, komt een nieuw scheepstype voor de handel met Zuid-India tot ontwikkeling. Vrijwel onopvallende vlerkprauwen (als bedoeld voor de visvangst) met ongetwijfeld ruil- en allerlei smokkelgoederen aan boord varen tot naar de kust Coromandel. Tot schade en woede van de alfandigo-pachter aan wie de in- en uitvoerrechten toevallen. Het is interessant te zien hoezeer een zelfs hoogst traditionele samenleving zich steeds weer adapteert aan veranderende omstandigheden.

i Spillagie en leningen

Een aardige bron van inkomsten vormen de gepermitteerde spillagies en het meerder verantwoordelijke bij de overdracht van een administratie aan de ambtsopvolger¹⁰². Het zal toeval zijn, maar de groep betrokken bedienden in hun totaliteit schiet er gedurende deze vijf jaar nooit bij in. De opzichter van het ijzermagazijn, de baas-metselaar, de baas der smeden en talrijke andere verantwoordelijken ontvangen jaarlijks bedragen als vergunde spillagie die rond het jaarinkomen van een onderkoopman liggen. Als starter van assignaties spelen deze bazen en opzichters een zeer geringe rol (tabel 49). Twee dienaren met de rang van boekhouder doen in de maand augustus de 'opneem'. Bij de taxatie van de voorraden rijst bij de dispencier zijn zij verplicht de opgave van de verantwoordelijke dienaar te volgen en de eigen waarneming terzijde te stellen. Gaals dispencier Ferrand maakt het in 1765 wel erg bont. Slechts de helft van de rijst ligt in het pakhuis, niettemin vermeldt het rapport van de opneem geen enkel tekort. De zaak komt toch aan het licht en in 1769 leidt dit fraudegeval – Ferrand is dan al enkele jaren 'gewee-

101 Een indruk van de aantallen geven de series 'Notuulboeken' en 'Daily papers' in de inventaris van het VOC-archief te Colombo (1/3073-1/3110). Een twintigtal scheepjes arriveert jaarlijks met particuliere lijwaten van de Overwal en eenzelfde aantal met, waarschijnlijk, rijst teneinde arecanoten in te nemen. Maar dit zijn minimum aantallen: in 1771 komen minstens 50 schepen beladen met pakken lijwaat van de Kust. Overigens worden op Compagnieschepen ook particuliere Overwalse kaatoenen stoffen aangevoerd. Zo stuurt Martinus Mekern, opperhoofd in Tutucorijn, lijwaten per *Huisduinen* naar Conradi, Andringa en Kraijenhoff, alle woonachtig op dat moment te Galle.

102 De kassier ontvangt een interest over de onder zijn verantwoordelijkheid berustende penningen. Misschien ook als een soort spillagie te beschouwen? (VOC 3881, Register ... inkomsten ... dienaren, zie nr. 60: mededeling Johan Georg Stubbe, die zich beklagt achtergesteld te worden in vergelijking met collega-kassiers).

sen' – tot een aanpassing van de reglementen¹⁰³. De administrateur en pakhuismeester te Trincomalee, Abraham Pieter Lever, wordt in 1789 geschat op een maximaal te behalen bedrag van rds. 3.000 aan gepermitteerde spillage, maar door onzorgvuldigheid verdwijnen de granen en andere artikelen uit de pakhuizen en loopt de pakhuismeester door eigen sloffigheid een gigantisch bedrag aan neveninkomsten mis.

In de periode 1775-1780 leent de VOC niet van haar werknemers. Vanaf het jaar 1785 neemt zij daarentegen enorme bedragen op van haar dienaren. Ultimo augustus 1787 staat de Compagnie voor rds. 265.791 bij hen in het krijt. Opvallend is dat in Colombo maar een enkele bediende meer dan eenmaal een bedrag verstrekt. Zou het vrijelijk beschikbare kapitaal van de bediende ten einde zijn geweest na een lening van gemiddeld rds. 4.000 per persoon? En dit gerekend over een kleine veertig verschillende namen? Wij zagen boven dat de Compagniesdienaar na de Engelse Oorlog verdween uit de arecanoot-handel. Mogelijk stond zijn kapitaal bij de werkgever op rente. Feit is dat de Compagnie inzag dat al dit geleende geld de handel op het eiland sterk zou stagneren en tot gebrek aan essentiële artikelen ging leiden. Vanaf 1789 daalt de schuld en deze stabiliseert zich vervolgens rond de rds. 205.000¹⁰⁴. Een enkele maal wordt de lening van de dienaar afgelost door een assignatie naar Nederland. De respons van de bedienden op de geldnood van de werkgever kan op betrokkenheid voor het lot van de Compagnie berusten, misschien is het besef doorgebroken dat de val van de VOC ook de eigen ondergang zou betekenen. Overwegingen en speculaties ter zake zijn niet bewaard gebleven, maar de werknemers moeten gevoeld en geweten hebben dat de 'Gevenererde' het erg moeilijk had. Het rentepercentage daalt in vier jaar van 9 tot 4¹/₂% en wanneer de rentevoet wordt verlaagd is een ieder vrij zijn kapitaal terug te nemen. Terugbetaling geschiedt in brieven van krediet; waarin de lening was verstrekt is niet bekend. Uit te zoeken wie dit doet en wie de kans voorbij laat gaan, is zonder meer mogelijk en zou op financieel-economische kracht (of zwakte) van de betrokkene kunnen wijzen. De totale schuld van de Compagnie blijft tot het einde van de aanwezigheid op Ceilon staan op de al eerder genoemde tweehonderdduizend rijksdaalders.

j Een rudimentaire bank

Met enige goede wil kan men de Compagnie aan het einde van de achttiende eeuw een bancaire functie toeschrijven¹⁰⁵. De assignaties, memories en quitanties die het betalingsverkeer tussen dienaren en inlanders verblijvend op ver van elkaar liggende posten verzorgen, zijn daarvoor een aanwijzing. Niet alleen onderlinge transacties komen voor. In plaats van baar geld op handelsreis mee te voeren, stort de 'rekeninghouder bij de Compagnie' aan zichzelf gerichte bedragen die hij elders wil gebruiken. Zo komt het niet zelden voor dat een 'moor' te Colombo een bedrag van enkele duizenden rijksdaalders stort, geld dat hij in Kalpettie (op een dag varen

¹⁰³ SLNA 1/1080, ongepag. extract uit de generale resoluties van het kasteel Batavia d.d. 1/8/1769. Het extract is gedrukt en noemt bij uitzondering de naam van de zondaar die tot de uitvaardiging aanleiding gaf.

¹⁰⁴ Gegevens over het geleende geld zijn te vinden in de generale jaarverslagen, gedateerd einde januari. Men verwijst naar bijlagen, kennelijk met de namen van alle verstrekkers. Helaas werden geen bijlagen gevonden. Over Colombo geeft de Kleine Kas uitsluitel.

¹⁰⁵ In Batavia wordt in 1746 door de VOC een met een bank te vergelijken instelling opgericht. Van den Berg, *Bataviasche Bank*. De auteur wijst op het bijzondere van de oprichting binnen de Aziatische context.

van de hoofdstad en belangrijk als centrum van de handel in arecanoten vanuit het koninkrijk Kandia), Jaffna of Galle weer in handen wenst te ontvangen. Maar ook gouverneur Falck stort een flink bedrag in Colombo in kas om dit, eveneens te Kalpettie, later weer op te nemen. Men vraagt zich af: met welk doel?

Geld dat de Compagnie tegen rente leent, of, beter gezegd, dat de dienaar op geldgewin uitzet teneinde zijn risico te spreiden, is een ander bewijs voor de bancaire functie van de VOC. De rentevergoeding varieert tussen de 6 en 9% (op jaarbasis en pas vanaf 1765) en weerspiegelt waarschijnlijk getrouw de economisch-politieke macht van de VOC op Ceilon en in Zuid-India. Kapitalen staan bij de Compagnie à deposito of zijn per direct opvraagbaar, zonder dat verschil van rentevergoeding plaats vindt. De Ceilonse representanten van Nederlandse handelshuizen deponeren soms geld bij de VOC op naam van hun principaal. Kortlopend leent de bediende van de Maatschappij als hij geld ontvangt dat pas later elders op het eiland of door hemzelf of door een ander wordt terugbetaald (zie de voorgaande alinea). Bij de weeskamer of het lazarus-huis (laatstgenoemd gebouw bestaat tot op de huidige dag met dezelfde bestemming) kan de dienaar geld opnemen tegen onroerend goed als onderpand. Weduwe Pfeiffer gelukt het evenwel geld op haar bezit aan slaven te verkrijgen. 'Tot gerief van de gemeente en van de kamer', zoals Jaffna meedeelt. Aldaar betaalt een blanke 6% per jaar, een zwarte $7\frac{1}{2}\%$. Niet zelden wordt het opgenomen bedrag na een aantal maanden weer teruggestort, wat aanleiding geeft tot het vermoeden dat een handelstransactie werd gefinancierd. Beheerders van een Compagnieskas lenen niet zelden aan zichzelf en aan anderen, gecamoufleerd door allerlei fictieve ordonnanties. Zo is Gerrit Engel Holst in 1770 een bedrag van rds. 16.000 (!) schuldig aan de saraaf (geldteller) van de Kleine Kas (de kassier bleef buiten schot). Compagniesgeld en privé penningen waren volledig vermengd geraakt, daar de saraaf ook als 'bankier' fungeerde. Alle betrokkenen bleken solvent genoeg te zijn, zodat de affaire met een sisser afloopt¹⁰⁶. Men denke aan de hierboven besproken fraudegevallen.

De verkoop van artikelen op krediet aan particulieren valt eveneens onder de quasi bancaire functie van de VOC. Colombo verklaart: 'dit is altoos in gebruikt geweest ter bevordering van de debiet derselve' en die usance moet enorme bedragen hebben vastgehouden. Europeanen zowel als kleinere en grotere inlandse kooplieden 'in de handel geoccupeerd' profiteren ervan. Handelaars in arecanoten en olifanten met contacten op de Overwal, de Coromandel, de Malabaar en al die andere vestigingen 'rond de west' betalen niet zelden wanneer de handelswaar is verkocht. Blume, Bengaals vrijkoopman, koopt in 1778 voor duizenden gulden chancoschelpen op krediet, in 1786 is de rekening nog steeds niet betaald. Peter Sluijsken neemt in Soeratte enorme bedragen op voor de inkoop van lijwaat, geld dat hij maanden later te Colombo in kas voldoet. Nergens wordt een rentevergoeding genoemd. In al deze noodzakelijke transacties vervult de Compagnie de rol van bankier, zeer rudimentair weliswaar, maar faciliteert op interessante (en zeker niet onder haar Charter vallende) wijze de private financiële belangen van haar dienaren. Wie anders dan zij had die noodzakelijke rol moeten overnemen?

Er was geld, veel geld zelfs, op Ceilon in omloop. Geld dat onmogelijk uit de officiële bron van 's Compagnies soldijkantoor afkomstig kon zijn. Het bezit aan huizen, schepen, land of weel-

106 VOC 3293, resolutie van 14/12/1770.

deartikelen was bij iemand als Peter Sluijsken zo groot dat hij na de Engelse overname moest besluiten op het eiland achter te blijven. Als gewaardeerd gastheer van de Engelse Compagnieselite heeft hij tot 1813 zijn leven zin gegeven. Zijn fraaie huis in het Kasteel – op een afbeelding bewaard gebleven¹⁰⁷ – werd pas in het begin van de twintigste eeuw afgebroken om plaats te maken voor de nieuwbouw van Miller's en Cargill's, twee stijlvol opgetrokken warenhuizen die sinds een twintigtal jaar helaas een kwijnend bestaan leiden. Openstelling van Sri Lanka voor de wereldeconomie (vanaf 1979) is aan het oude hart, het vroegere Kasteel en thans 'Fort' genaamd, niet ongemerkt voorbij gegaan.

Een andere op Ceilon puissant rijk geworden Compagniesdienaar is gouverneur Van de Graaff. Voor het transport van zijn aardse have naar Batavia (met bedoeling om na een proeftijd zijn carrière als gouverneur-generaal te beëindigen; alles liep voor hem helaas heel anders af) had hij enkele schepen nodig. De bron van dit verhaal is onder andere bij de huidige nazaten van de gouverneur te vinden. In die familie gaat nog een ander verhaal de ronde. Honderd- of tweehonderdduizend rijksdaalders bij een kaping in Engelse handen overgegaan waren nimmer teruggegeven. 'Daar was de familie nog steeds ontstemd over', zo luidde een persoonlijke mededeling uit 1989 mij gedaan. In tabel 50 vinden wij de vijf belangrijkste storters in volgorde van in kas geteld bedrag. Zou het ooit mogelijk zijn over hen meer te weten te komen, al zijn het maar opmerkingen op het niveau van wat wij konden meedelen over een Sluijsken of een Van de Graaff?

Er was ook armoede op het eiland. Onder de bevolking en onder de minder fortuinlijke dienaars van de Compagnie. Naarmate de financiële problemen van de VOC nijpender worden, lijken de opmerkingen over de behoeftige staat van beide soorten inwoners van het gouvernement toe te nemen. Terwijl het salaris van het drieëneuhalf duizend werknemers dat de monsterrol vermeldt over de gehele achttiende eeuw gelijk blijft¹⁰⁸ en voor slechts een beperkt aantal dienaren extra neveninkomsten de goedkeuring van Batavia kunnen wegdragen, stijgen de prijzen van levensonderhoud schrikbarend. Overigens is het verbazingwekkend dat de Compagnie haar salarissen op alle Aziatische kantoren gedurende honderd jaar niet hoeft te veranderen. Te grote discrepanties tussen inkomen en kosten van levensonderhoud hadden zeker gecorrigeerd moeten worden. Het is veel eenvoudiger de inlandse werknemer een verhoging van inkomsten toe te kennen, dan de noodlijdende militaire officier, de soldaat en matroos of de honderden pennisten die zich op de schrijfkantoren 'krom en lam' werken. Een koelie is niet meer te krijgen voor het bedrag waarmee hij een jaar geleden nog tevreden was. De VOC betaalt dus meer. Gecondemneerden gaan in staking, ontvluchten hun vrijheidsbeperking en vervallen tot diefstal. Tenslotte verhoogt de Maatschappij hun dagelijkse toelage. Hetzelfde gebeurt met de Compagnieslaven die na het indienen van een request voor hun arbeid een betere beloning ontvangen. Om iets extra's voor de officiële werknemer los te peuten is een heksentoer. Voor de noodlijdende bevolking koopt de VOC of een gezaghebber als de com-

¹⁰⁷ De Silva, Beumer, *Illustrations*, 244.

¹⁰⁸ De monsterrollen komen in hoofdstuk IV uitvoerig ter sprake. In 1700 gaf de VOC zijn personeel gemiddeld f 14,23 per maand; in 1790 was dat f 15,36. De kleine toename heeft te maken met het procentueel geringere aantal (laagbetaalde) soldaten. De officiële neveninkomsten (aan rantsoenen, kostgelden etc.) maken over de gehele eeuw gemiddeld 40% uit van het totaal aan uitbetaalde gages. Dit eerder in hoofdstuk II besproken.

mandeur van Galle zo goedkoop mogelijk rijst in. Bij misoogsten en om de duurte der tijden te weerstaan. Eenzelfde basale betrokkenheid bij onderdaan en medeburger als gebruikelijk in de Republiek, vinden wij terug in het optreden van de VOC en haar vermogende dienaren ten opzichte van de ongelukkige die niets of niemand meer bezit. In de vorm van praktische hulp en in de vorm van roerende woorden van deernis.

6 Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande

Dit hoofdstuk viel in twee gedeelten uiteen. De eerste vijf paragrafen behandelden het assignatie-verkeer tussen Ceilon en Nederland, het tweede gedeelte richtte zich op de neveninkomsten van de Compagniesdienaar op en vanaf het eiland Ceilon. De conclusie begint met laatstgenoemde activiteiten. In onderdeel 5 vinden wij de sporen die de dienaren van de VOC inzake (particuliere) handel, landbouw, kredietverstrekking en verpachtingen op Ceilon hebben achtergelaten. Van geen van de betrokkenen komen we tot een 'totaalbeeld' dat als exemplaar kan worden gebruikt voor de activiteiten van de collega-bedienden. Het blijft een losse optelsom van bedragen en geïsoleerde handelingen, waarvan een 'achtergrond', een 'reden', een 'relatie tot' niet eenduidig naar voren komt. Velen, van hoog tot laag zowel binnen als buiten de Compagnie, zijn bij handelsactiviteiten betrokken. Er gaan soms hoge bedragen om bij dienaren, bij vrijburgers en bij moorse of chettische kooplieden. Het lijkt erop dat de bedienden op Ceilon een min of meer passieve rol in het handelsverkeer spelen. Ze bezitten – naar het zich voordoet – geen of nauwelijks schepen en verdienen hun geld waarschijnlijk als tussenpersoon (in de relatie tot de Compagnie) voor de Zuid-Indiase barkier, de Europese of Aziatische *country trader* en voor inwoners van Ceilon zoals de moorse koopman en de vrijburger. Mogelijk treden zij op als financier bij de handel in particuliere lijwaten en arecanoten. Maar het is lastig uit te vinden in welke mate zij, die dienaren, zich met Aziaten (in algemene zin bedoeld) hebben geassocieerd. Dat samenwerking voorkomt is evident; er bestond vertrouwen, gezien de grote bedragen die de VOC van tijd tot tijd met inlandse schepen vanuit Colombo naar de subalterne kantoren stuurt en de kredieten die de ene partij aan de andere, en omgekeerd, verleent. En zo meester, zo knecht. Samlant jr. verkrijgt samen met een koraal (districtshoofd) 53 ammunams land. Bode De Belonje neemt met modliaar De Saram en tweede tolk De Silva deel in een pacht. Van de Graaff, als secunde van de Mallabaar, ontvangt betalingen voor in compagnie met een rabbi te Cochiem geleverde rijst. Moren remitteren op Ceilon naar Compagnies dienaren en omgekeerd. De belangrijke Jaffnase olifanthandelaar en pachter van 's Compagnies domeinen, Wajitelingen, heeft frequent financieel contact met dienaren in hun particuliere hoedanigheid.

De analyse van de assignaties naar Nederland en het onderzoek naar de financiële activiteiten van de VOC-bedienden op Ceilon gedurende de achttiende eeuw, leidden niet tot sensationele uitkomsten. Geen grootschalige afpersing van de bevolking, geen bloeiende illegale handelspraktijken door dienaren die op grote schaal de regels van de werkgever schenden en het bedrijf daardoor aan de rand van de afgrond brengen. Het geld dat op assignatie naar Nederland wordt overgemaakt heeft voor een belangrijk deel (minstens 60%) haar directe oorsprong in de import van luxe- en gebruiksartikelen bestemd voor de Europese en de op Europa georiënteerde inheemse bevolking. Zou het aantal van deze groep enkele tienduizenden kunnen bedragen? De overige 40% van het naar Europa overgemaakte geld wordt verdiend met allerlei vormen van kleinschalige handelsactiviteiten op, maar vooral vanaf het eiland met de zuid-

zuidwest en zuidoostkust van het Indiase subcontinent. Met accent op – naar het lijkt – bemiddeling tussen verschillende partijen, waaronder de VOC een belangrijke plaats inneemt. De lijwaatimport vanaf de Overwal noemt vele Compagniesdienaren als deelnemer en bij het ‘sjappen’ domineert hun naam¹⁰⁹.

Vanaf het midden van de jaren vijftig van de achttiende eeuw neemt het assignatie-verkeer plotseling een hoge vlucht. Enkele redenen voor de abrupte toename werden gesuggereerd, maar nergens in de correspondentie of de notulen in duidelijke woorden teruggevonden. Vaak wordt meer aangeboden dan de VOC haar bedienden toestaat naar het vaderland te remitteren. Vanaf dat tijdstip ook nemen dienaren van hoog tot laag deel aan de geldzendingen. Het merendeel van de zenders heeft een sterke band met enkele handelshuizen in Amsterdam en (in veel mindere mate) Middelburg. Een paar hoge functionarissen van de VOC monopoliseren de import van, bijvoorbeeld, glas op Ceilon. Een zeker percentage – naar schatting tussen de 5 en 7½% – wordt door de partners en gemachtigden van de Nederlandse handelshuizen aan elke transactie overgehouden. De particuliere correspondentie tussen Nederland en Ceilon (zie de *Prize Papers* te Londen) werpt een verhelderend licht op de organisatie van deze handelscontacten.

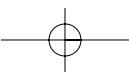
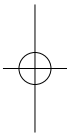
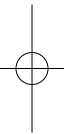
De geldzendingen op assignatie naar Europa zijn voor alle betrokken partijen voordelig. De Compagnie financiert een belangrijk deel van haar uitgaven op Ceilon met het in kas getelde geld van haar dienaren, terwijl laatstgenoemden voor honderd procent verzekerd zijn van de aankomst van hun penningen in het vaderland. Op Ceilon probeert de Compagnie haar lijwaat-aankopen op de Overwal met door de dienaren op assignatie in kas gestorte gouden pagoden te betalen. De koers die de VOC in Nederland voor het gestorte goudgeld wil (‘wil’ in de zin van financieel-economisch verantwoord) hanteren wordt geleidelijk te laag voor de Aziatische omstandigheden. Binnen tien jaar (tussen 1750 en 1760) ontvangt de Kleine Kas in Colombo tenslotte niet anders dan zilveren dukatonnen, een ontwikkeling die Heeren XVII noodgedwongen accepteren. De belangrijke rol van het assignatie-verkeer voor de financiering van de activiteiten van de Compagnie in Azië – in het bijzonder de koers waarvoor de VOC in Nederland de in Azië gestorte munten wenst of in staat is uit te betalen – maakt deze geldtransacties tot een graadmeter van de financiële kracht van de Maatschappij. Wij zien dit op Ceilon. Tot 1750 is het goud, tien jaar later zilver en tenslotte, na afloop van de Vierde Engelse Oorlog in 1784, zijn het koper en papier dat de Compagnie in kas ontvangt. Tot 1791 kan de VOC aan haar verplichtingen voldoen. Met aan vrijwel zekerheid grenzende waarschijnlijkheid stort de dienaar (na introductie van de brieven van krediet in 1785) de bedragen bestemd voor zijn handelspartner in de Republiek in koper- en papiergeld. Edelmetaal had snel de vlucht genomen. De Compagnie betaalt in Nederland uit in goud en/of zilver en krijgt daarmee de rekening gepresenteerd van haar eigen optreden. Elke dienaar ontving in de latere jaren zijn salaris en leveranties aan de Compagnie in brieven van krediet. Het is, niet alleen economisch, ondenkbaar dat die brieven niet als storting voor een assignatie zouden worden geaccepteerd.

Blijft over de moraal. De gangbare opvatting luidt dat (het simpele feit van het bestaan van) de assignatie verwijst naar – of zelfs het bewijs is van – illegaal verdiend geld. Voor wat Ceilon be-

¹⁰⁹ SLNA 1/3093 – 1/3110, de serie ‘Daily papers, 1783-1794’ geeft de naam van tientallen hoge Compagniesdienaren in verband met het stempelen voor de importrechten op de lijwaat.

treft komt slechts een zeer klein gedeelte *mogelijk* uit onrechtmatige bronnen. De handel die de dienaar in alle openheid bedrijft, met Nederland en met de directe Aziatische omgeving, is geaccepteerd en toegestaan en vertegenwoordigt bovendien een hoogstnoodzakelijke aanvulling op de voorzieningen die de Compagnie haar onderdanen moet bieden. Zeker na afloop van de Vierde Engelse Oorlog heeft de VOC de steun van haar werknemers in financieel (leningen) en materieel (levering van scheepsmaterialen en rijst) opzicht nog meer nodig dan voordien. De relatie tussen Compagnie en dienaar mag men in deze periode als complementair en zeker niet als parasitair karakteriseren. Dat die dienaar van zijn positie als handelspartner van zijn werkgever gebruik wist te maken is, gezien de matige officiële verdiensten, niet meer dan menselijk. De Compagnie 'zoog' als het ware de dienaar haar exclusieve domein binnen. Wat te denken van de klacht van Batavia dat het vier schepen met rijst jaarlijks naar Ceilon moet sturen, die vrijwel leeg terugkeren. Particuliere inkoop was veel voordeliger, concludeert het hoofdkantoor. Toch blijven die schepen varen en dit opent wagenwijd de deur naar ander gebruik van de scheepsruimte. Moet deze handreiking illegaal genoemd worden?

Veel rangen, functies, namen zijn gevallen, waarbij het individueel-anekdotische over de dienaar in een zeker evenwicht met meer structurele verschijnselen werd beschreven. Die dienaar die de Maatschappij in stand hield, krijgt tenslotte de aandacht die hij verdient in het volgende en laatste hoofdstuk, IV.

HOOFDSTUK 4 Dienaren

1 Inleiding

a Om wie het gaat

Ieder jaar verlaten duizenden jongemannen, in leeftijd variërend tussen de twintig en dertig, huis en haard voor een onzekere toekomst in Azië. Overwegingen van financieel-economische aard, van rationele planning of van avontuur drijven hen de uitnodigende armen binnen van een handelscompagnie met een – naar het lijkt – onverzadigbare behoefte aan personeel. Zo rekruteert de VOC in de jaren zestig van de achttiende eeuw gemiddeld 8.500 man per jaar – het hoogste gemiddelde ooit per decennium – terwijl voor de gehele eeuw een aantal geldt van 6.550 jongelieden dat zich jaarlijks waagt aan het twijfelachtige avontuur naar de Oost. Van al wie wegtrekt uit Europa keert uiteindelijk maar één op de drie terug¹.

De maandenlange tocht naar de eindbestemming Batavia, Ceilon of Bengalen eist van tijd tot tijd een hoge tol aan mensenlevens, niet zelden echter verloopt de reis van acht, negen maanden met geen of slechts een enkel sterfgeval aan boord. Op zich is de overvaart dus niet de grote *killer* die sedert de lagere-schooltijd bij velen is blijven hangen. Het zou zeker interessant zijn eens te onderzoeken waarom een groot aantal overtochten toch succesvol kon verlopen. Heeren XVII realiseren zich dat velen ‘met verborgen ziektes’ de reis beginnen en daar ligt inderdaad een oorzaak van de soms schrikbarende sterftes. Dit hoofdstuk houdt zich bezig met degenen die de reis overleven (naar schatting 85%²) en die vervolgens in Azië voor langere tijd dan enkele weken of maanden de vaste wal betreden. Het gaat dus om de ‘blijver’, in tegenstelling tot de ‘tijdelijk’ te noemen werknemer die als noodzakelijk lid van de bemanning de uitkomende en terugkerende schepen trouw blijft en na een anderhalf jaar dagelijkse routine vrouw of moeder opnieuw in de armen valt. En die korte tijd later mogelijk opnieuw aan boord gaat van een schip met Azië als bestemming als de professionele langeafstandszeeman die hij is.

In de jaren zestig en zeventig (1765-1780) wijken de lotgevallen van hen die op een van de naar Ceilon gedestineerde schepen aan boord gaan opvallend af van wat de percentages ons voor ge-

- 1 Zie voor de aantallen: *D.A.S.* deel I, 144. Over de gehele zeventiende eeuw bedraagt het gemiddelde iets minder dan de helft van dat van de achttiende eeuw, dat wil zeggen een aantal van bijna 3.200. Vanaf 1690 begint de stijgende lijn: 4.300 in het laatste decennium van die eeuw, daarna per tiental jaren: 5.000, 6.000 en vanaf 1720 7.200 en meer (getallen op honderdtallen afgerond).
- 2 Over precies honderd jaar bedraagt de sterfte aan boord tussen Nederland en De Kaap 6,8%. Zie: Leuftink, *Harde Heelmeesters*, 46. *D.A.S.*, 163 komt tot 7,3%. Na de Kaap vallen eveneens doden, maar over de aantallen zijn slechts globale gegevens beschikbaar; zie *D.A.S.* deel I, 172. Hoogstwaarschijnlijk zullen op de kortere vervolgreis naar Ceilon minder doden zijn gevallen dan op die naar Batavia. Lucassen, *Multinational*, 16, meent dat 80 tot 85% in Azië voet aan land zet. Dit aantal neem ik op zijn autoriteit over.

heel VOC-Azië over twee eeuwen vertellen. Twintig procent laat het leven tijdens de overvaart, 20% is binnen anderhalf jaar terug in Nederland, 40% blijft achter op Ceilon en 20% vaart door naar andere bestemmingen in de Oost³. De percentages kwamen werkelijk uit op de fraaie ronde getallen hier vermeld. De analyse van de dienaren van de VOC op Ceilon richt zich niet toevallig op de zojuist genoemde vijftien jaar. Eén van de twee gebruikte bronnen bevat namelijk interessant en uniek materiaal voor juist die periode.

Over hen die op Ceilon achterbleven is de kennis fragmentair, gebaseerd op een enkele levensgeschiedenis, op een aantal briefschrijvers⁴, op terloopse opmerkingen in de officiële correspondentie en op een aantal reisbeschrijvingen (waaronder die van Jan Brandes⁵). Door het geringe aantal overheerst het subjectieve en anekdotische. En vaak ontbreekt volstrekt waarover wij zo graag meer wilden weten⁶. Anderzijds geven twee nog weinig gebruikte bronnen, de generale monsterrol en het scheepssoldijboek, de mogelijkheid een objectief en statistisch beeld van het Compagniespersoneel 'ten eijlande Seijlon' te schetsen. Beide invalshoeken hebben uiteraard hun waarde en betekenis voor de kennis van de 'blijver', zeker waar Ceilon in vergelijking met Batavia en Bengalen stiefmoederlijk met persoonsgebonden bronnen is bedeed.

In het eerste gedeelte van het hoofdstuk valt de nadruk op het verkrijgen van algemene en objectieve uitkomsten over de werknemers van de VOC en dus op het tweede soort bronnen, dat serieel van aard is. Het talrijke personeel op Ceilon wordt naar de door de VOC gehanteerde groepsindeling beschreven. In hoeverre het beeld dat ontstaat representatief is voor geheel Azië werd niet onderzocht, maar omvang en 'omslag' van het gouvernement Ceilon zijn in vergelijking met de overige bezittingen van de Compagnie in Azië dusdanig groot dat het kantoor in alle opzichten een belangrijke rol in de beeldvorming moet spelen. Het tweede gedeelte van het hoofdstuk houdt zich bezig met de (vereiste) kwaliteiten van het Ceilonse personeel en met de bevorderingspraktijk die de loopbaan van de dienaar stuurt. De vaak bekritiseerde werknemer op de Aziatische vestigingen van de VOC krijgt voor wat betreft Ceilon een wat mildere beoordeling. Lequin wijdt een aparte paragraaf aan het gebrek aan capabel personeel in de Oost aan het einde van de achttiende eeuw⁷. Hij neemt een aantal pregnante eigentijdse uitspraken voor zijn rekening en trekt daaruit conclusies over het gehele arbeidsreservoir, gevolgtrekkingen die kennelijk gelden voor geheel Azië. Zoals het niet is voor te stellen dat de veel beschreven ellende aan boord van de uitvarende schepen een structureel verschijnsel is⁸,

- 3 Onderzocht zijn veertien scheepssoldijboeken van de Kamers Amsterdam en Zeeland uit de jaren zeventig. Het percentage van de uit Nederland vertrokken opvarenden dat direct naar huis terugkeert, ligt (in die jaren?) verrassend hoog. Kamer Amsterdam: 39,1% en Zeeland 23,8%. De gegevens van Kamer Amsterdam bevatten niet, die van Kamer Zeeland wel het viertal jaren met extreem hoge sterfte aan boord. Eenzelfde soort onderzoek over een eerdere groep van zeven schepen (1736-1751) geeft een veel lager percentage 6,2%. Idem over het tijdvak 1701-1714: 5,3%. Zie verder tabel 61.
- 4 De *Prize Papers* in Londen – Kew werden in hoofdstuk III besproken.
- 5 Zie de fraaie uitgave *The world of Jan Brandes*, uitgebracht door De Bruijn en Raben.
- 6 Een voorbeeld: Johann Christoff Wolf schrijft, terug in Duitsland, over zijn ervaringen in de dienst in Jaffna. Uit notulen en correspondentie zijn een aantal brandende kwesties uit die tijd bekend. En Wolf? Men zou hem, ware dat mogelijk, willen terugsturen om zijn huiswerk over te doen. (Wolf, *Reijze*).
- 7 Lequin, *Personeel van de VOC*, 88-90.
- 8 Zijn er equivalente beschrijvingen van het leven op de retourschepen? Ketting, *Leven, werk, rebellie*, brengt structuur in het leven aan boord en 'normaliseert', om zo te zeggen, het beeld van het leven op

zo lijkt het mij eveneens onmogelijk dat in een bepaalde periode alle tot vrijwel alle (invloedrijke) dienaren met hetzelfde van corruptie, eigenbelang en onbekwaamheid stinkende sop overgoten zijn. Dit zijn extremen die het beeld niet moeten bepalen. En mocht het tijdsgewricht al eens tot wanhoopsuitingen aanleiding geven: achter de verdorde bloem schuilt immer een jonge knop, er ontstaat iets nieuws.

Qua personeel en territorium is Ceilon een zeer grote vestiging. Batavia, de hoofdplaats van het Aziatische imperium, heeft iets meer personeel in dienst, maar nergens bestuurt de VOC een zo groot oppervlak aaneengesloten gebied als op dit eiland. In de achttiende eeuw bedraagt het voltallige landpersoneel in Azië gemiddeld 18.476 man, inclusief 1.672 als 'inlands personeel' omschreven dienaren. Op Ceilon zijn van dit totaal 3.790 personen (of 20,5%) werkzaam en in Batavia 4.588 (of 24,8%). Beide vestigingen samen houden daarmee tegen de helft van alle in de monsterrollen beschreven personeelsleden aan de slag⁹. Voor wat betreft Ceilon zijn de zojuist genoemde aantallen werknemers bij lange na niet het enige personeel. De duizenden inlandse (in de zin van Singalese, Tamielse of moorse) 'werknemers' die voornamelijk het bestuur, maar daarnaast ook zeevaart, militie en 'publieke werken' in stand houden, vindt men in de overgeleverde VOC-bescheiden niet systematisch terug. In hoofdstuk II werd over hen al het een en ander meegedeeld.

Een ieder evenwel die van de Compagnie een bedrag aan loon ontvangt of die zijn werkzaamheden voor de Maatschappij in natura (als onderhoudsland, in de vorm van een verstrekking in rijst, arak, textiel, zout of peper) krijgt uitbetaald, staat – zoal niet bij naam dan wel in zijn activiteit – vermeld in de boekhouding, in de landregisters (de thombo's) of op de een of andere 'rol' of 'opneem'. Dit geldt althans voor de periode ná de Kandiaanse Oorlog (vanaf 1765), een tijdperk waarover het breedste scala aan documenten is bewaard gebleven. Om systematiek aan te brengen binnen dit corps van belanghebbenden bij het VOC-bewind op Ceilon en zonder wie de Compagnie het geen week op het eiland had uitgehouden is een titanenarbeid, maar behoort zeker niet tot de onmogelijkheden¹⁰. In dit hoofdstuk wordt een klein gedeelte, naar schatting een derde of zelfs een kwart, van alle van de Compagnie (direct) afhankelijke personen geanalyseerd. De eigennamen en een aantal andere gegevens van die beperkte groep staan volledig en systematisch op de monsterrol en de in Nederland aangestelde personen vinden wij terug in het scheepssoldijboek. De monsterrol noemt als uitersten 2.566 persoonsnamen in 1717 en 6.628 in het oorlogsjaar 1764. De te analyseren groep bestaat uit Nederlandse en ande-

de schepen. Zijn studie naar de situatie aan boord uit de eerste helft van de zeventiende zou vergeleken moeten worden met die aan het einde van de achttiende eeuw. Het proces van disciplineren van het maatschappelijk leven op laag sociaal-economisch niveau over een goede honderd jaar – de *do's and don't's* – dat bij de militairen (op Ceilon) uit de plakaten betreffende het gedrag duidelijk waarneembaar is, moet zich ook op de baarse schepen hebben voltrokken.

- 9 De gegevens komen uit Lequin, *Personeel van de VOC*, met name uit de bijlagen 4 en 5 van deel II. Daar Lequin de (impliciete) definities van de monsterrollen overneemt en deze door de Compagnie zelf niet consequent worden toegepast – het lijkt erop dat elk kantoor inzake inlandse en Europese dienaren eigen criteria hanteert – kan men beslist niet vertrouwen op de aantallen die hij opvoert. Voor globale doeleinden voldoet dit algemene deel van Lequins studie, wanneer men meer in detail wil treden is eigen onderzoek en zijn eigen definities aan te raden.
- 10 Voor een dergelijk onderzoek moet men naar Colombo, naar het SLNA, waar op laag bestuurlijk niveau een schat aan informatie beschikbaar is: thombo's, lascorijnsrollen, lijsten van dienstelingen etc. etc.

re Europese werknemers en uit hen die, in de Oost geboren, een Aziatisch-Europese achtergrond hebben of pretenderen¹¹.

b Generale monsterrol

In het begin van de jaren tachtig wijst Lequin de historicus overtuigend op een voor het onderzoek naar het personeel van de VOC uiterst belangrijke seriële bron: de generale monsterrol¹². Deze 'rol' beschrijft per ultimo juni van ieder jaar het voltallige Europese personeel van de VOC in Azië – het woord 'voltallig' en 'Europese' behoeft enige nuancering, waarover later. Lequin analyseert de samenstelling van deze duizenden en duizenden werknemers. Hij stelt tabellen samen, berekent percentages en wijst op trendmatige ontwikkelingen binnen de verschillende groepen personeelsleden. Ook vindt men in zijn studie systematische beschouwingen over aanstelling, salariëring, hiërarchie, bevordering en het einddienstverband. De scheepssoldijboeken vormen daarbij voor hem niet meer dan een aanvullende bron. Tenslotte betreft hij zijn bevindingen op de qua personeel kleine vestiging Bengalen, een kantoor dat lange jaren tot de meest winstgevende van de VOC behoort, maar dat aan het einde van de achttiende eeuw in totaal verval geraakt. De conclusies over het geheel toetst hij daarmee aan een zeer gering (1,6%) aantal dienaren. In dit hoofdstuk krijgen beide bronnen – de monsterrol en het scheepssoldijboek – daarentegen gelijkwaardige aandacht en, een enkele vergelijking met geheel Azië daargelaten, blijft het bij Ceilon.

Op de generale monsterrol vinden wij: 1) de naam van de VOC-dienaar 2) zijn geboorteplaats 3) zijn functie 4) de bijbehorende beloning 5) het schip waarmee hij Nederland verliet of, indien in Azië aangenomen, de vermelding 'in dienst' 6) het jaar van engagement door de VOC 7) de rang bij indiensttreding en tenslotte 8) de Kamer door wie het schip werd uitgerust en de dienaar aangenomen. Vooraf gaat een alfabetisch, niet-lexicografisch register op de voornamen. De letter 'j' neemt dus veel ruimte in beslag. Het onderscheid tussen de beide aanvangsvormen van verbintenis: 'per schip' en 'in dienst' spreekt veelal voor zichzelf. In het laatste geval is de 'borst' geboortig uit Colombo, Galle of elders in Azië en draagt hij zonder uitzondering een Nederlandse of Portugese achternaam. Niet zelden echter komen afwijkingen voor op dit patroon. Zo vinden wij een als soldaat 'per schip' gearriveerde dienaar met Colombo als geboorteplaats of een als matroos 'in dienst' getreden persoon geboortig uit Hamburg. In het eerste geval betreft het een terugkerend, zogenaamde 'inlands kind' dat op een retourschip vanuit Ceilon naar Nederland aanmonsterde en in Europa aangekomen de koude met een nieuw contract ontvluchtte, veelal als soldaat. Eén van hen, Angelo van Geijssel, als matroos in 1761 terugvarend per *Rhoon*, houdt aan het waarschijnlijk kortstondige verblijf in Nederland een blijvende handelsrelatie met enkele grote exportfirma's over (zie hoofdstuk III, Assignaties). De soldaten 'in dienst' met een Europese geboorteplaats zijn vermoedelijk spijtoptanten die na expiratie van hun vijfjarig verband de Compagnie verlieten, maar uiteindelijk het hoofd niet boven water wisten te houden. Op de rol van 1779 staan ook twee van de kleine groep hoge of-

11 De stukken spreken duidelijk over vijf 'kasten': Nederlander, poestie (ouders Europees, kind in Azië geboren, zoals in het geval van gouverneur Falck), castie, mixtie en toepas. Een fraai voorbeeld van acculturatie voor wat betreft het begrip 'kaste'. Ceilon, hoewel zich op een pure (en democratische) vorm van boeddhisme beroepend, kent een vijftiental kasten die zeker in die tijd (maar nog steeds bij huwelijken, hoewel duidelijk minder wordend) het sociaal-maatschappelijk leven ordenen.

12 Lequin, *Personeel van de VOC*.

ficiëren-van-militie met de vermelding ‘in dienst’. Beide officieren zijn vrijwel zeker als passagier op eigen kosten naar de Oost uitgevaren en aldaar in dienst getreden. Een aardig voorbeeld van carrièreplanning, maar wel een inbreuk op de plakkatens¹³.

Van Ceilon bestaat een parallelle serie generale monsterrollen¹⁴. Het bijzondere aan deze serie is dat gegevens over leeftijd-bij-indiensttreding, over kaste, religie, ambacht en actuele ouderdom worden genoteerd. Helaas voor maar enkele perifere bestuursdistricten en een tiental boekjaren uit de jaren zestig en zeventig. Het aantal uitvoeriger beschreven dienaren bedraagt weliswaar minder dan tien procent van het totaal op Ceilon (of 2% van alle 21.000 VOC werknemers in Azië in die jaren). Hoe dan ook, de gegevens zijn uniek voor wat betreft het personeel van de Compagnie¹⁵. Waarom dit soort mededelingen niet overal en altijd werden vastgelegd en waarom steeds van een groep van circa 200 man slechts een klein aantal van de bovengenoemde acht personalia op de monsterrollen zijn te vinden, weet ik niet te verklaren. De afwijking vinden wij doorlopend voor de buitenposten Kalpettie, Negombo, Kaltere en Silau, maar van deze vier plaatsen zijn, mogelijk ter compensatie, wel de even genoemde unieke gegevens over leeftijd, religie etc. bekend. Colombo, Batavia noch Patria lijken zich te storen aan de nalatigheid of aan het juist overijverige gedrag op het viertal buitenpostjes.

c *Scheepssoldijboek*

Het scheepssoldijboek is de andere bron waarop het eerste deel van dit hoofdstuk berust. Wie in Nederland bij de VOC in dienst treedt, vertrekt per schip¹⁶. De identiteit van de dienaar krijgt daarmee een aanvulling en bestaat nu uit vier componenten: 1) voornaam 2) achternaam en 3) plaats van geboorte en 4) naam van het schip. Bij een nieuw verband hoort bijgevolg een andere scheepsnaam en een ander scheepssoldijboek, waardoor een hernieuwde indiensttreding alleen door taaie arbeid of na de volledige digitalisering van alle scheepssoldijboeken opvalt¹⁷.

13 Zie Lequin, *Personeel van de VOC*, 43, noot 25.

14 De serie VOC 12.372 tot en met VOC 12.444 bevat, met slechts enkele omissies, de jaren 1694-1778. Deze reeks boeken in het Nationaal Archief, met als ondertitel ‘Voor Nederland’ op de omslag, zal in een andere kopie in Batavia zijn gebruikt om de rol voor het voltallige Aziatische personeel samen te stellen. ‘Generaal’ slaat op het feit dat *alle* personeelsleden, dus niet alleen zeelieden of militairen, staan vermeld en slaat niet op de voltallige groep kantoren in Azië. De rollen van Batavia geven ook de leeftijden van de militairen, in precies dezelfde periode als de genoemde Ceilonse rollen méér dan de gebruikelijke gegevens verschaffen. Zie Lequin, *Personeel van de VOC*, 242, noot. 15. Van de Mallabaar, Rio Delagoa (Oost-Afrika, het huidige Natal) en Ternate bestaan eveneens aparte generale monsterrollen, echter bij verre na niet over een dusdanig lange periode als die van Ceilon. Van Batavia en de Kaap zijn de rollen niet generaal, maar beschrijven alleen de militairen (diverse nummers tussen VOC 12.346 en VOC 12.602).

15 VOC 3434, resolutie d.d. 10/12/1775 suggereert een order vanwege Batavia (datum niet vermeld) om op de monsterrollen, evenals op de akten van aanname, de leeftijd van de dienaar te vermelden.

16 Eén aardige uitzondering voor wat betreft Ceilon. Op 4 januari 1781 vertrekken de kapiteins Von Sauer en Fornbauer via de landroute naar Ceilon. In Alexandrië scheiden zich hun wegen. Uit veiligheidsoverwegingen, gezien de meegevoerde correspondentie en de dreiging vanwege de Engelsen. Beiden arriveren ongeveer een jaar later kort na elkaar in Cochiem, op VOC-territoir. Zie: VOC 3614, fol. 2244 – 2268 voor het verslag van hun reis. Von Sauer loopt overigens na korte tijd over naar de Engelsen.

17 Van Schouwenburg onderzocht de professionele langeafstandszeeman voor Delft. Zie zijn *Personeel Kamer Delft*. Digitalisering van de scheepssoldijboeken is een gigantisch project van het Nationaal Archief en is thans ver gevorderd. Zie ook de volgende noot.

Het scheepssoldijboek vermeldt de schulden en de vorderingen van de dienaar aan (en op) zijn werkgever, vanaf het moment van indiensttreding tot de beëindiging van het verband¹⁸. Voor elke dienaar staan twee bladzijden-en-face ter beschikking, zo nodig overlopend naar een later of eerder foliodubbelvel.

Het voorschot van twee maanden gage, eventuele schuldbekentenissen en de uitgaven voor 's mans uitrustingsstukken openen de soldijrekening aan de debetzijde. Het totaalbedrag van deze drie posten vormt de schuld die de dienaar bij aanvang van zijn verband bij zijn werkgever is aangegaan. Op het moment van aankomst in Azië berekent de houder van het scheepssoldijboek de gage op de reis verdiend, noteert het bedrag ter creditzijde en berekent het saldo. Na de relatief korte periode van de overvaart uit Nederland staat een rekening vrijwel altijd 'te quaat'. Er is immers nog te weinig verdiend om de schuld aan de Compagnie af te lossen. Aan het einde van elk boekjaar (ultimo augustus) wordt het bedrag aan salaris dat de dienaar over het verlopen jaar *niet* heeft opgenomen gecrediteerd. Alleen dat bedrag – zijn *vordering* op de Compagnie – vindt men dus terug op de rechterbladzijde van het journaal. Zonder tegoed staat de dienaar 'liquide'. Tegen de door ons veronderstelde regels in, heeft de dienaar meer dan de zes goede maanden opgenomen. De gecrediteerde bedragen staan vermeld met de naam van het kantoor van uitbetaling. Bij tussentijdse verandering van plaats van detachering verantwoordt elk kantoor naar rato.

Over de financiële stand van zaken ontvangen en verwerken Batavia, waar het scheepsboek in kopie op het soldijkantoor ligt, en de Kamer van aanmonstering in Nederland, waar het origineel komt te berusten, voortdurend de laatste gegevens. De betrokkene krijgt van elke mutatie een gelegaliseerd afschrift dat hij meedraagt als ware het zijn paspoort. Als de schuld aan de Compagnie is afgelost met de achtergehouden gage kan degene die financiële claims op het personeelslid heeft, die door hem is 'vermaakt'¹⁹ of werd gemachtigd de overeengekomen gelden opnemen. Deze transacties zien wij, met handtekening of kruisje gewettigd, aan de linkerzijde van het soldijboek. Daar het voor zowel werknemer als werkgever van groot belang is dat de afrekening tot op de penning klopt, kan men het scheepssoldijboek als een vrijwel feilloze bron beschouwen. Op deze bron moeten de op de Korte Vertoning van Staat vermelde bedragen aan verstrekte soldijen berusten. De monsterrollen, daarentegen, willen nog wel eens vreemde verschrijvingen bevatten, zowel bij eigennamen, geboorteplaatsen, maar ook bij de weergave van de naam van het schip van aanmonstering²⁰. Anderzijds brengt op Ceilon de confrontatie van monsterrol tegen soldijboek slechts een enkele maal een problematisch geval aan het licht. De onvindbare dienaar wordt tenslotte, na heel wat heen en weer geschrijf, als 'absent' afgevoerd²¹. Zelfs gedurende de latere jaren van de aanwezigheid van de VOC op Ceilon – als het

18 Kops en Van Velzen, *Uitgevaren ...Kamers*, corrigeert hetgeen Lequin in zijn dissertatie beweert. Het artikel vormt de basis voor deze alinea's.

19 Vermaken mocht alleen aan directe verwanten: ouders, vrouw en/of kinderen en betreft hooguit twee maanden gage per jaar.

20 Dit is vooral het probleem bij de 'opstappers' die, uitgevaren met een ander schip en veelal om gezondheidsredenen, op de Kaap waren achtergebleven en die vrijwel steeds binnen één jaar door een later schip aan boord werden genomen. Soms staat het oppikkende in plaats van het originele schip op de monsterrol. Soms ook verwacht de pennist op Ceilon twee op elkaar lijkende scheepsnamen. De spelling van eigen- en plaatsnamen door de pennist is een aparte studie waard.

21 Conclusie gebaseerd op enkele achtereenvolgende jaren tussen 1770 en 1780.

administratieve werk bovenmatig toeneemt – krijgt de Raad van Ceilon de resultaten van de confrontatie binnen een jaar onder ogen. De resultaten van de confrontatie en visitatie van de negotie- of handelsboeken wil wel eens een vijftal jaren op zich laten wachten.

Het soldijboek mag dan vrijwel feilloos zijn voor wat betreft de financiële verhouding tussen dienaar en Edele Compagnie, het is helaas niet altijd toereikend voor inzicht in alle wederwaardigheden van elke dienaar in de Oost. Soms na enkele maanden, soms na jaren trouwe dienst, maken overlijden, ongespecificeerde absentie, vermissing, desertie en krijgsgevangenschap een abrupt einde aan de loopbaan van de dienaar. Een enkele maal duikt deserteur of krijgsgevangene weer op en zet zijn onderbroken carrière – onderwijl niet doorbetaald – voort. In andere gevallen stopt plotseling elke salariële vermelding. Komt dit voor aan het einde van de eeuw dan is de beëindiging van de Nederlandse aanwezigheid op Ceilon de oorzaak. In andere gevallen is het gissen. Wat is er van al die uit de boeken verdwenen mannen terechtgekomen? Wat wij weten is dat een niet onbelangrijk aantal Europeanen in dienst trad van een oosters vorst, zoals de koning van Kandia op Ceilon. Anderen verbonden zich met een inlandse schone en verdwenen in het tropisch paradijs dat Ceilon zeker toen nog was. Weer anderen vonden werk bij een handelsconcurrent, maakten daar carrière of mislukten jammerlijk. De vrijburger, hoewel niet meer gesalarieerd door de Compagnie, komen wij een enkele maal nog in de boeken tegen, soms zelfs gedurende lange jaren na beëindiging van het dienstverband²². Talloos zijn de bedienden die na de overname van het eiland door de Engelse compagnie (1796) naar Batavia vertrekken en aldaar verblijvend tot in de volgende eeuw in het soldijboek worden aangetroffen. Overduidelijk is het lot van de dienaar over wie het soldijboek de aantekening bevat ‘dat sterft’ of wanneer wij lezen ‘is zonder te testeren overboord gesprongen’. De rekening met de onfortuinlijke bediende wordt netjes gesloten en het eventueel saldo aan zijn erfgenamen ter beschikking gesteld, overigens vaak na vele jaren.

Indirect wordt ons uit het scheepssoldijboek het een en ander duidelijk over de financiële positie van de voc-dienaar op Ceilon. In elk scheepsboek komt een klein aantal bedienden voor dat hun gage voor kortere of langere tijd niet opneemt, maar ‘laat staan’. De betrokkene heeft in die tijd kennelijk voldoende nevenverdiensten. Diezelfde personen laten niet zelden gemachtigden of familieleden in Nederland het beschikbaar gekomen saldo opnemen. De zaakgelastigden zijn vrijwel zonder uitzondering personen die wij ook als ontvangers van assignaties tegenkwamen, kooplieden dus, in wijnen, tabak, glas en dergelijke. Met het opgenomen geld wordt ongetwijfeld handel gedreven. Men zou verwachten dat een koopman, een assistent, een hoge militair, een baas der timmerlieden of een ‘meester’ (chirurgijn) kansen heeft gehad op extra inkomsten. Maar ook een enkele soldaat of korporaal laat van tijd tot tijd zijn gage staan en lijkt hetzelfde soort handelsrelaties met Patria te onderhouden als zojuist beschreven omtrent zijn superieuren.

22 Een vrijburger was voordien dienaar bij de voc. De burger (vanaf 16 jaar) kreeg dit recht door een akte. Een bediende met stilstand van gage, maar zonder akte, was niet automatisch (vrij)burger (1/224, resolutie van 8/10/1793). Overigens is de terminologie van de groep personen die *niet* duidelijk tot de Singalezen, Tamiels en chetties (met hun kaste-onderscheid) of tot de moren (zonder kasten) behoren en evenmin als Europeaan zijn te benoemen, niet scherp geformuleerd. In de landregisters of thombo's komen voor deze groep termen voor die dienen te worden gesystematiseerd. Deze tussengroep bestaat maar voor een klein gedeelte uit de genoemde (vrij)burgers!

Het scheepssoldijboek geeft ons aldus inzicht in een aantal belangrijke facetten van het leven van het Compagniespersoneel op de Aziatische kantoren. Financiële positie, sterfte, het wel of niet testeren, vormen van mobiliteit zoals repatriëring en wisseling van standplaats en enkele ingrijpende gebeurtenissen op het menselijk levenspad die de dienaar plotseling uit de boeken doen verdwijnen. Aan het einde van de jaren tachtig neemt het aantal gevallen van desertie, vermissing, krijgsgevangenschap en eindevermelding dusdanig toe dat geen betrouwbare conclusies meer mogelijk zijn. Mag men het soldijboek de salarisadministratie van de VOC noemen? Slechts zeer ten dele. Bij nauwkeurig onderzoek in een groot aantal van deze boeken bleek dat de verhouding tot de dienaar – hoewel niet frequent, maar principieel dus mogelijk – eerder het karakter had van een rekening-courant tussen twee partijen. Soms enorme bedragen crediteren de soldijrekening van een scheepskapitein, gebruikelijk is dat de nalatenschap van een soldaat op deze rekening wordt bijgeschreven en een maal zelfs ontving de dienaar op deze wijze een lening van de Compagnie²³. En vaker zien wij zonder enige verklaring een bedrag ‘te goed’ verschijnen van naar het lijkt niet-opgenomen gage, maar van een hoogte die niets met de gage te maken hebben kan.

d De anekdote

Intens bezig zijnde met de seriële bronnen van monsterrol en scheepssoldijboek en met de langjarige reeksen van identiek opgestelde verslagen over de aanstelling van de dienaren in hun diverse functies, valt het op dat in minder op kwantitatief materiaal berustende literatuur soms vrij snel oordelen worden geveld die eigenlijk een cijfermatige onderbouwing hadden verdiend. De suggestie die de ‘anekdote’²⁴ wekt en die nog wordt versterkt wanneer diverse schrijvers de pointe onafhankelijk van elkaar herhalen, is vaak aantrekkelijk als bewijs en vindt te gemakkelijker weerklank wanneer een negatieve zijde van het Compagniesbedrijf ter sprake komt. Men denke aan uitspraken over: *afnemende* kwaliteit van het personeel, *grotere* onverschilligheid voor de belangen van het bedrijf, *toenemende* corruptie, protectie, nepotisme en favoritisme, aan de (op dit moment kennelijk) *fatale particuliere handel* (die ‘etterende wonde’) en meer van dit soort kwalitatieve oordelen die nooit ‘intrinsiek’ met een voorafgaande periode (kunnen) worden vergeleken. De uitdaging om met behulp van het haast onuitputtelijke cijfermateriaal, dat in de VOC-archieven in Nederland en Azië op verdere ontsluiting wacht, deze suggestieve uitlatingen die vaak van sociaal-economische aard zijn te toetsen – en daarna mogelijk toch als juiste eigentijdse impressie voldaan af te leveren – lijkt mij in dit verband de enig verantwoorde weg. Overigens wel een moeizame en tijdrovende weg. Twee fraaie voorbeelden van wat ondersteunend kwantitatief materiaal soms kan bereiken zijn de studies van Van der Brug over de redenen van de grote mortaliteit in Batavia en van Leuftink over de aard van de fatale ziektes op de schepen met bestemming Azië²⁵.

23 Kapitein Jacob van Berghem, in 1747 per *Leiden* gearriveerd, ontvangt een bijschrijving van f 11.748.14.8 op zijn soldijrekening. Hij heeft de weduwe van de dessave van Matara in huwelijk, en de dessave was de Compagnie nogal wat schuldig. Zie VOC 6198, fol. 185 e.v. (scheepssoldijboek) en, zeer netjes geadministreerd, VOC 3011, fol. 412a (het ‘meer’ en ‘minder’ volgend op de Korte Vertoning) met hetzelfde bedrag.

24 Anekdote in de zin van een persoonlijke impressie of van een als significant beschreven en beoordeeld voorval, veelal met een gevoelsmatige inhoud.

25 Van der Brug, *Malaria* en Leuftink, *Heelmeesters*.

Laten wij de uitspraak nemen over de kwaliteit van de soldaten in 1769 per *Geinwensch* aangebracht: ‘vele onaanzienlike en gebrekkige kerels, 6 met zichtbare en ongeneeslijke gebreken, 2 hoogbejaart²⁶. Is de historicus nu gerechtigd een algemeen geldigheid te suggereren – omdat er wel meer fout ging als het om de personeelsvoorziening handelt – of is het beter nader onderzoek te doen en vooralsnog van een uitzondering te spreken? Ook hier zal het lastig zijn kwantitatieve gegevens boven water te brengen, maar de poging dient eerst te worden ondernomen. Zoniet, dan kunnen onbewuste vooroordelen over de achttiende (die niet meespelen over de zeventiende) eeuw de blik vertroebelen: de opvatting dat het toen anders en overigens altijd, beter was. De periode van economische bloei die de Compagnie in de jaren vijftig van de achttiende eeuw beleeft – onder andere en aldaar heel duidelijk aantoonbaar op Ceilon – zou daarmee op het conto moeten staan van al dat corrupte, zelfzuchtige en stupide tuig van wie de eventueel positieve hoedanigheden voortdurend afnemen en de negatieve kwaliteiten alleen maar toenemen. Dat het aan het einde van de achttiende eeuw qua mentaliteit en moraal van de dienaren op Ceilon in negatieve zin verschilt van de decennia tevoren zou ik na al die tienduizenden gelezen folioevellen onmogelijk kunnen en durven beweren. En zou deze mening niet dezelfde zijn bij grondig onderzoek naar de andere kantoren? Dat de tijdgeest op Ceilon veranderde is onomstotelijk waar, maar zal niemand verbazen gezien de contacten tussen twee verschillende denkrichtingen: het westen en het oosten. Zelfs het weer in Zuid Azië veranderde. Gedurende de jaren 1789-1793 leed India (en de zeestromingen lopen langs Ceilon) onder de effecten van een El Niño. Het was mij onafhankelijk van het later verschenen krantenartikel al opgevallen dat zoveel over veranderde weersomstandigheden werd geschreven en in zulke gevallen maakt men aantekeningen. De historicus Grove bevestigde het vermoeden van een tijdelijke klimaatomslag²⁷.

De vele opmerkingen in de loop van de achttiende eeuw over toenemende corruptie op de vestigingen van de VOC kunnen wijzen op een werkelijk probleem waar de Compagnie aan ten onder dreigde te gaan. Maar hoe de objectiviteit van deze getuigenissen te bewijzen? Accentueert en belicht een veranderende tijdgeest misschien verschijnselen die voordien niet de aandacht van het vermelden waard gevonden werden? In hoeverre is sprake van (ordinaire) borrelpraat, van rancune, van oppervlakkige waarneming? Gesteld dat over enkele honderden jaren de uitspraken van een huidige politicommissaris, van de een of andere politicus of van een bestuurder van een grote onderneming maatgevend zouden zijn voor de vroeg eenentwintigste eeuwse sociaal-maatschappelijke situatie van ons land? Maar zo handelen wij vaak wel wanneer hetgeen Jacob Haafner schrijft over de taakopvatting van een bepaalde VOC-dienaar op de kust Comorandel zou worden aangehaald met een triomfantelijk: ‘nu ziet u het zelf!’. Wanneer de commandeur van Galle één van de ‘borsten’ op het soldijkantoor wegens liederlijk gedrag de laan uitstuurt, wijst dit dan op een algeheel moreel verval onder het personeel of op een oplet-tend bestuurder die ‘het niveau’ op niveau wil houden? De cijfers uit de boekhouding, in een eerder hoofdstuk ter sprake gebracht, lijken – op Ceilon althans – zo fraai in elkaar te sluiten dat men er geen vinger tussen krijgt. Mag men dan toch, op grond van een of meerdere anekdotes in de zin van incidentele getuigenissen, tot een hard oordeel over de kwaliteit(en) en de betrouwbaarheid van de dienaren, over de financiële verantwoording als zodanig of tot ande-

26 VOC 3262, fol. 449.

27 NRC-Handelsblad 29/5/1998. Een korte bespreking door Karel Knip van een niet verder gedateerd artikel in *Nature* van de hand van Richard Grove.

re negatieve oordelen besluiten? Een diepgaand onderzoek in de cijfermatige bronnen is het enig mogelijke antwoord. Het incident wijst op een mogelijk probleem, de cijfers of bij gebrek daaraan de zeer wijde context van het gebeurde in comparatief verband met voorgaande periodes kunnen misschien uitsluitel geven. De scepsis over het op de anekdote gebaseerde oordeel leidt tot een minder smeuïg verhaal en laat noodgedwongen een aantal interessante en intrigerende aspecten van het personeel op de vestiging Ceilon liggen.

2 Samenstelling van het personeel

a Directe relatie met Nederland

Behalve in uitzonderlijke situaties als oorlogsomstandigheden, bestaat een directe relatie tussen Ceilon en Nederland voor wat betreft de personeelsvoorziening. Vrijwel niemand begint zijn loopbaan op het eiland via Batavia. Wel is er een groep dienaren – soms buitengewoon groot, dan weer nauwelijks vermeldenswaardig – die via een tussenstop op de Kaap Ceilon bereikt, maar ook hier gaat het om direct uit Nederland afkomstig personeel. Bedoeld worden de ‘opstappers’, de op de Kaap aan boord gegane reconvalescenten van tientallen andere naar Azië gedestineerde schepen. Het aantal ‘opstappers’ hangt uiteraard af van de sterfte- en ziektecijfers op de baarse of uitkomende schepen tussen Patria en de Kaap. Hun aantal is zeer groot aan het begin van de jaren zeventig, neemt daarna sterk af en bereikt na een viertal jaren weer het gemiddelde niveau van de gehele eeuw²⁸. Deze dienaren vormen voor de onderzoeker in zoverre een probleem dat zij lastig in hun carrière zijn te volgen. Zij staan zonder enig detail bijeen in een aparte sectie van het scheepssoldijboek. Om meer van hen te weten te komen is een speurtocht nodig in de boeken van de tientallen overige schepen die hetzelfde of het voorafgaande jaar de reis naar Azië ondernamen en kort of lang op de Kaap bleven liggen. Voor het onderzoek naar de wederwaardigheden van de dienaren op Ceilon kon de groep ‘opstappers’ daarom geen rol spelen. De overstap naar het schip met bestemming Ceilon zal velen voor een vlugge dood hebben bewaard. Batavia stond in Azië qua levensverwachting onder aan de ladder, terwijl Ceilon de reputatie genoot een gezonde verblijfplaats te zijn. Niet zelden wijzen dienaren een promotie naar Batavia van de hand onder laatstgenoemd motief.

Het directe contact van Nederland met Ceilon leidt tot een vrij zuiver beeld van de behoefte aan personeel op het eiland. De correspondentie tussen Colombo en Heeren xvii, noch de brieven die Colombo naar de Kaap stuurt, bevatten expliciete vragen om speciaal gekwalificeerd personeel. Alleen om toezending van soldaten wordt van tijd tot tijd met nadruk verzocht, voor zover mij bekend geldt dit alleen voor de periode van grote sterfte op de uitgaande schepen (1770-1774). Het lijkt er dus op dat de vervanging en aanvulling van de werknemers door de praktijk werd gereguleerd en dat de gezagsdragers in Colombo zelf beslisten wie en hoeveel zij van de jaarlijkse aanbreng uit Europa van boord haalden. Daarbij maakten zij ook een keus uit de voor Batavia bestemde, als ‘opstappers’ meegevoerde manschappen. Een zekere bestendigheid in de aantallen nieuw personeel wordt gesuggereerd.

²⁸ Zie Leuftink, *Harde Heelmeesters*, 46 en het hoofdstuk ‘De vlektyfus epidemie van 1770’, 121-125.

Hoewel het accent van de analyses van monsterrol en scheepssoldijboek ligt op de dertig jaar tussen het einde van de oorlog met Kandia (1765) en de overname van Ceilon door de Engelsen (1796), wordt van tijd tot tijd de gehele achttiende eeuw bij het onderzoek betrokken. Om een enigszins gebalanceerd beeld te krijgen is het jaar 1779 als referentiepunt gekozen voor gedetailleerder onderzoekingen binnen deze dertig jaar. In dat jaar, zo neem ik aan, zijn de naweëën van de binnenlandse oorlog weggeëbd en heeft nog niemand weet van de verwoestende jaren 1781-1784. In alle opzichten is de korte periode volgend op de Vierde Engelse Oorlog atypisch voor zowel de omstandigheden op het eiland tussen 1765 en 1780 als voor de gehele eeuw.

b Tienjaarlijks overzicht

Wij bezien eerst de samenstelling van het personeel over de gehele achttiende eeuw, daarna volgt een gedetailleerde analyse van de gegevens uit de generale monsterrol van 1779. De exclusief Ceilonse generale rollen over de jaren 1770 tot en met 1778 maken het vervolgens mogelijk van een klein percentage dienaren de leeftijd van indiensttreding, de actuele leeftijd op ultimo juni, de religie en het nevenberoep (naast dat van soldaat) te weten te komen en daaruit conclusies te trekken. Tenslotte volgen wij meer in het bijzonder de carrière van de in Nederland aan boord gestapte dienaren. Hoeveel van hen zetten voet aan wal op Ceilon, hoe snel nam hun aantal af door sterfte, hoeveel van hen bleven hangen op het eiland, hoeveel van hen repatrieerden etc? Dit laatste onderzoek beslaat 25 van de 29 baarse of uitkomende schepen uit de periode 1765-1780. Een enkele maal wordt een vergelijking met een eerdere periode getrokken teneinde de representativiteit van een bepaald jaar of tijdperk te toetsen.

Op tabel 1 zien wij de samenstelling van het personeel over de drie hoofdgroepen van activiteit: 1) bestuur, inclusief de groepen 'kerk' en 'chirurgie' die de eerste vier decennia meer dan een kwart en later 17% van het bestuur-in-brede-zin uitmaken 2) ambachten (inclusief de zeevarenden²⁹) en 3) militie (inclusief de artilleristen). Onder 'Aziaten' wordt hier verstaan hen die een Europees klinkende achternaam dragen, in Azië zijn geboren en vrijwel zeker meer of minder Europees 'bloed' hebben of dit pretenderen. Zij zijn de personen die niet als moor, Singalees, Tamiel of chettie en evenmin als Europeaan vallen te benoemen, maar voor wie de omschrijving poestie, castie, mixtie en toepas wordt gebruikt. 'Europeanen' zijn zij die overblijven als de uit Nederland afkomstige dienaren apart zijn genomen³⁰. Een enkele maal vindt men onder de Europeanen iemand geboortig uit Midden- of Noord-Amerika, even zelden voorkomend is een Engelse plaats van geboorte (tabel 53).

29 De monsterrollen onderscheiden zeevarenden-aan-land (zeilmaker, kwartiermeester) en zeevarenden-aan-boord. Laatstgenoemde groep bestaat uit dienaren die op Ceilon zijn gestationeerd en moeten niet met de zeelieden op de baarse en de retoursschepen worden verward.

30 Naar schatting 2% van de plaatsnamen op de monsterrollen is onduidelijk. Leesbaarheid, mogelijke vertaling van een buitenlandse naar een Nederlands plaatsnaam, dubbelnamen (Soest in Nederland en in Duitsland, Bergen in Nederland, België, Duitsland en Noorwegen) maken de verdeling soms kwestieus.

Tabel 53 *Verdeling VOC-personeel over drie beroepsgroepen per 10 jaar (1699-1789)*³¹

jaar:	1699	1709	1719	1729	1739	1749	1759	1769	1779	1789
bestuur	283	290	338	321	470	521	432	536	427	455
Aziaten	40,6%	44,8%	57,4%	62,6%	64,9%	69,0%	64,3%	72,8%	71,4%	75,8%
Nederl.	46,6%	37,9%	30,5%	24,3%	21,0%	15,5%	18,8%	14,0%	14,1%	12,3%
Europ.	12,8%	17,3%	12,1%	13,1%	14,1%	15,5%	16,9%	13,2%	14,5%	11,9%
ambachten	606	609	667	753	972	1015	686	997	734	730
Aziaten	13,5%	21,7%	26,7%	29,9%	49,2%	45,6%	30,9%	35,8%	37,2%	42,0%
Nederl.	46,5%	57,0%	43,8%	41,7%	22,1%	22,5%	33,1%	23,6%	21,7%	21,5%
Europ.	40,0%	21,3%	29,5%	28,4%	28,7%	31,9%	36,0%	40,6%	41,1%	36,5%
militie	1.899	1.875	1.950	2.298	2.224	2.093	2.615	3.015	2.461	2.133
Aziaten	16,4%	29,0%	29,6%	23,1%	28,0%	36,4%	23,4%	19,8%	18,3%	23,9%
Nederl.	33,5%	35,6%	36,3%	29,2%	18,0%	13,1%	16,7%	16,0%	16,2%	16,4%
Europ.	50,1%	35,4%	34,1%	47,7%	54,0%	50,5%	59,9%	64,2%	65,5%	59,7%
totalen 1	2.788	2.774	2.955	3.372	3.666	3.629	3.733	4.548	3.622	3.318
Aziaten	18,2%	29,0%	32,1%	28,4%	38,3%	43,6%	29,5%	29,6%	28,4%	35,1%
Nederl.	37,7%	40,6%	37,3%	31,6%	19,5%	16,1%	20,0%	17,4%	17,1%	16,9%
Europ.	44,1%	30,4%	30,6%	40,0%	42,2%	40,3%	50,5%	53,0%	54,5%	48,0%
Aziaten	507	804	1.129	957	1.004	1.582	1.101	1.346	1.028	1.164
Ned/Eur.	2.281	1.970	1.826	2.415	2.262	2.047	2.632	3.202	2.594	2.154

Volgens Lequin:

totalen 2	2.957	3.743	2.955	3.392	3.797	3.788	3.817	4.595	3.695	3.568
-----------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Onder 'totalen 2' wordt verstaan de totaalstelling in de monsterrollen die gecorrigeerd voor optelfouten door Lequin in zijn dissertatie werd overgenomen. Het verschil met 'totalen 1' is ontstaan door a) sipayers, moren en oosterlingen – alle als soldaat in Azië aangenomen – niet mee te tellen. De rollen zijn hierin inconsequent, hetgeen Lequin niet corrigeert b) door de groep personeelsleden met zeer onvolledige gegevens weg te laten en c) de groep gegagieerden of zij

31 De laatste volledige monstering dateert van 1789 (VOC 5237); de eerste monstering (geen 'generale') van het Ceilonse personeel van 1676 (VOC 1322, fol. 1392-1393). Volgens Lequin, *Personeel van de VOC*, 68 geven Heeren XVII op 11 oktober 1686 de Hoge Regering in Batavia opdracht tot de formering van een jaarlijkse rol. Ceilon lijkt alvast wat vingeroefeningen terzake te hebben verricht.

die een rustgage genieten en die in 1699 uit 2 personen bedraagt en daarna jaarlijks schommelt tussen de 40 en 50, buiten beschouwing te laten. Totalen 1 geeft daarmee een zuiverder beeld van het *actieve* personeel op Ceilon. Uit beide totalen blijkt dat Ceilon de grootste aantallen werknemers telt tijdens de middenjaren van de achttiende eeuw. Was deze toename van 30 tot 35% vergeleken met het jaar 1699 te rechtvaardigen? Economische noodzaak? Nee, want die hing niet samen met een honderdtal dienaren meer of minder. De veilingprijzen in Nederland bepaalden het profijt. Militaire noodzaak? Nee, want op dat moment (nu vrij gemakkelijk) niet in te schatten. Mogelijk een mate van tolerantie, omdat het economisch zo goed ging. En dat had alles met de Europese context, absoluut niets met een grotere Aziatische inspanning te maken.

Aan de expansie van het territoriale bezit op Ceilon was in de jaren zeventig van de voorgaande eeuw een einde gekomen. Praktisch en theoretisch verdween de noodzaak om het gehele eiland te veroveren. Een betere verdediging tegen buitenlandse of binnenlandse dreiging is gedurende de achttiende eeuw nooit structureel, hooguit incidenteel een argument geweest. Het zou immers wel een drietal jaren hebben gekost voordat de aanvoer van extra contingenten militairen was gerealiseerd. Hoewel de jaren vijftig in alle opzichten de economisch 'beste' periode was voor het gouvernement (tabel 17, hoofdstuk I), vereiste de verwerving van geen van de exportproducten een groter aantal dienaren. De (anticiperende) conclusie uit tabel 62 van dit hoofdstuk over de gelijkblijvende sterfte van (beter gezegd: de beschikbaarheid over) degenen die voet aan wal zetten op het eiland, voegt een derde argument toe. De grote stijging van het aantal vertrekkers uit Nederland in de loop van de achttiende eeuw die Gaastra met toenemende handel, sterfte en territoriaal bezit in verband brengt, geldt absoluut niet voor Ceilon dat toch één-vijfde van het totaal aantal dienaren in Azië employeert³². Aan zijn drie redenen voor de toename van het personeel in de Oost kan daarmee een vierde worden toegevoegd. Een niet bedrijfseconomische, niet rationele reden. De aanwas van het aantal dienaren, met name op Ceilon, is een autonoom gebeuren, samenhangend met wetmatigheden binnen een organisatie. Overigens is de toename van het Europese personeel, vergeleken met de aantallen in 1699 en zoals gezegd, hooguit 15% (in 1759). De bijzondere situatie van 1769 wanneer aan het einde van de oorlog met Kandia nog veel troepen aanwezig zijn, buiten beschouwing gelaten. De toename komt vooral voor rekening van Aziaten.

Men ziet dat al snel in de achttiende eeuw het aandeel van de afstammelingen van Europeanen in bestuur, ambachten en militie tezamen op een vrij constante 30% terecht komt. Als wij spreken over Aziaten in dienst van de Compagnie dringt zich een onderverdeling op volgens de scheidslijn wél of geen volledig Europese achtergrond. De 'poestie' is in Azië geboren uit twee ('verse') Europese ouders, de 'castie', 'mixtie' en 'toepas' hebben in afnemende mate Europees bloed in de aderen³³. Vooral het bestuur is sterk geceiloniseerd (62,3% over de hele eeuw) en het aandeel neemt vrijwel lineair toe van 40% in 1699 tot 75% in 1789. In het commandement Jaffna bestaat het bestuur op een enkele uitzondering na – en dat betreft, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, niet de hoogst geplaatsten – uit dienaren op het

32 Gaastra, *voc als Werkgever*. De drie factoren lijken plaatsgebonden te zijn.

33 Eveneens ter illustratie: onder de 1.431 'koppen' in het bestuursdistrict Colombo beschreven (voc 12.442, over 1777) vinden wij drie Singalezen, 1 Tamiel, 7 Javanen en 1 vrijgelatene. Het is merkwaardig dat de Ceilonse serie monsterrollen deze mensen wel, de generale rol hen niet opneemt.

eiland geboren³⁴. De groep ambachten komt over de gehele eeuw uit op 33,2% en de militie op 24,8%. Dit laatste percentage is opmerkelijk, want het reglement van 1753³⁵ schrijft duidelijk voor dat 'dit getal ... niet boven een tiende van de bezetting' mag belopen. Merkwaaardig is ook het grote aantal militairen op Ceilon in 1759, aan de vooravond van de, zeker niet geplande, Kandiaanse Oorlog (1761-1765). Dat in 1769 het aantal militairen zo groot is, is eenvoudiger te verklaren. Niet alle soldaten konden van het ene jaar op het andere naar Europa of naar Batavia terugkeren. Aan te nemen valt dat vele Aziatische dienaren van de Compagnie één van beide inheemse talen verstonden of zelfs spraken (het Singalees en het Tamiels of Mallabaars, hoewel het Portugees de *lingua franca* was in hun kringen). Zij moeten zeker goed op de hoogte zijn geweest van de plaatselijke omstandigheden, in de ruimste zin van het woord. In de kastebewuste samenleving hebben zij uiteraard wél een duidelijk afgescheiden sociale positie ingenomen (maar dat deed iedere groep³⁶) en door hun integratie in de Ceilonese samenleving hebben zij ongetwijfeld een matigende invloed uitgeoefend tussen het officiële, Europees getinte VOC-bestuur en de inlandse maatschappij.

Enkele steekproeven met betrekking tot het Europees-Aziatische aandeel in het personeel van de VOC op andere kantoren, met name Batavia en de Mallabaar, accentueren de unieke positie in dezen van Ceilon³⁷. De tegenstelling tot hetgeen Lequin schrijft over het in Azië gerekruteerd personeel in Bengalen is frappant³⁸. Bewuste plannen tot kolonisatie op Ceilon faalden, maar versterkt door Portugese afstammelingen komt, ongestuurd, kennelijk toch iets tot stand van een Europese samenleving die voldoende capaciteiten en interesse heeft (en die bovendien voldoende betrouwbaar wordt geacht) om aan het bestuur, de ambachten en de militie deel te nemen³⁹. In 1789 is Ceilon aldus in staat 32,6% of 1.163 man bij te dragen aan de 3.568 man (in-

- 34 Ter illustratie: het bestuur te Jaffna (dwz. politie, commercie, justitie): 69 personen. Daarvan: 6 Europeanen, 17 poesties, 9 casties, 14 mixties en 1 toepas. (VOC 12.443, het betreft het jaar 1778).
- 35 'Reglement op het benoemen en ontslaan van Compagniesdienaren', opgesteld in 1753 door gouverneur-generaal Jacob Mossel. (N.I.P., zesde deel, 456-493). In 1778 bestaan de korpsen van Colombo, Jaffna, Galle en Batticaloa voor 85,9% uit Europeanen, de mixtiese groep van 8,5% is de grootste onder de vier Aziatisch-Europese dienaren; van de poesties (uit twee in Europa geboren ouders) is niemand soldaat.
- 36 Er bestaat een fraai voorbeeld van een Europese officier die een *mariage d'inclination* aangaat met een Singalese van de beste komaf (de vader is modliaar van de kaneelschillers) en die vervolgens door zijn collega's wordt afgewezen: 'Zich ... derwijze in verachting gebracht hadde dat niemand in 't vervolg hem eenig ontzagh zoude toedragen' (VOC 3172, generaal jaarverslag d.d. 26/01/67, fol. 785). Racisme? Eerder stands- of kaste besef. Toen Sri Lanka in de jaren negentig een president verkoos van lage kaste, legden een aantal zeer hoge functionarissen spontaan hun functie neer. Dit ging in hun ogen werkelijk te ver. Een hand geven aan iemand die zo laag staat, onmogelijk. Het land presenteert zich overigens officieel naar buiten als een 'democratic socialist country'.
- 37 Bijvoorbeeld: in 1739 (VOC 5187): Batavia vergeleken met Ceilon inzake respectievelijk Aziaten, Nederlanders en Europeanen: 6% tegen 38%; 38% tegen 19% en 55% tegen 42%; in 1789 (VOC 5237): 15% tegen 35%, 43% tegen 17% en 42% tegen 48%. De verschillen zijn te groot om van toeval uit te gaan.
- 38 Lequin, *Personeel van de VOC*, 46. In Bengalen zijn het deserteurs en per Engels of Amerikaans schip aangekomen personen. De 'acteboeken' waarover hij schrijft zijn op Ceilon gedeeltelijk bewaard gebleven. (SLNA 1/2521-1/2557).
- 39 Zie Goonewardena, *New Netherlands*. De afstammelingen van Europeanen op Ceylon/Sri Lanka zijn de huidige 'burghers' die onder de Engelsen (1796-1948) op alle terreinen in de samenleving een grote rol speelden. Qua uiterlijk vallen zij door het Europese aspect duidelijk op, hoewel ik eens in contact kwam met een meneer Jansen die pikzwart was.

clusief het Frans-Zwitserse regiment De Meuron) die op basis van de monsterrollen tot de kerndienaren van de Compagnie mogen worden gerekend. Wat frappeert is het verschil met Batavia, een stad waar zonder twijfel meer nakomelingen van gemengd bloed zijn geweest. Waarom rekruteerde de VOC op Ceilon wel, in Batavia niet op grote schaal onder de gemengde bevolking?

c Aandeel Europeanen

Bezien wij nu de Nederlanders en de overige Europeanen in dienst van de VOC op Ceilon. Tot en met het jaar 1729 houden beide groepen elkaar volstrekt in evenwicht, maar gedurende de volgende zes decennia maken de Nederlanders nog maar een kwart uit van de overwegend Duitse en Scandinavische Europese werknemers (uitersten gedurende die 60 jaar: 23,8% en 31,6%). Vanwaar deze abrupte overgang naar een veel geringe participatie door Nederlanders bij het personeel op Ceilon? In de literatuur is slechts voor de groep zee- en ambachtslieden onderzoek gedaan⁴⁰. Men zou verwachten dat de bevindingen van deze ene groep die werd gerekruteerd voor het gehele Aziatische gebied, min of meer samenvallen met die voor Ceilon, dat een vijfde van het personeel afneemt, wat statistisch gezien zeker representatief is. Voor geheel Azië geldt wat deze zee- en ambachtslieden betreft het jaar 1720 als een definitieve cesuur. Voordien is 75%, daarna slechts 55% uit Nederland afkomstig. Voor Ceilon valt de overgang bij deze groep werknemers pas tien jaar later. Tot 1729 komen 62% van de zee- en ambachtslieden uit de Republiek, dan volgt een procentueel zelfs grotere teruggang naar 40%. Vooral de eerst geconstateerde, voor alle beroeps categorieën op Ceilon geldende en zeer scherpe overgang, intrigeert temeer daar zij wordt ondersteund door de overgang bij het scheeps- en ambachtspersoneel. Het 'blijven hangen', ofwel de inertie van het personeelsbestand zal toch overal hetzelfde zijn geweest. Zou het te ver voeren om te beweren dat een zekere sturing, vanuit Nederland of door de autoriteiten op Ceilon, heeft plaatsgevonden met betrekking tot welke landsaard op welk kantoor werd gedetacheerd? En dat op Ceilon de Nederlanders bewust, doch nergens in besluiten vastgelegd, door de betrouwbaar geachte Europees-Aziatische Ceilonezen werden vervangen? Die Aziaten waren niet goedkoper, de Compagnie lijkt wel langer van hun diensten gebruik te kunnen maken. In hoeverre de veranderende verhouding tussen Europeanen en Nederlanders met economische omstandigheden in het vaderland te maken heeft, wordt buiten beschouwing gelaten.

Al die duizenden dienaren – in de achttiende eeuw in aantal schommelend rond de 3.400 – dienen slechts één doel: de verwerving van enkele duizenden kilo's kaneel. Het lijwaat van de Overwal verkrijgt de Maatschappij in haar rol als koopman onder haars gelijken en dientengevolge met een minimum aan personeel, hoewel de machtige en betrouwbare VOC zeker de rol van *primus inter paris* heeft gespeeld in haar contacten met de lijwatiers. Tijdens de periode dat de Compagnie van Ceilon het meeste profijt trekt – het einde van de jaren vijftig – staat het

40 Bruijn, *Personeelsbehoefte*, 231-248 met name waar tabel V (pag. 235) de resultaten van tienjarige steekproeven door Jansen en De Wilde presenteert. Laatstgenoemden analyseerden de scheepssoldijboeken, in dit deel van het hoofdstuk staan de monsterrollen centraal, hetgeen tot een zekere vertekening leidt, daar meer buitenlanders dan Nederlanders op de reis naar Azië overleden. Naar de reden van die grotere mortaliteit is het vooralsnog gissen. Dat Nederlanders meer op elkaar betrokken waren, lijkt mij niet houdbaar. Een gedeelde *Heimat* met hetzelfde dialect zal zeker niet minder effectief zijn geweest.

grootste aantal dienaren op de monsterrol. Toegeeflijkheid van de kant van Heeren xvii en Bavia en dat vanwege de fraaie economische resultaten in Patria? Nodig was het niet, die toename van dure kostgangers. Anderzijds moet gouverneur Schreuder in 1758 een flinke reductie toepassen op het aantal dienaren. Ontslagen vallen, maar het merendeel zien wij terug bij de groep 'boventalligen' en dat lijkt Heeren xvii tevreden te stellen. Een klein gedeelte van het personeel houdt zich met 'politie, commercie en justitie' bezig: nog geen 12%, bijna 23% zijn zee- en ambachtslieden. De militairen maken 65% of twee-derde van het totaal uit en dat was een enorme kostenpost.

Was het een wijs besluit van Heeren XII de protectiekosten qua mankracht en salaris op Ceilon zo hoog te laten oplopen? Tegen een buitenlandse handelsconcurrent was het eiland nooit te verdedigen – de Fransen en later de Engelsen hadden in feite vrij spel en gebruikten de gehele achttiende eeuw de natuurlijke, aan de oostkust gelegen haven Trincomalee naar eigen believen. De Raad toonde zich gekwetst, maar had verder niets in te brengen. En intern was een voorzichtige, door wijsheid en soepelheid gedicteerde politiek de beste 'verdediging' ten opzichte van het Kandiaanse koninkrijk⁴¹. Een wijsheid die in de achttiende eeuw slechts door Van de Graaff, in het begin van de jaren negentig, werd genegeerd. Het aantal ambachts- en zeelieden valt te relateren aan een praktische behoefte. Kerkelijke en geneeskundige specialisten voldoen op dezelfde wijze aan een gevoelde noodzaak. Dienaren die de lopende zaken van bestuur behartigen, de inspecties verrichten, het schrijf- en kopieerwerk uitvoeren, voor de rechtspraak zorgen, ook hun aantal is te verantwoorden. Maar de militairen? Een expliciete rechtvaardiging voor hun (grote) aantal op Ceilon ben ik niet tegengekomen.

3 Loopbaan, toekomstperspectief, religie

a *Carrière*

Wie in Nederland aan boord stapt als vast bemanningslid, doet dat afdalend van kapitein naar koksmaat en matroos; de laatste functie gespecificeerd naar bosschietter, hooploper en jongen. Van de matrozen blijft een deel in Azië achter, de overige permanente opvarenden keren vrijwel direct en vaak met het eigen schip naar Nederland terug. De soldaten zijn allen voor dienst in de Oost bestemd. De eerste groep, de vaste bemanning, volgt qua aantallen een bijna onveranderlijk patroon van rekrutering. Nooit meer dan drie of vier derdewaaks, nooit meer dan één bottelier en botteliersmaat etc. Het aantal matrozen en soldaten varieert sterk. Dit patroon van rekrutering garandeert de VOC een minimale financiële belasting. De hoogst betaalde soldaat en de duurste 'gemene' matroos kost de Compagnie 9 gulden in de maand. De hoogst bezoldigde bosschietter (de specialist die het geschut weet te hanteren en die later veelal als artillerist op de monsterrol verschijnt) ontvangt 12 gulden. Toch ziet men op de rollen zeevarenden en

41 In de oudere literatuur – uit de jaren zestig van de vorige eeuw – hanteert men het schema agressief/expansief tegenover coöperatief met het oog op de (veelal eigenzinnig te noemen) politieke opvattingen van de gouverneurs op Ceilon ten opzichte van Kandia. Van Goens sr. en Schreuder staan duidelijk aan de ene kant, Pijl aan de andere. Ook Van de Graaff en de 'latere' Van Imhoff behoren tot eerst genoemde groep. Zij verwachtten van de verovering van het gehele eiland zowel blijvende interne veiligheid als grotere economische voordelen. Maar met een commerciële instelling hadden laatstgenoemde opvattingen weinig of niets te maken.

soldaten die binnen hun verbandsperiode van vijf jaar hoger worden gesalarieerd. In een tiental gevallen, eenvoudig na te trekken, bleek dat een tijdelijk hogere functie (aangenomen als soldaat, tijdens de overtocht opgeklommen tot bosschietter en op Ceilon weer soldaat; koksmaat geworden halverwege de overvaart en later terug tot soldaat) tot blijvende hogere salariering leidde, waarschijnlijk tot afgunst van de maten. Aan de andere kant ontvangt – op een enkele, onverklaarbare uitzondering na – iedereen de hoger vastgestelde beloning die bij de verlenging van zijn contract behoort. In alle gevallen werden geen of nauwelijks verschillen gevonden tussen dienaren uit Europa en hen met een Aziatische achtergrond.

Alleen het op zich geringe aantal ambachtsslieden-aan-boord schommelt, waarbij de kleine Kamers naar het lijkt meer moeite ondervonden het vereiste aantal vaklieden aan te trekken; de overige specialisten ziet men steeds in dezelfde aantallen terug. Over hun vaardigheden bewaren de seriële bronnen een niet te breken stilzwijgen. In afnemende mate blijven beide eerste groepen – de vaste bemanning en de matrozen – aan de Europese uitgangspositie gebonden. Dat wil zeggen dat de zeevarenden sneller terugkeerden en, eenmaal in Azië ontscheept, het sterkst gebonden bleven aan hun 'stiel'. Qua intellectueel en vaktechnisch potentieel vormen de soldaten de meest interessante 'lading' van het uitkomend schip⁴². Onder hen vindt men latere gouverneurs-generaal, gouverneurs over Ceilon, hoofden van lagere bestuursseenheden, leden van de Politieke Raad, regimentscommandanten, leraren aan de Latijnse school etc. etc. Bezien vanuit het beroep dat de dienaar op Ceilon uitoefent, blijkt dat in 1779 van de 330 zeevarenden slechts 4% in een andere functie in dienst bij de Compagnie waren getreden, van de 186 ambachtsslieden begon 56% als zodanig (of als aankwekeling) en van de artilleristen was 20% van oorsprong juist geen zeeman. De stilzwijgende opvatting dat een carrière in de Oost – in de zin van meer of minder grote beroepsmobiliteit in de richting van de hoogste posten – voor maar weinigen was weggelegd, voor hen namelijk die van een stevig verankerde sociale positie in Nederland konden profiteren, geldt zeker niet voor Ceilon⁴³.

Maar niet alleen de uit Europa afkomstige dienaren van de Compagnie waren in staat de midden- en hogere rangen in het bestuursapparaat te bereiken, dit gold ook voor de in Azië geboren. Een analyse van de rang van indiensttreding van de Compagniesdienaar op Ceilon brengt bovengenoemde kansen duidelijk aan het licht. Het onderzoek betreft de groep 'bestuur', de enige groep waarbinnen een werkelijk opvallende carrière mogelijk is; de geringere mogelijkheden daartoe bij het militaire apparaat komen later ter sprake. Onderscheid is gemaakt tussen a) wie 'per schip' uit Nederland arriveerde en wie in Azië 'in dienst' werd genomen en b) wie tot de hogere rangen behoorden en wie tot het 'gemeen' werd gerekend. Dat wil zeggen tussen wie gekwalificeerd (vanaf de rangen absoluut assistent en sergeant) of ongekwalificeerd het bedrijf was binnengekomen (tabel 54).

42 Anderzijds zegt het 'Reglement op het benoemen en ontslaan van Compagniesdienaren' (Mossel, 1753, *N.I.P.*, zesde deel 456 e.v.) met betrekking tot de bosschietters: 'die onbekwaam zyn om scheepswerk te verrichten en dus tot de militie overgaan'. Een zeeman wordt dus kennelijk als een vakman beschouwd.

43 Veel onderzoek zal nodig zijn deze bewering te staven. Over de soldaat, dat in tegenstelling tot de zeeman naar afkomst en sociale positie 'diffuse', duistere wezen, is slechts fragmentair onderzoek voorhanden. Zie Van Gelder, *Oost Indisch avontuur* en *Naporra*.

Tabel 54 Rang van indiensttreding van het VOC personeel op Ceilon bij de groep 'bestuur' (1779)⁴⁴

302 personen:	26 gekwalificeerden			276 ongekwalificeerden	
	per schip	in dienst		per schip	in dienst
			(22,8% 'per schip'; 77,2% 'in dienst')		
onderkoopman	10	0	assistent beneden f 24, overige scribenten	6	70
assistent à f 24	8	2	korporaal/cadet soldaat	4	2 14
			bosschieter/matroos	6	13
kapitein-luitenant	1	0	jong matroos/hooploper/jongen		9
55					
sergeant	5	0	overigen ('meesters', ambachtslieden)	6	6
302 personen: 26:	24	2		en 276:	45 231

Tabel 54 beziet de situatie bij aanvaarding van het dienstverband, aan het begin van de carrière van de 302 leden van het bestuur. Wanneer we uitgaan van de positie die deze 302 personen in 1779 hebben bereikt, dan zien wij het volgende. Van de 21 opperkooplieden en kooplieden op de monsterrol van 1779 trad een kwart – ongekwalificeerd en op extreem jonge leeftijd – in Azië 'in dienst'. Van de 30 onderkooplieden is dat de helft. Alle (toekomstige) opperkooplieden die per schip zijn aangekomen behoren bij indiensttreding al tot de groep der gekwalificeerden; van de onderkooplieden. is dat de helft. Dit beeld, dat zeker geen exclusiviteit voor de hoogste rangen aan Europeanen toekent, geldt voor de gehele achttiende eeuw. De resterende functies zijn verdeeld over 164 boekhouders en 87 assistenten. Het overgrote deel van de leden van het bestuur had dus in 1779 in meerdere of mindere mate zijn aanvangspositie verbeterd. De Aziaat of het 'inlands kind' blijft daarbij achter, maar carrière maken was voor hem zeker niet uitgesloten, waarbij het weinig uitmaakte of hij als laagste klerk op een van de kantoren of departementen in dienst werd genomen, als soldaat of als zeevarende. Kwaliteiten of goede contacten, maar trekt het gelijke elkaar niet aan? De European die in het bestuursapparaat zijn carrière maakt, lijkt uit die groepen voort te komen die waarschijnlijk geen al te grote moeite met de Nederlandse taal ondervonden: de zeeman, de ondermeester, de assistent en de direct bij aankomst in Azië daartoe bevorderde jong- en provisioneel assistent.

Binnen de groep militie, het militaire apparaat met uitzondering van de artillerie, maken veel soldaten de stap naar de leidinggevende, gekwalificeerde rangen. Op Ceilon zijn in 1779 zestien korpsen te onderscheiden met in totaal 1.861 militairen, waarvan 139 vanaf de gekwalificeerde rang van sergeant. Van deze 139 personen zijn 108 of 78% als soldaat in dienst getreden,

44 VOC 5227.

van de commandanten klossen 9 van de 16 op uit de positie van soldaat of korporaal, slechts 4 van hen stapten als kapitein of majoor de dienst binnen.

Van carrière kan men in mindere mate spreken bij de ambachtslieden. De ene helft van hen komt als zodanig aan uit Europa, de andere helft trad als soldaat in Nederland in dienst en zal waarschijnlijk zijn beroep al in Europa hebben geleerd of uitgeoefend. Voor het kleine aantal kerkelijke en medische specialisten geldt hetzelfde. Het overgrote gedeelte van de ambachtslieden (in 1779 spreekt men in dat verband over 207 personen) zijn overigens van Aziatische afkomst en treden meestentijds als zodanig of als leerling bij de *voc* 'in dienst'.

De uniformiteit van positie (het woord 'rang' is minder op zijn plaats) van de opvarenden op het barse schip verdwijnt in zekere mate wanneer de soldaat en de zeeman die op het eiland achterblijven voet aan wal zetten. Zij waaieren uit over een aantal specialismen waarin niet altijd direct vanuit Nederland werd of kon worden voorzien. Zij kunnen zich dus waarmaken, bouwen een carrière op, pakken kansen, zoals wij zojuist hebben gezien. Hoewel het aantal beschikbare plekken beperkt is. Wie als zeeman bij de Compagnie begint, vindt men slechts bij hoge uitzondering terug in een andere functie dan dit specialisme, met uitzondering van het beroep van artillerist. Vrijwel alle bedieners van het geschut zijn van origine zeeman. De oorspronkelijke soldaat, als laagste op de ladder van sociaal-maatschappelijk respect – slechts 10% van de militie kwam uit als zeeman – komen wij daarentegen later in alle functies tegen.

b Afloop dienstverband

In de generale monsterrollen onderscheidt men een zevental categorieën van arbeidsdeelname: bestuur, kerk en school, chirurgie, ambachten en diverse beroepen, zeevarenden-aan-land (dat wil zeggen zij die op enigerlei wijze met de 'interne', op het eiland thuishorende scheepvaart te maken hebben), artillerie en tenslotte militie. Deze zeven groepen zijn bezien op een paar uit de monsterrollen op te diepen karakteristieken met als leidraad de vraag in hoeverre de bezigheid of het 'werk' dat de dienaar verricht zijn loopbaan in Azië qua tijdsduur beïnvloedt.

De achtergrond van deze vraag is te weten te komen of nu werkelijk iedere uitgezonden werknemer stond te popelen van verlangen de zijnen en de *Heimat* zo spoedig mogelijk terug te zien. Anders gezegd, of Azië voldoende aantrekkelijke perspectieven bood die opwogen tegen terugkeer naar Europa. En, bezien vanuit de Oost, of het daar nu werkelijk zo'n hel was – zoals een aantal soldaten bij Van Gelder ervaart – dat de lange dagen tot het moment van terugkeer werden afgeteld. Het enige criterium dat de seriële bron daartoe biedt is de reactie op het ten einde lopen van het dienstverband. Repatrieert hij die daartoe het recht heeft, of waren er kennelijk (en vooralsnog niet te definiëren) redenen om bij te tekenen? Voor de uniformiteit is gekozen voor de verbandstermijn van vijf jaar die voor vrijwel alle dienaren gold, hoewel enkele groepen zeelieden (de 'specialisten' onder hen, maar niet de matrozen) voor drie jaar tekenden⁴⁵. De Aziatische werknemers zijn in het volgende overzicht niet opgenomen (tabel 55).

45 Het reglement van Mossel uit 1753 (*N.I.P.*, zesde deel, 456 e.v) werd voor deze aanname als autoriteit gebruikt, met voorbijgaan aan wat Van Dam beweert. Ten aanzien van de matrozen die volgens een ontvangen gedrukt stuk een verband van vijf jaar zouden hebben, vraagt Colombo aan Batavia: '... is het een drukfout, wij nemen aan drie jaar te moeten lezen ...'. (*VOC* 3200, generaal jaarverslag 1766/1767, fol. 540). Het antwoord van de hoofdplaats heb ik niet gevonden.

Tabel 55 *Aanwezigheid op Ceilon na afloop van de eerste verbandsperiode van vijf jaar (1779)*⁴⁶

	binnen- buiten verband				binnen- buiten verband		
			% dat bleef				% dat bleef
bestuur	7	76	(91,6%)	militie:	746	813	(52,1%)
kerk en scholen	7	12	(63,2%)	5 korpsen in Colombo	412	220	(34,8%)
chirurgie	8	8	(50,0%)	2 korpsen in Colombo- Hulftsdorp	17	72	(80,9%)
				Jaffna/Mannaar	94	170	(64,4%)
ambachten	21	49	(70,0%)	Galle/Matare	138	118	(46,1%)
zeevarenden	150	102	(40,5%)	Trincomalee	69	128	(65,0%)
				Batticaloa	0	42	(100,0%)
artillerie	97	139	(59,0%)	Overwal	16	63	(79,8%)

Het totaal van de Nederlandse en 'Europese' werknemers van wie gegevens bekend zijn, bedraagt in 1779 het aantal van 2.235. Van hen zijn 1.036 of (46,4%) binnen verband en 1.199 (53,4%) buiten (het eerste) verband op Ceilon aanwezig. Het zou interessant zijn de uitkomsten te vergelijken met de situatie van een aantal jaren eerder, maar dat geldt voor veel tabellen in dit hoofdstuk.

Bovenstaand overzicht mag men beschouwen als een graadmeter voor het alternatief bij de VOC in dienst te blijven (dan wel van twee kwaden de minste te hebben gekozen!) of te repatriëren. Wie perspectieven heeft op een acceptabel, meer of minder gerespecteerd bestaan, zal weinig redenen zien het dienstverband na vijf jaar op te zeggen en terug te keren naar zijn geboortestreek, onwetend van wat hem daar te wachten staat. Voor hen die in bestuur, kerk en scholen, chirurgie en ambachten hun brood verdienen zijn de vooruitzichten klaar en duidelijk. In minder mate geldt dit voor wie als zeevarende, als artillerist of militair de vijf lange jaren heeft volbracht. De zeevarende-aan-land, als zeilmaker aan de vaste wal of als bemanningslid op één van de vele kleine kustvaartuigen, zou aan ambacht of avontuur (en privé-handel?) satisfactie aan het leven in de tropen kunnen ontnemen. Waarschijnlijk is een vaste, eigen woonplaats bij een aantal van hen te veronderstellen. Anders ligt dat bij de artillerist en militair, hoewel de eerste kennelijk toch niet staat te dringen (en waarom niet?) naar huis en haard in Europa terug te keren.

Waar wonen beide laatstgenoemde groepen? De korpsen op Hulftsdorp, Trincomalee en Batticaloa moeten haast wel sterk in de samenleving zijn geïntegreerd en vooraf op bepaalde kenmerken geselecteerd, maar de overige? Wat doen zij de godganse dag? Zijn zij getrouwd of leven zij samen, hebben zij kinderen en dus een wijdere kring van sociale contacten dan wie in

46 VOC 5227.

kazerneverband, maar mogelijk bijgestaan door een oppasser⁴⁷, zijn jaren slijt? Tot volle tevredenheid waarschijnlijk van de arakpachter, die in de gevallen dat de bezetting van Colombo of Galle gedurende zijn contractperiode significant afneemt, voldoende – en vrijwel altijd gehonoreerde – argumenten in handen meent te hebben verhoging van de pachtschat te bedingen⁴⁸. Aan de andere kant belooft de pachter van het alcoholische vocht in Trincomalee rds. 35 per maand meer indien het garnizoen onder zijn verbandsperiode plotseling aanmerkelijk toeneemt. Aziatische militairen, voorzover dominant in de korpsen aanwezig, prefereren in 75% van de gevallen het dienstverband bij de Compagnie boven de ongewisheid van het leven daarbuiten (van de 237 man in Trincomalee/Batticaloa en Jaffna/Mannaar staan 57 binnen en 180 buiten het vijfjarig verband). De resterende 25% kon kennelijk elders emplooi vinden; bij de Aziatische zeevarenden bleek zelfs een substantieel gedeelte van de werknemers het zonder de zekerheid van de VOC te willen stellen.

c Vrijwerker

De zeven groepen waarin de militia in het bovenstaande overzicht werd onderverdeeld, vertonen onderling een opvallend verschil. Bij een vijftal korpsen komt verlenging van het contract slechts bij één-derde van de dienstdoende militairen voor; bij de overige regimenten ligt het percentage ‘blijvers’ opvallend hoger. Wat kan daarvan de reden zijn? Een mogelijke drijfveer van de betrokken soldaat is hetgeen een eenmalige vermelding over een legereenheid – de compagnie Von Berskij gelegerd in Negombo – suggereert. De compagnie, onder leiding van de luitenant (en latere kolonel ‘mitsgaders hoofd der Ceilonse militia’) Tilenius, bestaat uit 58 koppen, 55 Europeanen en 3 inlanders, verdeeld over 6 sergeants, 6 korporaaals, 2 tamboers en 44 ‘gemeenen’. Vreemd, ongebruikelijk, maar mogelijk zeer relevant is de lijst met karakteristieken⁴⁹ van deze groep van 58 personen.

Bij één-derde van de namen staat een beroep – nevens dat van soldaat – vermeld. Een kwart van hen blijkt gehuwd en heeft kinderen (21 nakomelingen in totaal). De enige conclusie die zich opdringt is te accepteren dat een groot gedeelte van deze compagnie Von Berskij in of rond Negombo een beroep uitoefent, een eigen woning en gezinsleven heeft. Met een verhouding tot zijn beroep van soldaat als de postbode die heeft tot de vrijwillige brandweer, maar dan om-

47 In Madras leven de soldaten onder de Engelse Compagnie min of meer ‘op kamers’ in hun kazernes, verzorgd door een jonge, inlandse oppasser die voor huishouding en maaltijden zorgt. Bij Hovy, *Ceylonees Plakkaatboek*, komt men tegen: ‘... ook word aan de eygenaars van huizen [in het Kasteel, de voornaamste wijk] verboden dezelve te verhuuren aan vrijgezellen uyt de gemeenen militayren, zeevarenden en ambagts-gasten, tot korporaaals en kwartiermeesters inklusive ... (pag. 869, plakkaat no. 608, artikel 5, d.d. 28/12/1786). Gehuwd kon kennelijk wel door de beugel, maar hoe kon de soldaat een gezin onderhouden van zijn gage? Het plakkaat maakt duidelijk dat het gemene volk soms toch wel in staat was zich aan de ‘grachtengordel’ van Colombo een *piéd à terre* te veroorloven. Achter deze mogelijkheid verschuilen zich natuurlijk allerlei economische patronen die wij waarschijnlijk nooit te weten komen.

48 Bij Hovy, *Ceylonees Plakkaatboek*, vinden wij een menigte plakkaaten met het doel het leven van de militairen te disciplineren. Wij mogen aannemen dat de ‘vruchten’ die werden verboden, met gretigheid werden genoten. Aardig is te zien dat bepaalde uitingsvormen van laakbaar gedrag van omstreeks 1640 aan het einde van de achttiende eeuw niet meer worden genoemd, dus waren weg-gedisciplineerd. Dat zoiets soms snel gebeurt zien we aan het lot van de gezonde roker: voordien de bink, nu een paria.

49 Er is geen enkele reden om aan de beroeps- of gezinssituatie in Europa te denken.

gekeerd. Wij lezen dat van de zes sergeants twee het beroep van schoenmaker hebben, één is broodbakker en de andere chirurgijn. Onder de 44 'gemeenen' vindt men een glazenmaker, juwelier, pruikenmaker, apotheker, slachter, pijpenbakker, zadelmaker, smid en kleermaker. Beroepen die men eerder in een Europese samenleving dan in een Singalese verwacht tegen te komen. Deze soldaten-cum- (praktiserende) ambachtslieden kregen kennelijk de vrijheid van hun commandant hun oude (of in Azië verworven) beroep weer op te vatten. Als in 1781 een aantal soldaten in Trincomalee naar de artillerie overgaan, zijn zij vervolgens 'de hele dag bezig ... dus geen gelegenheid hebbende met hun handarbeid een stuivertje extra te verdienen'⁵⁰. Al enkele malen was ik in notulen en correspondentie, helaas zonder enige context, het aan een kapitein verleende 'vrijwerkersgeld', tegengekomen⁵¹. Kapitein Von Sauer loopt over naar de Engelsen met onder andere de reden dat het hem toevallende vrijwerkersgeld erg tegenvalt⁵². Vrijwel zeker ligt hier een verband met het voor Negombo vermelde overzicht van beroepen. Dit verschijnsel dat een soldaat in het economisch leven van een stad of dorp wordt opgenomen, zou zich wel eens in meer of mindere mate overal op Ceilon – met de nadruk op de perifere gebieden, want in Colombo zal de concurrentie van de burgers en vrijburgers een rol spelen – hebben kunnen voordoen. En dit zou een verklaring kunnen zijn voor de trouw aan de plek van tewerkstelling. Negombo is zeker in die tijd geen grote, noch is het een Europese⁵³ nederzetting. Toch was voor een aantal luxeberoepen zoals pruikenmaker, juwelier en zadelmaker emploti. Zou dit kunnen wijzen op een clientèle van welvarende Singalezen, Tamiels en moren?

d Religie

Van een beperkt aantal dienaren is de religieuze achtergrond bekend: van 244 (dus 10%) van de 2.420 in 1776 op Ceilon aanwezige militairen. Het is de vraag in hoeverre men van representativiteit mag spreken, maar vooralsnog zijn geen bronnen met aanvullende gegevens naar voren gekomen. Wij zien het volgende (tabel 56):

De 'ware religie' legt het in dit overzicht van een kleine groep militairen duidelijk af tegen het papendom. De gegevens komen van de militaire posten Negombo, Kaltere, Silau en Batticaloa. Het eerste gebied is ook heden ten dage nog overheersend katholiek, de overige legerposten liggen in dat opzicht niet in enclaves. Het is vrijwel niet aan te nemen dat de religieuze oriëntatie van de militairen geen maatschappelijke consequenties heeft gehad in een klimaat waar ieder zich, in tegenstelling tot thans, godsdienstig definieert. Men leest dat van tijd tot tijd lutherse missionarissen van de Overwal (vaak Denen van de vestiging te Tranquebaar) op het eiland werden toegelaten, betrokkenen klagten over kerkelijke verwaarlozing van een groot deel van de lutherse (militaire) dienaren. Mits er zelf voor zorgend, staat Colombo de militairen in Trincomalee toe een luthers predikant te laten overkomen uit Zuid-India. Het grote aandeel

⁵⁰ VOC 3615, resolutie d.d. 6/9/1781.

⁵¹ VOC 3612, missieve Colombo – Batavia, d.d. 17/2/1781, paragraaf 7-9 zegt: 'elke kapitein heeft 9 vrijwerkers ... deze lieden raken de dienst geheel ontwent ... zijn vaak slechte subjecten die veel problemen veroorzaken'. Elders wordt over 7 vrijwerkers per kapitein gesproken. Vreemd dat arbeid hier kennelijk niet adelt.

⁵² Secrete, aparte missieve van Colombo naar Patria, d.d. 31/5/1783, VOC 3636, fol. 1-8. Von Sauer had wegens het vrijwerkersgeld al ontslag verzocht en liep later over naar de Engelsen. Zie ook noot 16.

⁵³ Zie daarvoor de thombo's van het district Negombo (SLNA 1/3803 en 3804).

Tabel 56 *Religieuze achtergrond van een aantal militairen in 1776*⁵⁴

	Nederlanders	overige Europeanen	Aziaten	totaal
gereformeerd	18	27	30	75 (30,7%)
rooms katholiek	7	51	47	105 (43,1%)
luthers	3	61	0	64 (26,2%)

van de rooms-katholieken onder de Europese militairen verbaast minder wanneer men zich realiseert dat het rekruteringsgebied van de VOC-dienaren in Duitsland zich in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk naar het meer katholieke zuiden uitbreidt. De bronnen zwijgen over de religieuze behoeften van de roomse militairen, maar het zou niet onmogelijk zijn dat zij die de noodzaak daartoe voelden zich in dat opzicht onder de lokale katholieken schaarden en profijt trokken van de rondtrekkende priesters, veelal eveneens uit India – met name uit Goa – overgekomen. En dit zou hebben kunnen leiden tot een zekere mate van vermenging met delen van de inheemse bevolking, tot huwelijken en andere verbanden.

Tot in de jaren vijftig worden nog plakkaaten uitgevaardigd teneinde de huwelijksluiting (zeker als het gemengde echtverbintenissen betreft), de priesters en het katholieke geloof in het algemeen het leven zuur te maken. Men kan zich moeilijk voorstellen dat van al die voorschriften enig effect is uitgegaan. Zou de behoefte toch de godsdienstwil op te leggen (althans, die wens te uiten) een vorm van politieke correctheid bij de autoriteiten zijn geweest? De ‘papen’ lieten zich zeker niet intimideren, gezien een massaal protest tegen hun achterstelling. De reactie daarop van het VOC-bestuur in 1751 verloopt met de fraaie, actuele zinsnede: ‘Daar is geen religie in de wereld die een onderdaan kan ontslaan van de pligten [lees: gevolg geven aan deze en voorgaande orders] die hij aan zijn wettige overheid schuldig is’⁵⁵. Nadien verandert de toon ten opzichte van de katholieke medeburger snel. Reglementen voor verblijf en toelating van rooms-katholieke priesters (1774), voor wettiging van huwelijken (1776), voor gemengde huwelijken (1788) en de acceptatie van de eed ‘voor een elk gezinte [joden en mennonieten inclusieve] in ’t bijzonder beraamd’. In 1759 nog een expliciete bevoordeling van de ‘ware gelovige’ bij ambtsvergevingen, vijftien jaar later een geheel ander, meer verlicht en tolerant klimaat⁵⁶. Religie en moraal vormen een paar. De Compagnie gruwet van het verschijnsel van polyandrie onder de volkeren aan de grenzen met het Kandiasse rijk – ‘soms wel met vier tegelijk!’ – en consulteert twee priesters van de tempel van Kelanie (iets buiten Colombo gelegen) waar volgens overlevering de Boeddha persoonlijk eens een bezoekje bracht. De sadoes hebben evenmin iets op met ‘diergelijke vuile en onhebbelijke samenlevingen’. De herderlijke opvattingen worden naar Silau gezonden, alwaar de zondaars generaties lang, van moeder op zoon, niet anders hadden gedaan. Zij zullen de moderne tijden, door ideeën uit het westen vorm gekregen, verantwoordelijk hebben gesteld.

54 VOC 12.440 of VOC 12.441.

55 Hovy, *Ceylonees Plakkaatboek*, plakkaat nummer 392, d.d. 19/8/1751, 566.

56 Hovy, *Ceylonees Plakkaatboek*, plakkaaten genummerd 534, 543, 624, 628 en 442.

4 Leeftijd en sterfte

a Leeftijd

Over de leeftijd van indiensttreding van het personeel van de VOC op Ceilon en over de ouderdom van iedere dienaar op een speciaal tijdstip (hier 'de actuele leeftijd' genoemd) is weinig of niets bekend. Lequin⁵⁷ komt tot een tweetal berekeningen over het aantal levensjaren van de werknemer op het moment dat het dienstverband een aanvang neemt (of deze in Nederland of bij aankomst op een vestiging in Azië werd bepaald, is noch voor de uitkomsten van Lequin, noch voor de nu volgende met betrekking tot Ceilon, duidelijk). Hij vond van de militairen van het garnizoen van Batavia, 1.610 man sterk in 1765, een leeftijd bij indiensttreding van 27,27 jaar, wat sterk contrasteert met het gemiddelde van 21,9 jaar dat hij voor de civiele sector of het bestuur van de vestiging Bengalen kon vaststellen, maar dat zich slechts over 77 personen uitstreckte. Van der Brug geeft voor Batavia eveneens en meer gedetailleerde cijfers⁵⁸. Voor het kantoor Ceilon kunnen wij beide in de aanhef van de alinea geformuleerde vragen (en hun interessante onderlinge discrepantie) voor een significant aantal militairen en voor een beperkter aantal dienaren van bestuur, ambachten en zeevaart beantwoorden. Bovendien was het mogelijk van al deze afzonderlijke groepen bedienden de actuele leeftijd te bepalen en daarmee het aantal jaren van dienstverband, in veel gevallen zowel van de Europese als van de Aziatische geëmployeerde.

Van drie bestuurseenheden zijn gegevens bekend over de leeftijden van het personeel: Trincomalee en Batticaloa, beide aan de oostkust van het eiland gelegen en de Overwal, de onder Colombo ressorterende enclaves op de Zuid-Indiasche kust. De groep 'Europeanen' sluit de Nederlanders uit, maar is inclusief eventuele in Noord- en Midden-Amerika geboren. Met een niet ambitieuzer doel voor ogen dan de openbaarmaking van een unieke bron voor achttiende-eeuws ruraal bevolkingsonderzoek naar leeftijd en mortaliteit, wordt hierna kort ingegaan op de Ceilonse hoofthombo's of registers van gerechtigden van erfelijk landbezit (tabel 57).

Tabel 57 *Leeftijd van indiensttreding, actuele leeftijd en duur van het dienstverband (1778)*⁵⁹

	leeftijd van indiensttreding	actuele leeftijd	duur dienstverband
432 militairen			
114 Aziaten	19,8 jaar	38,6 jaar	18,8 jaar
59 Nederlanders	25,5 jaar	40,4 jaar	14,9 jaar
259 Europeanen	26,8 jaar	39,0 jaar	12,2 jaar
141 zeevarenden			
26 Aziaten	18,2 jaar	25,2 jaar	7,0 jaar
37 Nederlanders	20,8 jaar	28,5 jaar	7,7 jaar
78 Europeanen	25,4 jaar	31,3 jaar	5,9 jaar

57 Lequin, *Personeel van de VOC*, 42 en 146 en Van der Brug, *Malaria*, Dit zijn voor zover mij bekend de enige onderzoeken aangaande leeftijden over groepen van het personeel van de VOC in Azië.

58 Van der Brug, *Malaria*, de tabellen 'in de tekst geplaatst' op pag. 7.

59 VOC 12.443.

54 artilleristen			
7 Aziaten	15,9 jaar	30,6 jaar	14,7 jaar
14 Nederlanders	21,8 jaar	37,6 jaar	15,8 jaar
33 Europeanen	25,1 jaar	37,9 jaar	12,8 jaar
51 'bestuur'			
36 Aziaten	16,2 jaar	37,3 jaar	21,1 jaar
5 Nederlanders	23,6 jaar	41,8 jaar	18,2 jaar
10 Europeanen	22,1 jaar	42,1 jaar	20,0 jaar
29 ambachtslieden			
11 Aziaten	25,0 jaar	40,4 jaar	15,4 jaar
5 Nederlanders	25,6 jaar	32,2 jaar	6,6 jaar
13 Europeanen	27,8 jaar	41,5 jaar	13,7 jaar

De in totaal 690 dienaren van wie wij gegevens bezitten maken 18% uit van het totaal aantal dienaren dat in 1778 op Ceilon aanwezig is (3.815 personen). Voldoende representatief? Waarschijnlijk niet meer dan een aanduiding van de richting waarin de waarheid valt te zoeken, hoewel de verdeling over beroepsgroep en geboorteplek in bovenstaande steekproef zeer gunstig uitvalt (alleen de Aziaten en de militairen zijn disproportioneel aanwezig). Er zijn echter, hoe beter men van de verschillen op het eiland op de hoogte is, zoveel onzekerheden, zoveel voorbehouden te maken. Het accent bij de 'gedicteerde' steekproef valt op de perifere gebieden, wat tot een veroudering van het personeelsbestand aanleiding geeft. Zeker vanwege de overheersende groep van militairen (die voor 100% in Batticaloa, voor 80% op de Overwal en voor 65% in Trincomalee tot de 'langdurige blijvers' – na expiratie van het eerste vijfjarige verband – behoren). Duidelijk is dat de Aziaten op jongere leeftijd in dienst treden (19,0 jaar), gevolgd door de Nederlanders (23,5 jaar) en de Europeanen (26,3 jaar). Zij, de Aziaten, zijn ook vaak het langst in dienst, hoogstwaarschijnlijk tevreden met de vaste betrekking en bijbehorende status. Waar deze intermediaire groep die vrijwel altijd stedeling is en die naar aantal niet of nauwelijks tot de status van het burgerschap is opgeklommen, anderszins werk zou kunnen vinden wordt niet duidelijk. Maar er bestond een kleine groep van ondernemers (beurtschippers, aannemers van publieke werken, producenten van door de VOC gewenste artikelen, marktkooplieden) die zowel de Compagnie als de stedelijke bevolking van de gewenste diensten en producten voorzag.

De actuele leeftijd van de drie groepen dienaren verschilt minimaal: de Europeanen zijn de oudsten met 37,5 jaar, de Nederlanders de jongsten met 36,1 jaar en de Aziaten zijn in 1778 gemiddeld 36,4 jaar oud. Laatstgenoemde groep is in genoemd jaar ook het langst bij de VOC in dienst: 17,4 jaar, gevolgd door de Nederlanders met 12,6 jaar en tenslotte de Europeanen met 11,2 jaar. Voor de beroepsgroep 'bestuur' zijn de uitkomsten onnauwkeurig door het kleine aantal betrokkenen. Gecorrigeerd zijn de gemiddelden: de Nederlanders zijn 17,7 jaar verbonden aan het bestuur, de Aziaten 22,0 jaar. Na 25 dienstjaren vindt men nog slechts een enkele Nederlander terug bij de leden van het bestuur, terwijl 40% van de Aziaten langer dan die periode bij de VOC werken. Later zal blijken dat dit verschil niet op repatriëring, maar vrijwel volledig op een snellere sterfte is terug te voeren⁶⁰. Al met al uitkomsten die een vrij

grote homogeniteit onder het personeel vertonen. Tussen Nederlanders en Europeanen zijn de verschillen gering, al schijnen eerst genoemden op iets jongere leeftijd hun verband te zijn aangegaan.

Natuurlijk komen binnen het grote, vrij homogene geheel, toch vreemde verschillen voor. Opvallend is de korte duur van hen die aan de zeevaart deelnemen, zowel van Aziaten als van wie 'per schip' zijn dienstverband begon. Was er voor de Aziaten elders interessanter emplot? Hielden de Europeanen en Nederlanders het na een korte tijd wel voor gezien en keerden zij terug naar Europa? Opmerkingen als deze houden geen rekening met het 'open einde' van de situatie in 1778: het is immers niet uitgesloten dat dezelfde personen ook tien jaar later nog op de rollen staan vermeld, hoewel dat effect weer wordt geneutraliseerd door de uitkomsten bij de andere groepen, hoe frappant ook de verschillen. Een Aziatische militair trad gewoonlijk tussen de 12 en 15 jaar oud in dienst, de Europese tussen de 18 en 28 en de Nederlandse soldaat tussen het 18^e en 23^e levensjaar. In 1779 is de jongste bij laatstgenoemde groep 11, de oudste 56 jaar. De leeftijd van rekrutering van de Europese militair loopt door tot 37 jaar, die van de Nederlandse soldaat eindigt een vijftal jaar eerder (kleine uitzonderingen daargelaten). De hoge leeftijden van indiensttreding waarover het incident met de *Geinwensch* sprak weerspiegelen zich niet in deze tabel⁶¹. Maar daar kunnen ook natuurlijke redenen voor zijn. Vrijwel nooit wordt een Aziaat boven zijn 25^e als soldaat in dienst genomen.

Een merkwaardige verschijnsel doet zich voor bij de leeftijden van indiensttreding van het 'in dienst' personeel op de verschillende kantoren (o.a. het negotie-, visite- en soldijcomptoir) te Colombo. Ook hier geldt dat slechts van enkele jaren over de jaren zestig en zeventig gegevens voorhanden zijn. Voor de betrouwbaarheid is het aantal personen vermeld dat over drie verspreid liggende jaren werd aangenomen (tabel 58)⁶².

Tabel 58 *Leeftijd van indiensttreding van het Aziatische personeel bij de groep 'bestuur' te Colombo*

	1766	1770	1774		1766	1770	1774
van 01 tot en met 05 jaar	5	3	2	van 20 tot en met 24 jaar	11	9	9
van 06 tot en met 10 jaar	23	29	28	van 25 tot en met 29 jaar	0	2	2
van 10 tot en met 14 jaar	33	35	29	ouder dan 30 jaar	6	5	2
van 5 tot en met 19 jaar	22	21	12				

Het Reglement van 1753 van gouverneur-generaal Mossel stelt geen minimumleeftijd: 'soldaten aan de penne alhier aangenomen werdende, zullen ... mogen winnen ... tot 14 jaren 8 gul-

60 Alle 331 leden van het bestuur (in 1779) zijn bezien met betrekking tot hun dienstitijd bij de VOC. Dit betreft 76 Nederlanders, onder wie een enkele Europeaan, en 265 Aziaten van wie een paar tot 48 jaar de Compagnie waren trouw gebleven. Dertig van hen, de Aziaten, zijn veertig of meer jaren in dienst.

61 Zie daarvoor de subsectie van dit hoofdstuk met de titel: de anekdote.

62 Bezien is VOC 12.430, 12.434 en 12.438 voor de jaren 1766, 1770 en 1774. De onverwachte uitkomsten zijn niet aan deze drie jaren gebonden, maar zetten zich evenwichtig voort van 1766 tot 1777. Alleen Colombo vermeldt de leeftijden.

den en nog jonger zijnde 7 guldens ter maand, alle voor 5 jaren⁶³. De plek van tewerkstelling van de peuters ligt dus vast: een van de administratiekantoren, waar het al wemelt van de jonge knaapjes. Bijna 60% van de 'in dienst' aangenomen behoort bij aanstelling namelijk tot de leeftijdscategorieën van beneden de 15 jaar. Argumenten om nu net deze informatie te verwerpen als onzorgvuldig, ontbreken. Wat moeten wij concluderen? Een volstrekt geperverteerd aannamebeleid, waar favoritisme en cliëntelisme de productiviteit op de kantoren volledig lamlegt? En dit onder de ogen van de uit Europa afkomstige bestuurstop, van de Raad te Batavia, de Heeren in Patria? Toegegeven, ook daar kwamen regelmatig opmerkelijke aanstellingen voor. Een zuigeling met dusdanige capaciteiten dat hij vanuit de wieg een heel regiment kon commanderen, was niet ongebruikelijk, maar in Colombo op een dergelijke schaal en op een dergelijk laag sociaal-maatschappelijk niveau? Nergens ben ik in de stukken uit die tijd ook maar één verhelderende opmerking tegengekomen. Hoe het ook zij, de dar-tele jeugd zal geleidelijk in de schrijfkunst zijn geïnitieerd en aan het kopiëren geslagen, met een oudere bediende als raads- en leidsman. Individueel of als groep of groepje? Vergelijkingen met eerdere decennia en met andere VOC-kantoren ontbreken. Opleidingen op het niveau van de basisschool bestonden. In Matare is een Hollandse school met tien leerlingen en in Galle zijn er zelfs twee, de één met 71, de ander met negen leerlingen⁶⁴. Colombo zal van dit soort opleidingsinstituten veel meer hebben gehad.

b Sterfte militairen

Een arbeidsleven in dienst van de VOC in Azië eindigt met de dood of met de rustgage (het pensioen voor wie aan de voorwaarden – gebreken en onbemiddeld⁶⁵ – voldoet). Zij die repatriëren en het merendeel van wie als vrijburger afzwaait, verdwijnen uit het gezicht. Van ongeveer 350 soldaten (circa 15% van alle militairen op Ceilon, exclusief de artilleristen) op de posten Trincomalee en Batticaloa weten wij het aantal sterftes per jaar. De sterftcijfers hebben betrekking op enerzijds de Nederlandse en Europese militairen en anderzijds de Aziatische soldaten (tabel 59).

63 *N.I.P.*, zesde deel, 468 en 480. Voor mixtiese en castiese 'kinderen' bij de zeevaart geldt de grens van 10 jaar. De aktes van aanneming moeten het juiste aantal jaren van de jonge dienaar noemen en mogen niet volstaan met de simpele vermelding 'van bequame jaren'. Voor soldaten bij de pen geldt dus geen officiële limiet. Op Ceilon was in die tijd onder de Aziaten een eersteberoeps-leeftijd van 13, 14, in uitzonderlijke gevallen van 15 jaar, de norm. Lequin, *Personeel van de VOC*, 42, noemt dit plakkaat niet en concludeert dus verschillend.

64 SLNA 1/5893, Jaarlijks Compendium van Galle en Matare van 1773/1774 ongepag. onder 'schoolvisite'.

65 Onderkoopman Barend Kriekenbeek, samen met twee van zijn zoons een van de belangrijke commissarissen van Nederlandse handelshuizen op Ceilon, staat – overigens voor slechts één jaar – op de lijst van 'gegagieerdens'. Een knappe prestatie voor iemand die gedurende enkele decennia, 'in compagnie' weliswaar met zijn zoons, voor 108.739 gulden per assignatie naar Nederland verzendt! Over het algemeen werkt men in de lagere functies door tot men daartoe niet meer in staat is. Ik kwam één dienaar tegen die op honderdjarige leeftijd nog in 'actieve' dienst was! Een aantal zeer hoge dienaren, onder hen Gerrit Engel Holst, sleept zich voort naar het einde, lijdend aan allerlei zwakheden van geest en lichaam en zo zullen velen met hem de Compagniesdienst van energieke, verser bloed hebben afgehouden.

Tabel 59 *Sterfte onder het militaire personeel van 1765 tot 1778 op de posten Trincomalee en Batticaloa*
 A = aantal overledenen (Nl/Eur – Aziaten) en B = totaal aantal militairen (Nl/Eur – Aziaten)⁶⁶

Trincomalee		Batticaloa		Trincomalee		Batticaloa			
A	B	A	B	A	B	A	B		
1700:				1700:					
'65	33 (29-4)	256 (173-83)	7 (6-1)	83 (65-18)	'72	15 (14-1)	305 (234-71)	2 (2-0)	64 (37-22)
'66			1 (1-0)	69 (48-21)	'73	11 (08-3)	307 (233-74)	3 (2-1)	69 (41-28)
'67			1 (1-0)	71 (49-22)	'74	17 (14-3)	275 (204-71)	3 (2-1)	64 (37-27)
'68					'75	13 (13-0)	263 (190-73)	2 (2-0)	63 (36-27)
'69			2 (2-0)	72 (43-29)	'76	9 (07-2)	250 (181-69)	2 (2-0)	70 (43-27)
'70	16 (14-2)	308 (232-76)	4 (4-0)	72 (43-29)	'77	17 (16-1)	248 (183-65)	4 (3-1)	66 (40-26)
'71	22 (20-2)	289 (216-73)	4 (4-0)	64 (35-29)	'78	9 (08-1)	261 (199-62)	2 (2-0)	69 (42-27)
Totalen: Trincomalee:									
162 (143-19) doden, berekend over 2.762 (2.045-717) militairen in 10 jaar									
Batticaloa:									
037 (033-04) doden, berekend over 0.966 (0.601-365) militairen in 13 jaar									

Bovenstaande getallen geven aan dat jaarlijks tussen de 7,0% (Trincomalee) en 5,5% (Batticaloa) van de niet-Aziatische soldaten op de oostkust van Ceilon het leven laat. Het sterftcijfer voor de Aziatische militairen ligt veel lager: 2,6% en 1,1% respectievelijk. De bezetting op Trincomalee bestaat voor circa 65% uit manschappen die hun vijfjarig verband hebben verlengd. Te Batticaloa heeft iedere soldaat langer dan vijf jaar gediend en dit verschil verklaart waarschijnlijk de hogere sterfte onder de militairen in Trinco.

c *Sterfte inlandse bevolking*

Eerder werd gewezen op een unieke bron voor achttiende-eeuws ruraal mortaliteitsonderzoek onder de inlandse bevolking op het eiland: de thombo's. Deze thombo's of landregisters vallen uiteen in twee groepen: de land- en de hoofdthombo. De landthombo beschrijft per eigenaar zeer gedetailleerd het landbezit en de daarop rustende verplichtingen ten aanzien van de 'Heer van den Lande', dat wil zeggen, de soeverein. Eerst is dat de koning, daarna de Compagnie⁶⁷. De hoofdthombo herhaalt de namen van de eigenaars – per dorp genummerd – maar nu met de toevoeging van gegevens over de gehele in- en uitwonende groep van familieleden. Anders gezegd: van de erfgerechtigden (en diensten- en belastingplichtigen) op het eerder in de land-

66 VOC 12.429 t/m 12.443. In 1766 besluit de Raad van Ceilon tot het formeren van een maandelijks 'doodrolle' van alle dienaren op elk kantoor, men noemt het zelf een noviteit (VOC 3175, resolutie van 12/8/1766).

67 De oorsprong van de thombo ligt ver voor de koloniale tijd, onder de Singalese koningen. De Portugezen en na hen de Nederlanders perfectioneren de beschrijving tot het niveau van juridische bron in hedendaagse landdisputen op Sri Lanka.

thombo beschreven bezit. Van tijd tot tijd worden de thombo's gecorrigeerd voor veranderingen die in de loop der jaren zijn opgetreden. Zij werden 'gerenoveerd'⁶⁸ en in dit feit ligt het belang van de registers voor een onderzoek naar de mortaliteit. In de hoofdthombo vinden wij van alle leden van de *extended family* van de landeigenaar de naam, de actuele leeftijd, eventuele huwelijkse staat en het aantal kinderen. De naamgeving vertoont de Nederlands-Portugese invloed op de maatschappij; de familie of 'ge'-naam vormt een onschatbare bron voor Sri Lankaans genealogisch onderzoek. Maar ook de mogelijkheid om op grond van de veelal fonetische spelling de uitspraak van het Singalees uit die tijd te reconstrueren, moet worden onderzocht⁶⁹. In het algemeen zijn de thombo's voor Sri Lanka een 'eigen' archief voor vele vormen van sociaal-maatschappelijk onderzoek met weinig en te isoleren *bias*.

Op zich interessante gegevens die vruchtbaar onderzoek mogelijk maken, zeker waar het tienduizenden namen en familiesituaties betreft⁷⁰. Opvallend is, bijvoorbeeld, de hoge gemiddelde leeftijd (rond 65, met uitschieters naar 80, zelfs 90 jaar) van de familiehoofden in veel dorpen en de – met het christendom strijdende – partnerkeuze⁷¹ in de gebieden perifeer aan de door katholicisme en protestantisme beïnvloede kuststrook. Interessanter is echter de vergelijking tussen een eerdere en een latere thombo voor wat betreft de overlevingskans over een tiental jaren. Daarmee zijn we getuige van de ravages die een ziekte aanricht (overigens opvallend lokaal), maar zien we ook de krachtige toename van de bevolking die, vrijwel zeker begonnen na de beëindiging van de Kandiaanse Oorlog in 1765, in bepaalde gebieden plaats vindt. Aan onze aandacht ontsnapt wie in het tussenliggend tiental jaren is geboren en overleden, maar het aantal éénjarigen dat in 1760 staat vermeld en in 1770 nog in leven blijkt, geeft toch een aanduiding van de kindersterfte, hoewel weer niet van die van de moeder in het kraambed en van de zuigeling. De eerdere hoofdthombo speelt de rol van 'klad' voor de volgende beschrijving – wat uiteraard vele onduidelijkheden, verschrijvingen en inconsequenties⁷² oplevert die door de grote aantallen persoonsnamen voor de betrouwbaarheid worden gecompenseerd. Het is misschien interessant hier een paar resultaten van het onderzoek aan te bieden.

Een toelichting is noodzakelijk. Over drie maal een aaneengesloten groep van circa 1.000 personen uit het begin, midden en einde van een volumineuze hoofdthombo werden de gegevens verzameld. In de thombo van 1760 staan per familie een zeker aantal namen, tien jaar later vermeldt de thombohouder bij elk van deze namen ofwel het met tien toegenomen aantal van de

68 Tot nu toe zijn van de dessavonie of het district Colombo de thombo serie van 1760 (44 nummers) en die van 1766-1771 (166 nummers) beschikbaar (SLNA 1/3684-1/3894). Er liggen een 3.000 bladen 'loose thombo pages' op verder onderzoek te wachten en de hoop is een nog eerdere beschrijving te vinden. Bij zowel de digitalisering (zie de een na volgende noot) als het onderzoek naar de losse bladen ben ik betrokken. De thombo's van het commandement Galle volgen een andere opzet en liggen nog op ontsluiting te wachten.

69 Ik kwam de opmerking tegen dat de schrijfwijze van het Singalees uit de benedenlanden sterk verschilde van die uit de bovenlanden, of het Kandiaanse koninkrijk.

70 Vanaf 2003 is, met financiële ondersteuning van het Nationaal Archief in Den Haag (TANAP-project), begonnen met de digitalisering van de handgeschreven index (Mottau's Index) op de persoonsnamen in de thombo's.

71 Een vrouw huwde een aantal broers, niet zelden ook was zij, na overlijden van haar echtgenoot(es) het familiehoofd op wie het land overging.

72 Zo blijkt dat een onevenredig aantal inwoners zijn of haar leeftijd op een 5-tal of een 10-tal laat eindigen.

actuele leeftijd, ofwel het woordje 'dood'. Wie het huis verliet – ook de vrouw – bleef met de aantekening van waar thans verblijvend deel uitmaken van de oorspronkelijke groep. Onderwijl geborenen of van buiten toetredende huwelijkspartners – soms trok de man in bij de familie van de vrouw (het 'binna' – huwelijk) ziet men in 1770 voor het eerst. Aldus krijgt men vier variabelen: het aantal personen in 1760 en in 1770, het aantal personen dat tien jaar later niet meer voorkomt en hoogstwaarschijnlijk is overleden en de nieuwe aanwas door geboorte en huwelijk⁷³. De uitkomsten spreken voor zichzelf (tabel 6o).

Tabel 6o *Sterfte en bevolkingsaanwas in de Meda pattoe (= midden district) van de Siyana korle⁷⁴*

	1760	1770	overleden	aanwas
1 ^e groep van circa 1.000 personen	1.005	1.224 (+21,8%)	142 (14,1%)	361 (35,9%)
2 ^e groep van circa 1.000 personen	1.065	1.126 (+ 5,7%)	227 (21,3%)	288 (27,8%)
3 ^e groep van circa 1.000 personen	1.001	0 849 (- 15,2%)	229 (22,8%)	77 (7,7%)
totaal	3.071	3.199 (+04,1%)	598 (19,5%)	726 (23,6%)

De tweede groep van 1.065 personen, afkomstig uit 14 dorpen van de Meda pattoe, telt 82 families van wie het gezinshoofd de voor die tijd respectabele leeftijd van (gemiddeld) 58 jaar geniet. De daar levende *extended families* tellen 13 personen per eenheid, een gemiddelde dat tot 13,8 toeneemt bij de volgende telling, tien jaar later. Leidt deze toename tot een gaandeweg grotere druk op het beschikbare landbouwareaal? En zou dit verschijnsel direct hebben bijgedragen tot de vele verboden in die tijd op het kappen van chena's? Verordeningen die tot doel hebben de in het wild groeiende kaneelboompjes voor uitroeiing te beschermen? En wat is de grootte van dit soort uitgebreide families elders in de dessavonie of het district Colombo? Het zijn slechts enkele van de vele vragen die een nauwgezette studie van de thombo's opwerpt⁷⁵. Van de 227 kinderen beneden de tien jaar die men in 1760 telt in de pattoe, verdwijnt of sterft 20% gedurende de tien volgende jaren. In diezelfde periode worden 178 kinderen geboren die de registratie van 1770 hebben bereikt. Over de aanwas die vóór de nieuwe registratie overlijdt, komen wij niets te weten.

En zo zijn, met als bron de hoofdthombo, talloze analyses uit te voeren. Een bevolkingspyramide, bijvoorbeeld, valt te construeren. De tot nu toe onbeantwoorde vraag is welk gedeelte van de toenmalige plattelandsbevolking in de thombo wordt beschreven. Mijn indruk is dat wie in de thombo wordt genoemd behoort tot een elite – een economische bovenlaag, die niet

73 De datering van deze thombobeschrijving is onduidelijk. De beschrijving van de eerste groep van circa 1.000 personen lijkt na zeven jaar te zijn gerenoveerd (hoewel ook tien jaar voorkomt). De twee volgende groepen zijn wel na tien jaar opnieuw beschreven in de hoofdthombo.

74 SLNA 1/369-I en 1/3739-I.

75 Monografieën over de thombo's zijn nog niet verschenen. De publicatie van Paranavitana, *Land for money* stelt teleur. Het heeft er alle schijn van dat de auteur de thombo's niet of nauwelijks heeft ingezien, althans geen gelegenheid heeft gevonden deze te analyseren.

volledig samenvalt met een sociale, want ook kastes van een lager aanzien komen in de thombo voor. Gezien het oppervlak aan zaaivelden en tuinen (beplant met vruchtbomen als de kokos- en de arecaboom) is meer tot veel meer mankracht nodig dan de enkele personen die volgens de hoofdthombo beschikbaar zijn. Waren er slaven, horigen, dienstpersoneel, nabije buren, arbeiders (in de moderne betekenis van het woord) beschikbaar? Wie zich uitsluitend zou willen richten op de hoofdthombo's en de verschillen tussen een eerdere en een latere beschrijving van de registraties als uitgangspunt neemt, vindt voldoende materiaal in de Sri Lanka National Archives in Colombo voor een buitengewoon interessante studie⁷⁶.

Over enkele jaren zijn gegevens bekend over het aantal inwoners van het commandement Jaffna, uiteraard voor wat zij waard zijn. Over 1788/1789 vermeldt de bron: 212.481 inwoners, overleden het afgelopen jaar 7.068 (3,4%)⁷⁷. De schaarse gegevens uit andere jaren suggereren een jaarlijkse toename van circa 1%.

5 Lotgevallen van wie op Ceilon begint

a Keuze

Tussen 1765 en 1780 brengen 29 baarse schepen geld, goederen en personeelsleden aan uit Nederland ⁷⁸. Over een periode van vijftien jaar stappen 7.600 zeevarenden en soldaten in Nederland aan boord van een van die schepen met bestemming Ceilon⁷⁹. Van dit aantal verblijven omstreeks 3.000 voor kortere of langere tijd op het eiland. Het aantal 'opstappers' dat vanaf de Kaap met één van deze schepen is meegevoerd en voor de dienst op het eiland wordt geselecteerd, bedraagt, naar grove schatting, een kleine vijfhonderd. Zij blijven, zoals eerder is aangegeven, buiten de analyse, maar hun wederwaardigheden beïnvloeden – naar ik aanneem – niet of nauwelijks het beeld dat zich vormt. In deze sectie van het hoofdstuk wordt bezien wie van bovengenoemde 3.000 dienaren op Ceilon stierf, wie op één van de overige vestigingen in Azië het leven liet, wie repatrieerde en wie zonder sporen na te laten uit het scheepssoldijboek verdween. Vier aspecten dus van het verblijf van de dienaar in de Oost.

⁷⁶ Overduidelijk voor wie een uurtje over heeft om te vergelijken, maar nergens tot nu toe aangegeven, is de letterlijke kopie van de landthombo uit 1770 naar de 'slaper' van 1760. Alleen de hoofdthombo vertoont verschillen. Het lijkt mij uitgesloten dat géén veranderingen in het landbezit hebben plaatsgevonden gedurende dat tiental jaren. Er zal toch minstens wel één boom zijn omgewaaid? Vooral wanneer wij het besluit van 1766 om de thombo van 1760 te renoveren zien gerechtvaardigd wegens de grote veranderingen plaatsgevonden ten tijde en tengevolge van de Kandiaanse Oorlog (VOC 3175, resolutie d.d. 28/8/1766). Onder Van de Graaff vinden enorme landuitgiften plaats wat betekent dat de opname van 1760 procentueel een steeds geringer gedeelte van de landerijen in het zuidwesten van het eiland beslaat. Waarmee het belang van de thombo sterk is gedaald: van kadaster naar symbool.

⁷⁷ SLNA 1/2770, annexen op het Jaarlijkse Compendium, ongepag. zie onderdeel Jaffna.

⁷⁸ Van deze 29 werden 25 geanalyseerd. Hoe later in de tijd, hoe minder vaak de carrière wordt afgerond.

⁷⁹ 'Destinatie Ceilon' (volgens D.A.S.) betekent altijd: aankomst op de rede van Ponnekail, een VOC-enclave in het gebied dat textiel levert en daarom veel goud nodig heeft. Tussen 1765 en 1780 keren deze baarse schepen vrijwel alle na enkele korte reizen langs de westkust van Ceilon of naar de Mallabaar (kaneel, peper en rijst werd voornamelijk vervoerd) in hetzelfde jaar of in februari van het volgende als retourschip vanuit Galle naar Nederland terug.

Het eerste jaar van indiensttreding begint, afgezien van een enkele verlate aankomst, in de korte periode einde juli – midden augustus. De kennismaking met het gouvernement Ceilon vindt plaats op de rede van Ponnekail, een VOC-post op de Overwal iets ten westen van Tutucorijn. Enkele weken later vaart het schip door naar Colombo, de bemanning, het geld en de correspondentie zijn dan al aan boord van een of meer kustvaartuigjes naar de hoofdplaats vertrokken, een tocht van hooguit enkele dagen⁸⁰. De westmoesson loopt ten einde en temperatuur en wolkenhemel roepen zwoele Europese herfst dagen voor de geest⁸¹. Niet eerder dan een jaar later staat de naam van de nieuwaangekomene op de monsterrol. Over zijn aanwezigheid gedurende de voorliggende tien, elf maanden – cruciaal voor de geestelijke en lichamelijke aanpassing aan de tropen – komt men alleen uit het scheepssoldijboek iets te weten. Voor wie in leven blijft, speelt na vijf jaar de keuze tussen blijven of repatriëren⁸². De dienaar die op dat moment beslist zijn verband met nog eens vijf jaar te verlengen, heeft na afloop van het vernieuwde contract waarschijnlijk grotere moeite de reis huiswaarts te ondernemen. Het proces van vervreemding van land en streek van herkomst en van gewenning aan de zo andere en waarschijnlijk vrijere en meer mogelijkheden biedende levensstijl in de tropen, moet tot een verandering van mentaliteit bij de hem hebben geleid⁸³. Zeker voor wie als militair of als matroos een simpel, weinig reflexief leven leidt.

Zou men daarom de keuze om na de eerste vijf jaar dienstverband naar Europa terug te keren een negatieve beslissing mogen noemen? En te blijven, zeker na het verstrijken van de tweede termijn, een duidelijk positieve⁸⁴? In die zin dat laatstgenoemde beslissing uit acceptatie voor het leven in de tropen en op een zeker toekomstperspectief aldaar wordt beredeneerd? De in deze context eurocentrisch te noemen benadering dat een ieder die de grijparm van de VOC kan ontvluchten geen moment zal aarzelen, lijkt mij geen recht te doen aan de mogelijkheden die de Compagnie de *intrépide*, de onverschrokken dienaar bood. En daarbij behoort de handigheid en het inzicht de voor de carrière noodzakelijke contacten te onderhouden en uit te buiten. Het is daarom jammer zo weinig te lezen over persoonlijke beslissingen van de

80 Wolf, *Reijze*, gepubliceerd in 1782 is het enige persoonlijke verslag uit die tijd van een dienaar die zijn gehele loopbaan op het eiland (in het commandement Jaffna) doorbrengt. Wolf vertelt als ziekentrooster in Amsterdam te zijn aangenomen. Helaas voor zijn geloofwaardigheid vermeldt de monsterrol een eerste aanstelling als soldaat. Ook de rest van zijn carrière wordt door hem in aangename nevelen gehuld. Stavorinus, Haafner en Brandes doen voor enkele maanden het eiland aan en geven verslag in woord en/of afbeelding.

81 Vanaf 15 augustus mochten baarse- en retourschepen de rede van Colombo weer aandoen.

82 Ondanks alle moeite zijn slechts enkelen van de 140 Europese 'gemeenen' van wie het verband in 1767 afloopt, bereid hun contract te verlengen. Tegen het Reglement in biedt Colombo de geïnteresseerden een hogere wedde dan vastgesteld. Het tekort bedraagt dat jaar 450 militairen (VOC 3200, generaal jaarverslag d.d. 27/01/68, fol. 544).

83 Hoe het leven in de tropen en subtropen op alledaags menselijk niveau wordt ervaren – leed men onder de ondraaglijk vochtig-klamme hitte van elke april- en oktobermaand, genoot men van de koelte rond zes uur in de ochtend en van het maanbeschenen strand, hoe ervoer men de zo geheel andere gewoonten en gebruiken – komen wij vrijwel nooit te weten. Haafner (1773-1786 in India) vormt een uitzondering in zijn lyrische beschrijving van het leven in en rond Sadraspatnam op de kust Coromandel. Hij is ook één van degenen die na een relatief kort verblijf in de Oost, expliciet voor terugkeer beslist. Zie De Moor en Van der Velde, *Werken Haafner*, deel I hoofdstuk 11, 230-245.

84 Ik realiseer mij deze uitspraak niet dan op basis van persoonlijke ervaringen te kunnen doen, ervaringen die de context voor elk historisch oordeel vormen en die gelukkig nooit dezelfde zijn.

Compagniesdienaar. Zij lijken daarmee een passieve rol te spelen, wat mij niet waarschijnlijk lijkt.

Uit hoofde van de veronderstelling van de persoonlijke betekenis (voor de bediende) van een drietal tijdspannes zijn het eerste jaar in de Oost, de eerste vijf jaar in Azië en 'de periode nadien' als cesuur gebruikt bij het onderzoek naar de in een voorgaande alinea genoemde vier aspecten van het verblijf van de dienaar in Azië. Een tweede onderscheid is dat tussen de twee sociaal sterk gescheiden groepen opvarenden aan boord: het contingent militairen en de 'overigen'. Onder de laatstgenoemden rekent men de vaste bemanning van het schip, de matrozen, de ambachtslieden en de gekwalificeerden zoals de onderkoopman en de assistent. De potentiële 'blijvers' in de Oost bevinden zich procentueel meer onder de militairen dan in de tweede groep. Wat mij intrigeert is in hoeverre de laaggeplaatste dienaar – waartoe het overgrote deel van het personeel behoort – zijn loopbaan binnen Compagniesverband zelf kon bepalen⁸⁵. De 'opstapper', bijvoorbeeld, die zich een reis met eindbestemming Batavia had voorgesteld en die na herstel in het hospitaal op de Kaap met het Ceilonse schip zijn reis vervolgt en daarna zijn leven slijt in en rond het fort van Galle. Apprecieerde hij de dagelijkse gang naar de schaggerij, de wachtrondes, de relaties met de inheemse bevolking, de levendigheid rond aankomst en vertrek van de imposante barse- en retourshepen, de lange maanden van stilte tussen een hernieuwde activiteit, de verlamdend vochtige hitte, de zware moessonbuien ...? Of zag hij zich als willoos slachtoffer van de beslissing van zijn superieuren⁸⁶?

b Bestemming Ceilon en daarna

Tussen 1765 en 1780 verlaten 118.000 man Europa voor een loopbaan bij de VOC in Azië. Van hen monsteren 7.600 of 6½% aan op één der Ceilonse schepen. Hun 'statistische lotgevallen', het kader voor een toekomstig vollediger beeld van het personeel van de Compagnie in Azië, ziet er uit als volgt (tabel 61):

De cijfers spreken voor zich. De militairen komen overwegend (57%) van buiten de Republiek en de Generaliteitslanden Brabant en Limburg. De vaste bemanning, de overige matrozen, de enkele ambachtslieden en chirurgijns (gemiddeld vier 'vaklieden' van elk schip blijven achter op Ceilon) en de hoge rangen van assistent en onderkoopman (slechts 8 over 15 jaar gerekend beginnen hun loopbaan op het eiland) bestaan voor 43% uit Nederlanders. Van het totaal van 7.600 man dat aanmonstert is 33% afkomstig uit Nederland, de rest overwegend uit de Duitssprekende gebieden van Midden- en Noord-Europa, uit Scandinavië, het latere België, Zwitserland en Frankrijk. Het sterftecijfer onder de militairen aan boord is anderhalf maal zo groot als onder de overige opvarenden. Een steekproef bevestigde de uitkomst dat Nederlanders iets minder vaak aan boord het leven lieten dan de overige Europeanen. Aardig is te zien dat na het aanlopen van Ceilon van de groep niet-militairen 103 personen doorvaren naar Batavia, exact

85 Deze vraag kan men zelfs bij benadering niet beantwoorden op basis van de gepubliceerde literatuur, waarbij in de eerste plaats aan de beide studies van Van Gelder, *Oost Indisch avontuur* en *Naporra* wordt gedacht.

86 De eerder genoemde Wolf hoort bij aankomst te Ponnekail van zijn schipper dat hij op de 'monsterrol' staat voor Ceilon. Het plan om naar Batavia door te varen behoeft daar absoluut niet onder te lijden, verzekert de schipper: hij doet wel een goed woordje in Colombo (Wolf, *Reijze*, 57). Het liep evenwel anders.

Tabel 61 *Bemanning van vijftintig naar Ceilon gedestineerde schepen (1765-1780)*

Bemanning totaal: 7.594 personen die voor de Kamers Amsterdam en Zeeland aanmonsteren. Gemiddeld 304 man per schip⁸⁷.

1 Verdeling naar gebied van rekrutering:

1 ^e groep (excl. militairen)	4.986	of 65,6%	199	man gemiddeld
Nederlanders	2.132	42,7%	85	„
Rest Europa, incl. Amerika	2.830	56,8%	113	„
Aziaten	24	0,5%	1	„
2 ^e groep (militairen)	2.608	of 35,4%	104	man gemiddeld
Nederlanders	399	15,2%	16	„
Rest Europa, incl. Amerika	2.205	84,6%	88	„
Aziaten	4	0,2%	0	„

2 Op heenreis overleden (1.553 of 20%)

2 ^e groep (militairen)	698	(of 26,7% van deze groep)	28	„
-----------------------------------	-----	---------------------------	----	---

3 Doorgevaren naar Batavia (3.055 of 40%)

1 ^e groep (excl. militairen)	2.586	(of 51,9% van deze groep)	103	per schip
2 ^e groep (militairen)	469	(of 18,0% van deze groep)	19	„

4 Op Ceilon voet aan land gezet (2.986 of 40%).

Onder hen 8 assistenten/onderkooplieden.

1 ^e groep (excl. militairen)	1.545	(of 31,0% van deze groep)	62	per schip
2 ^e groep (militairen)	1.441	(of 55,3% van deze groep)	58	„

het aantal dat op de retourschepen vanuit Ceilon als bemanningslid wordt genoemd. Bezien wij de aantallen die op de rede van Ponnekail arriveren, dus exclusief wie tijdens de reis het leven liet, dan blijkt dat 75% van de militairen op Ceilon achterblijft en dat van de andere groep exact de helft, dus 37,5%, het eiland ‘verkiest’. Het aantal assistenten en onderkooplieden dat Ceilon over deze jaren uit Nederland ontvangt bedraagt acht: drie assistenten en vijf onderkooplieden. De Ranitz reist als passagier naar Ceilon (1782) en wordt later onderkoopman. Kamer Zeeland zendt van beide groepen één persoon uit. Drie van de acht vinden wij niet terug in de elitegroep van 38 hoogste dienaren (tabel 66).

⁸⁷ Dit is beduidend meer (bijna 10%) dan het gemiddelde voor alle schepen naar Azië over vijftien jaar dat 270 bedraagt. De ‘opstappers’ zijn niet meegerekend, maar zullen de gestorvenen naar aantal compenseren. Zie D.A.S. I, 144.

Het nu volgende overzicht beziet de levensloop van hen die voor (zeer) korte of langere tijd door een Ceilons soldijkantoor worden uitbetaald; zij ontvangen hun gage dus minstens éénmaal op het eiland. Drie mogelijkheden doen zich voor. De dienaar sterft of 'verdwijnt' op Ceilon uit de soldijboeken⁸⁸. Hij ondergaat dit lot op een van de andere vestigingen van de VOC in Azië of en in het derde geval, hij repatrieert vanuit Ceilon of van een kantoor elders in Azië en keert dus terug naar Europa. De sterfte op de thuisreis is statistisch verwaarloosbaar. Een argument extra voor de in de inleiding afgewezen opvatting dat de overtocht naar Azië op zich gevaarlijk is (tabel 62).

Tabel 62 *Azië of Europa, het lot van wie op Ceilon voet aan wal zet (1765-1780). Beschikbaarheid van het uitgezonden personeel na verloop van één en van meerdere jaren. Totaal 2.986 personen.*

I **Zeelieden en 'overigen'**. Uitbetaald op Ceilon: 1.545 personen. Na 20 jaar nog 68 of 4,4% voor de dienst beschikbaar.

afname tijdens	'verlies' aantal/percentage	restant	overleden/verdwenen op Ceilon		overleden/verdwenen overig Azië			gerepa- trieerd
1 ^e jaar	212 (13,7%)	1.333	148	(9,6%)	12	22	8	22
2 ^e	214 (16,0%)	1.119	59	(4,4%)	12	44	5	94
3 ^e	190 (17,0%)	929	32	(2,9%)	10	47	9	92
4 ^e	156 (16,8%)	773	22	(2,4%)	36	12	2	84
5 ^e	103 (13,3%)	670	12	(1,6%)	14	24	9	44
6 ^e	137 (20,4%)	533	31	(4,6%)	8	27	7	64
7 ^e	71 (13,3%)	462	8	(1,5%)	7	15	3	38
8 ^e	62 (13,4%)	400	22	(4,8%)	7	11	3	19
9 ^e	46 (11,5%)	354	14	(3,5%)	6	12	4	10
10 ^e	43 (12,1%)	311	17	(4,8%)	5	11	3	7
11 ^e	33 (10,6%)	278	10	(3,2%)	7	3	5	8
15 ^e	25 (13,0%)	167	7	(3,6%)	7	2	3	6
16 ^e	29 (17,4%)	138	12	(7,2%)	6	3	3	5
20 ^e	11 (13,9%)	68	4	(5,0%)	4	1	1	1

⁸⁸ Dit is de subgroep 'onduidelijke afloop'. Hieronder vallen: desertie dan wel een vorm van vermissing die niet tot een strafbaar feit behoort (krijgsgevangenschap, een onopgehelderde absentie of verdwijning) en de zogenaamde 'laatste vermelding' in het scheepssoldijboek.

II **Militairen.** Uitbetaald op Ceilon: 1.441 personen. Na 20 jaar nog 89 of 6,2% van hen beschikbaar voor de dienst.

afname tijdens	'verlies' aantal/percentage	restant	overleden/verdwenen op Ceilon			overleden/verdwenen overig Azië			gerepa- trierd
1 ^e jaar	146 (10,1%)	1.295	121	(8,4%)	12	5	0	8	
2 ^e	103 (7,9%)	1.192	58	(4,5%)	12	15	5	13	
3 ^e	86 (7,2%)	1.106	32	(2,7%)	17	16	7	14	
4 ^e	64 (6,1%)	1.042	29	(2,6%)	8	17	2	8	
5 ^e	67 (6,4%)	975	33	(3,2%)	10	11	5	8	
6 ^e	162 (16,5%)	813	41	(4,2%)	17	40	4	60	
7 ^e	149 (18,5%)	664	31	(3,8%)	6	24	5	83	
8 ^e	78 (11,7%)	586	24	(3,6%)	4	16	5	29	
9 ^e	70 (11,8%)	516	22	(3,7%)	8	13	12	15	
10 ^e	45 (8,6%)	471	16	(3,0%)	3	9	3	14	
11 ^e	50 (10,6%)	421	19	(4,0%)	5	13	2	11	
15 ^e	33 (12,5%)	232	13	(4,8%)	4	10	2	4	
16 ^e	25 (10,8%)	207	12	(5,0%)	2	7	1	3	
20 ^e	21 (19,1%)	89	5	(4,4%)	1	4	1	1	

Omdat beide groepen qua aantal vrijwel gelijk zijn, gelden de percentages van de ene (met een geringe correctie) ook voor de andere en daarmee voor het geheel. Het verlies door sterfte onder de op Ceilon aan land gekomen dienaren bedraagt in het eerste jaar 9,9%. De afname om andere redenen in dat jaar is 2,0%. Tijdens het zesde jaar sterft 8,4% van het in het voorgaande jaar nog aanwezige personeel en verliest de VOC 9,7% van zijn dienaren op grond van repatriëring en een de een of andere modus van verdwijning. Het zesde en zevende jaar vertonen een verlies aan beschikbaar personeel van respectievelijk 18,1% en 16,3%, volledig toe te schrijven aan de beëindiging van het vijfjarig verband. Mogelijk ten overvloede: het betreft de dienaren die op Ceilon hun Aziatische carrière beginnen en die later op Ceilon of elders in Azië sterven, verdwijnen of vandaar repatriëren. De percentages vertonen een uiterst stabiel beeld en een zeer geleidelijk verloop. Zo verliest de Compagnie in elk van de eerste vier jaren ongeveer 12% van haar personeel. Na het zesde en zevende jaar volgt een lange periode van opnieuw een gemiddeld 'verlies' van circa 12%. Abrupt neemt dit percentage nadien toe tot 16,6%.

De conclusie uit tabel 62 valt eenvoudig te trekken: de eerste vijftien jaar raakt de VOC ieder jaar opnieuw de beschikbaarheid over één op de acht van haar uitgezonden werknemers kwijt. Daarna verliest zij jaarlijks één op de zes van de overgebleven dienaren. Eerder zagen wij een sterfte van 5,5 tot 7,0% onder de militairen te Trincomalee en Batticaloa (tabel 59). Tabel 10 laat zien dat, afgezien van het onheilszwangere eerste jaar, het percentage dat sterft zowel in de eerste groep als in de tweede op een gemiddelde van 3,3% uitkomt. Wanneer men uitsluitend de

sterfte op Ceilon wil bezien, mogen wij het gedeelte van het personeel dat gedurende dat jaar het eiland verliet (of simpelweg aldaar verdween) procentueel natuurlijk niet meerekenen. De 3,3% klimt dan op tot een wisselend percentage van rond de 4%.

Batavia en de Mallabaar zijn de belangrijkste kantoren waarop de migratie van het personeel zich richt. Degenen die de reis zonder onderbreking op het eiland tot Batavia vervolgen, 3.055 personen, verdwijnen uit het zicht. Vanuit de hoofdplaats Batavia (waar een groot aantal binnen enkele maanden in het plaatselijke hospitaal de geest geeft⁸⁹) zwermt het als lichame-lijk sterkste te karakteriseren restant uit over het gehele territorium van de Compagnie in Azië, minus Ceilon. Een onderzoek naar hun wederwaardigheden is bijzonder tijdsintensief zolang de digitalisering van de scheepssoldijboeken niet is voltooid. Van de groep 'overigen' repatriëren meer personen dan van de groep militairen: 34,3% tegen 22,8%; maar vrijwel eenzelfde percentage sterft of verdwijnt in Azië: 24,9% tegen 26,0%. Meer soldaten blijven hangen op Ceilon (51,2%) dan zeelieden (40,8%). Over het geheel genomen zijn de percentages en de verschillen tussen beide groepen evenwel niet bijzonder groot. Mocht – hetgeen wel wordt beweerd – de kwaliteit van de militairen in de loop van de achttiende eeuw zijn verslechterd, dan geldt dit evenzeer voor de groep zeelieden. Indien, althans, de resultaten van hun statistische lotgeval- len op Ceilon als uitgangspunt worden genomen.

In hoeverre zijn de vijftien jaar (1765-1780) representatief voor de gehele achttiende eeuw? Een steekproef over 14 schepen, uitgevaren tussen 1700 en 1760, geeft de volgende resultaten. Opnieuw betreft het hen die de heenreis hebben overleefd en die op Ceilon minstens één maal worden uitbetaald. Ook al verlaten zij direct na de eerste betaling op Ceilon het eiland voor een loopbaan elders in Azië, zij blijven behoren tot de onderzochte groep (tabel 63).

Tabel 63 *Jaarlijks verlies aan beschikbaarheid van het personeel: 1700-1760 tegenover 1765-1780*

	1700/1760	1765/1780		1700/1760	1765/1780		1700/1760	1765/1780
1 ^e jaar	10,0%	12,0%	8 ^e jaar	14,1%	12,4%	15 ^e jaar	14,1%	12,7%
2 ^e jaar	14,1%	12,0%	9 ^e jaar	15,5%	11,8%	16 ^e jaar	8,2%	13,5%
3 ^e jaar	17,5%	11,9%	10 ^e jaar	13,8%	10,1%	17 ^e jaar	10,7%	18,2%
4 ^e jaar	15,4%	10,8%	11 ^e jaar	12,2%	10,6%	18 ^e jaar	15,0%	18,0%
5 ^e jaar	16,4%	9,4%	12 ^e jaar	12,8%	11,6%	19 ^e jaar	18,8%	18,2%
6 ^e jaar	22,9%	18,2%	13 ^e jaar	10,2%	12,9%	20 ^e jaar	11,6%	16,9%
7 ^e jaar	14,0%	16,3%	14 ^e jaar	10,1%	15,0%			

89 Daarvoor: Van der Brug, *Malaria*. De sterfte in Batavia is aan het einde van de jaren tachtig tenslotte zo groot dat de dienst volledig wordt ontwricht. Dit schrikbeeld lijkt de visie op de VOC in Azië als geheel te beïnvloeden. Onterecht, want Ceilon, Bengalen, de Molukken en al die andere kantoren die gezamenlijk 75% van het personeel in dienst hebben, vertonen geen ander sterftepatroon en kabbelen rustig voort over het bijna twee eeuwen oude watertje.

De 14 schepen uit de beginperiode leveren 1.231 personen af op Ceilon, na 20 jaar is van dit aantal nog 61 of 5,0% disponibel. Over 20 jaar neemt de beschikbaarheid jaarlijks (gemiddeld) af met 13,9%. De 25 schepen van de jaren 1765 en 1780 zetten 2.986 werknemers op Ceilon aan wal. Van hen staan de VOC na 20 jaar nog 157 of 5,2% ten dienste. De afname van de beschikbaarheid bedraagt voor de tweede groep jaarlijks (gemiddeld) 13,6%. De overeenkomsten zijn haast te mooi om waar te zijn, beide wijzen op een gemiddeld 'verlies' van één op de 7 werknemers per jaar na overleving van de heenreis. De omstandigheden op Ceilon en de kwaliteit van de aangevoerde personeelsleden lijken over bijna honderd jaar niet te veranderen. Een constatering die zeker om verder onderzoek vraagt⁹⁰, maar de situatie op Batavia toch wel als iets exceptioneels mag stellen.

Indien de uitkomsten van Ceilon zouden gelden voor geheel Azië, dan zien wij het volgende. In de achttiende eeuw zijn gemiddeld 18.476 personen in dienst van de VOC. Onder hen bevinden zich 1.672 Aziaten, wat betekent dat de berekeningen uit moeten gaan van (afgerond) 16.800 Europeanen⁹¹. Van dit aantal van 16.800 werknemers zou jaarlijks één op de zeven om verschillende redenen wegvallen, wat betekent dat de aanvoer van vers bloed circa 2.400 man dient te bedragen. De gemiddelde suppletie van werknemers (vanuit Europa) bedraagt in de achttiende eeuw 6.550 personen. Van deze soldaten en matrozen bereikt slechts 85% of 5.560 man de Aziatische kusten en van de repatrianten sneuvelt enkele procenten op de terugreis naar Nederland. Beschikbaar voor de dienst aan de VOC dus 5.400 personen. Uitgaande van de omstandigheden op Ceilon die een jaarlijkse aanvulling van 2.400 personen voor geheel Azië rechtvaardigen, blijkt een meerder aantal van 1.800 dienaren te worden aangebracht. Zou dat aantal de exorbitante en a-typische sterfte in Batavia representeren? Reden temeer om de gruwelverhalen over de hoofdplaats van het Aziatische imperium als even toevallig als de van tijd tot tijd excessieve sterfte op de uitreis naar de Oost, te waarderen.

Men neemt aan dat van elke drie Europeanen die de reis naar Azië ondernemen, globaal slechts één zijn geboorteland terugziet⁹². Geldt deze verdeling ook voor de groep van 7.594 personen die tussen 1765 en 1780 aan boord stapten van een der baarse Ceilonse schepen? Een berekening (tabel 64):

Tabel 64 *Azië of Europa: wie ziet zijn geboortegrond terug? Aankomst, verblijf, vertrek 1765 tot 1780*

Vertrokken uit Europa: 7.594 personen

overleden op de heenreis 20%	1.553	0 (normaal was 10% of 775 doden)
actief op en vanuit Ceilon	2.986	860 (volgens tabel 61)
doorgevaren naar Batavia	3.055	

90 Helaas onderscheidt het grote digitaliseringsproject van de scheepssoldijboeken niet naar individuele vestiging, zodat handmatig toch nog veel moet worden uitgezocht.

91 De getallen uit de inleiding op dit hoofdstuk worden gevolgd.

92 *D.A.S.*, 143, waar een globale verdeling wordt genoemd van 'nearly one million' en 'over a third of a million people' voor wat, respectievelijk, betreft de reis naar de Oost en terug uit Azië.

groep 1 (excl. militairen)	2.586		
volgens scheepssoldijboek keert direct terug 20%		1.511	(aangenomen dat Kamer Zeeland representatief is, zie noot 3)
resteert 1.075, terugkeer volgens percentage Ceilon		368	(34,3%)
groep 2 (militairen)	469		
469 personen, terugkeer volgens percentage Ceilon		106	(22,8%)
	7.594	2.845	(37,0%, terwijl ook 37,0% kon worden verwacht)

Volgens de *Dutch Asiatic Shipping* mogen wij verwachten 'over a third' (geïnterpreteerd als 35-37%) van de 7.600 uitgevarenen – of circa 2.800 personen – in Europa terug te zien. Bovenstaande berekening komt volledig overeen met de verwachting. De grote sterfte op de heereis wordt kennelijk gecompenseerd door de hogere levensverwachting van wie op Ceilon zijn loopbaan begint en (grotendeels) uitdient.

c Repatriëring

De vanuit Ceilon repatriërende Europeanen zijn naar aantal, rang, functie en enkele andere karakteristieken eenvoudig terug te vinden⁹³. Vooral de samenstelling van de passagiers is in dit opzicht interessant. Dirk Adriaan Nicolaas, een Singalese dwerg vertrekt in februari 1779 naar Nederland 'om alhier het een en ander te leeren'. Helaas, hij kan niet 'tieren' en keert het volgende jaar al weer terug. Twee onderkooplieden hebben zijn reis betaald. Eenzelfde *incompatibilité de pays* overkomt onderkoopman Gideon Victor die op Ceilon niet weet te 'aerden'. Hij keert een jaar later, met afgeschreven gage en zonder vrije bagage terug naar Nederland. Voor de heenreis naar Ceilon zijn de namen van de groep passagiers helaas niet eenvoudig te achterhalen. Een schoonmoeder van zeventig onderneemt de reis, maar de naam wordt niet vermeld. Verder onderzoek naar de 'baren' heb ik niet verricht. De groep terugkerende passagiers noemt militaire officieren en Compagniesdienaren, al of niet vergezeld van echtgenote en kroost, veel alleen reizende kinderen op weg naar scholing in de Republiek en (hoge) buitenlandse functionarissen, bij naam en toenaam. Officieel kon een buitenlander geen passage boeken, maar voorschriften zijn om te worden overtreden. Persoonlijk personeel en slaven gaan per 'stux', niet op naam. Naast een zevental passagiers vinden wij op elk schip een honderdtal bemaningsleden, een dertigtal repatriërende soldaten ('geëxpireerd' of uitgediend en 'impotent' of niet meer tot de dienst in staat) en één of twee gecondemneerden die of op het Robbeneiland aan de Kaap, ofwel in Nederland hun zonden mochten berouwen. De Engelse Oorlog vormt in zekere mate een cesuur. Het aantal 'inlandse kinderen' aan boord verdubbelt, het aantal passagiers eveneens (tabel 65).

93 In de missieves naar Patria die met de vroeg- en naschepen naar Heeren xvii worden verzonden.

Tabel 65 *Repatrianten in de periode 1765-1795*

	aantal	gemiddeld/schip	
schepen (van vier geen gegevens)	82		
zeevarenden	8.224	100,3	aantal repatriërende Ceilonse voc-dienaren: 50
daarvan 'inlandse kinderen'	198	2,4	zelfstandig reizende kinderen, 89, op één na alle jongens; 6 seminaristen
militaire 'verlossers'	1.876	22,9	door ouders begeleide kinderen: 45
impotenten	389	4,7	slaven: 49
gecondemneerden	123	1,5	
passagiers	552	6,7	
totaal 82 schepen:	11.164	136,1	

Het aantal gekwalificeerde en professionele Ceilonse dienaren dat naar Nederland terugkeert is verrassend laag: 26 assistenten en boekhouders, 8 van de rangen onderkoopman tot commandeur en 16 met een specialisatie ('meester' of chirurgijn, landmeter, ambachtsman). Twee commandeurs, Rose – met vrouw en zes zoons – en Kraijenhoff – die even buiten De Kaap op zee overlijdt. Eén dessave: De Cock en twee dienaren met de koopmansrang: De Weert en Blaauw. Van de Graaff stuurt vijf zoons naar Nederland, Rudolph, commandant van Kaltere evenaart dit aantal. De kinderen zijn tussen de vijf en elf jaar oud wanneer zij, op Ceilon geboren, de reis naar het onbekende vaderland aanvaarden. Een tweetal (zoon van De Lij en van Van de Graaff) keert later terug en verkrijgt direct een functie in het bestuur als onderkoopman. Het ligt in de lijn der verwachting dat de vader van al deze overvarende zoons een relatief belangrijke positie inneemt; slechts twee maal komt een eenvoudige functie voor: een vendubode die twee van zijn kroost overzendt, en een soldaat die een zoon ter educatie op het schip naar Nederland zet. Teneinde reiskosten te besparen kan een omstreeks vijftienjarige als cadet der marine aanmonteren, blijft hij bij zijn keuze voor de zeevaart dan hoeft hij de passage niet te betalen. Twee zoons van commandeur Kraijenhoff varen op die wijze over naar Nederland. Geldgebrek, schraapzucht of pedagogische motieven van de nummer drie van Ceilon? Een bijkomend voordeel is dat deze jongens niet onder en met de matrozen samenleven. Predikant-tekenaar Jan Brandes en zoontje Jan van acht varen met de *Stavenisse* op 13 februari 1786 de baai van Galle uit⁹⁴. Een enkele maal reizen Franse en Engelse families – in dienst geweest van hun Compagnie – mee terug naar Nederland. In 1765 wordt kapitein Joël wegens 'virulente godslastering' op een schip naar huis gezet, hij is de voornaamste van positie onder de 123 gecondemneerden over dertig jaar.

Wie niet repatriëerde bleef achter en sleet zijn verdere leven op Ceilon (of elders in Azië). Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw speelt de groep Dutch Burghers – afstammelingen van

94 De Bruijn, Raben, *World of Jan Brandes*, 46-49 en 231-355 voor de tekeningen door Brandes op Ceilon gemaakt.

wie tijdens de VOC-periode uit Europa arriveerden – een belangrijke rol in Ceylonese samenleving. Van de 130 voornaamste families die in het begin van de 20^e eeuw nog vrijwel onvermengd hun verleden in stand houden, komt 46% van oorsprong uit het huidige Duitsland, 38% uit Nederland (de helft daarvan uit Amsterdam) en de overige 16% voornamelijk uit België en het gebied Elzas-Lotharingen⁹⁵.

6 Verbetering van het personeel

a *Verlenging contract*

Van de Europese werknemers die de VOC op Ceilon in dienst heeft, verlengt waarschijnlijk de helft (53,4% in 1779) na afloop van het vijfjarig verband zijn contract. Per beroepsgroep bleken verschillen: de grootste trouw vonden wij bij de dienaren van ‘politie, commercie en justitie’ (het bestuur), de geringste bij de militairen (tabel 55 gaf de details). Verlenging van het contract staat bekend onder de naam ‘verbetering’ of ‘bevordering’ en gaat in de meeste gevallen gepaard met een verhoging van gage en/of van rang⁹⁶. Ofwel met een redelijk uitzicht op dergelijke voordelen tijdens de nieuwe contractperiode. De lagere rangen voegen zich naar het eerste patroon, de hogere (bestuurs-) rangen naar het tweede; zij dienen hun tijd te beiden. Voor de Compagnie betekent elke Europese werknemer die zijn contract verlengt een aanzienlijke kostenbesparing. De soldaat en de matroos worden verleid met geld, de bestuursfunctionaris met het uitzicht op een loopbaan van steeds hogere rang en interessantere functie. De vaklieden (ambachtslieden, predikanten, schoolmeesters, chirurgijns) volgen in dezen waarschijnlijk de bestuursfunctionarissen. Op enkele uitzonderingen na is van eerstgenoemde groep, bedoeld zijn de lagere dienaren, de gage – zoals vermeld op de monsterrol – hoger dan die van zijn ‘jongere’ collega. De reglementen worden strikt nagevolgd. Niet zelden geeft de Compagnie hierbij méér dan zij ten opzichte van zichzelf verplicht is teneinde een soldaat tot verder ‘blijven’ over te halen. In 1774 – in de periode van de grote sterfte op de uitkomende schepen – verhoogt de Maatschappij de gage voor wie blijven wil met bijna 50% of met f 4 per maand. Colombo schrijft Batavia dat dit velen afhoudt van terug te keren. Hoger geplaatste bestuursdienaren wachten na expiratie van hun verband van onderkoopman of hoger vaak jaren ‘onverbeterd’ op betere tijden.

Bij de Aziatische werknemers liggen de accenten anders. Voor velen onder hen betekent het behoud van de baan op zich ongetwijfeld al een voldoende verbetering. Bevordering tot de rang der gekwalificeerden is voor slechts weinigen onder hen weggelegd. Vrijwel alle Aziaten met de rang van boekhouder blijven hun verdere diensttijd staan op het salaris van f 30 per maand. Sommigen onder hen vindt men in latere jaren terug met een functievermelding (zoals ‘gezworen klerk’ in Colombo of soldijboekhouder op een van de subalterne kantoren) en daarmee hebben zij de kans op de emolumenten van de daaropvolgende rang en het recht op het *douceur* van de functie. De rang van onderkoopman en hoger bereiken slechts enkelen van deze groep van circa tweehonderd werknemers. De laagste rang, die van assistent, kent enkele

⁹⁵ De Vos, *Founders of Families*.

⁹⁶ Lequin, *Personeel van de VOC*, 5, definieert ‘bevorderen’ of ‘verbeteren’ (equivalenten) dusdanig breed dat de verlenging van het vijfjarig contract ook daaronder valt. Ik volg zijn definitie.

sub-rangen met een gedifferentieerde beloning⁹⁷. De zekerheid van werk en inkomsten zal zwaar hebben gewogen voor deze groep bedienden. Aandoenlijk in dit verband is de erkentelijkheid van het lagere personeel van de schrijfkantoren in Colombo wanneer 'hun getal' (op Ceilon) bij nadere berekening toch niet boven het bepaalde volgens de reglementen blijkt te liggen. Mochten zij werkelijk boventallig zijn geweest, dan waren zij 'indien niet genegen naar Batavia te vertrekken, tot de militaire of andere diensten ingetrokken', een waar schrikbeeld⁹⁸. Tussen Europese/Nederlandse en Aziatische dienaren bestaan geringe verschillen in salaris. Een Aziatische soldaat of matroos 'tot de penne' overgegaan verdient minder dan zijn Europese collega. De eerste wordt na vijf jaar een assistentschap tegen f 16 in het vooruitzicht gesteld, de ander ontvangt in hetzelfde geval f 24 per maand. Onder de Aziatische soldaten vinden wij een klein aantal dat lange jaren blijft hangen op dezelfde wedde van negen gulden waarmee een soldaat zijn dienstverband gewoonlijk aanvangt. Enkelen staan na meer dan tien jaar nog op f 7 per maand, een fractie meer dan het bedrag waarmee zij als 'jongen' (f 5) zijn begonnen, ondanks hun functie van soldaat op dat moment. Men is geneigd aan een onderscheid naar capaciteiten te denken.

'Verbeteren' binnen de laagste rangen, zowel bij Europeanen als bij Aziaten, doet Colombo op eigen gezag en op grond van de reglementen. Wanneer het niet de rang, maar de functie van de bestuursambtenaar betreft, wordt Batavia veelal op de hoogte gesteld en, zo vereist, om goedkeuring verzocht. De aanstelling van een in Europa gerekruteerde bediende ging buiten Ceilon om, in tegenstelling tot de Aziatische dienaar die door Colombo als ambachtsman, aankwekeling, soldaat of matroos wordt aangenomen. Slechts één maal kwam ik tegen dat een Aziaat als assistent, dus als een gekwalificeerde dienaar en tegen f 24, werd aangenomen. Patria verwacht dat de uitgekomen assistenten en onderkooplieden – een zeer klein aantal voor wat Ceilon betreft – al bij aankomst op het eiland in het bestuursapparaat worden opgenomen. In de onderzochte periode (1765-1795) staat geen van de als assistent uitgekomen dienaren meer dan een jaar lang in deze rang op de monsterrollen. Eén-derde van de dienaren (tabel 53) neemt Colombo zelf in dienst. Kongsie's van door 'kaste', huwelijk en vriendschappen hecht verbonden Aziatische families zullen om de schaarse posten hebben gestreden. Eerder (tabel 58) viel al op hoe jong de pennisten op de schrijfkantoren hun loopbaan beginnen. Ceilonse kerkelijke archieven – de doop- en trouwboeken – in combinatie met de monsterrollen kunnen over clanvorming mogelijk uitsluitel bieden.

b 'Verbetering' van de hogere niveaus

Het verschijnsel bevorderen of verbeteren wordt pas interessant wanneer de opmars van de dienaar naar de hogere rangen en functies binnen het Compagniesbedrijf nader wordt gezien. Carrière maken komt vooral voor binnen de beroepsgroep 'bestuur'. In veel mindere mate bij

97 Inconsequent per bestuurseenheid op Ceilon is de vermelding op de 'rollen' van de sub-rangen van het assistentschap: soldaat-aan-de-pen, aankwekeling, jong-assistent, provisioneel assistent, assistent sec en in de missieves naar Batavia ook nog de vermelding: absoluut of radicaal assistent. De bezoldiging varieert tussen f 7 en f 24 per maand. Eén maal is iemand boekhouder van rang, maar verdient slechts f 16 per maand.

98 'De pennisten zijn u oneindige dank verschuldigd', zo schrijft de Raad van Ceilon naar Batavia. 'Ze zijn met vrouw en kinderen beladen, leven zeer behoeftig en zijn als bij de penne opgekweekt, tot militie of zeevaart ongeschikt' (VOC 3322, generaal jaarverslag, Colombo d.d. 26/1/1772, folio 515-521).

de dienststukken militie en artillerie, ook al bleek (zie daarvoor het commentaar volgend op tabel 54) de als 'gemeen' uitgekomen soldaat niet zelden tot de hogere en hoogste rangen op te klimmen. De documentatie over eerstgenoemde groep, het bestuur, is betrekkelijk uitvoerig en geeft mogelijkheden tot analyse⁹⁹. De tweede groep, de militaire stand, is in dat opzicht minder toegankelijk en blijft daarom buiten beschouwing. Steun bij het onderzoek en mogelijkheden tot discussie biedt Lequin die zich in zijn dissertatie uit 1982 systematisch en omvattend met het personeel in Azië heeft beziggehouden, als enige tot nu. Zijn beschouwingen over de Compagniesdienaren in de Oost als totaliteit gaan uit van wat de reglementen voorschrijven, geïllustreerd aan voorbeelden uit de praktijk. Dit heeft consequenties wanneer hij zijn blik richt op het kantoor Bengalen. De bevordering van de dienaar tot een hogere rang lijkt daar volledig in handen van Batavia en van Heeren XVII te liggen. Gaastra beweert hetzelfde met gebruik van andere woorden '... dat hield niet in dat men in Batavia of Ceylon nu maar vrij was om die bevorderingen zelf te doen'¹⁰⁰. Beider opvatting verdient een wat Aziëcentrischer benadering, hetgeen Ceilon bij uitstek mogelijk maakt.

Puur formeel kloppen de opvatting van Lequin en Gaastra. In de praktijk treedt het kantoor in Azië echter actief op en spelen de specifieke personele vereisten ter plekke een grote rol, althans voor wat betreft Ceilon. Mogelijk is hierbij de unieke positie van het gouvernement op het terrein van de personeelsvoorziening – de directe relatie met de Republiek, de betrekkelijke 'autarkie' (één-derde van de dienaren komt van het eiland zelf) en de geringe (personeels-) contacten met de andere vestigingen – beslissend. Batavia en Bengalen kennen binnen Azië een groter verloop van personeel. Ceilon zou men met het oog op de intra-Aziatische mobiliteit van het personeel betrekkelijk 'gesloten' kunnen noemen; Bengalen en Batavia daarentegen zijn in dit opzicht meer 'open' kantoren.

De kans op Ceilon in rang of functie op te klimmen is beperkt, er zijn op het eiland simpelweg te weinig posten beschikbaar. Het aantal hogere rangen van onderkoopman, koopman en opperkoopman ligt vast¹⁰¹ en het aantal (bestuurs)functies mag evenmin zonder uitdrukkelijke toestemming van Batavia of Patria worden uitgebreid. Als Van de Graaff, teneinde de productie van handelsgewassen als kaneel en peper uit te breiden en te stimuleren, een luitenant-dessave (met koopmansrang) in Matare en een opzichter van de plantages (rang van boekhouder) in Colombo aanstelt – de eerste een gereactiveerde, de tweede een nieuwe functie – grijpt Batavia in. Wie verzoekt om de bevordering tot koopman – 'het onderkoopmansverband al drie maal hebbende uitgediend' – loopt weinig kans zijn rechtmatige verbetering te bekomen. Colombo is wel zo attent het verzoekschrift van de betreffende dienaar naar Batavia op te sturen, maar waarschuwt de hoofdplaats bij voorbaat dat inwilliging het aantal koopmansposten 'boven het getal uitdraagt'. De enige mogelijkheid voor de dienaar is te wachten op het openvallen van een senior functie. Voor de carrière van een Compagniesdie-

99 In het jaarlijkse generale jaarverslag, onderdeel 'De Dienaren'.

100 Gaastra, *voc als Werkgever*, 13.

101 Colombo lijkt op eigen autoriteit en zonder grote financiële gevolgen voor de voc de bittere pil voor wie op verbetering wacht te kunnen vergulden. Een boekhouder, onderkoopman of koopman kan 'titulair' de hogere rang ontvangen. Zelfde gage, maar met de emolumenten van het hogere niveau. Een zekere boekhouder, na 20 jaren in dezelfde rang te hebben gewerkt, vraagt om de 'onderkoopmans-emolumenten', wat Colombo hem toestaat.

naar in het bovenste segment van het bestuursapparaat is daarom geen gebeurtenis zo belangrijk als de dood van een hoger geplaatste collega. Tussen 1765 en 1780 sterven 16 bedienden met een duidelijk omschreven functie als dessave, soldijoverdrager, kassier en resident. Daarenboven repatriëren drie gekwalificeerde bedienden naar Nederland, twee vertrekken voor een hoge functie naar de Mallabaar, drie krijgen of verzoeken ontslag wegens fraude, wangedrag of ziekte en zes werknemers worden tijdelijk of permanent uit hun post gezet en door anderen vervangen, eveneens wegens minder adequaat functioneren. Falck had er de wind dus wel onder! Gedurende vijftien jaar dus dertig mogelijkheden tot verbetering naar een hogere rang, niet meer dan twee per jaar¹⁰². Aan het totaal van de gegevens mag iets ontbreken, maar het gemiddelde loopt beslist niet op tot drie per jaar. En dat maakt de spoeling buitengewoon dun. Boekhouder Maartensz biedt na het overlijden van onderkoopman Schleuder (met een tekort van f 13.214) aan het ‘agterstal’ over te nemen op voorwaarde van de onderkoopmansrang.

c Rang en functie

Het onderscheid tussen ‘rang’ en ‘functie’ is op Ceilon gemakkelijk te maken. En een functie die openvalt is vrijwel de enige wijze waarop een dienaar de langverbeide verhoging van rang tegemoet kan zien. Bij een functie hoort een rang en wie dus als fiscaal/boekhouder van Trincomalee aldaar de functie van kassier/onderkoopman verwerft, heeft alle kans de passende rang binnen enkele jaren officieel te mogen dragen. Jan Willem Schorer, meester in de rechten, opperhoofd/onderkoopman van Mannaar vraagt in 1765 wegens langjarige expiratie van zijn verband de rang van koopman. Colombo stuurt het verzoekschrift zonder commentaar of aanbeveling naar Batavia, maar als dezelfde Schorer twee jaar later tot opperhoofd van Trincomalee wordt benoemd, wijst de Raad Batavia op het feit dat Schorer in zijn functie kapiteins-militair commandeert en daarom beslist de rang van koopman moet bekleden. En zo geschiedt. De procedure tot verkrijging van de formele bevestiging verloopt als volgt. De dienaar wordt door Colombo provisioneel in de (altijd plotseling) vacant geraakte functie aangesteld, de nieuwe functionaris richt een request tot Batavia met het verzoek hem bij Heeren xvii voor te dragen voor zowel de functie als de bijbehorende rang en Colombo ondersteunt de petitie met haar aanbeveling. Sluijsken weigert de hem aangeboden baan van dessave van Jaffna en haalt zich de verontwaardiging van Batavia op de hals. Mekern was graag commandeur van Galle geworden, voelt zich gepasseerd, verzoekt om een getuigschrift van goed gedrag (wat hij krijgt), maar wordt terechtgewezen met de opmerking zijn belangstelling niet te hebben getoond, dat wil zeggen niet te hebben gesolliciteerd.

Wie de rollen van de gekwalificeerde civiele dienaren beziet – onvolledig voor Ceilon en daarom slechts een enkele maal gebruikt in dit onderzoek – krijgt licht de indruk dat gouverneur en raad van Ceilon buiten spel hebben gestaan. Hoogst zelden, evenwel, wijst Batavia een verzoek tot aanbeveling bij Heeren xvii af. En wie deze eerste filter overleeft, kan vrijwel voor honderd procent zeker zijn van een gunstige beslissing in het vaderland. Het geval van

102 Het ‘Register van de inkomsten der dienaren’ uit 1789’ (voc 3881) noemt 74 functies. De gouverneur staat bovenaan, de secretaris-fiscaal-kassier van Trincomalee wordt als laatste genoemd. Van deze 74 functies zijn 17 van de rang van boekhouder of lager, de rest onderkoopman en hoger. De gegevens over sterfte, ontslag en repatriëring zijn overgenomen uit de generale jaarverslagen, onderdeel ‘De Dienaren’.

de Aziaat en boekhouder Hendrik Dias da Fonseca, in 1777 tot tweede visitateur/onderkoopman bekwaam geacht, is het enige dat mij onder ogen is gekomen voor de periode na 1765. Heeren xvii weigeren hun goedkeuring. Wanneer het een aanstelling tot een functie met de bijbehorende rang van opperkoopman betreft, komt het voor dat meerdere gegadigden hun interesse laten blijken. Zij solliciteren naar de opengevallen functie, Colombo stuurt alle rekesten naar Batavia ter beslissing en wat daar gebeurt valt waarschijnlijk nooit te achterhalen. Hoewel, wie provisioneel door Colombo in bedoelde functie werd aangesteld blijkt vrijwel altijd ook de uitverkorene van Batavia en van Patria. Als in 1784 de functie van commandeur van Galle openvalt, biedt niemand zich aan. Batavia autoriseert gouverneur Falck iemand aan te wijzen. Dit wordt Kraijenhoff, die in de Raad met algemene stemmen zijn aanstelling verkrijgt. De functie is op twee na de hoogste van het eiland. Veelbetekenend in dit verband is dat een enkele maal geen provisionele aanstelling plaats vindt: de zaken lagen in dat geval kennelijk gevoelig! Zij die geïnteresseerd zijn in de binnen korte tijd openvallende functie van één van de sollicitanten reageren eveneens.

Als Christiaan Rose, commandeur van Jaffna, ‘mits toenemende swakheeden en mits tijdsexpiratie’ in 1775 ‘verlossing’ per eerste retourschip naar Europa verzoekt, zet dit een vijftiental belangstellenden in het commandeurschap en in de later openvallende functie van de daartoe begunstigde, aan het schrijven. Rose moet overigens een interessant persoon zijn geweest. Lijfarts van Frederik de Grote, op 37-jarige leeftijd bij de VOC in dienst getreden en tien jaar werkzaam in Batavia voordat hij in 1765 naar Ceilon vertrekt. Hij wordt direct tot dessave van Jaffna aangesteld en kort daarop in 1768 tot commandeur van dat commandement bekwaam geacht. Rose ontvangt in 1774 (de toezending vlak voor zijn thuisreis suggereert een automatisch verlopende leveringsrelatie met het handelshuis of de detailhandelaar) een zending ‘fysische en mathematische instrumenten’ uit Nederland. Op de terugreis – hij negeert Batavia’s order om via de hoofdplaats te repatriëren – neemt Rose twaalf vijfvoets kisten met boeken mee, betaalt f 50 vracht voor elke krat, moet de ‘medicinale kas’ op Jaffna met f 20.000(!) effen stellen en laat een borg van rds. 16.000 achter¹⁰³. Nog gedurende een reeks van jaren worden hem bedragen op assignatie nagezonden. In tien jaar tijds had de hofarts zijn overige bekwaamheden knap te gelde weten te maken.

d Noodzaak tot kwaliteit

In de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw lijkt de betrokkenheid van de VOC bij de Ceilonse samenleving sterk toe te nemen. Het aantal gepubliceerde ‘wetten’ (slechts een enkele door Batavia of Patria geïnitieerd) in de vorm van reglementen, plakkaten, advertenties en verordeningen over uiteenlopende bestuurlijke, economische en sociale aangelegen-

¹⁰³ Lequin, *Personeel van de VOC*, 44, zegt voor de achttiende eeuw geen borgsommen in zijn bronnen te hebben gevonden. Voor Ceilon zijn cauties volstrekt normaal. Als Batavia in 1763 een borg voor ‘administratiën’ onnodig acht, en daarna dus niet meer voorschrijft, bepaalt Colombo daarentegen voor de kassiers, de groot-winkelier en de ontvangers der domeinen zelfstandig bedragen tussen de rds. 4.000 en rds. 1.000 als verplichte borgsom (VOC 3172, generaal jaarverslag 1765/1766, fol. 775). Genoemde functionarissen zijn echter niet de enigen die borgen moeten stellen. Equipagemeesters, ‘fabrieken’ en opzieners van speciale magazijnen moeten dit ook doen. Wie repatrieert krijgt na vele jaren per assignatie zijn borg terug – indien daartoe nog gerechtigd. Direct repatriëren (dus niet via Batavia) vereist een dubbele borg. Een borg te vinden is niet altijd eenvoudig. Administrateur Lever en kassier Stubbe te Trincomalee slagen er niet in en moeten hun gage laten staan.

heden tijdens de gouverneurschappen van Schreuder (1757-1762), Falck (1765-1785) en Van de Graaff (1785-1794) wekt bewondering¹⁰⁴. Hoofdstuk I eindigde met een positief oordeel over de gouverneurs Falck en Van de Graaff. Een oppervlakkige analyse naar de tijdsduur tussen opdracht en indiening van een rapportage binnen de Raad van Ceilon maakt snel duidelijk dat enkele maanden veelal genoeg waren voor de productie van een diepgaand onderzoek. Vooralsnog is er geen reden te twifelen aan de oprechtheid van de samenstellers van plakkaaten en rapporten, een kleine groep bekwame dienaren die hun betrokkenheid met Ceilon op deze wijze manifesteren. Zou het te ver voeren te verwachten dat deze betrokkenheid invloed heeft gehad op de eisen van bekwaamheid gesteld aan de uitvoerders van al deze voorschriften, dat wil zeggen aan het bestuur? Het inlandse zowel als het Europese? En hoe aan 'kwaliteit' te komen? Op Ceilon bestaat sinds 1690 (Jaffna) en Colombo (1696) een seminarium, 'of an élitist character', dat de opleiding tot predikant (vervolgopleiding in Nederland) hoog in het vaandel voert¹⁰⁵. Vanaf 1759 richt de hogeschool in Colombo ('Jaffna' is dan al opgeheven) zich met nadruk op de training van de inlandse proponent of landsprediker, op de vorming van schoolmeesters en op de opleiding tot toekomstig inlands hoofd over pattoe en korle, een buitengewoon interessante ontwikkeling. Zo wordt de schoolmeester van Baddegam tot mohandiram en koraal van de Gangabaddepattoe aangesteld. Zijn collega in Wellisara die zijn pupillen zo goed in de godsdienst had opgeleid dat zij – tot groot genoegen van de visiterende predikant – als leerling al in de catechismus les konden geven, had waarschijnlijk eenzelfde prominente toekomst in het verschiet.

Kinderen van Europese of van gemengde afkomst (Aziaten genoemd in dit hoofdstuk) zijn vanaf 1759 niet meer welkom op het seminarium en vertrekken voor hun opleiding naar Europa¹⁰⁶, zelfs van families met generatielange wortels op Ceilon. Het is niet ondenkbaar dat de uitgezonden assistenten en onderkooplieden (overigens slechts acht in een periode van vijftien jaar) voor de noodzakelijke 'kwaliteit' hebben moeten zorgen. Enkele van de allerhoogste functionarissen komen het eiland via Batavia binnen, zoals Falck, Burnand, Van Angelbeek en Rose. Wie Europa in een hoge rang verliet had in Nederland contacten op een eveneens hoog niveau. Een educatie en disciplineren op basis van latijnse school, atheneum of universiteit (en dit dankzij de sociale positie) zal op elke concurrent in Azië een enorme voorsprong hebben gegeven. Vrijwel iedereen die als uitgekomen soldaat of matroos tot het bestuur overging, bleef

104 Hovy, *Ceylonees Plakkaatboek*, publiceert respectievelijk 80, 100 en 100 plakkaaten van deze drie gouverneurs, steeds over een 120-tal pagina's, een enorme toename vergeleken met alle eerdere bewindhebbers. De vorming van het 'Binnenlandsche Departement' (1786-1794) door Van de Graaff (1785-1794) is een ander bewijs van de grotere betrokkenheid waarover wordt gesproken.

105 Van Goor, *Jan Kompenie*, 62 voor een globaal overzicht van de objectieven van het seminarium. Het seminarium had natuurlijk ook uit kunnen groeien tot een soort pré-universitaire opleiding, maar daar werd niet voor gekozen.

106 Een suggestie van mijn kant, niet meer! Het verband kan ik niet aantonen, maar vanaf 1765 vertrekken grote aantallen (jonge) zonen van gekwalificeerde dienaren naar Patria, uiteraard om een opleiding te volgen (zie tabel 64), over de voorgaande jaren heb ik geen gegevens kunnen vinden. Een enkele komt terug en vindt dan snel zijn plaats op Ceilon, zoals de zoon van Arnoldus de Lij, die als Harderwijks meester in de rechten terugkeert. In hoofdstuk III was hij de scholier die niet wilde degen. Daarnaast wordt – het zij hier herhaald – aan kinderen van gegoede en onbesproken civiele en militaire ouders de mogelijkheid geboden als 'cadet de marine' tegen f 9 de maand gage naar Nederland af te reizen (zonder 'gemeenschap' met de matrozen aan boord te hoeven doorstaan) en een opleiding te volgen tot stuurman.

'hangen' in het assistentschap, hooguit werd hij boekhouder. Beide mogen wij zien als onge-definieerde, passieve functies. Kwaliteiten, 'goede' sociaal-maatschappelijke contacten en Europese achtergrond vloeien veelal in elkaar over.

Voor het merendeel van de lage bestuursambtenaren zal gelden wat de Raad vaststelt als een circulaire over de muntspeciën niet wordt begrepen. Niet 'de geringste kennis', 'een slaafsche navolging van oude voorbeelden', 'zonder enige theorie of eigene doorzigt', is de wanhopige constatering. De simpele dienaren begrepen vaak hun eigen soldijrekening niet. De behoefte aan kwalitatief beter personeel werd sterk gevoeld. 'Die in geringe qualiteiten gestelt [maar ... zijnde] lieden van kunst en geest' ... 'deeze aanmoedigen en later bevorderen', recommandeert Batavia haar ondergeschikt kantoor. Het niveauverschil tussen wat de hoge en de lage klasse werd genoemd, was enorm, soms overbrugbaar, meestal vastgelegd in onwrikbare patronen van afkomst, disciplineren en milieu. Hoe het ook zij, de vele opmerkingen over de kwaliteit van het eigen personeel tonen dat Batavia (en daarmee ook Patria) door Colombo op de hoogte werd gehouden over hen die iets 'meriteerden' – ook al was het straf, zoals de residenten Trek en Scharff op de Overwal – en op grond waarvan zij te zijner tijd een gunst waard werden geacht. 'Geeft genoeg', 'geeft (zeer) veel genoeg in den dienst' zijn de drie gangbare uitdrukkingen die – overigens zeker niet in alle gevallen – een request voor verbetering van rang of functie begeleiden.

Colombo onderscheidt duidelijk functies waarvoor speciale bekwaamheden gelden en waarvoor iets extra's wordt aanbevolen. De kapitein van de kaneel, de visitateur en zij die het negotiewerk doen worden als specialisten omschreven. Als Van Teijlingen twee uitstekende oogsten kaneel binnenhaalt vraagt hij om de rang van koopman. Hetzelfde doet het opperhoofd van Batticaloa, Jacob Burnand, aan wiens prestaties een artikel zou moeten worden gewijd¹⁰⁷. Issendorp wordt 'ter preuve' als visitateur aangesteld. Het ambt van eerste klerk op de secretarij van politie en het werk van de secretaris zelf, wordt 'moeilijk' genoemd. De thombohouder in Jaffna moet de taal van het volk (Tamiels) spreken. Wie speciale taalkundige bekwaamheden bezit ('taalman' is in het Engels, Maleis etc), wie 'landkundig'¹⁰⁸ is en wie hoge morele kwaliteiten heeft, kan ervan verzekerd zijn dat Batavia en Nederland op de hoogte zijn gebracht. Aan twee net uit Nederland aangekomen predikanten wordt zes (!) maanden de tijd gegeven om de Singalese taal te leren en de eerste preek in de vreemde taal wordt speciaal beloond. Van dessave de Coste's en van eerste pakhuismeester De Cock's vaardigheden 'gewoon met de Singalees om te gaan' wordt dankbaar gebruik gemaakt als dessave Burnat enkele klachtola's (op palmbiad ingekraste bezwaren) tegen zich ontvangt. De eis geen boekhouder aan te stellen in een onderkoopmansfunctie zolang onderkooplieden-buiten-emplooi (veelal vers uit Nederland gearriveerd) beschikbaar zijn, wordt frequent terzijde gesteld. Opmerkingen in de zin van 'geen met eenige deminste kundigheijd van Ceilons landszaken' of 'die het aan de zo zeer nodige kennis ontbreekt om met den Singaleesch om te gaan' komen verscheidene malen voor,

107 Burnand (niet te verwarren met dessave Daniël Burnat, een landgenoot) is van origine Zwitser. Van hem is een waardevolle beschrijving van het 'landschap' Batticaloa bewaard gebleven (SLNA 1/2711; ook worden, in Engelse vertaling, drie *memoirs* genoemd. Zie daarvoor Goonetilleke, *Bibliography*, de nummers 3407 t/m 3409).

108 Sluijsken schrijft 'Eene Beschrijvinge van den landdienst op Ceilon' in de jaren dat hij wegens ziekte niet kan werken.

wanneer Colombo het voorschrift hen onmiddellijk te employeren naast zich neer legt. De onervaren onderkooplieden komen de eerste jaren van hun verblijf in de tropen in de Landraad terecht, de plaats waar geschillen tussen autochtonen onderling door een raad van hooggeplaatste Singalezen en wat minder prominente Europeanen worden beslecht. Een goede leerschool.

Samlant jr., een Azaat, is in 1785 ‘de geschiktste’ tot het ambt van kaneel-kapitein gezien zijn eerdere goede verrichtingen als Opziender der Korle. Het kapiteinschap wordt door de vervuller van het ambt als een noodzakelijk kwaad tot het bereiken van de hoogste rangen gezien. Men wilde hoe eer hoe beter van het zware ambt ontslagen zijn, maar de *incumbent* zag scherp de noodzaak zich te kwalificeren. Colombo verzoekt Batavia de gage en emolumenten van oppermeester te mogen verlenen aan de ondermeester van Matare, een chirurgijn met ‘meer dan gemeene bekwaamheid’, want ‘aan diergelijke voorwerpen heeft men doorgaans gebrek en ze vertrekken veeltijds vanhier door de schrale bezoldiging’. De ‘natuurlijke’ opvolging domineert: een tweede visitateur wordt eerste, de functionarissen op de Overwal schuiven geleidelijk in elkaars positie en weinigen worden, de ‘top’ uitgezonderd, buiten hun vertrouwde omgeving aangesteld. Niemand, bijvoorbeeld, wil naar Trincomalee. Moeilijk zijn dienaren te vinden die het negotiewerk (in de zin van te kunnen boekhouden) verstaan. Het hoofd van het betreffende kantoor wordt daarom opgedragen steeds twee ‘borsten’ in opleiding bij zich te nemen. Het overgrote deel van de pennisten – assistenten en boekhouders – heeft zich tijdens de kantoor-uren van 7 tot 11 en van 1 tot 6 niet dan met het passieve werk, het kopiëren, beziggehouden. Meer zat er vermoedelijk niet in. Een enkele maal stuurt Nederland een specialist naar Ceilon. Gerrit Blaauw wordt in 1757 als ‘bekwaam sujet voor de lijwaatinzaam’ op het schip gezet.

Al met al zal het voor gouverneur en raad van Ceilon niet eenvoudig zijn geweest de diverse krachten en belangen spelend bij de vervulling van een opengevallen functie, in banen te leiden. Drie maal (in dertig jaar) ziet Colombo zelf af van een beslissing en stuurt de concurrerende rekestes op naar Batavia. In alle andere gevallen komt men op het eiland zelf tot een oplossing, die afgezien van één enkele uitzondering soms jaren later door Patria formeel wordt bekrachtigd, of het nu de rang van onderkoopman, koopman of opperkoopman betreft. Aspecten als anciënniteit, herkansing¹⁰⁹, bereidwilligheid, beschikbaarheid, bekwaamheid, betrouwbaarheid, financiële achtergrond¹¹⁰, reglementen en – *last but not least* – de verplichting een elders toegezegde of op het eiland verworven protectie¹¹¹ te honoreren, moeten gewikt, ge-

109 Keuneman handelt met eigen vaarttuig en voor eigen rekening in (‘geleende’) Compagnies goederen; Batavia verlaagt hem tot boekhouder, enkele jaren later is hij opnieuw onderkoopman en volgens Colombo onovertroffen inzake de lijwaatinzaam (waarschijnlijk niet ironisch bedoeld!). En zo zijn er meer voorbeelden van dienaren die na een gepaste correctie (of na afbetaling van al hun fraude-schulden aan de Compagnie) hun carrière onbezoedeld kunnen voortzetten. Protectie, bekwaamheid, onmisbaarheid?

110 De post van winkelier te Colombo vereist iemand met enig vermogen, misschien in verband met de hoogte van de te stellen borg en misschien ook met het voorschieten van de betaling van voor de Compagnie ingekochte producten.

111 Daniël Ditlof graaf van Ranzow behoudt de ‘profijtelijke post’ van consumptie boekhouder te Matare ‘totdat er iets vrijkomt elders in een voor hem geschikte bediening’. Kort daarop is hij opperhoofd van Mannaar. Dit ‘profijtelijke’ kan onmogelijk wijzen op voordelen die met emolumenten of andere officiële inkomsten te maken hebben: beide functie staat niet vermeld op de ‘opneem’ uit 1789 (VOC 3881). Openlijk betreft Colombo dus de mogelijkheden tot niet-reguliere inkomsten bij de eventuele

wogen en tenslotte worden beslist. Het accent op laatstgenoemde variabele, de protectie (vooral vanuit Nederland), overheerst in de historische literatuur, hoewel iedere onderzoeker de twee typen carrière die Stapel onderscheidt zal kennen¹¹². Van een elitegroep van 38 dienaren (zie tabel 66) is bijna één-derde als soldaat of matroos begonnen en niet dan na lange jaren vorming in diverse functies nemen zij een plaats onder de ‘besten’ in. De dagelijkse praktijk op Ceilon suggereert dat favoritisme niet allesoverheersend is¹¹³.

De werkzaamheden van politie (bestuur), commercie en justitie op personeel niveau in goede banen te leiden is één, corrigerend en belerend op te treden teneinde de samenleving op Ceilon de nodige burgerlijke waarden in te prenten, is een andere opdracht van het VOC-bestuur. Wanneer de Compagnie als handelslichaam en als soeverein (‘koopman en koning’) gedefinieerd wordt, is de gedachte bij de tweede component meestal van staatsrechtelijke aard. De Compagniesdienaar, de Singalees, moor of Tamiel levend in VOC-Ceilon en de overgevangen koopman van de Coromandel behoren de VOC echter ook als wettige overheid te respecteren. In hoofdstuk III kwam een aantal gevallen van fraude met Compagniesgelden ter sprake, waarbij niet zelden de persoon van de dader een uitgesprokener beeld krijgt. Veel ruzies van persoonlijke en officiële aard tussen de hoger geplaatsten onderling moesten door de Raad worden beslecht. Predikant Ondaatje van Jaffna ligt met vrijwel iedereen – met name de echtgenotes van een aantal voor- aanstaande dienaren – overhoop. Er dreigt zelfs een scheuring binnen de gemeente. Zijn collega Silvius is een ruziezoeker, dronkenlap en hoerenloper en wordt gedwongen vanaf de kansel penitentie te belijden. Commandeur Raket en dessave De Vos botsen en laatstgenoemde ondergaat een schorsing van zes maanden. Beider opvolgers, jongere broer Raket en Mekern, voormalig Opperhoofd op de Overwal, botsen eveneens. Fiskaal Borwater is in voortdurend conflict met ‘zijn’ Raad van Justitie, die hem arrogant gedrag verwijt. Tussen de Raden van Jaffna en Trincomalee worden scherpe woorden gewisseld en wordt genoegdoening geëist over getoonde onbescheidenheid ten opzichte van de superieur. Onderkoopman Conradi voelt zich gedwongen de degen te trekken en kapitein-militair Riveaux de Boissinon consenteert in de betaling van een *amende honorable*, na een beledigende opmerking. Dat alles kwam er dus bij voor de Raad terwiel de retourschepen op hun lading wachtten en het land bestuurd diende te worden.

Op zedelijk gebied viel ook het een en ander recht te zetten. Boekhouder Ide voert een slepend proces wegens begane ‘defloratie’ en onderkoopman Drijhaupt wordt bloedschande ten laste gelegd. De laatste heeft ‘het ongeluk gehad ... de zuster van zijn [kinderloos overleden] vrouw te bezwangeren’. De praktijk was hier een slechte leermeester geweest, zo zou men kunnen stellen. Tenslotte een geval van (bijna) sodomie. De daad nog niet gepleegd zijnde werd een vermanende ‘bilsdag’ – kon men iets anders verwachten? – voldoende geacht. De beschrijvingen en het taalgebruik zijn niet zelden hilarisch, de gebeurtenissen zelf niet

aantrekkelijkheid van een post. Van Ranzow stelt zich kennelijk bescheiden op tegenover alle verlokkingen. In 1791 schrijft hij zich niet te hebben verrijkt en met vrouw en vier kinderen in armoede te leven, hetgeen hem brengt tot het verzoek om de rang van opperkoopman, eventueel slechts op titulair niveau. Wat zou de graaf onder ‘armoede’ hebben verstaan?

112 Zie Lequin, *Personeel van de VOC*, 148 en 149, voor een discussie. Stapel onderscheidt ‘protectie’ en ‘volharding’ (dat wil waarschijnlijk zeggen: merite) bij het verloop van iemands carrière. Een wel erg sterke tweedeling.

113 De harde conclusies van Gaastra over kwaliteit en morele opvattingen van het hogere personeel worden voor wat Ceilon betreft hier niet onderschreven. Gaastra, *VOC als Werkgever*.

vreemd aan de inhoud van hedendaagse magazines die de culturele en bestuurlijke elite op de korrel nemen. Men kan zich voorstellen hoe de ontsporingen van de 'heeren' onder het genot van een pijp tabak en een glas arak op de veranda's tussen Matare en Jaffna werden becommentarieerd! Wat opvalt is dat dit soort voorvallen in de tijd van Van de Graaff en Van Angelbeek nauwelijks meer in de notulen van de Raad voorkomen. De menselijke natuur zal geen verandering hebben ondergaan, de oplettendheid en de moraal van gouverneur Falck zullen eerder de reden daarvoor zijn.

7 Loopbaan hoogst geplaatsten Ceilon

a Ceilon en Bengalen

Lequin heeft een fraai en zeer gedetailleerd onderzoek verricht naar de carrières van de leden van het Bengaalse Directorium met als doel mogelijke invloeden van familierelaties en milieu op de loopbaan vast te stellen¹¹⁴. Wegens 'onduidelijkheden' moest hij afzien van een analyse van de functies van de dienaren werkzaam in Bengalen en hij ontwikkelde daarom een nieuw begrip, de categorie¹¹⁵. De aanvankelijke bedoeling was zijn onderzoek voor de bestuurselite op Ceilon te herhalen. Het is er niet van gekomen. De grote verschillen in karakter tussen beide kantoren, een dreigende tijdrovende speurtocht in talloze bronnen zonder enige zekerheid van resultaat en vooral een geleidelijk sterker wordende overtuiging van een (bij Lequin) voor Ceilon onjuiste vraagstelling, leidden tot een andere uitwerking van het beschikbare materiaal. Van de opzet van Lequins onderzoek, van zijn methode en zijn commentaar is uiteraard, waar passend, met vrucht gebruik gemaakt. De genoemde verschillen tussen beide kantoren vereisen enige toelichting.

Qua personeelsvoorziening is Ceilon een 'gesloten' kantoor. Er is weinig promotie van en naar vestigingen elders in Azië en daardoor leidt een onderzoek zoals dat over Bengalen eerder tot inzicht in de mortaliteit onder de hogere rangen van het personeel dan tot een beter inzicht in het bevorderingsbeleid. Lequins categorieën zijn discutabel en passen slecht op de Ceilonse situatie. Bij de bevordering ligt voor hem het accent op de formele goedkeuring door Heeren xvii, bovendien kon hij over bronnen beschikken die voor Ceilon grotendeels verloren zijn geraakt¹¹⁶. Omdat het begrip 'functie' bij de verbetering van het Ceilonse personeel een doorslaggevende rol lijkt te spelen, is bezien of de reeks van opeenvolgende functies van de dienaar tot conclusies kon leiden. Hetgeen Colombo beslist en voordraagt wordt – zoals wij zagen – zonder uitzondering overgenomen door de hogere autoriteiten, hetgeen de provisionele en titulaire koopman in de praktijk tot een volwaardig¹¹⁷ koopman maakt. En zo wordt hij ook in het volgende onderzoek behandeld.

¹¹⁴ Lequin, *Personeel van de VOC*, 145-159.

¹¹⁵ Lequin, *Personeel van de VOC*, 151 en 343. Hij ontwikkelt daarom het nieuwe begrip 'categorie' dat uit een combinatie van rangen en functies bestaat, maar dat niet tot de terminologie van de VOC behoort en daarom weinig navolging zal vinden.

¹¹⁶ De rollen van de gekwalificeerde civiele en militaire dienaren (VOC 5240-5261) zijn voor enkele Ceilonse dienaren bewaard gebleven; onderzoek naar de bevorderingen in de archieven van Heeren xvii leek mij niet voldoende rendement op te leveren.

¹¹⁷ Wij komen de volgende termen tegen: 'effectieve', 'radicale' of 'absolute' kwaliteit van onderkoopman,

Voor Ceilon lijkt het geheel van favoritisme, familierelatie en sociaal milieu bij de bevordering geen overheersende – en zeker geen te isoleren – factor uit te maken. In de voorgaande paragraaf viel het accent op de toch wel gecompliceerde poging een kwalitatief goede dienaar te selecteren, hetgeen bij min of meer gelijkwaardige kandidaten een onuitgesproken ‘bijwicht’ op de schaal vereist. De kandidaten voor de hoogste posities zijn afkomstig uit de hogere lagen van de bevolking of hebben zich het daar geldende *savoir-faire* en *savoir-vivre* eigen gemaakt. Een zeker niveau van kennis en van kundigheden was vereist, maar een krachtige persoonlijkheid – fysiek, teneinde te kunnen overleven in de tropen en mentaal, om een medestreever de loef af te steken – zal uiteindelijk het succes op de maatschappelijke ladder hebben bepaald. Van deze drie factoren: kennis, kunde en hoedanigheid ‘proeft’ men in de beoordelingen – in raadsverslagen, in correspondentie – de aanwezigheid. Een wel-geprotegeerd stuk onbenul, maar ook een talentvolle buitenstaander vallen na enkele jaren geploeter door of juist in de mand. De enorme scheiding tussen mensen met een ‘goede’ opleiding, een ‘goed’ milieu en leidinggevende attitudes enerzijds en zij die zich tegenover genoemde groep geen houding wisten te geven, was ook in Europa tot voor enkele decennia zoveel groter dan in het huidige tijdsgewricht. Wie kwaliteiten had, maar niet de geëigende vorming, zal zeker zijn opgevalen. De eerder aangehaalde aanbeveling van Batavia om ‘lieden van kunst [‘kunde’, zal zijn bedoeld] en geest’ te bevoordelen, wijst op een zoeken naar verondersteld verborgen talent.

b Elitegroep van achtendertig personen

De veertien hoogstgeplaatste dienaren op Ceilon zijn de gouverneur, beide commandeurs, de drie *dessaves*, het Opperhoofd op de Overwal en de zeven civiele leden van de Raad van Ceilon. Niet meegerekend zijn het hoofd van de Ceilonse militie, hoewel permanent lid van de Raad en het opperhoofd van Trincomalee die recht heeft op een zetel wanneer hij zich in Colombo bevindt. Deze kleine groep mogen wij de bestuurselite van het gouvernement noemen. Tussen 1765 en 1796 maken achtendertig verschillende personen deel uit van dit selecte gezelschap. Lequin analyseerde een groep van 115 dienaren over 95 jaar, alle lid van het Bengaals Directorium, met als doel inzicht in het verloop en het karakter van de carrières en inzicht in de mogelijke invloed daarop van familierelaties en milieu. Qua periode en aantal maakt de Ceilonse elitegroep exact een derde gedeelte uit van zijn onderzoeksmateriaal. Inzicht in het patroon van de loopbaan van de dienaar is ook hier een doel, maar in plaats van familie en milieu als mogelijk selectie criterium te accentueren, valt de nadruk in dit onderzoek meer op de mate van vorming en ervaring voorafgaand aan de investituur met de hoogste ambten van het gouvernement. Lequin had het voordeel van een omvangrijke groep, in het geval Ceilon zijn de aantallen veel kleiner en de conclusies met meer voorbehoud omkleed.

De drie belangrijkste momenten in de carrière van de groep van achtendertig dienaren zijn de aanvangspositie, het bereiken van de rang van onderkoopman en het ogenblik van opname in

koopman en opperkoopman. Deze termen hebben te maken met de beslissing van Heeren xvii en ik neem aan dat alle equivalent zijn. De Ceilonse gouverneur kan op eigen autoriteit iemand de titel en rang van onderkoopman (en hoger) geven. Boekhouder De Moor, vreemd genoeg, krijgt van Colombo de rang van onderkoopman, maar niet de titel en houdt zijn boekhoudersalaris. Soms jaren later volgde de effectieve kwaliteit. Een enkele maal lopen dienaren een vijftal jaren voort op de monsterrol met een rang en een salaris dat Nederland – waar Ceilon officieel nog geen bericht had ontvangen – administratief allang had aangepast.

de bestuurlijke elitegroep. De tweedeling tussen een ongekwalificeerde en een gekwalificeerde positie aan het begin van de loopbaan komt tot uiting in het verschil tussen wie als soldaat of matroos, dus in een beroep, zijn verband begint en wie als toekomstig bestuurder in de rang van assistent of onderkoopman in dienst treedt. Een niet verwaarloosbaar aantal gekwalificeerde militairen, dat wil zeggen personen vanaf de rang van sergeant en hoger, 'changeert' na een vijftal jaren naar de civiele sector, meestal naar de rang van onderkoopman die eenzelfde en soms zelfs lagere gage biedt. De Coste blijft zijn gehele loopbaan militair en bekleedt de laatste acht jaar van zijn leven de functie van kapitein-dessave, een unieke functieomschrijving.

De elitegroep in tabel 66 gaat uit van de functie; de bijbehorende rang is koopman of opperkoopman. Wie in Azië is geboren, maar in Nederland in dienst genomen, en dus per schip is aangekomen, wordt als Nederlander of Europeaan beschouwd. Falck, Van Ranzow en Christiaan van Angelbeek behoren tot deze groep personen. Zuiver naar geboorteplaats gerekend komen van de 38 personen van de elitegroep 12 (31,5%) uit Azië, 16 (42,0%) uit Nederland, 9 (23,7%) uit Duitsland en 1 uit Zwitserland. Van de Nederlanders levert het gewest Holland 9, levert Zeeland 1, Utrecht 2, Gelderland 1 en Brabant 2 dienaars. De verdeling naar afkomst is duidelijk gevarieerder en meer representatief voor wat betreft het totale VOC-personeelsbestand dan bleek voor Bengalen. Daar berekende Lequin een percentage van 81,7% voor uit Nederland afkomstige dienaars. Mocht Bengalen enerzijds een meer 'open' kantoor dan Ceilon zijn geweest, de vestiging is beslist 'geslotener' te noemen voor wat betreft de toegankelijkheid tot de hoogste ambten voor de dienaar in het algemeen. Op beide kantoren overheersen de Hollanders: de helft van de Nederlanders in Bengalen, iets meer dan de helft op Ceilon. Amsterdam is voor 29 leden van het Directorium de geboorteplaats, voor de elitegroep van Ceilon zijn dat er vijf. De Kamer van indiensttreding is Amsterdam (18 personen), Zeeland (5), Delft (3), Rotterdam (2), Hoorn (geen) en Enkhuizen (1 persoon). De uitkomsten voor Bengalen verschillen in dezen niet opvallend (tabel 66).

Tabel 66 *De drie belangrijkste carrièremomenten van de achtendertig leden van de bestuurselite (zie ook tabel 54)*

	groep	aantal	onderkoopman na x jaren	bij de elitegroep na x jaren
1	als soldaat of matroos in Azië 'in dienst' getreden	9	na 18,0 jaar	na 30,0 jaar
2	idem per schip uit Nederland	7	13,4 „	25,7 „
3	als gekwalificeerde militair per schip uit Nederland	7	4,8 „	20,0 „
4	als assistent of onderkoopman uit Nederland	14	1,9 „	10,0 „

(Christiaan van Angelbeek komt als jurist uit Nederland, na vijf jaar behoort hij tot de elitegroep)

Duidelijk is de tweedeling te zien die Stapel onderscheidt. Enerzijds een groep dienaren die snel tot hoge posten opklimt, anderzijds een groep die een jarenlange voorbereiding daartoe nodig heeft. Wie op laag niveau begint doet er erg lang over de top te bereiken, zowel als Aziat als Europeaan. Maar ook de militair lijkt een langjarig proces van omscholing te volgen. Wanneer wij de leeftijd van indiensttreding in ogenschouw nemen, komen de resultaten aanmerkelijk dichter bij elkaar te liggen. Van zes Aziaten en van 21 per schip gearriveerde dienaren is de aanvangsleeftijd bekend. De Aziat komt gemiddeld als 13,3-jarige in dienst, op de leeftijd van 43,3 jaar bereikt hij de elitegroep. De soldaat of matroos uit Europa is 21,3 jaar oud wanneer het dienstverband begint; hij treedt als 47-jarige de elitegroep binnen. De militair is bij aanvang 23,0 jaar oud en hij bereikt de top op 43-jarige leeftijd. De als assistent en onderkoopman uit Nederland aangekomene begint zijn loopbaan op 25,5-jarige leeftijd en is 35,5 jaar oud als hij van de elitegroep deel gaat uitmaken. Op deze wijze bezien heeft de Aziat een achterstand van 7,8 jaar op de assistent en onderkoopman. Gezien het niveau van formele scholing van laatstgenoemde groep begrijpelijk.

Voor twee-derde van de elitegroep (voor 28 van de 38) kan iets over de sociale achtergrond of het beroep van de vader worden gezegd. Overheersend is het Compagniesmilieu: 12 van de 28 hebben een vader die een positie bij de VOC bekleedde. De vader van Falck, van Van Ranzow en van Christiaan van Angelbeek behoort of behoorde eveneens tot de elitegroep op Ceilon. De zonen zijn voor hun opleiding naar Nederland gestuurd. Volstrekt te verwachten is de VOC achtergrond bij de negen Aziaten. Hun vader had echter een lage of middenpositie – opzichter van het ijzermagazijn, hoofd van Mannaar – en de opleiding van de zoons heeft op het eiland plaatsgevonden. Tot het (klein)stads(bestuurs)patriciaat behoren 3 vaders van Compagniesdienaren. Tot de groep kooplieden-fabrikanten kunnen wij 5, tot de intellectuele – professor, predikant, notaris, commies – beroepen eveneens 5 en tot de hogere militaire rangen 3 vaders rekenen. In geen van de gevallen is sprake van detachering op Ceilon van de zoon van een bewindhebber, een burgemeester van een grote stad in het gewest Holland, een wereldomvattend koopmanshuis of van een kind dat anderszins behoort tot de sociaal-maatschappelijke hoogste echelons van de Republiek. Er waren contacten met de Prins, met vooraanstaande patriciaats-families, maar de kinderen van de elite in de Nederlanden gingen – zo gewenst – eerder scheep naar Bengalen of Batavia. Interessante vormen van verwevenheid met het hoge patriciaat vallen niet te verwachten. Ook hier representeert Ceilon beter het gemiddelde beeld van het Compagniespersoneel dan Bengalen. Ceilon toont duidelijker de kansen die een talentvol persoon in Azië kon grijpen.

Lequin hechtte enige waarde aan de assignaties die door leden van het Directorium naar Nederland werden verzonden. Hoofdstuk III toonde aan dat het verband tussen hoge stortingen en grote vermogens voor Ceilon maar in enkele gevallen opgaat. Van de 38 leden van het hoogste gezag storten slechts vier (De Bock, Fretz, Moens en Rose) meer dan 200.000 gulden op assignatie naar Nederland. Veelal naar duidelijk omschreven handelshuizen. Elf personen storten nooit of hooguit f 2.000 gedurende hun gehele loopbaan en twaalf beperken zich tot een bedrag van minder dan f 50.000. Als groep zullen zij meer dan de overige dienaren hebben overgemaakt, maar het verschil is niet significant.

Ceilon werd eerder een ‘gesloten’ kantoor genoemd met betrekking tot promotie vanuit en naar andere VOC-vestigingen in Azië. Vooraf aan de hoge positie op Ceilon werken vijf diena-

ren (J.G. van Angelbeek, Falck, Borwater, Burnat en De Cock) lange jaren elders: in Batavia, Bengalen of op de Mallabaar. Enkelen, zoals Van de Graaff, Lebeck en Van Ranzow verblijven enkele maanden of een jaar te Batavia en stevenen daarna af op een carrière op Ceilon. Moens, Van de Graaff en Sluijsken promoveren aan het einde van hun loopbaan op het eiland naar de Mallabaar, Batavia of Soeratte. Als ambteloos burger na de overgave van Soeratte aan de Engelsen en verzoend met de clan rond Van de Graaff en de Van Angelbeeks, slijt Peter Sluijsken vanaf 1795 zijn latere jaren op het eiland¹¹⁸. J.G. van Angelbeek en Van de Graaff bekleden tussentijds hoge posten op de Mallabaar en Soeratte, maar keren later terug om gouverneur te worden. De gehechtheid aan Ceilon is kennelijk groot. Batavia heeft een slechte reputatie en Moens en De Lij sterven binnen enkele jaren na aankomst op de hoofdplaats. Bezien wij de plek van overlijden van hen van wie gegevens bekend zijn (of kunnen worden verondersteld), dan blijken slechts vier dienaren (na repatriëring) in Nederland of Duitsland te overlijden. Van de overigen sterven 31 in Azië (alle na een lange carrière op Ceilon), van wie 23 op het eiland. Van een drietal zijn geen gegevens bekend. Deze uitkomsten wijzen beslist op een zekere gehechtheid aan het nieuwe bestaan, omdat kansen tot terugkeer ruimschoots aanwezig waren.

Als laatste wordt gezien in hoeverre ervaring, kennis en kunde, weerspiegeld in een opeenvolging van veeleisende ambtsfuncties, het pad naar de top van het bestuur hebben geplaveid. Beter: deze hoge posten hebben ‘gemeriteerd’. Ook hier geldt het voorbehoud dat het beschikbare materiaal op dit soort vragen niet is toegesneden. Het is echter wel gelukt het niveau van de anekdotische kennis te overstijgen, enkele lijnen te ontdekken, een zekere mate van objectiviteit te bereiken.

c Ervaring en bekwaamheid

Op Ceilon bestaat onder de leden van het bestuur een duidelijke tweedeling. Zij die in de landdienst zijn gepokt en gemazeld kijken neer op wie zijn leven doorbrengt achter de schrijftafel en veilig binnen de muren van Colombo, Galle of Jaffna zijn dagen slijt. De landdienst – Sluijsken heeft er een hele verhandeling over geschreven – betekent omgang met de Singalees, de Tamiel of de chettie en de moor, betekent dagen- tot wekenlange tochten in het binnenland met gevaar van onbegrijpelijke ziektes, voedselgebrek, wilde dieren (vooral olifanten worden gevreesd) en betekent hitte en eenzaamheid. De gouverneurs, commandeurs en dessaves, maar ook de predikanten op landvisite reizen in betrekkelijk gerieflijke omstandigheden. De land-

¹¹⁸ Ook Peter Sluijsken, zoals eerder over Jacob Burnand gesuggereerd, verdient een apart artikel. De neurotische Sluijsken botst met de stuntelende Christiaan van Angelbeek (en de clan rondom) over de redenen van de tweede Materse opstand (1789/1790). Al eerder verschilt hij van mening met Van de Graaff over de enorme uitbreiding van het areaal aan plantages, waar hij – waarschijnlijk alleen in eigen ogen gearchumenteerde – tegen is. Er zijn in die gespannen jaren hardnekkige geruchten dat ‘Sluijsken het gouvernement zal overnemen’. Niet geheel ongegrond gezien zijn particuliere, vertrouwelijke correspondentie met gouverneur-generaal Alting (Archief Alting, 82, 83). Het kan zijn dat Van de Graaff vanaf 1789/1790 zijn hand voortdurend overspeelt en ‘aangeschoten wild’ wordt. De wijze waarop hij de Materse opstand tegemoet treedt (en ten einde raad zijn gezworen vijand en rivaal Sluijsken moet verzoeken de orde te herstellen) en het mislukte avontuur om het koninkrijk te veroveren staat in contrast tot zijn vroege optreden als gouverneur. Op grond van dat energieke en adequate optreden hebben Heeren xvii mogelijk zijn benoeming tot eerst directeur-generaal en later gouverneur-generaal gepland.

meter, de resident van de korle of de pattoe – Van de Graaff initieert deze noviteit – de opzichter van de plantages, de thombohouder, zij allen maken aan den lijve mee wat het betekent onderhevig te zijn aan bloedzuigers, eindeloze hoosbuien, een dreigende tropennacht. Landmeter en kaartenmaker Foenander schrijft in een rapportage over de ontberingen en het slopende leven in de binnenlanden. Hij reist achttien maanden van hot naar her over het eiland: ‘in het bos en morassen, op zee, in swaar zonne- hitte en regens ... Mijn gezondheid is in de Morwa korle [Morrua korle, in de dessavonie van Matare] gekraakd, zodat ik levenslang een gedagtenis daarvan moet draegen¹¹⁹. Het wekt verbazing dat toch zovele dienaren hun werk jaren lang hebben kunnen volhouden en, eenmaal begonnen, zijn doorgestaan. Christiaan van Angelbeek, de onervaren dessave van het landschap Matare, drukt zijn onbestemde angst voor een bevolking met wie hij geen contact heeft treffend uit met de woorden: ‘... alzo men een enkel man is die door duizenden omringd is, die alle van één natie zijn en welker geheimen zelfs in tijden van de diepste rust bijna ondoorgrondelijk zijn’. Een *testimonium paupertatis*, zou de landkundige Sluijsken hebben geoordeeld. Helaas moeten wij tot het midden van de negentiende eeuw wachten op persoonlijke getuigenissen (in boekvorm) over het leven buiten de liemieten van de stad¹²⁰.

Lastige en moeilijke bedieningen – op hoger niveau – zijn de kapiteinschappen van de korle (het gebied rond Galle) en van de kaneel. Een luitenant-dessave houdt zich met de levering van peper, koffie, cardamom en arecanoten bezig en ook hij zal de binnenlanden hebben doorreist. De overige landkundigen staan op het niveau van landmeter, resident en thombohouder, activiteiten die alleen in het geval van Pieter (W.F.A.) van Schüler en Thomas Nagel een voorfase van hogere functies zijn, namelijk van dessave en landregent of landdrost van de Wannu. De latere dessaves De Cock (2 jaar), Fretz (16), Van Schüler (8) en commandeur Sluijsken (13) hebben vooraf twee tot dertien jaar ervaring in de landdienst. Vrijwel alles in de binnenlanden (die al op korte afstand van de kust beginnen) valt onder het toezicht van de inlandse hoofden. De scholen en rusthuizen vormen de administratieve centra van waaruit het Compagniesbestuur haar wensen en verordeningen kenbaar maakt. Daar ook overnachten en maaltijden de commissies en bestuursambtenaren.

Een tweede groep bestuurders vinden wij als hoofd of opperhoofd over verspreid liggende versterkte posten als Kaltere, Negombo, Kalpettie, Silau en Puttelam – soms onder een militair met de titel commandant – en van wat grotere vestigingen met een honderdtal of meer soldaten zoals Batticaloa, Trincomalee, Moellette, Tutucorijn en Matare, in alle gevallen inclusief de soms uitgestrekte ommelanden. Goed contact met de inlandse hoofden en de bevolking, besluitvaardigheid en leidinggevende capaciteiten zijn essentieel voor het functioneren als hoofd van een post die soms op enkele dagen afstand ligt van de drie grote bestuurlijke centra. Ebell is een voorbeeld van een als soldaat uitgekomen Duitser die via Point Pedro (havenstad voor Jaffna), Silau en Mannaar opklimt tot Opperhoofd van de Overwal. Van Ranzow (Mannaar en Negombo, 9 jaar) en J.G. van Angelbeek en Mekern (Overwal, beide 12 jaar) komen via het hoofdschap over een buitenpost tot de positie van gouverneur en dessave van Jaffna. Beide groepen bestuursambtenaren zullen in de praktijk hun kennis van het land hebben opgedaan.

119 SLNA 1/707, ongepag. notulen Inlands Departement d.d. 3/5/1793.

120 Lewis, *Sixty four years in Ceylon*, vormt voor mij een hoogtepunt onder talloze andere publicaties.

Veelal omringd door ‘duizenden ... ondoorgrondelijk[e]’ Singalezen of Tamiels hebben zij zich moeten zien te redden zonder geweld te gebruiken, door overredingskracht en het volgen van tradities en gebruiken. In totaal hebben 11 van de 38 leden van de bestuurselite een achtergrond in de landdienst of het hoofdschap. Opvallend is dat slechts één van de negen Aziaten de landdienst verricht (Samlant jr. voor 5 jaar aan het begin van zijn loopbaan) en ook slechts één van het hoofdschap (De Vos, Overwal, 4 jaar) de elitegroep bereikt. Men had meer van hen verwacht. Het totaal aantal bestuursambtenaren op alle hoofdiën samen bedraagt een vijfenzeventig-tal, op kleine posten werken een drie- tot vijftal. Zowel in de landdienst als in de functie van vestigingshoofd wordt inadequaat handelen snel afgestraft. Opstootjes onder de bevolking breken uit en leiden veelal tot commissies van onderzoek vanuit Colombo en in bepaalde gevallen tot ontheffing uit het ambt. Wij zagen dat in hoofdstuk III waar Abraham Mijntens zijn baan als commandant van Silau (aan Ebell) verliest. Ook Christiaan van Angelbeek, dessave van Matare, viel door de mand als landkundige, hoewel dat moeilijk viel te slikken voor zijn hoge beschermheren in Colombo. Toch moest hij weg, het bestuur ten plattelande kon niet al te rotte appels velen.

De beide commandeurs en de dessaves van Colombo en Jaffna hebben een gemengd administratief-landkundige functie. Hun loopbaan toont dit aan: de ene helft van de commandeurs en dessaves heeft geen enkele ervaring in de landdienst of een hoofdië, de andere helft heeft dat wel. Een Rose wordt bij aankomst op Ceilon dessave, kort daarop commandeur van Jaffna. Hij is niet onomstreden op die hoge post, zoals er trouwens zeer vaak iets bestuurlijks aan de hand is in dit commandement. Waarschijnlijk zaten de functies van commandeur en dessave elkaar in de weg: een dessave was eigenlijk overbodig, schrijft Colombo naar Batavia, maar men was nu eenmaal aan die functionaris gewend. Schreuder moest vertrekken, De Vos werd zes maanden op onbezoldigd non-actief gezet, Mekern streng terechtgewezen, waarbij de commandeur voortdurend aan het langste einde lijkt te trekken. Anderszins worden dessaves als De Cock, Billing en Fretz lovend en met voorbeelden omkleed positief beoordeeld. Ook Ebell, Van Ran-zow en Burnand ontvangen woorden van waardering.

Als lastige en moeilijke, voorbereidende functies op de schrijfkantoren (mogen wij ze departementen noemen, gezien de bestuurlijke specialisatie?) worden genoemd de posten van negotie- en soldijoverdrager, van eerste gezworen klerk en van beide visitateurs; de tweede volgt meestal de eerste op. Bij de keuze tussen verschillende kandidaten voor een van deze posten staat vrijwel altijd een opmerking over de vereiste vaardigheden. Wie te licht wordt bevonden krijgt een andere functie toegewezen. De secretaris van politie, de negotie- en de soldijoverdrager – allen lid van de Raad van Ceilon te Colombo – bekleedden eerder een van genoemde functies of waren kassier, administrateur elders of jaren werkzaam op een van de schrijfkantoren waarover zij later tot hoofd worden benoemd.

De bovenstaande alinea's mogen duidelijk hebben gemaakt dat de VOC op Ceilon niet zomaar iemand op een verantwoordelijke post benoemde. De dienaar klimt via een aantal gespecialiseerde, verantwoordelijke functies stapsgewijze op naar de elitegroep. Peter Sluijsken (11 jaar als negotieboekhouder, hoofdadministrateur en commandeur), Pieter Liebert Schmidt (7), Carl Fredrik Schreuder, (7) Martinus Mekern (24), Noël Anthonie Lebeck (3), Johan Gerard van Angelbeek (18) en zijn zoon Christiaan van Angelbeek (7) bekleeden drie verschillende elitefuncties, het gemiddelde voor de 38 dienaren ligt op vrijwel twee¹²¹. De tussentijdse hoge

aanstellingen buiten Ceilon meegerekend, dienen Joan Gerard van Angelbeek en Van de Graaff de Compagnie 31 en 25 jaar. Natuurlijk zijn er uitzonderingen. Christiaan van Angelbeek is er één, fiscaal Borwater maakt geen sterke indruk en zo zijn er nog een paar zwakke broeders. Maar waar vinden wij die niet? Het personeelsbeleid van de VOC op Ceilon toont – voorzover kan worden vastgesteld op grond van de beschikbare bronnen – geen onacceptabele uitwassen van protectie en favoritisme. Vrijwel alle dienaren van de elitegroep zijn – voorzover bekend – aan elkaar of aan leden van de subgroep geparenteerd, hetgeen bij bevordering een rol kan hebben gespeeld, ten goede of ten kwade, voor de loopbaan van de betrokkene. Er was factievorming onder het personeel, zoals binnen elk bedrijf, toentertijd en thans. De eis van rationaliteit bij het functioneren van overheidsdienst en bedrijfsleven – bij toenemende algemene welvaart steeds dwingender – ligt lager tot veel lager tijdens het Ancien Régime, een tijdperk waarbinnen de VOC haar tweehonderd-jarig leven leidt. In hoofdstuk III kwam een aantal nevenactiviteiten van de Compagniesdienaar ter sprake. De leden van de elitegroep, maar zeker niet alle, hebben sporen achtergelaten in de archieven. Hoe zij hun particuliere activiteiten weten te organiseren en hoe deze worden gecombineerd met de eisen gesteld aan een betrouwbaar bestuurder van een immens grote handelsmaatschappij bij wie zij op de loonlijst staan en in wier naam zij soeverein gezag uitoefenen, is voor wat betreft Ceilon niet aan het licht gekomen.

8 Samenvatting van en conclusies uit het voorgaande

In dit hoofdstuk is geprobeerd zo objectief mogelijke uitkomsten over het personeel van de VOC te verzamelen. Het resultaat van de analyses van de generale monsterrol en het scheepsoldijboek zal tot weinig discussie aanleiding geven. De VOC-historicus toont zich mogelijk aangenaam verrast over een aantal onverwachte uitkomsten die de kennis over het personeel – althans voor wat betreft Ceilon – verdiepen en mogelijkheden bieden tot vergelijking met andere vestigingen. Het tweede gedeelte van het hoofdstuk weerspiegelt een duidelijke stellingname. Zoveel mogelijk is geprobeerd uitspraken en suggesties te onderbouwen met gegevens over langere termijn en deze gegevens voor zichzelf te laten spreken. De impliciete of expliciete opvatting dat verspreide opmerkingen van kwalitatieve aard van en over het personeel van de Compagnie meer dan indicatieve (dat wil zeggen: conclusieve) waarde hebben, lijkt mij onjuist. De VOC-archieven zijn dusdanig rijk aan kwantitatief en kwalitatief materiaal dat de uitspraak van een Haafner over de Compagniesfunctionaris die zijn boekhoudkundige taak tegen een kleine beloning uitbestedt aan een buitenstaander¹²², niet meer dan een aardige anekdote vertegenwoordigt.

Uit dit voorval, of uit andere, generalisaties te willen destilleren, is daarom vooralsnog onnodig en voorbarig. De tienduizenden doorgenomen folioellen Ceilonse archiefstukken hebben niet de indruk opgeleverd dat dergelijke als door Haafner beschreven praktijken in het gouverne-

121 Bij de getallen tussen haakjes, die het aantal jaren werkzaam binnen de elitegroep aangeven, moeten niet uit het oog verliezen dat het jaar 1796 voor bijna de helft van de elitegroep een abrupt einde betekent van de carrière op Ceilon. Het aantal jaren in bepaalde functies had dus veel hoger kunnen zijn voor dat deel van de dienaren.

122 Haafner, *Lotgevallen*, 168 e.v.

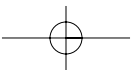
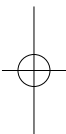
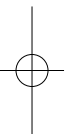
ment Ceilon meer dan incidenteel zijn voorgekomen. Van het hogere personeel werkzaam tijdens de laatste drie decennia (van het lagere weet men simpelweg te weinig) zijn voldoende voorbeelden gevonden van een krachtige inzet voor de belangen van de Compagnie. Gecombineerd met een – bij een niet verwaarloosbaar aantal – even krachtige inzet voor het eigenbelang. Laatstgenoemde uitspraak geldt zeker niet voor landmeters als Foenander, Herman, Hopker, Wahlberg en Meeuz. Een vergelijking met de hoge kwaliteit van het binnenlands bestuur in Indonesië en op Ceilon, eind negentiende/begin twintigste eeuw, ligt eerder voor de hand dan schimpscheuten op het functioneren van de VOC-bediende. Aan enkele hilarische voorvallen werd geïllustreerd hoezeer privaat (in de zin van werknemer van een bedrijf) en publiek (in de zin van onderdaan van een soeverein) domein op Ceilon dooreen liepen. Zich vierentwintig uur per dag bewust te zijn van het alziende oog van een (normatief optredende) werkgever, leidt op zich niet tot een deformatie van de persoonlijkheid, maar vereist wel een sociaal-maatschappelijk context waar een ‘verbod’ eerder rituele dan dwingende betekenis heeft.

Het onderzoek naar het bevorderingsbeleid op Ceilon toont duidelijk aan dat het initiatief van de verbetering of bevordering van de dienaar lag bij de Raad van Ceilon in Colombo. Batavia en Patria volgen, op een doodenkele uitzondering na, de provisionele besluiten terzake van Colombo. Bij de promotie laat Ceilon zich leiden door eisen van bekwaamheid, hoewel protectie – zeker bij gelijkwaardige kandidaten – een ongrijpbare rol zal spelen. Bekwaamheid tot het vervullen van een functie is een hoedanigheid die met opleiding, met sociaal-maatschappelijk milieu en met talent te maken heeft. De omstandigheden op Ceilon zijn voor beide eerstgenoemde factoren niet gunstig. Het duurt daarom lang, een dertigtal jaren, voordat de Aziaat een plaats binnen de elitegroep van veertien functies kan innemen. Voor degene met een Europese achtergrond en een hoge aanvangsrank is daartoe slechts tien jaar vereist. Voor wie als soldaat of matroos in Nederland in dienst treedt, is de periode van (allesomvattende) vorming vijfentwintig jaar. Vergelijkingen met het onderzoek van Lequin naar het Directorium van Bengalen, brengen enkele overeenkomsten, maar meer verschillen aan het licht. De uitspraken in dit hoofdstuk gelden dus voor Ceilon en suggereren het nut van verder onderzoek op de andere kantoren.

Op Ceilon bestaat het personeel van de VOC vanaf het begin van de achttiende eeuw voor iets minder dan één-derde uit Aziaten, dat wil zeggen uit personen met een gemengd Europees-Aziatische achtergrond en voor wie ‘Europa’ misschien de norm is¹²³. Vooral het bestuur laat een voortdurende toename zien van het percentage Aziaten: van 40% in 1699 tot 75% in 1789. Het aantal Aziaten in de elite-functies is hoog (bijna één-derde). De verdeling van het personeel naar Aziaat, Nederlander en Europeaan geeft mogelijkheden om veranderingen in de onderlinge verhouding tussen de drie groepen over honderd jaar te onderscheiden. Vergeleken met de samenstelling van het personeel op twee andere kantoren (Batavia en de Mallabaar) en op het totaal van alle werknemers in Azië, vertoont Ceilon duidelijke verschillen. Er lijken dus door de autoriteiten in Nederland, Batavia of op van de vestigingen keuzes te zijn gemaakt over hoe de personeelsopbouw op een bepaalde vestiging er naar lands-origine diende uit te zien.

123 Vanaf 1656 is de VOC meester over Ceilon. In veertig jaar tijds ontstaat vervolgens een ‘body’ van sympathisanten met de VOC die in 1699 in staat is één-derde van de dienaren (circa 1.000 jongemannen) te fourneren. Onderzoek naar hoe dit kwantitatief-sociaal mogelijk is, lijkt mij hoogst interessant.

Meer dan de helft van de uit Europa overgekomen dienaren verlengt na vijf jaar dienst het contract en 'kiest' daarmee voor Ceilon, voor het leven aldaar en voor de verdiensten en de mogelijkheden die de Compagnie hem biedt. Vooral nog wil ik dit zien als een positieve keuze. Wie een duidelijk omschreven activiteit uitoefent (een bestuurlijke, geestelijke of medische professie, een ambacht) en dus perspectief heeft op promotie, een betere beloning en betere omstandigheden van huisvesting en sociale contacten, bleef vaker op het eiland 'hangen' dan de matroos of de soldaat. Anderzijds geldt voor laatstgenoemde groep de mogelijkheid van verregaande integratie in de hem omringende maatschappij. Onderzoek in registers van doop, huwelijk en overlijden zouden wel eens verrassende conclusies terzake kunnen opleveren. Het cijfermatige materiaal dat de lichamelijke reactie en de geestelijke respons (in brede zin bedoeld) van grote aantallen – bijna 7.500 personen die op Ceilon hun loopbaan begonnen werden geanalyseerd – uit Europa gearriveerde personen op de nieuwe omgeving objectief tot uiting brengt, toont aan dat de VOC elk jaar ongeveer twaalf procent van haar in Azië aangekomen werknemers 'verliest'. Verliest in de zin van de beschikbaarheid hebbend over. De reden van dit verlies – dood, desertie, repatriëring – blijkt voor het percentage irrelevant, hetgeen de constante over de gehele achttiende eeuw nog duidelijker accentueert. De gezondheidssituatie op of de aantrekkelijkheid van Ceilon lijkt gedurende de gehele achttiende eeuw constant te zijn. De integratie naar beroep en godsdienstige opvatting van de militaire stand in de Singalees-boeddhistische maatschappij, is – cultureel gezien – een interessant verschijnsel van adaptatie en integratie. Over leeftijd, sterfte, dienstduur en repatriëring konden enkele bijzonderheden worden gegeven dankzij bronnen die toevalligerwijs slechts voor enkele jaren beschikbaar waren. Het belang van de thombo's of landregisters – als onderwerp slechts zijdelings in dit hoofdstuk van belang – werd in een korte paragraaf besproken.

BIJLAGE 1 Lasten en winsten van het gouvernement Ceilon (1640/41-1791/92)

	lasten	winsten	dekkings percentage		lasten	winsten	dekkings percentage
1641/50	1.830.887	560.604	31	1671/80	12.749.823	7.683.112	60
1651/60	4.186.848	2.265.199	54	1681/90	10.672.126	7.000.810	66
1661/70	9.672.713	7.336.990	76	1691/00	12.292.546	7.610.956	62
1700/01	1.005.619	836.362	83	1750/51	1.209.437	991.254	82
	1.078.299	728.378	68		1.213.757	987.632	81
	1.001.865	723.264	72		1.276.900	1.182.572	93
	1.055.494	740.471	70		1.197.369	947.414	79
	988.373	817.362	83		1.238.903	971.147	78
1705/06	956.705	756.510	79	1755/56	1.250.547	989.781	79
	954.561	761.865	80		1.355.308	995.920	73
	1.035.890	958.281	93		1.094.586	1.049.786	96
	1.022.509	990.169	97		1.054.251	936.875	89
	1.098.716	1.007.559	92		1.107.963	996.358	90
1710/11	1.162.538	1.095.617	94	1760/61	1.298.249	713.575	55
	1.038.676	952.683	91		2.225.814	670.108	30
	975.475	1.211.804	124		2.648.632	649.071	25
	1.012.307	1.289.487	127		2.992.525	747.410	25
	944.057	1.458.195	154		3.170.403	672.530	21
1715/16	874.772	1.312.488	150	1765/66	3.043.749	1.412.129	46
	957.899	904.747	94		2.064.000	1.390.087	67
	1.021.476	992.150	97		1.828.130	1.085.164	59
	1.020.762	1.051.945	103		1.433.729	669.356	47
	1.034.841	1.114.922	108		1.412.803	694.492	49
1720/21	1.082.627	1.269.706	117	1770/71	1.366.201	778.357	57
	1.075.868	1.325.422	123		1.250.082	634.365	51
	1.105.749	1.193.277	108		1.230.127	695.813	55
	1.105.162	1.114.111	101		1.119.534	801.524	72
	1.177.075	1.197.083	102		1.212.666	721.107	59

HET VOC-BEDRIJF OP CEYLON

1725/26	1.135.683	1.006.960	89	1775/76	1.170.050	652.591	56
	1.151.449	1.207.910	105		1.157.705	719.237	62
	1.137.540	1.180.502	104		1.088.397	631.460	58
	1.098.258	1.055.522	96		1.243.038	611.704	49
	1.244.599	1.070.708	86		1.197.210	652.340	54
1730/31	1.202.546	1.076.227	89	1780/81	1.363.332	556.252	41
	1.205.916	1.031.802	86		1.400.787	419.385	30
	1.195.334	1.061.713	89		1.641.204	641.491	39
	1.257.722	1.002.334	80		1.667.008	938.228	56
	1.241.126	1.136.393	92		1.503.564	642.770	43
1735/36	1.247.466	1.008.067	81	1785/86	1.607.378	809.302	50
	1.400.325	1.033.128	74		1.401.507	768.932	55
	1.334.144	1.069.305	80		1.677.319	822.283	49
	1.482.757	1.311.754	88		1.820.346	861.712	47
	1.444.392	1.031.602	71		1.497.362	895.959	60
1740/41	1.125.142	739.170	66	1790/91	1.675.380	982.089	59
	1.148.262	907.647	79		1.900.982	954.575	50
	1.216.946	885.566	73				
	1.177.318	852.871	72				
	1.304.376	917.855	70				
1745/46	1.206.753	1.093.361	91				
	1.206.753	1.093.361	91				
	1.169.764	1.528.596	131				
	1.136.117	1.763.337	155				
	1.214.696	1.116.274	92				

Bronnen: Van Dam, *Beschryvinge*, Tweede Deel, Boek II, bijlage IV, pag. 434 en 435 over 1640/41-1694/95 en voc 1837, fol. 1133 over 1695-1700, tenslotte de Korte Vertoningen van Staat over 1700-1792.

BIJLAGE 2 Procentuele verdeling van de uitgaven en de inkomsten volgens
de Korte Vertoning van Staat van Ceilon (1757/58 t/m 1759/60 en
1765/66 t/m 1790/91)

jaar	uitgaven													t.r.
	r.or.	o.or.	o.ex.	t./rep.	for.	hos.	o.v.	c.c.	sol.1	sol.2	inl.d.	sch.	o.s.	
57/58	9,4	7,9	1,2	3,0	3,6	1,9	5,0	0,2	46,0	1,2	3,6	2,3	14,7	
58/59	18,8	7,9	0,8	2,8	5,3	1,6	4,6	0,3	45,5	1,5	1,8	2,7	6,1	
59/60	17,7	7,0	1,1	3,5	5,8	1,6	5,4	0,3	45,8	1,2	1,7	2,5	6,2	
65/66	14,7	5,8	1,6	1,6	2,5	1,6	4,9	0,2	32,8	0,7	0,7	1,4	4,2	27,3
66/67	18,9	7,2	3,7	3,9	2,9	1,3	5,6	0,3	41,0	2,5	2,8	1,2	7,7	1,0
67/68	18,3	8,0	2,0	4,7	3,3	1,2	7,6	0,3	38,8	1,7	3,2	1,4	9,5	
68/69	17,4	9,2	1,5	5,1	3,2	1,2	6,7	0,3	41,9	1,2	3,8	1,8	6,8	
69/70	17,5	8,6	1,8	6,5	3,2	1,3	7,6	0,3	41,3	1,4	3,0	1,2	6,5	
70/71	17,6	8,9	1,9	6,0	2,9	1,4	6,8	0,3	41,6	1,5	2,8	1,8	6,1	
71/72	19,4	9,0	1,7	6,0	3,7	1,4	4,4	0,4	43,8	1,1	3,3	1,4	4,1	
72/73	18,5	9,1	2,0	6,1	3,5	1,5	5,8	0,5	41,5	1,0	3,7	1,5	5,3	
73/74	18,3	9,9	1,9	6,3	4,1	1,5	6,7	0,4	40,2	1,0	3,1	1,6	5,2	
74/75	18,1	9,0	1,4	6,6	4,1	1,9	5,5	0,4	39,5	1,3	3,7	1,6	6,8	
75/76	18,5	8,5	1,3	5,1	3,8	2,2	6,2	0,4	43,6	0,9	4,0	1,8	4,6	
76/77	17,2	8,6	2,6	4,7	3,9	2,3	6,4	0,4	41,4	1,1	3,3	1,5	6,0	
77/78	18,8	9,1	2,1	5,3	4,7	1,8	6,3	0,5	38,5	1,2	3,2	1,8	6,8	
78/79	16,6	8,7	1,1	4,7	6,1	1,5	6,3	0,3	41,3	0,9	4,0	1,8	6,6	
79/80	17,3	8,7	1,3	4,7	7,3	1,5	6,8	0,4	39,6	1,1	4,7	1,5	4,9	
80/81	14,9	7,4	4,5	3,9	12,1	1,5	9,1	0,3	31,8	0,9	2,9	3,7	5,0	2,0
81/82	13,8	8,5	2,1	2,5	9,8	1,2	3,6	0,4	33,7	0,5	3,6	3,2	1,8	15,4
82/83	10,5	5,8	0,6	2,0	6,3	0,9	3,9	0,2	27,2	1,1	2,9	0,9	3,2	34,3
83/84	11,2	6,6	1,1	2,8	1,7	1,3	4,4	0,3	27,2	1,8	2,7	1,1	8,8	29,0
84/85	12,9	8,2	23,3	4,3	1,8	1,5	5,2	0,6	28,2	1,8	2,1	2,6	7,9	
85/86	12,5	9,9	21,9	3,5	2,7	1,8	6,1	0,4	27,7	0,8	1,7	4,8	5,9	
86/87	13,4	9,3	19,0	3,0	3,7	1,4	6,3	0,5	27,9	1,2	2,2	3,3	8,8	
87/88	12,4	8,9	23,0	5,0	7,5	1,3	4,8	0,3	24,4	1,1	1,8	3,4	6,1	
88/89	11,4	7,5	26,2	4,1	7,0	1,3	4,3	0,3	21,9	1,0	2,2	1,6	11,3	
89/90	13,7	9,4	21,2	4,5	3,1	1,6	5,8	0,4	25,8	1,2	3,5	2,4	6,8	
90/91	12,4	10,3	22,8	4,6	3,4	1,5	4,5	0,3	22,3	1,4	6,8	0,2	4,9	4,1

In het boekjaar 1789/90 en het daaropvolgende jaar maken de kosten van interest respectievelijk 0,2% en 3,2% uit van de totale onkosten. De procentuele onderverdeling van beide jaren heeft geen rekening gehouden met deze uitzonderlijk voorkomende post. Men ziet de enorme aanspraak die de oorlog met Kandia en later die met Engeland op het budget legt. Berekent men de procentuele verdeling *exclusief* de kosten van oorlog, dan verschijnt hetzelfde beeld als gebruikelijk in de jaren ervoor en erna.

inkomsten

jaar	domeinen	overige inkom- sten	totale Lands Inkom- sten	kan.	ar.	lijw.	olif.	overige winsten	totale Handels Winsten	compensatie van de totale uitgaven door de totale inkomsten
1757/58	24,3	40,5	64,8%	7,0	9,9	5,0	2,3	11,0	35,2%	95,9%
1758/59	25,9	30,2	56,1%	9,6	9,0	3,3	4,3	17,7	43,9%	88,8%
1759/60	26,6	29,0	55,6%	9,1	10,0	1,3	8,8	14,2	43,4%	89,9%
1765/66	24,5	52,6	77,1%	5,0	3,2	1,5	5,1	8,0	22,8%	46,4%
1766/67	26,3	54,8	81,1%	5,8	3,1	1,0	0,4	8,6	18,9%	67,3%
1767/68	34,3	40,2	74,5%	7,8	3,7	0,8	4,0	9,3	25,6%	59,4%
1768/69	45,5	26,4	71,9%	5,1	5,0	3,8	0,6	13,0	27,5%	46,7%
1769/70	46,2	20,7	66,9%	6,7	6,3	0,8	9,0	10,2	33,0%	49,2%
1770/71	43,3	18,0	61,3%	3,8	9,5	0,3	6,2	18,7	38,5%	57,0%
1771/72	48,8	32,8	81,6%	2,5	4,3	0,6	1,6	9,2	18,2%	50,7%
1772/73	40,9	28,4	69,3%	6,9	5,0	1,6	1,8	15,6	30,9%	50,6%
1773/74	32,2	25,1	57,3%	11,4	5,1	1,0	2,2	23,2	42,9%	71,6%
1774/75	39,0	23,8	62,8%	11,0	4,4	1,2	4,5	16,3	37,4%	59,4%
1775/76	44,4	27,0	71,4%	10,5	2,6	0,6	2,2	13,6	29,5%	55,8%
1776/77	40,8	23,3	64,1%	2,0	5,8	0,9	9,2	18,1	36,0%	62,1%
1777/78	45,1	27,6	72,7%	0,8	5,2	0,7	4,3	17,8	28,8%	58,0%
1778/79	47,5	27,1	74,6%	0,3	6,1	1,5	2,9	15,2	26,0%	49,2%
1779/80	45,5	23,9	69,4%	2,6	6,2	0,9	1,2	19,4	30,3%	54,4%
1780/81	48,4	28,7	77,1%	2,2	5,4	2,2	0,0	14,6	24,4%	40,8%
1781/82	46,0	34,9	80,9%	0,0	5,8	1,0	0,0	12,3	19,1%	29,9%
1782/83	37,7	26,5	64,2%	3,1	0,0	0,0	0,0	32,1	35,3%	39,0%
1783/84	30,7	17,1	47,8%	3,9	2,2	0,0	0,3	45,8	52,2%	56,3%
1784/85	43,6	23,7	67,3%	0,5	6,3	0,0	2,0	23,8	32,6%	42,7%
1785/86	42,8	27,3	70,1%	0,0	5,4	0,9	0,3	23,3	29,9%	50,3%
1786/87	54,7	24,3	79,0%	0,0	4,8	0,6	0,8	14,8	21,0%	54,8%
1787/88	55,6	24,2	79,8%	0,0	3,1	0,8	0,9	15,3	20,2%	49,0%
1788/89	53,2	27,1	80,3%	0,0	5,7	0,5	0,6	13,6	29,8%	47,3%

jaar	domeinen	overige inkomsten	totale Lands Inkomsten	kan.	ar.	lijw.	olif.	overige winsten	totale Handels Winsten	compensatie van de totale uitgaven door de totale inkomsten	
1789/90	44,6	32,3	76,9%	5,4	0,0	0,3	1,0	16,4	23,1%	59,8%	
1790/91	40,5	32,1	72,6%	0,0	4,2	0,2	1,9	21,1	27,4%	58,6%	
1791/92			geen gedetailleerde gegevens						50,2%		

lasten/onkosten (afkortingen)

r.or.	randsoenen ordinair
o.or.	onkosten ordinair
o.ex.	onkosten extra ordinair
t/rep.	timmeratiën en reparatiën
for.	fortificatiën
hos.	hospitaals ongelden
o.v.	onkosten (kleine) vaartuigen
c.c.	condemnatie en confiscatie
sol.1	soldijen aan land
sol.2	soldijen aan schepelingen
inl.d.	salaris inlandse dienaren
sch.	schenkagie
o.s.	onkosten van (grote) vaartuigen
tr.	train en oorlogskosten

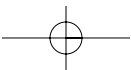
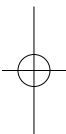
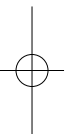
winsten/inkomsten (afkortingen)

territoriale- of landsinkomsten

domeinen of:	verpachte domeinen
overige inkomsten of:	andere 's lands inkomsten

inkomsten of winsten uit de handel:

kan.	winst op de kaneel
ar.	„ op de uitvoer van arreek
lijw.	„ op de verkoop van lijwaten
olif.	„ op de verkoop van olifanten
	overige winsten

Archieven en literatuur

a Ongedrukte bronnen

Nationaal Archief, Den Haag

Overgekomen Brieven en Papieren (O.B.P), de sectie: 'Van Ceijlon' (1700-1795)
 Comité tot de zaken van de Oost-Indische handel en bezittingen, voorzover Ceilon (1796-1800)
 Generale monsterrollen
 Scheepssoldijboeken

Archief Boekhouder Generaal Batavia (BGBat.)

Hoge Regering
 Collectie Alting
 Collectie Van Braam
 Collectie Fagel
 Collectie Van Ghesel
 Collectie Van der Heim
 Collectie Van Hogendorp
 Collectie Van der Hoop
 Collectie Hope
 Collectie Meerman van Goes
 Collectie Nederburgh
 Collectie Radermacher
 Collectie Van Slingeland, De Vrij Temminck
 Collectie Van de Spiegel

Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam Het handschrift van Peter Sluijsken

Sri Lanka National Archives, Colombo, Sri Lanka Dutch Records (Lot 1), de door de catalogi van Jurriaanse en Mottau beschreven gebieden en periodes

National Archives Kew Gardens, Londen, Engeland *Prize Papers*, exclusief met betrekking tot het schip de *Held Woltemade*

b Gedrukte bronnen

Afkortingen voor tijdschriften

AAG	Afdeling Agrarische Geschiedenis
Ar.B	Archieven Blad
BKNS	Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, in het bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven
BTLV	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde
BVGO	Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde
CHJ	Ceylon Historical Journal

CJHSS	Ceylon Journal of Historical and Social Studies
GN	Gens Nostra
IESHR	Indian Economic and Social History Review
JDBUC	Journal Dutch Burgher Union of Ceylon
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
LHS	Leidse Historische Studiën
MSLS	Modern Sri Lankan Studies
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicaties
SLA	Sri Lankan Archives
TvZ	Tijdschrift voor Zeegechiedenis

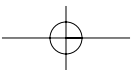
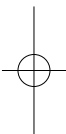
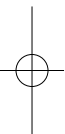
Boekwerken en artikelen

- Abeyasinghe, T., 'Princes and merchants: Relations between the kings of Kandy and the Dutch East India Company in Sri Lanka, 1688-1740', in :S.L.A. 2 (1984), 35-61.
- Anthonisz (-Pieters), S. (ed.), *Memoir of Cornelis Joan Simons, governor and director of Ceylon, for his successor Hendrick Becker, 1707*, (Colombo, 1914).
- Anthonisz, S en R.G., (ed.), *Memoir of Hendrick Becker, governor and director of Ceylon, for his successor Isaac Augustijn Rumpf, 1716*, (Colombo, 1914).
- Arasaratnam, S. 'Baron Van Imhoff and Dutch policy in Ceylon, 1736-1740', in B.T.L.V., 118 (1962), 454-468.
- Arasaratnam, S. *Dutch power in Ceylon, 1658-1687*, (Amsterdam, 1958).
- Arasaratnam, S. *Merchants, companies and commerce on the Coromandel coast, 1650-1740*, (Delhi/Oxford, 1986).
- Arasaratnam, S. 'The Dutch administrative structure in Sri Lanka', in M.S.L.S. 2 (1987) 121-132.
- Arasaratnam, S., 'Dutch commercial policy in Ceylon and its effects on the Indo - Ceylon trade 1690-1750', in I.E.S.H.R., 4 (1967), 109-130.
- Arasaratnam, S.(ed.), *Memoir of Julius Stein van Gollenesse, governor of Ceylon, 1743-1751, for his successor Gerrit Joan Vreeland, 1751*. (Colombo, 1974).
- Arasaratnam, S.'The Dutch administrative structure in Sri Lanka' in: M.S.L.S., 2 (1987) 121-132.
- Belt, A. van den (ed), *Memorie overgegeven aan den ... Heer Joan Gerard van Angelbeek ... aankomende gouverneur en directeur van Ceilon ... door den gouverneur en geëligteerd dierekteur-generaal Willem Jacob van de Graaff, 1794*, (onpubl. doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1989).
- Bertolacci, A., *A view of the agricultural, commercial and financial interests of Ceylon*, (1817, Dehiwala, 1983).
- Blussé van Oud Alblas, J.L., *Strange company. Chinese settlers, mestizo women and the Dutch in VOC Batavia*, Verhandelingen K.I.T.L.V., Dordrecht 1986).
- Blussé van Oud Alblas, J.L. en F.S. Gaastra (ed.), *On the eighteenth century as a catagory of Asian history. Van Leur in retrospect*, (Aldershot, 1998).
- Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne empire, 1600-1800*, (1965, London, 1977).
- Boxer, C.R., 'The twilight of the VOC, 1780-1795. Some sources and problems' in T.v.Z., (1982) 114-123.
- Brug, P.H. van der, *Malaria en malaise. De VOC in Batavia in de achttiende eeuw*, (Leiden/Amsterdam 1997).
- Bruijn, J.R. en J. Lucassen (eds), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie. Vijf artikelen van J. de Hullu*, (Groningen 1980).
- Bruijn, J.R., 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', in: B.M.G.N., 91 (1976) 218-248.
- Bruijn, M. de en R. Raben, *The world of Jan Brandes, 1743-1808: Drawings of a Dutch traveller in Batavia, Ceylon and Southern Africa*, (Amsterdam, 2004).
- Coolhaas, W.Ph., 'Zijn de gouverneurs-generaal Van Imhoff en Mossel juist beoordeeld?', in B.T.L.V., 114 (1958) 29-54.
- Dam, P. van, *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie*. F.W.Stapel en C.W.Th. van Boetzelaer (eds.), Grote Serie, (Den Haag 1927-1954, ongewijzigde herdruk 1976).
- Dewaraja, L.S., *The Kandian kingdom of Sri Lanka, 1707-1782*, (1972, Colombo, 1988).
- Dewasiri, N.R., *Peasant in transition, Agrarian society in western Sri Lanka under Dutch rule, 1740-1800*, (Leiden, 2007, ongepubl. proefschrift).

- Dillo, I.G., *De nadagen van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1783-1795. Schepen en zeevarenden*, (Amsterdam, 1992).
- Dodwell, H., *The nabobs of Madras*, (1926, New Delhi, 1986).
- Dutch – Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries*. J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffner (eds.). R.G.P. Grote Serie 165, 166, 167, (Den Haag, 1979-1987).
- Fieldhouse, D.K., *The colonial empires, a comparative survey from the eighteenth century*, (1965, London, 1992).
- Furber, H., *Rival empires of trade in the Orient, 1600-1800*, (1976, New Delhi, 1990).
- Gaastra, F.S., 'British capital for the VOC in Bengal' in Prakash, O en D. Lombard (eds), *Commerce and culture in the Bay of Bengal*, (Manohar, 1999), 261-283.
- Gaastra, F.S., 'De Amfioen Sociëteit. Een geprivilegieerde handelsmaatschappij onder de vleugels van de VOC, 1745-1794' in: M. Ebben en P. Wagenaar (eds.), *De cirkel doorbroken. Met nieuwe ideeën terug naar de bronnen. Opstellen over de Republiek, L.H.S.,10* (Leiden, 2006).
- Gaastra, F.S., 'De Verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf. Geld tegen goederen. Een structurele verandering in het Nederlands-Aziatische handelsverkeer', in: B.M.G.N., 91 (1976), 249-272.
- Gaastra, F.S., 'De VOC als werkgever' in: Jan Parmentier (ed.), *Uitgevaren voor de Kamer Zeeland*, (Zutphen, 2006), 31-46.
- Gaastra, F.S., 'Private money for Company trade. The role of the bills of exchange in financing the return cargoes of the VOC', in: *It*. 13/1 (1994), 65-76.
- Gaastra, F.S., *Bewind en beleid bij de VOC. De financiële en commerciële politiek van de bewindhebbers, 1672-1702*, (Zutphen, 1989).
- Gaastra, F.S., *De geschiedenis van de VOC*, (1982, Zutphen, 1991).
- Gaastra, F.S., 'Zeeuwen in de VOC' in: Jan Parmentier (ed.), *Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*, (Zutphen, 2005) 99-118.
- Gaastra, F.S., *Particuliere geldstromen binnen het VOC-bedrijf, 1640-1795*, (Leiden, 2002).
- Gawronski, J. *De equipage van de Hollandia en de Amsterdam: VOC-bedrijvigheid in 18de-eeuws Amsterdam*, (Amsterdam, 1996).
- Gelder, R. van, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC*, (Nijmegen, 1997).
- Gelder, R. van, *Naporra's omweg. Het leven van een VOC-matroos, 1731-1793*, (Amsterdam, 2003).
- Gijsberti Hodenpijl, A.K.A., 'De gouverneurs van de Koromandel Christiaan van Teijlingen (1761-1765) en Pieter Haksteen (1765-1771)', in B.V.G.O., 5^e serie 10 (1923), 134-157 en 257-277; 6^e serie 2 (1925) 109-123 en 6^e serie 3 (1926) 281-300.
- Glamann, K., *Dutch – Asiatic trade, 1620-1740*, (1958, Den Haag, 1981).
- Goonetilleke, H.A.I., *A bibliography of Ceylon*, 5 volumes, (Zug, 1970-1983).
- Goonewardena, K.W., *The foundation of Dutch power in Ceylon, 1638-1658*, (Amsterdam, 1958).
- Goonewardena, K.W., 'A new Netherlands in Ceylon: Dutch attempts to found a colony during the first quarter century of their power in Ceylon', C.J.H.S.S., II (1959) 203-244.
- Goor, J. van, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975*, (Den Haag, 1994).
- Goor, J. van, *Jan Kompenie as schoolmaster. Dutch education in Ceylon, 1690-1795*, (Utrecht, 1978).
- Goor, J. van, 'Dutch factories in Asia (1600-1800): Bridgeheads of political, economic and cultural interaction', in *Shipping, factories and colonization*, (Internationale conferentie, Brussel, 1994).
- Goor, J. van, 'A hybrid state: The Dutch economic and political network in Asia', in *From the Mediterranean to the China sea*, ed. Claude Guillot, Denys Lombard and Roderich Ptak (Wiesbaden, 1998).
- Have, O. ten, *De geschiedenis van het boekhouden*, (Wassenaar, 1973).
- Hovy, L., *Ceylonees Plakkaatboek. Plakkaaten en andere wetten uitgevaardigd door het Nederlands bestuur op Ceylon, 1638-1796*, (Hilversum, 1991).
- Hullu, J. de, 'Over de opkomst van den Indischen handel der Vereenigde Staten van Amerika als mededinger der Oost-Indische Compagnie omstreeks 1786-1790', in B.T.L.V. van *Nederlandsch-Indië*, 75 (Den Haag, 1919), 281-301.
- Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806*, (Oxford, 1995).
- Jacob Haafner, *De werken van*, J.A. de Moor en P.G.E.I.J. van der Velde (ed.). *Werken van de Linschoten Vereniging* 91, 94, 96, (Zutphen, 1992-1997).
- Jong, J.J.P., *De waaier van het fortuin. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indonesische Archipel, 1595-1950*, (Den Haag, 1998).
- Jurriaanse, M.W., *Catalogue of the archives of the central government of coastal Ceylon*, (Colombo, 1943).

- Kanapathypillai, V., 'Helen or costly bride: the VOC and the cinnamon trade of Sri Lanka, 1766-1796', in: *M.S.L.S.*, 2 (1987), 133-146.
- Kanapathypillai, V., *Dutch rule in maritime Ceylon, 1766-1796*, (ongepubl. Ph. D. thesis, Londen, 1968).
- Keay, J., *The honourable Company, a history of the English East India Company*, (1991, Londen, 1993).
- Ketting, H., *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-1650)*, (Amsterdam, 2002).
- Klein, P.W., 'Japanse rendementen in de achttiende eeuw; innovatie en inertie', in *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, 47 (1984) 195-204.
- Knaap, G. 'Europeans, mestizos and slaves. The population of Colombo at the end of the seventeenth century', in: *It.* 5 (1981) 84-101.
- Knaap, G. en G. Teitler, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*, Verhandelingen K.I.T.L.V., 197, Leiden 2002.
- Koops, R. en T van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers, 700.000 mensen overzee' in: *Ar.B.*, 107, nummer 5 (2003) 30-32.
- Korte, J.P. de, *De jaarlijkse financiële verantwoording in de VOC*, (Leiden, 1984).
- Kotelawele, D.A., *The Dutch in Ceylon, 1743-1766*, (ongepubl. Ph. D. thesis, Londen 1968).
- Kotelawele, D.A., 'Agrarian policies of the Dutch in South-West Ceylon, 1743-1767', in *A.A.G. Bijdragen* 14 (1967), 3-33.
- Lequin, F., *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Azië in de achttiende eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen*, (Leiden, 1982).
- Lewis, J.P., *Tombstones and monuments*, (Colombo, 1913).
- Lohuizen, J. van, *The Dutch East India Company and Mysore*, (Verhandelingen K.I.T.L.V. deel XXXI, Den Haag, 1961).
- Lucassen, J., 'A multinational and its labor force: The Dutch East India Company, 1795-1795' in *International labor and working-class history*, 66, (2004), 12-39.
- Malalgoda, K., *Buddhism in Sinhalese society*, (Londen, Berkeley, Los Angeles, 1976).
- Mansvelt, W.M.F., *Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oostindische Compagnie*, (Amsterdam, 1922).
- Marshall, P.J. *East Indian fortunes. The British in Bengal in the eighteenth century*, (Oxford, 1976).
- Mengerink, A.H., 'De landmeterij op Ceilon in de achttiende eeuw' in: Mil, P. van en M. Scharloo (eds.) *De VOC in de kaart gekeken. Cartografie en navigatie van de Vereenigde Oostindische Compagnie, 1602-1799*. (Den Haag, 1988) 107-117.
- Meuron, G. de, *Le régiment Meuron, 1781-1816*, (Lausanne, 1982).
- Mottau, S.A.W., 'Glossary of terms used in official correspondence of the government of Ceylon in the records at the National Archives', in: *S.L.A.*, 3 (1985-1986).
- Mottau, S.A.W., *Inventory of the archives of the Dutch Government in the divisions of Galle (Matara) and Jaffnapatnam, 1640-1796*, (Den Haag, 1988).
- Nederlandsch-Indisch plakaatboek, 1602-1811.*, J.A. van der Chijs (ed.), (Batavia/Den Haag, 1885-1900).
- Nierstrasz, C., 'Reguleren of corrumperen, de VOC en hervormingen in de privé-handel, 1743-1799', in *TvZ*, 25 (2006) 165-176.
- Paranavitana, K.D., *Land for money: Dutch land registration in Sri Lanka*, (Colombo, 2001).
- Peebles, P., *Social change in nineteenth century Ceylon*, (New Delhi, 1995).
- Pieters, S (Anthonisz -) (ed.), *Memoir left by Gustaaf Willem baron Van Imhoff, governor and director of Ceylon, to his successor, Willem Maurits Bruijnink, 1740*, (Colombo, 1911).
- Pieters, S. en R.G. Anthonisz (ed.), *Memoir left by Jacob Christiaan Pielat to his successor Diederik van Domburg, 1734*, (Colombo, 1905).
- Paulusz, J.H.O., The Tudugala family. Some notes on the Tudugalas in the reign of Rajasingha II, in: *C.H.J.* 17 (Dehiwala, 1970).
- Pieris, P.E. (ed.), *Notes on some Sinhalese families III. Being the diary of Adrian de Alwis Goonetilleke Samaranaïke Mudaliyar of Salpiti korale, for the years 1777-1795*, (Colombo, 1911).
- Pieris, R., *Sinhalese social organisation. The Kandian period*, (Colombo, 1956).
- Posthumus, N.W., *Nederlandse prijsgeschiedenis*, (Leiden, 1943-1964).
- Raben, R., *Batavia and Colombo. The ethnic and spatial order of two colonial cities, 1600-1800*, (ongepubl. proefschrift, Leiden, 1996).
- Rayan, B., *Caste in modern Ceylon*, (New Brunswick, 1953).
- Raychaudhuri, T., *Jan Company in Coromandel, 1605-1690. A study in the interrelations of European commerce and traditional economies*, Verhandelingen K.I.T.L.V. deel 38, 1962.

- Reimers, E., *Memoir of Jan Schreuder, governor of Ceylon, delivered to his successor Lubbert Jan van Eck, 1762*, (Colombo, 1946).
- Reimers, E., *Memoir of Joan Gideon Loten, governor of Ceylon, delivered to his successor Jan Schreuder, 1757*. (Colombo, 1935).
- Roberts, M., *Caste conflict and elite formation, the rise of a karava elite in Sri Lanka, 1500-1931*, (Cambridge, 1982).
- Sannasgala, P.B., *Sinhala vocables of Dutch origin*, (Colombo 1976).
- Schouwenburg, K.L. van, 'Het personeel op de schepen van de Kamer Delft der VOC in de eerste helft der 18^e eeuw' en 'Het personeel op de schepen van de Kamer Delft der VOC in de tweede helft der 18^e eeuw', in: *TvZ.*, 7 (1988) 76-93, en 8 (1989) 179-18.
- Schrikker, A.F. *Dutch and British colonial intervention in Sri Lanka, c. 1780-1815: expansion and reform*, (Leiden, 2007).
- Schutte, G.J., *De Nederlandse patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800*, (Utrecht, 1974).
- Silva, K.M. de, *A history of Sri Lanka*, (London, Berkeley, Los Angeles, 1981).
- Silva, R.K. and W.G.M. Beumer, *Illustrations and Views of Dutch Ceylon, 1602-1796*. (London, 1988).
- Stavorinus, J.S., *Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop, naar Batavia, Bantam, Bengalen, enz. gedaan in de jaaren 1768 tot 1771*, (Leiden 1793).
- Steur, J.J.P., 'J.P. de Korte, De jaarlijkse financiële verantwoording in de VOC' in *B.M.G.N.* 101 (1986) 238-239.
- Steur, J.J.P., *Herstel of ondergang. De voorstellen tot redres van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1740-1795*, (Utrecht, 1984).
- Talboys Wheeler, J., *Madras in the olden time, being the history of the presidency*, (1882, New Delhi, Madras, 1993).
- Taylor, J.G., *The social world of Batavia. European and Eurasian in Dutch Asia*, (Madison, London, 1983).
- Vos, R., *Gentle Janus, merchant prince. The VOC and the tightrope of diplomacy in the Malay world, 1740-1800*, Verhandelingen K.I.T.L.V. 157 (Leiden, 1993).
- Vos, F.H., 'List of some of the founders of families which settled in Ceylon from Europe during the Dutch administration A.D. 1640-1796' in *J.D.B.U.C.* 1 (1) March 31, 1908: 37-40; 1 (2) June 30, 1908: 85-88; 1 (3) Sept. 30, 1908: 158-160.
- Vos tot Nederveen Cappel, H.A.E. de, 'De dienaren van de VOC teelden in Ceylon vele kinderen bij Europese, Mestiesen, Castiesen, Toepassen, swarte, Bandanese, Maleise en Singalese vrouwen', in: *G.N.* 33 (1978) 308-315.
- Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, (1995, Amsterdam, 2005).
- Wagenaar, L., 'Knielen of buigen? De gezantschappen van de Compagnie naar Kandy na het vredesverdrag van 1766', in: *David's, Fritschy en Van der Valk* (ed.) *Kapitaal, ondernemerschap en beleid*, (Amsterdam 1996) 441-466.
- Wagenaar, L., *Galle. VOC-vestiging in Ceylon. Beschrijving van een koloniale samenleving aan de vooravond van de Singalese opstand tegen het Nederlands gezag, 1760*, (Amsterdam, 1994).
- Wolfs, J.C., *Reyze naar Ceilon, beneevens een berigt van de Hollandse regering te Jafanapatnam*, ('s-Gravenhage, 1783).
- Wijnaendts van Resandt, W., *De gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie op hare buiten-comptoiren in Azië*, (Amsterdam, 1944).
- Zuijlen van Nijvelt, J.P.P. van, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het muntwezen in de Nederlandsch Oost-Indische bezittingen' in *B.K.N.S.* 4 (1847) 361-419.

English Summary

To an important degree, this study which examines four different aspects of the United Dutch East India Company (voc) in Ceylon, present-day Sri Lanka, is based on eighteenth-century quantitative sources never before used and kept in the voc archives in The Hague and in Colombo. This material offers an unprecedented opportunity to make an analysis of the activities of the Company in Ceylon and, given the prominent position of the island in the commercial empire of the voc, of the multinational in Asia as a whole. The archival documents used are unequivocally Euro-centric, but this does not stand in the way of a nuanced use of them and in a number of cases has led to interesting new points of view. To give just one good example: viewed from the Netherlands the way in which a Company official went about his work is seen in a very different light to that which is offered by a careful study of daily practice in Ceylon. In this study a consequent choice has been made to adopt the viewpoint of Colombo. The third possible form of use to which this archive material might be put, the analysis of the Ceylonese society in the eighteenth century, will be left out of the picture. The doctoral thesis of Dewasiri (Leiden, 2007), a historian with roots deep in Sinhalese culture, is convincing proof of the richness and the promise of the voc archives for this purpose.

The matters discussed in the four chapters are respectively: a) the profit which Ceylon offered the voc; b) the system of bookkeeping in the settlement; c) the *assignaties* or bills of exchange sent to Amsterdam from Colombo; and d) a characterization of the Company officials in the island. A supplement to the first chapter examines the Indies and Dutch money in the bookkeeping of the voc. This appendix reveals a singularly remarkable financial-economic phenomenon, but without the author being able to offer an explanation for this (see below). Little or nothing has so far been published about these four topics and as far as Ceylon is concerned the work breaks completely new ground. General studies by De Korte (bookkeeping), Gaastra (bills of exchange, officials) and Lequin (officials) are used to test conclusions drawn about Ceylon. The chapters have succinct titles: Profit; Bookkeeping; Bills of Exchange; Officials; complemented by extensive footnotes they actually cover a far wider field and consequently offer a comprehensive picture of the activities of the Company in Ceylon in the years 1765-1795. Where this has been necessary, the thesis gives a retrospective view of the whole of the eighteenth century. The sixty-six tables contain the fruits of the study of the numerical data.

Chapter I looks into the profit which the Company made in Ceylon during the eighteenth century. The voc was a commercial organization, therefore Ceylon should be judged by its degree of profitability. The method chosen to undertake this is an extremely meticulous calculation of the difference between a) the amounts received for Ceylonese products at the auctions in the Netherlands and b) the expenditure on the settlement in Asia (Tables 4 to 10, 13 and 14). In his 1753 analysis, Jacob Mossel, Governor-General from 1750 to 1761, adopted the same principle, but his computation is too superficial to be workable. The trickiest component in all these calculations is the invoice value of the goods sent in the return fleet and the transport costs. In

1700 the Ceylonese products contributed 9.2 per cent, in 1760 16.4 per cent to the total profits of the VOC. After the war between the VOC and Kandy (1761-1765), their share fluctuated at around 15 per cent.

The growth in income made at the auctions in the Netherlands was attributable exclusively to the high prices fetched by the monopoly product cinnamon from the beginning of the 1750s. In its price management, the VOC pursued a deliberate policy: a high quality and Textiles purchased on the *Overwal* (south India and part of the Government of Ceylon) contributed 2¹/₂ per cent to the auction profits, the three combined products of pepper, coffee and cardamom did not yield any more than 1 per cent. Therefore the large profits were related to the possession of a monopoly (cinnamon) and were not generated by pursuing commerce as a merchant (textiles) or through the imposition of, in a sense, pepper, coffee, cardamom.

Up to this stage the meticulous calculations of Ceylon's share in the profits of the VOC have shown only the gross profit. The expenditure in the Netherlands on the whole of its Asian empire is known as a total sum (see De Korte). Within a reasonable range of certainty the share of Ceylon in these expenses could be determined (Tables 11 and 15). The problem of the prices on the invoice and the transport costs were thereby avoided. Accordingly, the net profit of Ceylon to the VOC appears (Tables 12 and 16). As one single ship was sufficient to carry for both all the supplies from the Netherlands to Ceylon and then for the dispatch of all the commercial wares from the island to the home country (Tables 1 to 3), it is acceptable to draw the conclusion that Ceylon had no need of the expensive intra-Asian trading network and the connection with Batavia. This conclusion has far-reaching consequences in making a judgement on the (inevitable?) bankruptcy of the Company in 1796. At the end of the eighteenth century some settlements were highly profitable, some not or not at all. Instead of a bankruptcy of the whole Company, a *sterfhuisconstructie* (the viable branches retained, the others lopped off) would have been the best option to keep the VOC alive.

Ceylon was at its most profitable for the VOC in the final years of the 1750s (Table 17). Every year the *Heeren XVII* would compile a list of which Asian products should be shipped back to the Netherlands as return cargo. For Ceylon the link between the orders given and the fulfilment of deliveries has been examined. The period 1765-1780 proved an ideal touchstone for this undertaking. Never before had there been so many complaints about the quality of the cinnamon and the textiles. It transpired that, when shortcomings should prove this necessary, the Board of Directors on the home front could make its authority felt. Around 1775 the quality of textiles and the cinnamon which were sent on order were judged superb and the quantity requested amounted to around 90 per cent. In this, what were known as the *rendementen*, specifying the sales price and an extremely detailed assessment handed down on each product played an important role. The *Heeren XVII* also conscientiously kept the settlement abreast of the commercial climate in Europe.

An addendum appended to the end of Chapter I examines the Indies and Netherlands money in the bookkeeping of the VOC. An analysis of the appendices in De Korte's study of the financial accounting of the VOC revealed that each conversion of Indies to Dutch money (the so called evaluations of the money in 1743 and 1768), and indeed earlier during the drastic revision of the bookkeeping system in the 1690s, the financial-economic results could, in the bookkeeping,

fluctuate radically from that in the previous year and the changes in the year after. (Table 18). It has proved impossible to explain how this incongruity could have arisen. The addendum concludes with a discussion of the method of calculating the percentages applied by the VOC for the conversion of Indies to Dutch money (De Korte and Steur followed this), by Jacobs and, by contrast, by myself. Although no solution to this problem is offered, it is crucially important that every researcher is aware that for the period 1743-1768 at least the numerical data are very much open to question.

Chapter II. The financial reporting of the VOC has attracted little interest so far. The second chapter of the dissertation examines in detail the bookkeeping system of the VOC in Ceylon. De Korte (1984) assembled and analysed the figures for the whole Company; in this particular study we look – so to say – for the very basis of his figures by delving as deeply as possible into the bookkeeping of this one factory. The general ledgers and the general journals show that incomes (and amounts due) as well as expenditure (and debts) were registered very scrupulously. Almost as painstakingly documented are the *restanten*, the term used for the money and goods which were still to be found in cashboxes and warehouses at the end of the financial year. Astonishingly, debit and credit always agree to the last penny with each other, a situation which virtually never occurs in any non-automated bookkeeping system of comparable complexity. There is always a more or less large and inexplicable difference solved by a credit or a debit balance. A hypothesis is adduced to cast light on this circumstance, but this is a makeshift solution for want of a better answer. The reality of the counting-house, where the books were kept, and that of the warehouse and the cashbox, clashed, but impossible from a distance of two and a half centuries to find out the truth. During his extremely thorough study of the numerical data, the author of this thesis was plunged from one burst of amazement to the next. It seems that at every turn something is just eluding his grasp, without it being possible to accuse anybody of any fraudulent dealings. Escher's graphics might be taken as a metaphor for this strange phenomenon. Nevertheless, these are the data on which the historian of the VOC judges the Company as a commercial enterprise.

On three levels each individual settlement accounted for itself to the headquarters in Batavia and to the *Heeren XVII* in the Netherlands. The first was that of the general ledger and the general journal composed in Batavia. Then came what was known as the *Korte Vertoning van Staat* and finally a kind of annual budget, for Ceylon only preserved for a few decades. Only on the basis of the last mentioned we get to know the eventual financial help which might be required from the home country to keep the income and expenditure in balance. Each of these three levels casts light on the financial-economic situation in Ceylon in a particular and specific way. The tables bear witness to this. A few of the most conspicuous conclusions drawn from the numerical data are: the extraordinary financial stability of Ceylon, the extremely low amount which the home country was required to help the settlement, the virtually negligible significance of the intra-Asian trading network for the Government and the enormous expenditure (70 per cent minimum) on the European and Asian staff members.

Chapter III. Throughout the whole of the eighteenth century the Company officials in Ceylon sent no less than 12 million guilders in bills of exchange (the official term was *assignatie*) to the Netherlands. An explanation of the sudden and permanent quadrupling of the monetary value of the bills of exchange in the middle of the 1750s remains illusive. Taking account of the rel-

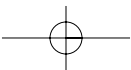
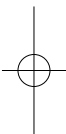
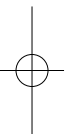
atively modest salaries of the officials, these transfers of money are an indication of income derived over and above salary. Chapter three analyses all 3,000 transfers during the eighteenth century from the depositor of the sum in Colombo to the designated recipient of the money in the Netherlands. This revealed that between 60 and 70 per cent of the sums transferred were related to such commodities as alcoholic beverages, tobacco, textiles, glassware, books and similar items which had been ordered in the Netherlands from Ceylon. A large variety of trading firms, especially in Amsterdam and Middelburg, provided the European and European-oriented population of Ceylon with articles which the VOC imported to only a very small extent. It is possible to resurrect the organization of this accepted form of private trade by reference to the *Prize Papers*. In times of war the British Navy captured Company ships; the correspondence as did the ships which carried it fell into enemy hands and was preserved. The money accepted in Colombo in the form of bills of exchange exempted the VOC from the obligation to send money from Europe to Asia. Although in the eyes of many authors the traffic in bills of exchange was tinged with illegality, it seems that as far as Ceylon was concerned, the monetary transfers were explicable and permitted and, moreover, advantageous to all parties involved. The bills of exchange in Ceylon give a clue to the complementary role of the Company officials who were able to assume some of the Company tasks by a certain degree of private business, and this helped to keep the wheels of colonial society running smoothly. At the end of the chapter there is a summing up of various forms of private business undertaken by the officials. In view of its unofficial character there are no unequivocal sources available and knowledge of this practice must consequently remain impressionistic and fragmentary, which is not to say doubt may be cast on the important role of the official in his private capacity.

A different use of the traffic in bills of exchange is found in the financial-monetary role of the coins with which the exchange was transacted. Until 1750 these were the pagoda and the ducat, but after this the *Heeren XVII* and Batavia gradually had to admit that these gold coins were too costly to purchase on the free market. The ducatoon, a silver coin, became the official coin for transactions until the Fourth English Sea War (1780-1784). After 1784 the financial and monetary strength of the VOC deteriorated dramatically; Batavia and Ceylon introduced paper currency (known as letters of credit) and the exchanges there were carried out using these. By contrast, the recipient in the Netherlands was paid out in gold or silver coin. In 1791 the Company prohibited this extremely lucrative form of monetary traffic to the home country. The private import of trading commodities from the Netherlands thereby ground to a halt. In this sense, the traffic in bills of exchange can be used as a barometer to measure the financial and economic strength of the VOC.

Chapter IV turns the attention to the employees or servants of the Company in Ceylon. Thanks to the ship's pay lists and the general muster rolls – two serial (that is to say current over a longer period of time) sources – it proved possible to retrieve data about the composition of the personnel in the island (Table 53), the career of the employee (Table 54), his future prospects (Table 55), religion (Table 56), age at time of first employment (Tables 57 and 58) and moment of death (Table 59), the like of which is not known for any other settlement in Asia. The number of its employees who extended their contracts, thereby choosing to make their home in Ceylon, was great. The share of the number of employees who were born in Ceylon and employed there (circa 30 per cent) is conspicuous. The number among them who reached the higher and highest echelons is also remarkable. Using the ship's pay lists it proved possible to cal-

culate what percentage of the officials who arrived in Ceylon each year was lost to the Company through death, desertion, returning home or some other reason: an amazingly stable percentage (Tables 61-65). In the annual reports which were sent to Batavia from Ceylon every year, a great deal of attention is allotted to the promotion policy for the higher and highest ranking personnel in the island. One group of the (administrative) elite consisting of thirty-eight people was analysed, looking at their careers, education and social backgrounds (Table 66). This showed that competence in the exercise of their function, revealed in the shorter or longer period of their apprenticeship in the lower ranks, was an important criterion. Colombo selected the official and, with one sole exception, Batavia and the *Heeren xvii* acquiesced in the decisions taken by the Ceylon Council pertaining to the appointment.

The four chapters in this thesis are four independent entities. This precludes the necessity of a general conclusion. The one message which they all bear is simply this: the enormous importance of the numerical data, the figures in the VOC archives to the historian. Therefore every researcher is cordially, but none the less urgently advised, if this is at all possible, to balance his or her qualitative argument with quantitative data.

Verklarende woordenlijst

ammunam	Oppervlakte-, maar ook een inhoudsmaat. Bij arecanoten onderscheidde men de grote (26.000 noten) en de kleine (24.000 noten) ammunam. Het verschil heette ook wel de 'kriseentie-op-den-arreek'
arak	Uit de ingestoken bloem van de kokospalm gewonnen en gedistilleerd sap
araatje	Hoofd over een 24-tal lascorijns, direct onder hem stond de kangaan (over 12 man)
arreek	Areca- of betelnoot. Gebruikt om op te kauwen
baars schip	Tegenstelling van retourschip, een schip dus dat uit Patria arriveert
caatjes	Fijnere soort textiel van katoen
chalia	Kaneelschiller, in feite: zij die tot de kaste der kaneelschillers behoorden. Het aantal daadwerkelijke schillers was gering
chankos	Een schelp, vooral in Noord-India gebruikt in religieuze rituelen
chena	Een stuk bosgrond dat na te zijn gekapt enkele jaren kan worden gebruikt. Op Ceilon werden veel chena's illegaal tot permanente tuin voor vruchtbomen gebruikt
chittie	Van oorsprong bewoner van de zuidkust van India
commandement	Bestuursdistrict dat bestaat uit de dessavonie Jaffna, de hoofdij Mannaar en het gebied de Wannī. Idem bestuursdistrict dat uit de Galle Korle en de dessavonie van Matara bestaat
dessave	Het hoofd van een dessavonie. Colombo, Jaffna en Matara hebben een dessave; in het koninkrijk Kandia zijn er meer
dessavonie	Provincie, verdeeld in hooguit enkele korles en deze in enkele pattoes
doedoe	Scheimunt op Ceilon, van geringe waarde
fanum	Zuid-Indiase gouden en zilveren munt. De VOC sloeg fanums in Tutucorijn
fardeel	Of: baal kaneel van 80 pond
ghee	Geklaarde boter
guinees	Grof textiel van katoen
holbuik	Of: olifant
hoofdij	Lagere bestuurseenheid: Kalpettie, Mannaar, Batticaloa waren hoofdijen
kaijer	Uit de 'haren' van de kokosnoot gedraaid touw
kalmanganies	Fijnere soort textiel van katoen
kiate	Teak (hout)
kobido	Hoogtemaat, circa 70 centimeter, gebruikt bij het taxeren van de kwaliteit van een olifant
koerwe	Lage olifantsbediende, een (sub)kasteverplichting
korle	Bestuurlijke onderverdeling van een dessavonie. De Galle Korle staat onder een Europeaan, de overige onder een Ceilonees
kriseentie	Kriseentie-op-den-arreek, een overwicht op de geleverde arecanoten
kurakkan	Een van de fijne granen die op chena's werden verbouwd
kustbarkier	Handelaar-eigenaar/schipper van de 'Cust', dat wil zeggen de Kust Coromandel
lascorijn	Oorspronkelijk: erfelijke inlandse soldaat (diverse kaste achtergrond), later gebruikt voor allerlei andere bezigheden, zoals overbrengen van berichten
lijwaat	Textiel of 'doeken', met name het zuiden van India gewezen en 'geschilderd' of geverfd.
mahadoerea	Hogere functionaris bij de kaste van de kaneelschillers

maniok	Een eetbare wortelstok, tijdens Van de Graaff uit Goa ingevoerd
maradana	Zandige grond, zeer geschikt voor de verbouw van kaneel (ook wel: marendaan)
nelij	Rijst in het vlies, dus met het kaf
opperhoofdij	Een trap hoger dan hoofdij. De Overwal en Trincomalee waren opperhoofdijen. Het opperhoofd had bij aanwezig zitting in de Raad van Ceilon'
Overwal	De zuidkust van India waar een vijftal VOC-factorijen lagen. Hoofdplaats: Tutucorijn, deel van het gouvernement Ceilon
paaij	Termijn binnen de betaling van de totale pachtschat
pagode	Zuid-Indiase gouden munt (diverse soorten), op Ceilon zeer gewild. De VOC had het recht in Tutucorijn en Nagapatnam pagoden te slaan
pattoe	Bestuurlijke onderverdeling van een korle
pc.	Of: <i>pieces</i> , aantal of stuks
piring	Bord
pitjes	Scheimunt van lood
recognitiegeld	Te vergelijken met invoerrecht, geheven op dranken met de barse schepen aangevoerd
reukbast	Of: kaneel
robe	Een aantal ponden kaneel die extra dienden te worden geleverd. De éke (= één) robe kareas (werkman) diende dus één eenheid extra te leveren
ropij	Noord-Indiase zilveren munt (diverse soorten), op Ceilon gangbaar
sadoe	Boeddhistische priester (één van de vele betitelingen voor deze prelaat)
saije	Singalees: verf. Verbasterd tot 'zaai', in de samenstelling zaaiwortelen, dus wortelen die tot verf worden gebruikt
salmpoeries	Grof textiel van katoen
sjalía	Zie: chalia
sjappen	Het stempelen van stukken lijwaat of textiel, bedoeld als bewijs van betaalde belasting. En sjap is een stempel
sortiados	De fijne soorten textiel of lijwaat
spillagie	Een in procenten uitgedrukte hoeveelheid toegestaan verlies op een zeker gewicht aan goederen
thombo	Register of 'kadaster' van landeigendom Te onderscheiden in hoofdthombo en landthombo

Index op persoonsnamen en namen van handelshuizen

(cursieve paginanummers verwijzen naar een noot; eenzelfde bladzijde kan dus twee maal voorkomen)

- Aa, van der (zie Dekker &) —
 Alting, Willem Arnold 274
 Andriessen, Johan 190
 Andringa, Olke 211, 211, 213
 Angelbeek, Christiaan van 23, 272, 273, 274, 274,
 275, 276, 277
 Angelbeek, Joan Gerard van 23, 40, 45, 50, 56, 72,
 149, 159, 200, 200, 206, 207, 210,
 266, 270, 274, 275, 276, 277
 Anker, het 115, 188
 Ankersmit, Bartholomeus 188
 Armenault, Jakob 194
 Awoeker (moorse pachter) 205
 Baden, Christiaan 187
 Baldaeus, Phillipus 15, 21
 Becker, Hendrik 196, 199, 200
 Beek, Pieter van der 188
 Beekman, (gescheiden vrouw van Roelof) 211
 Bellon, de Bernhard Izaak 210
 Belonje, Cornelis de 217
 Berger, Willem 189
 Berghem, Jakob van 228
 Berghuijs, Willem Adriaan 195, 204
 Berk, Pieter & Steven 191, 200
 Berskij, Christiaan von 241
 Beuningen, Coenraad van 28, 46
 Bijl, Johan (Jacobus Faijen? &) 190
 Billing, Frederik Jacob 148, 185, 205, 210, 213, 276
 Blaauw, Gerrit 186, 187, 193, 200, 260
 Blankert, Dirk 190
 Blume, Johan Carel Lodewijk 215
 Bock, Daniël de 199, 210, 273
 Boekenberg Fledderus, Reinier 193
 Boelen, Johannes 189
 Bolten, Pieter 188
 Bontekoning, Floris 188
 Borckelmans, Jakobus 189, 191
 Borwater, Johan Hendrik 269, 274, 277
 Bosch, David van den 188
 Braam, van (& Cramer) 207
 Brandes, Jan 222, 252, 260
 Brattem, Cornelis van 210
 Broek, Pieter van den 188
 Bruch, Paul van den 190
 Burnand, Jakob 266, 267, 267, 274, 266, 276
 Burnat, Daniël 212, 267, 274
 Capelle, Mattheus 190
 Casie, Adriaan 138
 Casteel, Eduard 188
 Châtelain, Abraham & Paul 187, 189
 Cleeff, Hermanus Jeronimus van 206
 Cock, Cornelis de 181, 194, 210, 212, 213, 260, 267,
 274, 275, 276
 Coen, Jan Pietersz. 185,
 Conradi, Johan Frederik 185, 186, 192, 192, 199,
 210, 211, 212, 213, 269
 Coste, Godfried Leonhard de 205, 267
 Coster, Jan & Roelof 189
 Cramer (zie Das) —
 Cramer (zie Van Braam) —
 Damast Limberger, Willem van 21
 Dam, Pieter van 21, 97, 98, 102, 102, 130
 Das (& Cramer) 188, 195
 Dekker & Van der Aa 181, 182
 Dekker, Isaak & Willem 188
 Dias da Fonseca, Hendrik 265
 Dijk, Nikolaas van 188
 Dijken & Mulder 188, 195
 Domburg, Diederik van 196
 Dormieux, Abraham L. 77
 Drie Roskammen, de 115, 188
 Drieslick, Jan 188
 Drijhaupt, Christiaan 187, 269
 Ebell, Carel Frederik 205, 275, 276
 Eck, Lubbert Jan (baron) van 187, 196, 201
 Eck, (neef van L. J. van Eck) 187
 Eijndhoven, Jakobus van 191, 195
 Engelaar, Paulus 199
 Engelsdorp, Nikolaas Laurens van 77
 Fabricius, Abraham Maurits 100, 209
 Faijen?, Jakobus (zie Bijl) —
 Falck, Imam Willem 23, 71, 72, 101, 133, 136, 149,
 164, 165, 178, 185, 195, 205, 210, 215, 224, 264,
 266, 270, 272, 273, 274
 Ferrand, Pierre 213
 Foenander, Samuel Pieter 275, 278
 Fogh, Jan Hendrik 189, 194
 Fornbauer, Johan Georg 225
 Fretz, Diederich Thomas 137, 199, 205, 273, 275,
 276

- Frobus, Lourens Christiaan 210
 Gefken, Jan 189, 191, 200
 Geijsel, Angelo van 224
 Gekroonde Falck, de 115, 188
 Gertner & Compagnie 189, 191, 199
 Gertner & Hansel 172, 189
 Gertner & Grosman 189
 Gertner & Palme 189
 Gilbert, weduwe van Johannes Jakob 190, 210
 Gillisen, Pieter 190
 Goens (sr), Rijckloff Volckertsz van 20, 236
 Graaff, Adriaan Sebastiaan van de 200
 Graaff, Hendrik Jan van de 177
 Graaff, Willem Jacob van de 22, 23, 24, 42, 42, 44,
 48, 71, 72, 77, 80, 118, 133, 134, 136, 139, 140,
 143, 144, 144, 148, 149, 149, 150, 150, 153, 165,
 173, 176, 177, 182, 182 196, 203, 204, 204, 205,
 206, 206, 216, 217, 236, 251, 260, 263, 236, 266,
 266, 270, 274, 274, 275, 277
 Granpré, Gilles 189
 Grosman, (zie Gertner) —
 Guyart, Jacques Louis 190
 Haafner, Jakob 21, 252, 277, 277
 Hansel, (zie Gertner) —
 Heijdsik, Hendrik 188
 Herman, Pieter Lourens 278
 Hertz, Christiaan Daniël 191
 Herwerden, Claude Hendrik van 188
 Hoen, Willem 't 189
 Holst, Gerrit Engel 193, 194, 213, 215, 247
 Hooijberg, de 115, 188, 190
 Hope, Thomas 53, 53, 54, 55, 56, 64, 68
 Hopker, Bernard Hendrik 278
 Horst, Hendrik & Jacob ter 191, 200
 Hudde, Johannes 28, 35, 35, 46
 Ide, Dominicus 179, 269
 Imhoff, Gustaaf Willem (baron) van 40, 50, 122,
 122, 147, 185, 236
 Issendorp, Assuerus 188, 267
 Joël, Esgel 260
 Joosten, Johannes 189
 Kalff, Pieter 100, 209, 212
 Karpoeram, Nikolaas 211
 Keulen, Salomon van 212
 Keuneman, Hendrik Willem August 268
 Koekebakker, Jan 188
 Koning, Jan Frederik 212
 Kraijenhoff, Cornelis Dionysius 186, 200, 203,
 204, 210, 212, 212, 213, 213, 260, 265
 Kriekenbeek, Barend 247
 Lam, het 188
 Lebbe, Oemoer Pulle Amedoer 211
 Lebeck, Noël Anthonie 274, 276
 Lebeck, weduwe Noël Anthonie 128
 Leembruggen, Gerard 190
 Leembruggen, Henricus 210
 Lelie, de 188
 Lengerke, Pieter von 209
 Lenormand, Nikolaas 194
 Lever, Abraham Pieter 214, 265
 Linteloo, Jan te 195
 Lij, Arnoldus de 193, 211, 260, 266, 274
 Loodtgen, Dirk van 190
 Loten, Joan Gideon 170, 190, 196, 199, 200
 Maartensz, Louis 264
 Macquet, Willem 188
 Madoegodde appoe (opstandeling, 1789/90) 65
 Manger, Joan Godlieb 210
 Meertens, Pieter 188
 Meeuz, Cornelis 278
 Meijners (zie Van de Perre) —
 Mekern, Martinus 181, 186, 194, 200, 210, 213, 264,
 269, 275, 276
 Meppelman, R. I. 190
 Meuron, Pierre Frédéric de 182
 Mijtens, Abraham 204, 276
 Moens, Adriaan 196, 199, 273, 274
 Moens, Josias 199
 Molkenboer, Hendrik 188
 Mooijaert, weduwe Anthonie M. 212
 Moor, Pieter Arend de 100, 271
 Mortier (zie Schreuder) —
 Mossel, Jakob 18, 31, 120, 122, 122, 152, 185, 234, 239,
 246
 Mounier, Michiel 189, 195
 Mulder, Caspar Christiaan 188
 Mulder (zie Dijken) —
 Nagel, Thomas 171, 275
 Nak, Albert 195
 Nederburgh, Sebastiaan Cornelis 50, 76
 Nicolaas, Dirk Adriaan 259
 Niel, Quirijn van 190
 Nitzenberg, Coenraad 188
 Noël, Aernout & François 194, 195, 200
 Numan, Harmanus 190
 Obrenan, Nikolaas 188
 Ondaatje, Willem Jurriaan 187, 269
 Oortkras, Hendrik 189
 Oosterhout, Johannes & Reinier 194
 Orelus, Josias 170
 Oudermeulen, Cornelis van der 53, 87, 87, 88, 88,
 161
 Paauw, Hendrik 194, 195
 Paauw, weduwe (& Compagnie) 208
 Palme, (zie Gertner) —
 Paravicini di Capelli, Elias 200, 208
 Perre, van de (, Meijners & Comp.) 191
 Pfeiffer, weduwe van Jan Christiaan 215
 Pfeijl, Justus Hendrik 194
 Pijl, Lourens 185, 236

- Pleket, Abraham 190
 Pot, de 188
 Potken, Dirk Joan 205
 Potken, Johannes 189
 Preijsler, Christiaan 189
 Qualenbrink, Jan Jakob 209
 Quint, Pieter 187, 187
 Raket, Bartholomeus Jacobus 213, 269
 Raket, Mattheus Petrus 213, 269
 Ranitz, Christiaan Frederik Willem de 254
 Ranzow, Daniël Ditlof (graaf) van 268, 269, 272, 273, 274, 275, 276
 Reij, Markus Michiel 190
 Reintous, Johannes 194, 208, 210
 Reynst, Gerard 97
 Rhone, Frederik 190
 Romer, Jean 190
 Ridder, Johannes Petrus de 179
 Rijcken, Cornelis Johannes 189
 Rijcken, Jan Baptist 190
 Riveaux de Boissinon, Mattheus des 269
 Roghe, Hendrik 190
 Romer, Jean 190
 Roo, Paulus de 74, 75, 76, 96, 98, 102
 Rook, Frederik Pieter de 100, 209
 Rose, Christiaan 181, 187, 199, 200, 205, 260, 265, 266, 273, 276
 Rosenboom, Coert 46
 Rudolph, Johan Theodosius 260
 Ruijter, Harmanus de 188
 Samlant, Abraham (jr) 217, 268, 276
 Saram, de (modliaar) 217
 Sauer, Frederik von 225, 242
 Scharff, Jan Jurgen 267
 Schleuder, Johan Godfried 264
 Schmidt, Pieter Liebert 276
 Schokman, Arend 193
 Schorer, Jan Willem 212, 264
 Schorer, weduwe van Jan Willem 160
 Schouten, Salomon 190
 Schreuder (& Mortier) 190
 Schreuder, Jan 79, 236, 236, 266
 Schreuder, Carl Fredrik 142, 190, 205, 276
 Schüler, Pieter Willem Frederik Adriaan van 275
 Schuttrup, Abraham Coenraad 190
 Silva, de (tweede tolk) 217
 Silvius, Henricus 269
 Sleutel, de 188
 Sluijsken, Gerard Hendrik 193
 Sluijsken, Peter 24, 193, 204, 210, 211, 213, 215, 216, 264, 274, 274, 275, 276
 Smit, (doopsgezind hoogleraar) 186
 Smit, Christoffel 189
 Smitman, Jakobus 188
 Sohsten, Hendrik Volraad von 213
 Star (Ster), de 115, 188
 Stavorinus, Johan Splinter 21, 252
 Steevens, Jan 212
 Stork, Jan Philip 188
 Stubbe, Johan Georg 213, 265
 Swart, Steven 195
 Teijlingen, Theodorus van 267
 Teweraijen, Gabriël Pieris (chettie pachter) 138
 Tirion, Izaak 190
 Tilenius, Johan Philippe Christiaan 241
 Tonis, Nikolaas 189
 Tranchell, Johan 212
 Trek, Gilles Wouter 267
 Trekels, Philip Mattheus 100
 Valentijn, François 21
 Versluijs, Stephanus 48
 Victor, Gideon 259
 Vijfhoek, de 188
 Vinkenra, Isaak & Samuel 187, 189, 195
 Vlissingen, Reinier van 77
 Vollenhove, Johannes Adrianus 211
 Voorn, Hendrik 189
 Vos, Gerrit de 269, 276
 Vrolijk, Swerus 194
 Vuijst, Petrus 120
 Waas, de (burger te Colombo) 211
 Wahlberg, Johannes 278
 Waterlander, Johannes 189
 Waytelingen 138, 138, 217
 Weert, de 260
 Wereld, de 188
 Wijbo, Bartholomeus 189
 Wijnoxbergen, Wouter 189
 Wilde, Frans de 189
 Witte Hart, het 188
 Wolf, Johann Christoff 21, 222, 252, 253
 Wolkers, Franciscus 178, 213
 Wunder, Hendrik 189

